

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA
FACULTAT DE TRADUCCIÓ I D'INTERPRETACIÓ
DOCTORAT EN TRADUCCIÓ I ESTUDIS INTERCULTURALS

TRADUCCIONS CATALANES DE LITERATURA
NEOGREGA

Joaquim Gestí Bautista

Tesi doctoral dirigida per la Dra. Montserrat Bacardi

Bellaterra, desembre de 2015

1. Introducció.....	4
1. 1. Presentació, motivacions i estat de la qüestió.....	4
1. 2. Hipòtesis i objectius	10
1. 3. Fonaments teòrics.....	19
2. La literatura neogrega als països catalans.....	24
2. 1. Introducció	24
2. 2. Traduccions de 1881 a 1897.....	25
2. 3. El període de 1897 a 1959.....	31
2. 4. Traduccions del 1959 al 1990.....	33
2. 5. Traduccions del 1990 al 2003.....	38
2. 6. Traduccions del 2003 al 2015.....	41
3. Antoni Rubió i Lluch i la traducció de <i>Lukís Laras</i>, de Dimítrios Vikelas.....	50
3. 1. Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista.....	50
3. 2. La correspondència entre Rubió i Vikelas: gènesi d'una traducció.....	76
3. 3. Edició, pròleg i notes	109
3. 3. 1. L'edició.....	109
3. 3. 2. El pròleg de <i>Lukís Laras</i> (1881)	110
3. 3. 4. Notes a l'edició	124
3. 3. 5. Qüestions de traducció	144
4. La traducció d'<i>El Crist de nou crucificat</i>, de Joan Sales.....	163
4. 1. Joan Sales, intel·lectual incòmode	170
4. 2. L'edició.....	194
4. 3. Pròlegs.....	198
4. 4. Qüestions de traducció	209
5. La traducció d'<i>Alexis Zorbàs</i>, de Jaume Berenguer Amenós	230

5. 1. L'edició	234
5. 2. Pròleg	236
5. 3. Qüestions de traducció	240
6. Les traduccions catalanes de Kavafis	258
6. 1. Introducció.....	258
6. 2. El poeta Konstandinos Kavafis	260
6. 3. La recepció europea de Kavafis	265
6. 4. Carles Riba: Kavafis i la literatura neogrega.....	271
6. 5. L'edició i el pròleg de 1962	291
6. 6. L'edició i el pròleg de 1977.....	311
6. 7. Joan Ferraté, la reescriptura del lector	313
6. 8. Edicions i notes introductòries.....	317
6. 8. 1. L'edició de <i>Quatre poemes de C. P. Cavafis</i>	317
6. 8. 2. L'edició de <i>Vuitanta-vuit poemes (1975)</i>	319
6. 8. 3. L'edició de <i>Tretze de l'arxiu de Kavafis i altres coses (1976)</i>	320
6. 8. 4. L'edició de <i>Les poesies de C. P. Cavafis (1978)</i>	321
6. 9. La traducció de Kavafis d'Alexis Eudald Solà.....	326
6. 10. L'edició de «Trenta poemes de Kavafis».....	330
6. 11. L'edició i el pròleg de <i>Poemes (1975)</i>	330
6. 12. Qüestions de traducció	332
6. 12. 1. Carles Riba i Joan Ferraté: dos poetes, dues traduccions.....	347
7. Conclusions i perspectives de recerca	358
8. Cronologia de les traduccions.....	372
9. Bibliografia.....	384

1. Introducció

1. 1. Presentació, motivacions i estat de la qüestió

La tesi doctoral que presentem, *Traduccions catalanes de literatura neogrega*, és el final d'un llarg viatge intel·lectual que va començar l'any 2003, amb la defensa del treball de recerca intitulat *Traduccions catalanes de literatura neogrega 1881-2003*,¹ que fou, al seu torn, la materialització dels estudis de doctorat cursats durant el bienni 2001-2003 dins del programa «Teoria de la traducció», del Departament de Traducció i d'Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Han passat dotze anys des d'aleshores, durant els quals les circumstàncies vitals i professionals han jugat un paper determinant en aquest llarg periple. No és ara el lloc ni el moment de justificar les raons d'un lapse de temps que pot semblar excessiu. Normalment la tesina sol ser el preàmbul, el primer graó cap a la futura tesi doctoral, amb la qual manté un estret lligam temàtic i metodològic. Així ha estat també en el nostre cas. Ens agradaria pensar que l'espera ha pagat la pena i que les pàgines que segueixen són el resultat d'un estudi reposat i cuinat a foc lent.

En la introducció d'aquell primer treball explicàvem els motius i la gènesi de les nostres investigacions en el camp de la història de la traducció al català i, més en concret, en el de la recepció de les lletres neogregues. A banda de les connexions professionals d'aleshores amb la matèria d'estudi —el fet de ser professor de grec antic i incipient traductor de grec modern—, dos elements van influir decisivament en la tria: d'una banda, la comunicació llegida al II Congreso de Neohelenistas de

¹ Una síntesi d'aquesta tesina és l'article: GESTÍ, Joaquim. 2004. «Traduccions catalanes de literatura neogrega (1881-2003)». *Quaderns. Revista de Traducció* 11, p. 159-174.

Iberoam rica, celebrat a la Universitat de la Laguna, l'any 2001;² de l'altra l'assistència uns quants mesos després a l'assignatura «Història, teoria i crítica de la traducció als Països Catalans al segle XX» impartida *ex aequo* per Montserrat Bacardí i per Francesc Parcerisas, dins de l'esmentat programa d'estudis de doctorat.

Al congrés vam entrar en contacte amb el professor Moskhos Morfakidis de la Universitat de Granada, director del Centro d'Estudios Bizantinos y Neogriegos, que ens va regalar la seva monografia *Bibliografía de estudios neogriegos en español y en otras lenguas ibéricas*, publicada el 1998 a Granada.³ Com el t toll indica, es tracta d'un recull bibliogràfic sobre temes referents a la literatura neogrega, fonamentalment en espanyol, tot i que s'hi intercalen referències a altres llengües de la península. Va ser com una primera revelació, vaga i boirosa encara, del camí que seguir iem més endavant.

D'altra banda, les classes i el mestratge dels professors Bacardí i Parcerisas aviat van decantar els nostres interessos investigadors cap a la història de la traducció. El primer pas fou el treball d'assignatura intitulat «Deu anys d'ajuts a la traducció de la Institució de les Lletres Catalanes 1992-2002», que analitzava el paper de les polítiques culturals i lingüístiques de la Generalitat de Catalunya i d'aquest organisme públic en particular en favor de la difusió de literatures poc o gens conegudes d'arreu del món al llarg d'un decenni. El punt de partida era la constatació que durant aquests deu anys gairebé totes les obres neogregues traduïdes al català van ser possibles gràcies als ajuts econòmics d'aquesta institució o bé d'un

² CASTELLANOS, Joan; GESTÍ; Joaquim. 2002. «Tragedia e historiografia en Lil  Zografu y Lisa Psarafi». Dins: *Actes del II Congreso de Neohelenistas de Iberoam rica*, La Laguna: Universidad de la Laguna, p. 209-220.

³ MORFAKIDIS, Moskhos; MOTOS, Encarnación. 1996. *Bibliografía de estudios bizantinos y neogriegos en lenguas ibéricas (1950-1996)*. Granada: Secretariado de la Universidad de Granada.

altre organisme públic —a hores d'ara ja difunt, per culpa de la crisi que assota el país hel·lè—, com era el Centre Nacional del Llibre de Grècia (EKEBI), responsable de la difusió de la literatura d'aquell país a Europa, a la manera com actualment treballa l'Institut Ramon Llull.

Animats per l'acollida d'aquell treball, ens vam plantejar continuar la recerca en aquest l'àmbit d'estudi. Un fet que ens havia cridat l'atenció de la recensió bibliogràfica del professor Morfakidis era que parlés tangencialment de traduccions catalanes d'obres neogregues. D'aquí sorgí la idea de fer un treball de recerca sobre les traduccions catalanes d'aquesta literatura que s'haguessin publicat fins al moment. Montserrat Bacardí no només ens va ajudar a delimitar el camp d'estudi, sinó que acceptà amablement dirigir aquella recerca. El resultat final fou un treball bibliogràfic que oferia una visió panoràmica de com s'havia produït la recepció de la literatura neogrega als Països Catalans.

La conclusió més important d'aquell estudi va ser que, amb les obres traduïdes, els torsimanys que les van dur a terme i el context històric en què van veure la llum, era possible fer un esbós força definit de com s'havia produït la recepció de la literatura neogrega al llarg de més de cent anys: quins autors s'havien traduït, quines obres i per què. Així mateix, la recerca sobre els traductors que van donar a conèixer uns autors i uns títols determinats permetia establir-ne els perfils, la formació, els interessos i els motius que els van portar a versionar unes obres i no unes altres. Tot això a partir dels conceptes teòrics de reescriptura i manipulació literària, ja que els processos culturals, literaris i traductològics estan intrínsecament lligats al context històric en què es produeixen. Aquests conceptes permeten estudiar la traducció com un factor que influeix en la producció literària, tot partint del

principi que qualsevol reescriptura, sigui en forma d'antologies, de compilacions o de traduccions, representa una manipulació sobre la literatura que les rep i, per extensió, sobre la societat receptora.

Ambdós aspectes conflueixen en la traducció d'obres neogregues al català. En la major part de casos, els autors i els textos grecs van ser triats pels mateixos traductors en funció dels interessos personals, però sempre dins d'un marc històric, cultural i polític concret que en determinà l'elecció. Això ha marcat, des dels inicis, la difusió del cànon literari neogrec tant a casa nostra com a la resta d'Europa. Una ullada a les versions franceses, alemanyes, italianes, angleses o espanyoles, i als traductors que les han fet possibles, sembla portar-nos a conclusions similars. Un tret comú en tots els casos és que han estat els traductors i no els historiadors de la literatura o els crítics, com tradicionalment ha passat amb la recepció d'altres literatures, els encarregats de conformar el cànon neogrec actual.

Per tant, quedaven obertes línies d'investigació, unes de caràcter general, altres específiques, l'estudi de les quals hauria de confirmar la hipòtesi reescriptora i donar resposta a les noves preguntes que aquest procés plantejava per tal d'enriquir el camp de la història i de la crítica de la traducció neogrega en català. Calia decidir cap a on orientar la recerca, amb l'objectiu, certament, que es convertís en una tesi doctoral, però, sobretot, que completés la història de la recepció de la literatura grega moderna a Catalunya i obrís, al seu torn, altres línies de recerca.

Amb caràcter general, la recopilació bibliogràfica d'obres traduïdes a altres llengües —que acompanyava cadascuna de les versions catalanes estudiades— podia ser el punt de partida d'un estudi comparatiu més ampli basat, en els conceptes teòrics esmentats, que oferís una visió global de la recepció de la literatura neogrega

a les principals llengües europees, des de la segona meitat del segle XIX fins als nostres dies. Tanmateix, la magnitud d'aquesta tasca i el fet que es tractava d'un estudi molt similar al que havíem dut a terme, ens van fer desistir del propòsit inicial, malgrat la convicció que una anàlisi sota aquests paràmetres permetria entendre quins autors i quines obres s'han versionat arreu, en quin moment, mitjançant quins traductors, i, a l'últim, determinar si es poden establir condicionants històrics, culturals i sociopolítics comuns que han marcat la creació d'un cànon neogrec a occident a partir d'aquestes traduccions.

Amb caràcter més específic, també s'obrien camps de recerca interessants. Cronològicament, les primeres traduccions neogregues del darrer terç del segle XIX eren susceptibles d'anàlisi, tot tenint en compte que es van produir dins d'un context i d'unes circumstàncies històriques, a Catalunya i a l'Estat espanyol, amb les quals estaven intrínsecament relacionades. La figura d'Antoni Rubió i Lluch com a neohel·lenista, les incògnites que l'aplicació d'aquest adjectiu plantejava i l'anàlisi de les seves traduccions de literatura grega moderna eren elements massa atractius per a negligir-ne l'estudi.

Mancaven, però, fonts primàries, documentació original que permetés fer una investigació acurada i arribar a conclusions definitives. L'intent d'accedir a l'arxiu Rubió es revelà infructuós. Aquest ha estat un arxiu llargament cobejat per molts historiadors, filòlegs i investigadors en general, donada la importància intel·lectual d'una figura de primer ordre com Antoni Rubió i Lluc. Ens trobàvem en un atzucac que no ens conduïa enlloc, de manera que la idea inicial de continuar la investigació en aquest camp es va veure momentàniament estroncada. La situació va canviar radicalment l'any 2006, amb la publicació de documents inèdits d'aquest arxiu, als

quals ens referirem més endavant, de manera que, finalment, l'anàlisi de la traducció de Rubió del *Lukís Laras*, de Dimítrios Vikelas, del 1881, serà un dels capítols de la tesi.

Una altra via d'estudi era la posada al dia de les traduccions catalanes de Kavafis, atesa la importància i la significació d'aquest autor en la poesia catalana a partir de la publicació de les versions de Carles Riba. En aquest sentit calia completar l'article de Lluís Calderer, «Kavafis a Catalunya», de 1983.⁴

Igualment calia eixamplar la investigació dels traductors ocasionals que ja havien estat objecte d'una primera anàlisi en el treball de recerca precedent. En alguns casos es tracta d'unes personalitats tan peculiars i, aparentment, tan allunyades del món de la tradició de la traducció neogrega, que mereixerien ser objecte d'un estudi individual, com, per exemple, Joan Manuel Ballesta,⁵ Anna Murià⁶ o Antoni Avellà i Bartomeu Garcés, torsimanys amateurs, metges de professió i els únics que van traduir al català tota l'obra de Kavafis.⁷

O, també, investigar la tasca dels traductors i de les traductores que es van formar sota el mestratge d'Eudald Solà o a les classes de grec modern de l'Escola Oficial d'Idiomes, i que han estat els artífexs d'una relativa normalització de la literatura grega moderna en el mercat editorial, aspecte que probablement ens portaria a l'estudi de les editorials, majoritàriament segells petits i independents, que

⁴ CALDERER, Lluís. 1983. «Kavafis a Catalunya». *Faig*, 21 (desembre), p. 27-38.

⁵ GATSOS, Nikos. 1992. «*Amorghòs*». Traducció i notes de Joan Manuel Ballesta. *Els Marges*, 46, p. 65-72.; GATSOS, Nikos. 1995. *Amorghòs i altres poemes*. Traducció, pròleg i notes de Joan Manuel Ballesta. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

⁶ SEFERIS, Iorgos. 1977. «Sobre una irradiació hivernal». Traducció i nota d'un poema del llibre «*Tres poemes secrets*» d'Anna Murià. *Faig*, 7 (octubre), p. 3-8.

⁷ KAVAFIS, K.P. 1996. *Poemes canònics*. Traducció del grec d'Antoni Avellà i Bartomeu Garcés. Palma: Lleonard Muntaner; KAVAFIS, Konstantinos. 1998. *Poemes ocults, renegats i incomplets*. Traducció del grec d'Antoni Avellà Mestre i de Bartomeu Garcés i Ferrà. Palma: Lleonard Muntaner.

s'han atrevit a publicar traduccions d'obres d'aquesta literatura en els darrers quinze anys.

Fins i tot dins del món de l'autotraducció, la literatura grega ens forneix alguns exemples destacables d'autors que escriuen indistintament en dues llengües, que s'autotradueixen i que han estat versionats al català per mitjà de traduccions franceses o angleses, fetes pels mateixos escriptors. És el cas de Vassilis Alexakis o d'Apostolos Doxiadis, que s'autotradueixen respectivament al francès i a l'anglès.⁸

Abans de continuar, però, voldriem expressar, com és preceptiu, el nostre agraïment a les persones que han permès que aquesta tesi arribi a bon port. En primer lloc, a Montserrat Bacardí, pel suport que ens ha donat al llarg d'aquest periple i, sobretot, per la insistència i la tossuderia demostrada perquè no desistíssim en moments en què les obligacions familiars i professionals, la mandra o el desànim ens feien perdre el nord i rumiàvem la possibilitat de deixar-ho córrer. A ella, i a la meva dona, Montserrat Franquesa, extensió domèstica de la professora Bacardí a l'hora d'insistir i animar-nos quan les forces defallien. Tant a l'una com a l'altra, moltes gràcies; esperem que aquest treball serveixi de disculpa i les rescabali per tot el temps que els hem fet perdre.

1. 2. Hipòtesis i objectius

Les possibilitats d'estudi, de caràcter general o específic, eren, doncs, moltes i diverses. Tanmateix, l'aspecte de la traducció d'obres literàries neogregues al català que més ens sorprenia, el fet singular que en marcava la recepció, era el següent:

⁸ ALEXAKIS, Vasilis. 1994. *Abans*. Traducció de l'original en francès d'Helena Cots. Barcelona: La Campana; DOXIADIS, Apostolos. 2000. *L'oncle Petros i la conjectura de Goldbach*. Traducció de l'anglès de Jordi Vidal. Barcelona: Edicions B.

malgrat que el nombre d'obres versionades —ara ja més d'un centenar— i la dilatada història en què es van anar gestant —des de 1881 fins avui dia—, conformen un corpus prou important per a considerar-lo «normalitzat» o, si més no, similar a la recepció d'altres literatures, i en especial a la de llengües menys conegudes, minoritzades o exòtiques, la literatura neogrega⁹ als territoris de parla catalana encara és coneguda —i de fet reconeguda— gràcies a un nombre molt limitat de traduccions, la importància de les quals, la dels traductors que les van fer possibles i el context històric en què van aparèixer, els atorga un lloc preminent dins de la història general de la traducció al Paísos Catalans. Aquestes comptadíssimes versions, que eclipsen la resta, són la traducció parcial de Carles Riba dels poemes de Kavafis (1962) i les dues novel·les de Nikos Kazantzakis, en especial *El Crist de nou crucificat* (1959), girada per Joan Sales, i en menor mesura *l'Alexis Zorbàs* (1965), per Jaume Berenguer Amenós, popularitzada per la versió cinematogràfica que se'n va fer.

Ni tan sols autors com Seferis o Elitis, premis Nobel el 1963 i el 1979 respectivament (un factor important en la configuració del cànon literari d'una llengua estrangera en el polisistema receptor), van assolir una repercussió a Catalunya com la de Kavafis o Kazantzakis. Al contrari, Seferis i Elitis, més el tercer nom de la gran triada poètica grega de postguerra, Iannis Ritsos, han estat traduïts de manera molt fragmentària. Fins al 1980, en què aparegué *Mithistorima*, a cura de Carles Miralles, no comptàrem amb cap recull poètic complet de Seferis, i

⁹ Com passa amb la literatura catalana, que inclou la producció literària de totes les terres de parla catalana, la literatura neogrega inclou també la producció literària de l'illa de Xipre. De tota manera, la presència grecoxipriota en català es limita al poeta Mikhalis Pierís, nascut el 1952, sis poemes del qual van ser versionats per Eudald Solà l'any 2000, amb motiu del XVI Festival de Poesia de Barcelona.

l'obra emblemàtica d'Elitis, *To Àxion estí*, no es publicà fins al 1992, en traducció de Rubén Montañés. Pel que fa a Ritsos, només darrerament la tasca de Joan Casas l'ha rescatat de l'oblit.¹⁰

Es tracta, per tant, d'un fenomen literari sobre el qual calia reflexionar i aprofundir per tal d'entendre els mecanismes externs i interns que van fer que les obres esmentades tinguessin una difusió tan àmplia entre els lectors catalans, una idea expressada, en part, pel neohel·lenista Rubén Montañés en els termes següents:

El següent «homenot» a qui em referiré és, òbviament, Carles Riba; al respecte, vull fer algunes reflexions. No deixa de ser curiós que —a través de guerres i dictadures— el que més fama va donar al Carles Riba traductor van ser l'*Odissea* d'Homer i els poemes de Konstandinos Kavafis. Sóc, de fet, un entre tants, hel·lenistes o no, que van «entrar» a la literatura grega moderna de la mà de la versió de Riba dels Poemes de Kavafis, completats per la d'Alexis Solà.¹¹

Més enllà de les aportacions i de les explicacions proposades en el treball de 2003, es feia indispensable un estudi acurat de la gènesi d'aquestes traduccions. L'altra peculiaritat d'aquestes versions és la qüestió de la llengua traduïda. En efecte, cal tenir en compte que un dels tres torsimanys esmentats, Joan Sales, declarava sense recança, en el pròleg a la primera edició d'*El Crist*,¹² que desconeixia el grec modern i que havia traduït l'obra a partir de les versions francesa, espanyola i italiana. En el mateix sentit, podem afirmar que Carles Riba i Jaume Berenguer, dos dels més il·lustres filòlegs clàssics del país de tots els temps, tenien un coneixement i un domini limitat de la llengua neogrega, tal com l'entendem avui dia. A més,

¹⁰ RITSOS, Iannis. 2005. *Tard, molt tard, de nit entrada*. Traducció de Joan Casas. Vic: Eumo; RITSOS, Iannis. 2007. *Tres poemes dramàtics: Ismene, Crisòtemis, Helena*. Traducció de Joan Casas. Berga: Albí; RITSOS, Iannis. 2014. *Els Atrides: Sota l'ombra de la muntanya/Orestes/Agamèmnon*. Traducció de Joan Casas. Barcelona: Adesiara.

¹¹ MONTAÑÉS, Rubén. 2007. «Els estudis de neogrec». *Itaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 23, p. 129-140.

¹² SALES, Joan. «Advertiment del traductor». Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. 1959. *El Crist de nou crucificat*. Traducció de Joan Sales. Barcelona: Club Editor, p. 7-8.

l'interès en la difusió de la literatura grega moderna, a banda de les aportacions puntuals que van fer, semblava més aviat escàs. I malgrat això, aquestes traduccions van marcar un abans i un després de la recepció literària neogrega en català.

La hipòtesi de partida del nostre estudi és, doncs, considerar que aquest fenomen només és explicable per dos factors: d'una banda, el context històric en què aquestes traduccions van veure la llum i, de l'altra, la personalitat dels torsimanys que les van fer possibles. Mitjançant l'anàlisi de la gestació, elaboració, difusió i recepció de cadascuna d'aquestes traduccions, volem demostrar que aquest procés de tria, reescriptura i manipulació va marcar decisivament la recepció de la literatura neogrega i en va configurar el cànon literari dins del polisistema meta en llengua catalana.

Abans d'aprofundir-hi, però, cal situar-les en el context històric que ocupen dins la història de la traducció d'obres neogregues en català. Per això, la primera part de l'estudi és un repàs cronològic dels d'autors i de les obres traduïdes des del inici fins a l'actualitat.

Aquest panorama general pren com a referència la recerca duta a terme el 2003, que abastava les traduccions neogregues des del 1881 fins a aquell any, i es completa amb una posada al dia de les obres, els autors, els traductors i el context general en què s'ha desenvolupat la traducció d'aquesta literatura en els darrers dotze anys, tot tenint en compte que es tracta d'un període significatiu, ja que hem assistit a una relativa normalització de la recepció literària neogrega en català, no exempta de peculiaritats.

Un cop presentada la cronologia històrica, i ja amb caràcter més específic, el primer estudi que abordem és el d'Antoni Rubió i Llach. Com ja hem explicat, la

publicació del seu *Epistolari grec*,¹³ obliga a replantejar tot el que s'havia escrit fins aleshores. La primera obra estudiada en aquesta tesis no és, doncs, la versió de Joan Sales d'*El Crist de nou crucificat*, de Kazantzakis, amb què les lletres gregues retornen a Catalunya després de la Guerra Civil, l'any 1959. Ens remuntarem uns quants decennis enrere, fins al 1881, any en què Antoni Rubió i Lluch començà a publicar, en lliuraments quinzenals a *Lo Gay Saber* i al llarg de nou mesos, l'obra de Dimítrios Vikelas, *Lukis Laras*.¹⁴ Justificarem tot seguit el perquè d'aquesta decisió.

Quan l'any 2002 vam començar a estudiar les traduccions neogregues de Rubió, vam partir del mateix supòsit que havíem aplicat a Riba, a Sales o a Berenguer, és a dir, que el coneixement que tenia del grec modern era relatiu, per no dir escàs, d'acord amb els criteris que avui dia s'exigeixen a un traductor que s'acari a un original. Rubió era historiador, medievalista, filòleg clàssic, disciplines que va conrear al servei del estudis literaris i històrics de Catalunya i de Grècia en època bizantina. Es feia difícil, però, considerar-lo un neohel·lenista, *stricto sensu* (tot i que el professor Eudald Solà, des de molt aviat, fes servir el terme «grecista»)¹⁵ i semblava més aviat un traductor circumstancial d'aquesta llengua. De fet, la tasca de Rubió com a torsimany, en qualsevol de les llengües que traduï, fou, objectivament, molt menor, si la comparem amb la ingent obra que produí com a filòleg i, sobretot, com a medievalista. Com a neohel·lenista, però, els interrogants sobre quin domini del neogrec posseïa, on i com l'havia après, de quins materials de suport (diccionaris, gramàtiques, etc.) disposava, romanien sense respostes concloents i ens retornava a

¹³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006-2014. *Epistolari grec (1880-1936)*. Correspondència recollida i anotada per Eusebi Ayensa i Prat. Barcelona: Institut d'Estudis catalans. 4 vols.

¹⁴ VIKELAS, Dimítrios. 1881. *Louki Laras*. Introducció, traducció i notes d'Antoni Rubió i Lluch. *Lo Gay Saber*, III-IV (1881-1882). (18 lliuraments quinzenals, del 15 de novembre de 1881 al 15 d'agost de 1882)

¹⁵ SOLÀ, Eudald. 1988. *Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista*. Barcelona: Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

la idea, generalment compartida¹⁶ i sustentada en altres exemples, que la traducció neogrega al català fou possible en els inicis, a manca d'especialistes en grec modern, gràcies a la filiació clàssica dels torsimanys. Això, a més de l'ajuda d'una o més d'una traducció en altres llengües, els va permetre sortir-se'n amb solvència.

En el cas de Rubió s'hi afegia un element que afavoria la comprensió textual sense necessitat d'un coneixement profund de l'idioma modern: les obres que traduï, en català i en castellà, eren escrites en *katharévusa*, la llengua pura i esporgada de barbarismes que una part molt influent del món intel·lectual i acadèmic grec va voler imposar sobre la llengua popular, demòtica; una llengua «artificial» que prenia com a referència el grec antic i que, òbviamment, facilitava la comprensió d'un hel·lenista com Rubió.

Aquesta situació s'inverteix quan es tracta de traductors de neogrec sense coneixements de grec antic, és a dir, que han après la llengua moderna sense haver passat, prèviament, pels estudis clàssic. De fet, als grecs actuals, també els costa entendre un text literari en *katharévusa*, fins al punt que, per poder llegir els autors que hi escrivien, s'han de fer adaptacions en demòtic, tal com passa amb els poemes d'Àusias March o amb les versions castellanques del *Quixot*. En canvi, als actuals traductors de grec modern procedents d'una formació clàssica, un text *katharevussià* els planteja les mateixes facilitats inicials que trobà Rubió, amb l'afegit que el coneixement de la llengua moderna els permet una comprensió més exacta i, per tant, una traducció més fiable del text. A banda dels noms ja esmentats de Riba, Berenguer o Miralles, tots els traductors posteriors, sense excepció, que han versionat textos *katharevussians*, tenien o tenen una filiació clàssica. Aquests

¹⁶ Cf. MONTAÑÉS, Rubén. 2007. *Op. cit.*, p. 129-140

arguments semblaven, doncs, reforçar la idea que Rubió s'havia atansat a la traducció d'obres neogregues a partir del grec clàssic i d'una manera anecdòtica i per circumstàncies incertes.

L'any 2008, però, la publicació de la correspondència mantinguda per Rubió des del 1880, quan només tenia vint-i-quatre anys, fins al 1936, poc abans de la mort, amb el bo i millor de la intel·lectualitat grega de l'època, va obligar a revisar aquest plantejament. Les cartes projecten una llum del tot nova sobre la seva figura, una llum que l'encimbella, ara sí, al lloc d'honor de primer neohel·lenista de la península ibèrica, que tan encertadament li atorgava Eudald Solà ja fa un grapat d'anys. Dins d'aquest vast recull epistolar, la correspondència amb Dimítrios Vikelas, l'autor que Rubió versionà el 1881, esdevé fonamental per a entendre, no només el procés de gestació d'aquella obra, sinó la transformació progressiva que convertí Rubió en el primer grecista del país.

La segona traducció objecte d'estudi és la versió que Joan Sales va fer de la novel·la de Nikos Kazantzakis *El Crist de nou crucificat*, publicada l'octubre de 1959, tot just quan Carles Riba enllestia la traducció dels poemes de Kavafis que la mort, aquell mateix any, li impedí de veure publicada. De la mà de Sales, la literatura neogrega retornava a casa nostra, després d'una llarga travessia pel desert cultural provocat per la derrota republicana i la posterior dictadura franquista.

Les traduccions reprenien l'activitat a finals dels cinquanta, tot i que d'una manera anòmala i plena de dificultats. L'esforç de Joan Sales i del grup d'intel·lectuals de «El Club dels Novel·listes» començà a donar fruits durant la dècada dels seixanta tant en el camp de la creació literària com en el de la traducció. En aquesta tasca de recuperació i normalització literària, la publicació d'*El Crist* va

representar una fita indiscutible d'aquell projecte; l'èxit d'acollida fou tan extraordinari que es reedità nou cops entre 1959 i 1980, un fet impensable aleshores, que fins i tot avui suposaria un esdeveniment literari i editorial de primer ordre. En aquest capítol analitzem la versió de Sales, tot comparant-la amb les traduccions interposades que ell mateix reconeixia haver fet servir a l'«Advertiment del traductor» de la primera edició, amb l'objectiu de trobar les claus que li van permetre superar el desconeixement de la llengua de l'original, oferir una de les considerades obres mestres de la traducció al català i convertir l'escriptor cretenc en membre del reduït i selecte grup d'autors que conformen el cànon neogrec en català. A més, com en el cas de l'epistolari de Rubió, la commemoració del centenari del naixement, el 2012, va suposar una actualització de l'obra de Sales com a creador, editor i traductor.

Amb l'objectiu de donar continuïtat a l'estudi de la recepció catalana de l'obra de Kazantzakis, tot seguit abordem la traducció que Jaume Berenguer Amenós va fer l'any 1965 de l'altra famosa novel·la de Kazantzakis, l'*Alexis Zorbàs*. Cronològicament, seria el torn de les traduccions de Kavafis, començant per la de Riba. Hem preferit, però, fer un petit salt temporal i continuar amb el Kazantzakis de Jaume Berenguer, ja que, en realitat, aquesta versió fou una seqüela de l'èxit que havia assolit *El Crist* del Club Editor.

Jaume Berenguer va decidir traduir-la després de l'únic viatge que féu a Grècia, on adquirí l'exemplar de l'obra que s'havia convertit no només en un èxit literari, sinó també cinematogràfic, d'un autor intens i vital, obsessionat per la recerca de la veritat i la justícia universals, que, com en el cas de Sales, va seduir el futur traductor.

Berenguer, ja ho hem dit, suplí el desconeixement de la llengua moderna amb l'enorme domini que tenia del grec antic, del que fou pedagog i traductor, i amb una extraordinària intuïció literària que li permeteren, amb l'ajut de versions interposades, abastar el difícil text de Kazantzakis. La llengua del cretenc presenta tantes dificultats lèxiques que, fins i tot els seus compatriotes, consideraven que escrivia en una llengua intel·ligible. I malgrat tot, la versió de Jaume Berenguer d'*Alexis Zorbàs* és una petita joia, molt propera literàriament, a la prosa de Kazantzakis. A més, l'accés a les correccions manuscrites que va fer el traductor i neohel·lenista Jaume Almirall per a la reedició de 1995,¹⁷ han estat d'un extraordinari valor i han complementat la nostra anàlisi.

L'últim capítol és l'estudi de les versions catalanes més importants de Kavafis, és a dir, les de Carles Riba, Joan Ferraté i Eudald Solà. Les dades de que disposem sobre la gènesi i els criteris d'aquestes traduccions i la importància dels torsimanyes que les van dur a terme, serviran de punt de partida per a acarar-nos a les versions. La traducció de Riba d'una part de l'obra canònica de Kavafis, a banda de ser la primera publicada a l'Estat espanyol, tingué una influència extraordinària, no tant sobre el gran públic, com fou el cas d'*El Crist* de Sales, sinó sobre els cercles literaris, i marcà, *de facto*, tota la generació poètica de postguerra.

Solà i Ferraté van intentar seguir i completar la traducció kavafiana de Riba i ho van fer a partir de criteris tan diferents que el resultat van ser versions també molt diferents, però, alhora, coherents: Solà, a l'ombra del mestre, només es plantejà la continuació de la traducció incompleta de Riba; Ferraté, que al principi tingué la

¹⁷ KAZANTZAKIS, Nikos. 1995. *Alexis Zorbàs*. Introducció i traducció directa del grec per Jaume Berenguer Amenós; revisió de Jaume Almirall. Barcelona: Edicions 62 (MOLU XX, 97)

mateixa pretensió, finalment decidí traduir tota l'obra de Kavafis, incloent-hi els poemes versionats per Riba.

1. 3. Fonaments teòrics

La història de la traducció va experimentar un canvi radical d'orientació a la dècada dels vuitanta, amb la publicació dels primers estudis desenvolupats per l'anomenada «escola de la manipulació». Els treballs d'Itamar Even-Zohar, Miguel Gallego Roca, André Lefevere o Gideon Toury¹⁸ es caracteritzaven per una clara filiació semiòtica i un gir cap a la investigació de les normes que regien el comportament del sistema meta. Segons aquests principis, calia estudiar el fenomen de la traducció amb l'objectiu de reconstruir les normes i els condicionants que governaven la producció literària i la recepció de les traduccions, i investigar les relacions entre traducció i literatura meta, per a poder-ne determinar el lloc que ocupaven en una literatura nacional. En paraules de Miguel Gallego Roca, estudiar aquest procés «según un método descriptivo orientado hacia el sistema destino, el único sistema en que las traducciones tienen una función estética».¹⁹

Les raons per a considerar la literatura traduïda com una estructura més dins de l'anomenat «polisistema literari» van ser exposades per Even-Zohar,²⁰ a partir de dues premisses que donen coherència a tots els textos traduïts. En primer lloc, el sistema receptor utilitza determinats principis de selecció respecte als textos

¹⁸ EVEN-ZOHAR, Itamar. 1978. «The Position of Translated Literature within Polysystem». Dins: *Literature and Translation. New perspectives in Literary Studies*. Lovaina: J.S. Holmes; GALLEGO ROCA, Miguel. 1994. *Traducción y Literatura: los estudios literarios ante las obras traducidas*. Madrid: Júcar; LEFÉVÈRE André. 1992. *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. Nova York i Londres: Routledge; TOURY, Gideon. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.

¹⁹ GALLEGO ROCA, Miguel. 1994. *Op. cit.*, p. 163.

²⁰ EVEN-ZOHAR, Itamar. 1978. *Op. cit.*, p. 17-127.

procedents de literatures estrangeres. Un cop seleccionats, aquests entren en relació amb les convencions literàries vigents en el mateix sistema que els ha seleccionat. Depenent de la situació en què es troba el polisistema meta —un aspecte determinant en la història de la literatura catalana contemporània i de la funció de la traducció en la normalització literària—, la literatura traduïda desenvoluparà un paper innovador o conservador. Un sistema literari estable, que tingui una literatura pròpia forta i definida, imposarà els seus models a les traduccions. Les cultures més hegemòniques —l'anglosaxona, per exemple— tendeixen a integrar els textos importats i a imposar-los les seves convencions. En aquests casos «es tracta, simplement, de construir ponts per a salvar les barreres lingüístiques i culturals, sense massa pretensions ulteriors, amb la qual cosa la traducció no deixa de tenir un lloc marginal»,²¹

En canvi, els sistemes literaris amb una tradició feble o interrompuda, sotmesos a situacions sociopolítiques favorables o desfavorables segons els moments històrics, que encara no n'han definit els models, poden ser influenciats pels models que proposen les traduccions, tal com va passar a la cultura catalana de començament del segle XX.

Amb aquests plantejaments, els autors esmentats han introduït el concepte teòric de «manipulació», tot considerant que qualsevol reescriptura literària, des de les antologies i compilacions fins a les traduccions, passant per la historiografia, la crítica o l'edició de textos, implica una manipulació que serveix, segons l'ús que se'n faci, per a perpetuar o per a minar el poder i la ideologia establerta. Cal ser conscients, doncs, que les institucions públiques o privades, els cercles acadèmics,

²¹ MARCO, Josep. 2000. «Funció de les traduccions i models estilístics: el cas de la traducció al català al segle XX». *Quaderns: Revista de Traducció*, 5, p. 32.

les agències literàries, les editorials i els traductors actuen com a factors de control i determinen què es tradueix i, per tant, són susceptibles d'influir en el sistema literari que les rep.

Tradicionalment la reescriptura ha servit per a enfortir el pensament dominant, que s'imposa sobre altres visions del món i tendeix a reprimir-les. Un exemple d'aquesta intervenció ideològica és el mecenatge. Les col·leccions de clàssics grecolatins que van proliferar durant el període d'entreguerres, van sorgir de la necessitat de recuperar una tradició humanista en el marc d'una societat trasbalsada per la brutalitat de la Gran Guerra. El mecenatge apareix en moments de crisi política, econòmica i social i sol manifestar una tendència conservadora en tots els àmbits d'actuació, també en el de la reescriptura, la recepció i la canonització literària sobre la que pretenen influir. Com afirma Lefévere, els mecenatges s'interessen més per la ideologia de la literatura que per la poètica.²² Quan això passa, reescriptura i manipulació s'uneixen a la qüestió de la ideologia i del poder, tant en les lletres com en la societat. En el cas de Catalunya, el mecenatge cultural i el literari en particular, especialment la Fundació Bernat Metge impulsada per Francesc Cambó, s'articulà al voltant d'una idea —conservadora— de país i d'una estètica imperant, la noucentista.

Tanmateix, no només les institucions privades exerceixen una pressió sobre el sistema literari meta. Les institucions públiques també condicionen la recepció amb programes de foment i difusió de la literatura, de la lectura i de la traducció. O les editorials, que tendeixen a fomentar una recepció més comercial, si es tracta de

²² Lefévere, André. 1997. *Traducción, reescritura y la manipulación del canon literario*. Salamanca: Ediciones del Colegio de España, p. 25-40.

grans grups empresarials, o més innovadora, fins i tot subversiva, si són editorials petites, independents o perifèriques.

En darrer terme, però, els grans manipuladors literaris són els traductors. El torsimany és un reescriptor per antonomàsia. Quan reescriu, pot intentar situar la traducció en el marc del sistema literari per tal d'exercir-hi una influència, o bé fer una versió que, sense contradir la poètica del seu temps, permeti fer accessibles, acceptables, obres estrangeres a una comunitat que no domina les llengües en qüestió. Ambdós casos es compleixen en la traducció d'obres neogregues al català.

Pel que fa a Catalunya, un primer exemple d'aquests processos individuals de reescriptura és el d'Antoni Rubió i Lluch, representant d'un corrent intel·lectual de tendència nacionalista i conservadora que a la segona meitat del segle XX posà en marxa un projecte de regeneració cultural, social i política dins d'una Catalunya en crisi. No és casual, doncs, que un humanista com Rubió es fixés en Grècia, la Grècia eterna i mil·lenària, la idea romàntica de la qual havia transmès el filhel·lenisme europeu al llarg del segle XIX, i fes de la presència catalana en època medieval el nexa d'unió i d'agermanament d'ambdós pobles. Els seus esforços, però, no es van veure recompensats, ja que les lletres neogregues, per circumstàncies que més endavant explicarem, van patir un oblit de seixanta anys, abans no van retornar al país en forma de noves traduccions. Podríem dir que, a llarg termini, la influència de Rubió en la configuració dels cànons literaris que es van produir a Catalunya amb l'arribada del noucentisme i l'impuls de les traduccions, fou irrellevant pel que fa a la literatura neogrega.

Un altre exemple d'intervenció en el polisistema meta, en aquest cas des del camp de l'edició, és el de Joan Sales. La reescriptura literària que va dur a terme com

a traductor i editor, estigué estretament lligada a una ideologia política, aleshores subversiva —al servei d'un país encara sota el règim franquista—, a una moral —la del cristianisme humanista nascut del Concili Vaticà II, que tant va influir en les organitzacions cristianes de base— i a una poètica —al concepte de traducció i als criteris amb què s'havia de regir per a esdevenir «invisible», l'estat al qual havia d'aspirar qualsevol literatura que es considerés normalitzada. A més, en el seu cas l'obra traduïda no prenia l'original com a model, sinó diverses traduccions indirectes, la llengua de les quals sol ser sovint també una font d'informació sobre el prestigi de què gaudeix en la cultura receptora.

Ara, sens dubte, el cas més interessant de reescriptura traductora és el Carles Riba. Les traduccions d'Homer, dels tràgics grecs, de Rilke, de Höderlin i de Kavafis, van provocar un impacte tan profund en el polisistema meta, que han acabat formant part de l'obra pròpia de Riba, i per tant del cànon català, i han deixat una forta empremta en la poètica i en les generacions literàries del seu temps i en les posteriors.

2. La literatura neogrega als Països Catalans

2. 1. Introducció

Quan parlem de literatura neogrega cal, en primer lloc, delimitar cronològicament què s'entén per obres escrites en grec modern, ja que la història literària hel·lènica és un continu que arrenca dos mil vuit-cents anys enrere amb els poemes homèrics. En aquest sentit, es tracta d'un cas únic dins de la literatura universal. La delimitació dels períodes i de les obres literàries de cadascun ve donada per la llengua amb què van ser produïdes, una llengua que, evidentment, ha evolucionat al llarg dels segles, però que mostra una continuïtat indiscutible.

Un dels problemes que planteja aquesta periodització és el fet que la civilització occidental hagi canonitzat com a patrimoni universal el període literari de la Grècia antiga, que l'hagi delimitat temporalment —arcaic, clàssic i hel·lenístic— i l'hagi estudiat separatament del procés històric, lingüístic i cultural del món grec a partir de l'època bizantina i la posterior dominació turca a mitjan segle XV de les terres de parla grega després de la caiguda de Constantinoble.

La filologia grega erasmiana va oblidar aquests períodes de creació literària, per a considerar-los fora del camp clàssic, i els relegà a un oblit secular. En realitat, la història de la literatura neogrega, la que sembla pertànyer als grecs que viuen i parlen la seva llengua avui dia, comença al segle XI dC, en plena època bizantina, continua amb la desaparició d'aquesta civilització per la força otomana, amb la producció literària al llarg de quatre segles de dominació turca, fins a l'arribada de la independència, el naixement de l'estat grec modern, el 1833, i el desenvolupament cultural d'aquest poble renascut, fins als nostres dies.

Durant molt de temps la Grècia moderna va haver de lluitar contra el seu propi passat: la llengua i la literatura neogrega al segle XIX eren considerades apèndixs de segona categoria per la tradició erudita que ja havia establert, molts segles enrere, el cànon dels clàssics. Arran de la llarga i cruenta guerra d'independència hel·lènica, iniciada el 1821, una part d'aquesta erudició, formada en la filologia grecolatina, va redescobrir Grècia d'una manera anecdòtica i romàntica, seduïda pels cants heroics de Byron i Shelley i, va començar a interessar-se per la producció literària —de primer, la poètica i, després, la narrativa— del nou estat emergent. Gràcies al filhel·lenisme que s'escampà per tot Europa, la causa grega aixecà mostres de solidaritat arreu. No és casualitat que l'obra que tingué més bona acollida i de la qual se'n van fer nombroses traduccions i reedicions fos el *Lukís Laras*, de Dimítrios Vikelas, una obra que relatava un dels episodis més sagnants de la lluita del poble grec, la massacre de l'illa de Quios, gràcies a Antoni Rubió i Lluch, l'únic erudit de la península ibèrica que estava en contacte amb el filhel·lenisme europeu.

2. 2. Traduccions de 1881 a 1897

En aquest primer període de 1881 a 1897 es van traduir al català obres de Dimítrios, Aristotelis Valaoritis, Dionisios Solomós i Mariana Kamburoglou. Valaoritis i Kamburoglou són noms considerats menors dins de la història de la literatura neogrega, mentre que és un dels màxims exponents de la prosa romàntica de la anomenada generació dels vuitanta i Solomós és el poeta nacional per excel·lència, pare de les lletres neogregues i símbol de la lluita per la independència contra l'Imperi otomà.

Aquestes versions aparegueren a la premsa de l'època i, amb l'excepció del *Lukís Laras* de , de manera fragmentària, en forma de poemes solts, en alguns casos només d'uns quants versos, com l'«Himne a la llibertat» de Solomós. Per a entendre les causes de l'interès per la literatura d'aquest país a final del XIX, cal tenir en compte dos aspectes: d'una banda, el context històric de Catalunya i de Grècia a la segona meitat del segle XIX; de l'altra la figura de l'historiador i hel·lenista Antoni Rubió i Lluch, veritable introductor de la cultura i de la literatura neogregues a casa nostra.

Antoni Rubió i Lluch, intel·lectual format en la tradició d'estudis clàssics més ortodoxa, s'interessà per la presència catalana a Grècia en l'època medieval i establí els ponts d'unió històrics que li permeteren agermanar els dos països culturalment i identificar-los amb problemes sociopolítics comuns, com ara la independència i la qüestió lingüística. Rubió enaltí i defensà la causa grega contra la situació d'opressió que encara patien terres que maldaven per a recuperar les arrels ancestrals, com el cas de Creta, el 1897, com una manera de defensar la causa catalanista de l'època.

En aquest sentit, s'afegí als corrents intel·lectuals europeus favorables a Grècia traduint una obra que literàriament es pot considerar menor, com és el *Lukís Laras*, de Dimítrios Vikelas, però que, com ja hem esmentat abans, havia tingut un gran èxit a tot Europa per les referències a l'opressió del poble grec. De fet, totes les obres traduïdes durant aquells anys van servir, indirectament, a aquesta finalitat. Aquestes traduccions tingueren una vida efímera i estigueren lligades a les reivindicacions catalanistes en un moment en què la pèrdua progressiva de les

colònies d'ultramar significà un replegament i enduriment de la política espanyola respecte a les nacionalitats històriques de l'estat.

Ideològicament i intel·lectualment Rubió es decantà pels escriptors que empraven la *katharévusa*, la llengua esporgada de barbarismes, «inventada» pels intel·lectuals grecs, dominats per un renovat sentiment nacional. Salvant les distàncies i les circumstàncies particulars de cada cultura, la comparació amb la qüestió de la llengua catalana de l'època sembla evident. Rubió s'arreglerà al bàndol dels puristes, tot invocant una solució similar pel català, i no tingué en consideració la literatura en llengua *demòtica*, popular, que s'estava produint a Grècia. Fins i tot anà més lluny en les seves apreciacions, augurant el triomf dels *katharevussians*, que en realitat mai no es produí. Pel que fa a la llengua catalana, Rubió tampoc no fou un entusiasta de les reformes del grup de *L'Avenç* ni de Pompeu Fabra. Un altre element que influí en la tria d'autors i obres de Rubió fou el catolicisme que el portà a criticar i a rebutjar —ell mateix ho explicava al pròleg del *Lukís Laras*— una de les novel·les gregues que causaven furor a Europa pel fort contingut antireligiós, *La papessa Joana*, d'Emmanuïl Roïdis.²³

Com ja hem esmentat, la traducció del *Lukís Laras* aparegué en divuit lliuraments (entre el 15 de novembre de 1881 i el 15 d'agost de 1882) a *Lo Gay Saber*, la revista literària quinzenal dirigida per Francesc Pelai Briz des dels inicis, el 1868.

Després d'aquesta primera traducció, entre els anys 1884 i 1887 es van publicar a diversos diaris i revistes (*La Renaixença*, *La Il·lustració Catalana* i *La Veu de Catalunya*) poesies d'Aristotelis Valaoritis, autor romàntic fascinat pels

²³ ROÏDIS, Immanuïl. 1998. *La papessa Joana*. Traducció d'Antoni Gòngora. Barcelona: La Magrana.

episodis èpics de la revolta contra l'opressor turc i per l'exaltació de la mort heroica, elements centrals de les seves composicions poètiques. La traducció d'aquests poemes va ser obra del reusenc Francesc Bartrina i d'Aixemús, amb excepció del que porta per títol «La jove esclava», aparegut a *la Veu de Catalunya*, l'any 1897, traduït per Joaquim Cabot i Rovira.

Francesc Bartrina (Reus, 1846 Barcelona, 1917) forma part de la generació de poetes de la segona meitat del segle XIX educats en l'esperit i les aspiracions de la Renaixença. Sembla que es dedicà a la traducció de manera esporàdica.²⁴ Pot semblar estrany que Bartrina s'interessés per l'obra poètica d'un autor com Valaotits, pràcticament desconegut fora dels cercles filhel·lènics francesos. L'atracció de Valaoritits per la gesta èpica i heroica, el to religiós i l'admiració per les tradicions populars més genuïnes devien causar una sincera admiració en Bartrina, que es decidí a publicar alguns d'aquells poemes al català. No els traduí directament del grec modern, llengua que desconeixia, sinó a partir d'una traducció francesa (amb tota seguretat, la del Marqués Queux de Saint-Hilaire), tal com declara el mateix Bartrina, d'una manera una mica vaga i descurada, en una nota al poema «L'aparegut»: «vaig llegir una traducció francesa d'aquesta poesia de Valaoritits ja fa temps²⁵, y com tinch molt poca memoria no la recordo ben-be. Dech observarho per si aquesta traducció peques de poch fidel». L'any 1886 va reeditar a *La Il·lustració Catalana*, dos dels poemes de Valaoritits —«Kasantonís» i «La

²⁴ Cf. DDAA. 1922. «Homenatge a Francisco Bartrina». *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 59-60 (juliol). Es tracta d'un número monogràfic que la revista li va dedicar cinc anys després de la seva mort, el 1917. En aquesta ofrena literària van participar velles plomes de la Renaixença com ara Josep Yxart, Joaquim Cabot i Rovira, Narcís Oller o Pere Aldavert. Aquest número es pot consultar en línia: [Revista del Centre de Lectura de Reus > 1922: Núm.: 59-60, 3ª Època, Juliol](#)

²⁵ Bartrina es refereix, sens dubte, a la traducció francesa de J. Blancard: VALAORITIS, Aristotelis. 1883. *Poèmes patriotiques*. Traduit en français par J. Blancard avec unes notice préliminaire de Marquis de Queux de Saint-Hilaire. París: E. Leroux.

fugida»— que havien aparegut entre els anys 1884 i 1885 a *La Renaixença*. En aquestes reedicions, Bartrina hi va fer canvis substancials, tant pel que fa a l'ortografia com a l'estil, afegint i retallant parts del text original.

Onze anys més tard, es publicà el poema de Valaróitis «La jove esclava», en versió de Joaquim Cabot i Rovira. Aparegué a *La Veu de Catalunya* el 1897, juntament amb les quatre primeres estrofes de l'«Himne a la llibertat», de Dionís Solomós, girades per Rubió i Lluch, i amb d'altres poemes i articles d'opinió. Tot formava part d'un número que *La Veu de Catalunya* dedicà gairebé monogràficament a la situació política de l'illa de Creta, en què es donava suport al govern grec per la intervenció militar en favor dels grecs cretencs, revoltats contra el domini otomà. L'aparició d'aquest número —on hi havia també el famós manifest de suport adreçat al rei Iorgos I de Grècia, redactat per Rubió i Lluch sota la inspiració de Prat de la Riba i signat per una cinquantena d'institucions civils i culturals del país— respon a una estratègia reivindicativa del catalanisme polític per a reclamar, d'una banda, més autonomia per a Catalunya i, de l'altra, per a criticar indirectament la política colonial espanyola que havia portat a la guerra de Cuba i de les Filipines.²⁶

Si Antoni Rubió i Lluch pertanyia al grup d'intel·lectuals de vessant acadèmic i universitari, com Rubió i Ors, Milà i Fontanals o Duran i Bas, que tingueren un paper cultural i polític rellevant dins de la Renaixença, Joaquim Cabot i Rovira (Barcelona, 1861-1951) és un clar exponent de la burgesia catalana que va contribuir al desenvolupament social, polític i cultural del país. Aquesta burgesia,

²⁶ Per a aquesta qüestió, vegeu: LLORENS VILA, Jordi. 1988. *Catalanisme i moviments nacionalistes contemporanis (1885-1901). Missatges a Irlanda, Creta i Finlàndia*. Barcelona: Rafael Dalmau, p. 56-62.

formada, d'una banda, per *indianos* enriquits a les colònies d'Amèrica i, de l'altra, per les forces industrials i menestrals que componien el teixit social de la burgesia ja existent, va sostenir econòmicament l'esperit de la Renaixença, amb el mecenatge cultural i la participació directa en mitjans de comunicació i institucions civils i polítiques. Orfebre de professió, Joaquim Cabot i Rovira, compaginà la tasca de financer amb la d'escriptor i polític. La sòlida posició de què gaudí, li permeté participar en la vida pública catalana i ocupar la presidència de les principals associacions econòmiques i culturals de Barcelona: Fira de Mostres, Cambra Oficial de Comerç i Navegació, Centre Excursionista de Catalunya i, sobretot, de l'Orfeó Català,²⁷ durant la presidència del qual fou construït el Palau de la Música Catalana, el 1908. Com a polític, formà part del grup d'Enric Prat de la Riba, Jaume Carner o el jove Cambó, que s'havien separat progressivament de la Unió Catalanista — abstencionista, idealista i contrària a participar en el joc polític de l'Estat espanyol— dels Guimerà, Aldavert, etc. No tenim gaire informació de la seva faceta de traductor, que conreà, pel que sembla, de manera esporàdica. Pel que fa a la traducció del poema de Valaoritis, se serví, amb tota probabilitat, de l'edició francesa del marquès Queux de Saint-Hilaire, igual que ho havia fet Francesc Bartrina. La traducció anava precedida d'una ressenya sobre els poetes nacionals grecs, segurament inspirada per Antoni Rubió i Lluch.

L'última traducció d'aquest període, apareguda el 7 d'octubre de 1897 a *La Veu de Catalunya*, fou la de Joan Vidal i Jumbert de «La Reyna de les Gorgones», de Mariana Kamburoglou, quan els ressons de la causa en favor de l'autonomia de l'illa de Creta s'havien anat apaivagant a la premsa catalana. Joan Vidal i Jumbert

²⁷ 1930. *Homenatge a Joaquim Cabot i Rovira*. Barcelona: Orfeó Català.

(Granollers, 1860 - Barcelona, 1928) fou un autor teatral de relatiu èxit, estrenà i publicà peces de caire popular en la línia de Pitarra. Malauradament, no tenim informació de la seva tasca com a torsimany. Pel que fa a la traducció del conte de Mariana Kamburoglou, se serví, amb molta probabilitat, d'alguna edició francesa, que no hem pogut localitzar. Sens dubte s'interessà pels contes d'aquesta escriptora pel caràcter folklorista, molt en consonància amb el seu estil teatral de marcat accent popular.

2. 3. El període de 1897 a 1959

Després de 1897 s'obre un llarg període de seixanta-dos anys sense que es publiqui cap traducció més. Les causes que explicarien aquest buit no són clares i es fa difícil trobar elements objectius que permetin arribar a conclusions definitives. Malgrat tot, plantejarem algunes hipòtesis.

Com ja s'ha dit, la literatura neogrega arribà a Catalunya gràcies a l'esforç i a l'interès intel·lectual d'Antoni Rubió i Lluch. Tanmateix, a partir de 1897 Rubió ja no va tornar a ocupar-se per la traducció d'obres de la literatura neogrega en català i es concentrà en els estudis historiogràfics sobre la presència catalana a la Mediterrània oriental, en la carrera acadèmica com a professor de la Universitat de Barcelona i en la diplomàtica, com cònsol honorari de Grècia a Barcelona. Quan esclatà la Guerra Civil havien passat trenta-vuit anys sense que es publicés cap altra traducció de literatura neogrega (cal tenir en compte que Rubió morí el 1937, només un any després d'iniciat el conflicte). Més tard la situació de la llengua i de la cultura catalanes visqué sotmesa a les imposicions i prohibicions del franquisme i la possible difusió de la literatura neogrega va patir les limitacions forçades pel règim.

Un dels possibles continuadors, Lluís Nicolau d'Olwer, seguí les passes de Rubió només pel que fa a la recerca històrica dels catalans a Grècia, però no és dedicà mai a la traducció d'autors neogrecs. A més, entre 1918 i 1939 participà intensament en la política catalana i serví el govern de la Generalitat en diferents càrrecs que el portaren a l'exili. Ja des de Mèxic, repregué els estudis sobre la presència medieval catalana a Orient i publicà *La duquessa d'Atenes* (1958).²⁸

Pel que fa a Carles Riba, l'hel·lenista emergent de la segona dècada del segle XX, els anys que van de 1919 fins al seu retorn de l'exili, el 1943, coincideixen amb un dels períodes de més intensa dedicació, com a traductor, a la literatura de la Grècia clàssica, amb les versions d'Homer i els tràgics i la participació en la Fundació Bernat Metge. Riba va versionar entre 1915 i 1945 autors com Gògol, Hölderlin o Poe, i només s'interessà per la literatura neogrega molt posteriorment, per la figura de Kavafis.

Deixant de banda la manca d'una escola de neohel·lenistes que continués la tasca de Rubió, potser haurem de cercar les raons d'aquest l'oblit en el context històric i cultural d'aquells anys. El romanticisme europeu i, a casa nostra, la Renaixença, es van interessar puntualment per la Grècia sorgida de la independència més per raons polítiques que no pas estètiques. La segona meitat del segle XIX està marcada a Europa pel naixement dels sentiments nacionals. Alemanya i Itàlia es reunifiquen durant aquell període i Catalunya viu el renaixement cultural i polític com a poble. Des d'aquesta perspectiva, la Grècia moderna interessa a Catalunya perquè s'identifica amb les expectatives i els anhels d'independència i d'identitat

²⁸ NICOLAU D'OLWER, Lluís. 1958. *La duquesa d'Atenes i els documents misteriosos*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Històrics.

lingüística propis. Amb el tombant de segle, la situació canvia radicalment a Europa. Se succeeixen moviments socials, polítics i culturals que revolucionen el món.

Literàriament, es produeix la popularització de la novel·la entre el gran públic. Neixen col·leccions populars arreu d'Europa que divulguen aquest gènere i que, al mateix temps, revifem l'interès per la traducció d'obres d'altres literatures. A Catalunya, entre 1903 i l'inici de la guerra civil, successives col·leccions de butxaca, com la «Biblioteca Popular de l'Avenç» —152 títols de 1903 a 1916—, «La Biblioteca Literària» de l'Editorial Catalana (1917-1924) o a «A Tot Vent» d'Edicions Proa —noranta-dos títols entre 1928 i 1938—, donen a conèixer novel·les clàssiques i contemporànies d'autors francesos, angloamericans, russos, italians, xinesos..., però no grecs, simplement perquè Grècia viu un procés de recuperació cultural i espiritual de les seves arrels, que, en part, l'aïlla d'Europa. La poesia domina el panorama literari i no ho deixarà de fer fins després de la Segona Guerra Mundial. La novel·la, que havia tingut moments de gran popularitat amb la generació de 1880 —Vikelas, Viziinos, Roidis, Drosinis...—, no trobà continuïtat al tombant de segle i no comptà amb cap prosista destacat entre 1905 i 1945, excepte Kazantzakis, que pertany per edat a aquesta època però que es dedicà a aquest gènere tardanament, a mitjan de la dècada dels quaranta. Aquesta manca de prosistes influí en l'oblit de les lletres gregues a tot Europa.

2. 4. Traduccions del 1959 al 1990

A partir de 1959, data de la publicació de *El Crist de nou crucificat*, de Nikos Kazantzakis, la literatura neogrega tornà a casa nostra, tot i que amb un cert retard i de manera fragmentària. Les causes d'aquest retard van ser, d'una banda, la situació

política i cultural durant la dictadura franquista i, de l'altra, la lenta incorporació de la literatura neogrega a Europa, iniciada a partir dels cinquanta. Fragmentàriament perquè l'interès per les lletres neogregues durant més de dues dècades se centrà quasi exclusivament en dos escriptors, Kavafis i Kazantzankis. Només a partir de 1974 es van incorporar autors que havien aconseguit un cert renom internacional com ara el poetes Ritsos, Elitis i Seferis.

Després d'anys de prohibició i persecució, la llengua catalana començà una tímida recuperació pel que fa a la seva producció literària. L'esforç de Joan Sales donà fruits durant la dècada dels seixanta. Fou ell qui reprengué la traducció neogrega amb la versió d'*El Crist de nou crucificat*, que es publicà l'octubre de 1959. Des de llavors, fins al 1980, la novel·la fou reeditada nou vegades (1959, 1960, 1963, 1965, 1966, 1967, 1972, 1976, 1980), gairebé una edició cada dos anys, fet que demostra el gran èxit d'acollida que va tenir entre els lectors. La primera edició comptava amb un breu «Advertiment del traductor». A les posteriors reedicions, Sales hi afegí nous «advertiments», fins a l'últim i definitiu de la sisena edició, l'any 1967.

Sales sentí una veritable fascinació per aquesta obra també d'un cristià «tardà» com ell, igual que la va sentir per *Els germans Karamàzov*, de Dostoievski, «l'obra màxima de la novel·la cristiana universal».²⁹ Sales «adapta» un Kazantzakis a la mesura del seu cristianisme de base, com quan l'anomena «convertit tardà, treballador de l'hora onzena».³⁰

²⁹ EL CLUB DELS NOVEL·LISTES. 1961. «Nota dels editors catalans». Dins: DOSTOIEVSKI, Fiodor. *Els germans Karamàzov*. Barcelona: Club Editor, p. 7.

³⁰ SALES, Joan. 1963. «Advertiment del traductor» (a la tercera edició). Dins: KAZANTZAKI, Nikos. *Op. cit.*, p. 12.

En l'«Advertiment» de la primera edició, Sales declarava que no dominava la llengua de l'original i reconeixia l'ús de traduccions interposades. No resulta gens estrany en el cas de Sales, dels criteris de la col·lecció i d'altres traductors del Club. Només cal recordar que era pràctica habitual a la col·lecció i que quatre de les dotze traduccions aparegudes van ser traduccions indirectes, és a dir, a través d'una o de diverses llengües interposades. Malgrat això, Joan Sales va reescriure Kazantzakis amb un mestratge i una passió que van superar la barrera del desconeixement de la llengua.

L'any 1965 es publicà una altra obra de l'escriptor cretenc, l'*Alexis Zorbàs*. La traducció fou obra de Jaume Berenguer Amenós (Belltall, 1915 Barcelona, 1974) un dels grans hel·lenistes catalans del segle XX. Sense ésser tan conegut com Rubió i Lluch, Riba (de qui fou deixeble), Valentí Fiol o Josep Alsina, la seva tasca en el camp de la didàctica de la filologia grega clàssica i la feina d'anys com a traductor i membre del consell directiu de la Fundació Bernat Metge li atorguen un lloc d'honor entre els hel·lenistes del nostre país. Berenguer Amenós s'atansà a la literatura neogrega d'una manera anecdòtica i puntual. Els seus interessos estaven centrats en la traducció dels clàssics i, tanmateix, la traducció de l'*Alexis Zorbàs* és molt reeixida. Malgrat no ser un gran coneixedor de la llengua neogrega, aplicà tota la sapiència acumulada com a traductor de grec antic per a plasmar la força de la prosa de Kazantzakis i la riquesa del seu vocabulari.

L'any 1962, tres anys després de la mort, es publicaven les versions que Carles Riba féu de Kavafis. Aquestes traduccions s'emmarquen dins la febre kavafiana que recorregué Europa a final dels quaranta i a l'inici dels cinquanta. Els seus poemes es traduïen arreu. Kavafis representava la intemporalitat, la continuació

de l'herència clàssica i, alhora, la modernitat poètica. Tanmateix, com veurem més endavant, Kavafis va significar molt més que això per a Riba, i la recent publicació de les cartes adreçades a Júlia Iatridi aporten nova llum sobre la influència que tingué el poeta alexandrí en l'obra poètica pròpia.³¹ A Catalunya arribà per mitjà de les versions franceses de Marguerite Yourcenar i Konstantin Dimaras a principi dels cinquanta, però no es publicà fins al 1962, quan va aparèixer les traduccions pòstumes de Riba.³² La traducció de Riba, que s'avançà uns quants anys a les primeres versions espanyoles, només recollia seixanta-sis poemes de l'obra canònica de l'alexandrí. Per això, de 1962 a 1978 assistim a una cursa per a completar l'obra de Kavafis en català. Dos filòlegs, Joan Ferraté i Eudald Solà, maldaren per a completar les poesies de Kavafis no traduïdes per Riba. L'any 1973 es publicà un volum monogràfic a la memòria de Carles Riba. Entre altres articles i estudis, hi havia les versions de trenta poemes de Kavafis a cura d'Eudald Solà, poemes que Riba no havia inclòs en la versió de 1962. Dos anys més tard, el 1975, es van publicar amb molt poc marge de temps el *Poemes de Kavafis* d'Eudald Solà, i els *Vuitanta-vuit poemes de C. P. Cavafis* de Joan Ferraté. L'edició de Solà comptava amb seixanta-sis dels vuitanta-vuit poemes que Riba no havia traduït. Els vint-i-dos restants se'ls reservà el traductor per a la tesi doctoral que enllestia sobre el poeta alexandrí. L'edició anava acompanyada d'un pròleg del traductor en què expressava el caràcter de continuació del camí iniciat per Riba. Posteriorment, l'any 1977, es reeditaren en dos volums les versions de Riba i Solà, amb un extens estudi d'aquest últim. Eudald Solà (Ripoll, 1946 Barcelona, 2001), és, sens dubte, el traductor que

³¹ AYENSA I PRAT, Eusebi. 2012. *D'una nova llum: Carles Riba i la literatura grega moderna*. Lleida: Pagès.

³² KAVAFIS, K. P. 1962. *Poemes de Kavafis*. Traducció de Carles Riba, pròleg de Joan Triadú, il·lustracions de Josep Mª Subirachs. Barcelona: Teide.

ha conegut més profundament la llengua, la literatura i la cultura neogrega. Solà deixà de banda, conscientment, la formació clàssica per a aprofundir en el coneixement de la cultura de la Grècia actual. El seu domini lingüístic i literari ha estat lloat per molts erudits de parla grega i la seva reputació com a divulgador ha estat inqüestionable. Per desgràcia, un excés de zel i les successives obligacions acadèmiques i protocol·làries (fou cònsol honorari de Xipre), l'impediren traduir més. El seu nom quedarà sempre unit a la traducció catalana de Kavafis. A més, des de les aules universitàries, inicià un bon nombre de deixebles en el coneixement d'aquesta cultura.

Un cas completament diferent fou el Joan Ferraté, que versionà Kavafis amb criteris propis, allunyant-se de Riba. La seva fou una tasca de traducció lenta, que venia de lluny, dels anys cinquanta, quan va conèixer les versions de Yourcenar i Dimaras gràcies al seu germà Gabriel, i que anà cristal·litzant a poc a poc, fins a completar tota l'obra canònica del poeta grec. Així publicà successivament *Quatre poemes* (1972), *Vuitanta-vuit poemes* (1975), *Tretze de l'arxiu de Kavafis i altres coses* (1976) i, finalment, *Les poesies de K. P. Kavafis* (1978). El seu concepte de traducció, basat en l'«apropiació» poètica, en la línia de la de Marià Manent o de Segimon Serrallonga, ens ha deixat unes magnífiques traduccions no prou conegudes. Sembla clar que entre Solà i Ferraté s'establí una mena de competició tàcita per a veure qui acabava abans el llegat incomplet de les traduccions de Riba pel que feia a les traduccions de Kavafis. Possiblement Ferraté no anava errat quan deia, al pròleg de l'edició completa dels poemes de 1978, que les traduccions de Riba de 1962, més enllà de l'interès suscitat en el moment, posteriorment havien caigut en l'oblit. Per aquesta raó decidí acarar-se també als poemes traduïts pel

mestre i no només completar-los. Malgrat ser el primer a traduir tota l'obra de Kavafis, avui dia les seves traduccions han quedat una mica sepultades sota les vuit reedicions de les versions de Riba i Solà.

A partir dels setanta la literatura neogrega arribà a Europa de la mà de nous autors, bàsicament dels poetes de la generació dels trenta, la dels surrealistes. En el cas d'alguns d'aquest autors, com ara Seferis i Elitis, la concessió dels premis Nobel —el 1963 i el 1979, respectivament— n'afavoreix la difusió. L'aparició de neohel·lenistes com Eudald Solà o Carles Miralles en van permetre la incorporació, però sempre d'una manera fragmentària. Fins al 1980, en què apareix *Mithistorima*, no comptem amb cap recull poètic complet de Seferis, i l'obra emblemàtica d'Elitis *To Àxion estí*, no es publicà fins al 1992, en traducció de Rubén Montañés.

Al mateix temps, la literatura grega vivia un nou gir estètic que afectava no només les temàtiques, sinó també els gèneres. La novel·la guanyava terreny a la poesia i començava a emergir una nova generació literària, la dels cinquanta, fonamental per a entendre la prosa hel·lènica actual. Aquesta generació s'ha perdut pel que fa a la traducció al català. No comptem amb cap versió de cap d'aquests novel·listes, fora de *Les fotografies*, de Vassilis Vassilikós, traduïda per Joan Oliver, el 1978, a partir d'una versió francesa supervisada pel mateix autor grec.

2. 5. Traduccions del 1990 al 2003

En aquests anys assistim a una revifalla de traduccions, acompanyada d'una relativa actualització de la literatura neogrega. En deu anys es tradueixen vint-i-sis obres que corresponen a vint-i-dos autors, quinze dels quals per primera vegada. Hi ha dos factors determinants que expliquen aquesta represa. D'una banda, els estudis

neogrecs als Països Catalans havien avançat força els últims trenta anys. Personalitats com Carles Miralles i Eudald Solà van tenir en els deixebles la continuïtat que no van tenir els estudis neogrecs en temps de Rubió i Lluch i van conferir a aquesta disciplina categoria d'estudi independent, deslligada de la filiació secular a la filologia clàssica. El departament de grec modern de l'Escola Oficial d'Idiomes de Barcelona també van formar traductors com Montserrat Franquesa, Joaquim Gestí, Antoni Góngora o Cèsar Montoliu. Al País Valencià apareixen dos neohel·lenistes dignes d'esment que tradueixen obres cabdals de la poesia i prosa neohel·lèniques; Rubén Montañés i Jesús Cabezas, que versionen obres d'Elitis, Ritsos, Seferis, Kariotakis i Takhtsis. De Mallorca cal destacar la feina d'Antoni Avellà i Bartomeu Garcès, metges de professió i enamorats de Grècia, que entre 1996 i 1998 van publicar per primera vegada en català tota l'obra de Kavafis, tant la canònica com la de l'arxiu, que conté els poemes inacabats i els rebutjats per l'autor.

Pel que fa a les condicions socials i ideològiques que condicionen la difusió d'una literatura estrangera minoritària, a partir de la dècada dels noranta les polítiques culturals i lingüístiques tant de la Generalitat de Catalunya com del ministeri de cultura grec afavoriren la difusió d'obres gregues. Aquestes polítiques tenien com a objectiu donar a conèixer i revitalitzar les llengües respectives mitjançant incentius econòmics, tant per a la traducció com per a l'edició. Cal afegir també que les convocatòries d'aquests organismes establien com a obligatòria la contemporaneïtat dels autors proposats. Grècia potenciava així la difusió de la seva literatura a altres països. Des de mitjà dels noranta, gairebé totes les obres gregues traduïdes a Europa ho van ser gràcies a aquests ajuts.

En el cas de Catalunya, on també es van editar traduccions gràcies a la col·laboració del govern grec, s'hi afegeix els ajuts del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. A través de la Institució de les Lletres Catalanes es va reprendre la política d'atorgar a la traducció un paper important en la normalització literària del país, potenciant el coneixement d'autors catalans a fora i, alhora, de la literatura d'altres cultures, sovint les menys conegudes. Els ajuts econòmics s'adreçaven directament als traductors i volien fer de pont amb el món editorial, per tal de facilitar la publicació de títols que quedaven al marge dels circuits habituals, marcats per criteris d'oportunitat, moda o rendibilitat, que difícilment aconseguien veure la llum mitjançant la iniciativa privada. Des del 1992, d'un total de cent nou ajuts, sis corresponien a obres neogregues, de les quals se'n van publicar cinc. Aquesta doble via de recursos econòmics va suposar una revifalla de les traduccions neogregues. Això encara és més evident si comparem el nombre de títols publicats al Principat amb els del País Valencià, on no existia una política d'incentiu a la traducció al català. En el cas de les Illes, existeixen encara uns ajuts de la Conselleria de Cultura i Patrimoni Històric del Consell Insular de Mallorca, però no específicament adreçats a la traducció. Això ha fet que la difusió de la literatura neogrega quedés relegada a l'interès personal dels traductors o a la bona voluntat d'algun editor. A partir del 1996, a València, i del 1998, a les Illes Balears, no es va tornar a publicar cap obra grega en aquestes contrades. Cal afegir-hi que en aquells moments en cap de les institucions acadèmiques —universitat i escoles oficials d'idiomes— d'aquestes comunitats no era possible cursar l'assignatura de grec modern. Aquesta manca de formació i d'incentius va fer que no apareguessin nous traductors, com va passar a Catalunya.

2. 6. Traduccions del 2003 al 2015

Com acabem de veure, a la darrera dècada del segle XX es produeixen dos factors que influeixen poderosament en la relativa «normalització» de la recepció literària neogrega, si més no al Principat: d'una banda, l'inici de l'estudi reglat del grec modern tant a la universitat com a les escoles oficials d'idiomes i, de l'altra, les polítiques institucionals d'ajut a la promoció i a la difusió cultural tant per part del ministeri de cultura grec com per part del de la Generalitat de Catalunya.

A més, el relleu generacional que començava ara fa quinze anys s'ha consolidat, de manera que, l'inesperat traspàs d'Eudald Solà l'any 2001 i la mort recent, el 2014, de Carles Miralles no han deixat orfes els estudis neogrecs,³³ atès que la major part dels deixebles han continuat la tasca dels mestres, sigui en la docència, la investigació i/o la traducció.

Dels que van créixer, directament o indirecta, a l'ombra d'Eudald Solà, sobresurt Eusebi Ayensa, tal vegada, si se'ns permet l'expressió, el grecista total, continuador dels interessos de Rubió, Riba i Solà. Com a historiador, ha continuat la petja de Rubió estudiant la presència catalana a Grècia en època bizantina.³⁴ Com a curador, ja hem fet esment de la seva aportació a l'epistolari del grecista. Com a assagista ha destacat pel estudis sobre el Riba neohel·lenista³⁵ i, com a traductor per la seva versió dels poemes inèdits de Kavafis.³⁶ Així mateix és un referent en l'activitat recíproca de promoció de la cultura catalana a Grècia. Des del càrrec de

³³ Com si succeeix, com hem vist, en el cas de Rubió.

³⁴ AYENSA I PRAT, Eusebi. 2013. *Els castells catalans a Grècia*. Barcelona: Base.

³⁵ AYENSA I PRAT, Eusebi. 2012. *Op. cit.*

³⁶ KAVAFIS, Konstandinos. 2011. *Esborranyes i poemes inacabats*. Pròleg, traducció i notes d'Eusebi Ayensa i Prat. Vic: Eumo.

director de l'Institut Cervantes a Atenes ha exercit d'ambaixador de Catalunya entre els anys 2008 i 2012.

En l'àmbit universitari queda encara molt camí perquè el grec modern deixi de ser el germà petit del grec antic i es consolidi com una llengua més dins del ventall d'idiomes que s'estudien a les nostres universitats. No deixa de ser paradoxal que cap de les facultats de Traducció i d'Interpretació catalanes no la incloguin dins dels seus programes, ni que sigui de manera optativa. A les Illes té una presència precària, quasi inexistent i al País Valencià, tal com Rubén Montañés diu:

la situació és curiosa i contradictòria: la Universitat de València té el grec modern als seus programes d'estudi, però no l'ofereix de forma efectiva, i només ha aparegut en forma de cursos de postgrau o semblants, i no sempre vinculat a la nostra llengua i cultura; no pareix que la situació vagi a canviar. A la Universitat d'Alacant s'imparteixen tres nivells de grec modern, que es pot estudiar també a l'Escola Oficial d'Idiomes d'aquesta ciutat, però és per tots coneguda la trista situació del català al sud del País Valencià. A la Universitat Jaume I, després d'haver ofertat amb prou d'èxit cursos de divulgació els tres darrers anys, a partir del curs passat s'ofereix finalment el grec modern com a assignatura de lliure configuració, en programa.³⁷

En canvi, l'aprenentatge de la llengua i la literatura neogregues a l'Escola Oficial d'Idiomes de Barcelona Drassanes, s'ha consolidat després de vint-i-cinc anys. El programa d'estudis inclou sis anys de llengua i cultura, una formació fonamental per a futurs torsimanys. A més, darrerament la diversitat d'edat, interessos i procedència acadèmica mostren un canvi substancial respecte a vint anys enrere. En efecte, la filiació dels traductors, neohel·lenistes o simplement amants de Grècia, ha deixat de ser patrimoni exclusiu dels coneixedors del grec antic. La globalització i la mobilitat d'estudiants dins dels diferents programes d'intercanvi

³⁷ MONTAÑÉS, Rubén. 2007. *Op. cit.*, p. 136.

universitari han fomentat el contacte i l'interès entre països i cultures. Allò que durant més d'un segle havia estat gairebé la condició *sine qua non* pel coneixement i la traducció de la llengua grega moderna, o sigui la procedència de l'àmbit dels estudis clàssics, ha evolucionat i, encara que actualment la major part dels neohel·lenistes comparteixen, com diu Rubén Montañés, «una característica [...] de les persones que ens hi dediquem —compartida, de fet, amb tot l'àmbit hispànic peninsular— és la provinença de la Filologia Clàssica Grega; és a dir, els neohel·lenistes catalans —faig servir el gentilici amb el sentit «dels Països Catalans»—, són, en principi, hel·lenistes», actualment el nombre de neohel·lenistes aliens a aquest origen creix any rere any. Naturalment, la filologia clàssica continuarà sent la pedrera dels futurs estudiosos de la llengua i de la cultura de la Grècia moderna, però ja no és l'única.

Pel que fa a la influència de les polítiques institucionals en la recepció literària neogrega, les traduccions publicades al tombant de segle demostren que els ajuts a la traducció ja no marquen en exclusiva el ritme d'edicions. Podríem dir que el mercat editorial s'ha regularitzat al marge dels ajuts institucionals. El nombre d'editorials ha augmentat amb l'aparició de nous segells independents i l'ajuda econòmica de les institucions no esdevé un requisit indispensable per a la publicació de nous títols. Aquestes editorials confien ara en el criteri d'uns traductors que, en la seva intrínseca tasca de promotors,³⁸ els proposen projectes que resultin atractius i, si és possible, rendibles. A més, les polítiques de promoció del ministeri grec de cultura han desaparegut per culpa de la crisi econòmica del país, que ha portat al tancament, *de*

³⁸ Per a aquesta qüestió, cf.. «Importem cultura, exportem cultura: entrevista de Francesc Parcerisas a Simona Škrabec i Joaquim Gestí». 2014. Dins: *XII Seminari sobre la Traducció a Catalunya 2014*. Barcelona: Quaderns divulgatius, 52, p. 35-45.

facto, del Centre Nacional del Llibre, l'encarregat de gestionar els ajuts a la traducció d'obres gregues en altres llengües.

En aquest panorama, cal consignar la constitució el 2006 de l'Associació Catalana de Neohel·lenistes, creada, en paraules de Rubén Montañés, «en gran mesura a partir de l'entusiasme i els bons oficis de Joaquim Gestí i Montserrat Franquesa, uns dels traductors de grec modern i estudiosos de la traducció al català més actius i prolífics de l'actualitat.»³⁹ Aquests traductors van decidir d'aplegar diferents torsimanys d'arreu dels Països Catalans al voltant d'un projecte de traducció conjunta d'un clàssic de literatura neogrega, els contes de Gueòrgios Viziínós. La versió, publicada l'any 2006,⁴⁰ constitueix la primera traducció completa de la prosa d'aquest autor a tot Europa. El projecte comptava amb un petit ajut econòmic del ministeri de cultura de Grècia i, a proposta del curador de l'edició, els participants del projecte van cedir a fons perdut la part econòmica que els pertocava per a constituir l'Associació Catalana de Neohel·lenistes, amb la voluntat, tal com es pot llegir als estatuts, «d'aplegar esforços per a la difusió i la promoció de la literatura neogrega als Països Catalans i de la literatura en llengua catalana a Grècia».

Pel que fa al que aquesta associació ha significat per a les lletres neogregues als Països Catalans, Rubén Montañés afirma:

[...] aquesta Associació suposa, a banda d'un punt d'informació de primer ordre, el punt d'intercomunicació entre tots els factors [...] que formen part del neohel·lenisme català avui. El web-site d'aquesta associació és un exemple reeixit d'aprofitament de les noves tecnologies; són aquestes, en gran mesura, que fan la Grècia actual més propera a nosaltres que no ho havia estat mai. L'època dels llops solitaris del neohel·lenisme ha passat definitivament: en qualsevol punt dels Països

³⁹ MONTAÑÉS, Rubén. 2007. *Op. cit.*, p. 136-137.

⁴⁰ VIZIÍNÓS, Gueòrgios. 2006. *Contes*. Traducció de Joaquim Gestí et alii. Barcelona: Edicions de 1984, 2006.

Catalans que ens trobem, tenim avui entre nosaltres una relació força estreta, immediata i unitària

Passant ja al terreny concret de les traduccions, un repàs dels títols i els autors publicats entre 2003 i 2015 ens ha de permetre arribar a conclusions definitives sobre la recepció en aquest període:

- Iannakopulu, Dora. *L'emprova del vestit de núvia*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Edicions de 1984, 2003.
- Skiadaresi, Maria. *Temps groc i altres relats*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida, Pagès, 2004.
- Triantafilu, Soti. *La fàbrica dels llapis*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona, Edicions de 1984, 2004.
- Solomu Xanthaki, Basa. *El casament*. Traducció de Montserrat Gallart. Barcelona: Edicions de 1984, 2004.
- Ritsos, Iannis. *Testimoniatsges*. Traducció de Jesús Cabezas i Isidre Martínez. València: Edicions 96, 2004.
- Valtinós, Tanassis. *La retirada dels nou i Blau fosc, quasi negre*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2005.
- Staikos, Andreas. *Receptes perilloses*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2005.
- Lainà, Maria. *Amb pomes escampades*. Diversos traductors. Vic: L'Emboscall, 2005.
- Pieridis, Iorgos F. *Histories de Xipre*. Traducció de Eusebi Ayensa. Lleida: Pagès, 2005.
- Vlavianós, Kharis. *Amb pomes escampades*. Diversos traductors. Vic: L'Emboscall, 2005.
- Ritsos, Iannis. *Tard, molt tard, de nit entrada*. Traducció de Joan Casas. Vic: Eumo, 2005.
- Solomu Xanthaki, Basa. *Europa i altres mites*. Traducció de Montserrat Gallart. Girona: Llibres del segle, 2005.
- Dimulà, Kikí. *Poemes. Barcelona: Festival de Poesia de Barcelona, 2006*.
- Viziinós, Geòrgios. *Contes*. Traducció de Quim Gestí Bautista et alii. Barcelona: Edicions de 1984, 2006.
- Filippou, Filippu. *Els darrers dies de Konstandinos Kavafis*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2006
- Mårkaris, Petros. *L'accionista principal*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2007.
- Ritsos, Iannis. *Tres poemes dramàtics : (Ismene, Crisòtemis, Helena)*. Traducció de Joan Casas. Berga: Edicions l'Albí, 2007.

- Màrkaris, Petros. *Mort a Istanbul*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2008.
- Kazantzakis, Nikos. *Ascesi*. Traducció de Montserrat Camps, 2008. Barcelona: Adesiara, 2008.
- Kavafis, Konstandinos. *Una simfonia inacabada*. Traducció de Alexis Eudald Solà. Barcelona: Viena, 2008.
- Papadiamandis, Alexandros. *L'assassina*. Traducció de Antoni Góngora. Palma de Mallorca: El Tall Editorial, 2009
- Zei, Alki. *La Konstantina i les teranyines*. Traducció de Francesc Passani. Barcelona: Editorial Cruïlla, 2009.
- Iordanidu, Maria. *Loxandra*. Traducció de Rubén Montañés. Castelló: Universitat Jaume I, 2009.
- Màrkaris, Petros. *Amb l'aigua al coll*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2011.
- Kavafis, Konstandinos. *Esborranyis i poemes inacabats*. Pròleg, traducció i notes d'Eusebi Ayensa i Prat. Eumo, 2011, Vic.
- Màrkaris, Petros. *Suïcidi perfecte*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2012.
- Màrkaris, Petros. *Pa, educació i llibertat*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2012.
- Màrkaris, Petros. *Liquidació final*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2013.
- Màrkaris, Petros. *Fins aquí hem arribat*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2015.
- Kokanzis, Nikos. *Gioconda*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2009
- Alexakis, Vassilis. *Talgo*. Traducció de Montserrat Navarro. Barcelona: Alrevés, 2013.
- Kavvadias, Nikos. *Li i altres relats*. Traducció de Jaume Almirall. Barcelona: Club Editor, 2013.
- Mikhalopulu, Amanda. *M'agradaria*. Traducció de Mercè Guitart. Barcelona: Raig verd, 2013.
- Ritsos, Iannis. *Els Atrides: Sota l'ombra de la muntanya/Orestes/Agamèmnon*. Traducció de Joan Casas. Barcelona: Adesiara, 2014.
- Delta, Pinelopi. *En Polissó*. Traducció de Antoni Delta. Palma de Mallorca: Garbuix, 2014.

La primera conclusió és que en aquests dotze anys el ritme de traduccions no s'ha alentit respecte al decenni anterior, sinó que s'ha incrementat. S'han publicat trenta-quatre títols —més de tres per any—, que corresponen a vint-i-un autors, i en

què han participat també una vintena de torsimanys; mentre que de 1990 a 2002 s'havien publicat vint-i-quatre títols, corresponents a vint-i-un autors i a quinze traductors. Sembla que els factors abans esmentats han influït decisivament en la consolidació d'aquestes darrers anys.

Pel que fa als gèneres traduïts observem una certa preferència per la prosa. Això és un canvi substancial respecte a la recepció neogrega ja que com Rubén Montañés apunta:

No cal una observació molt profunda per distingir, a la història del neohel·lenisme català, una preferència per la poesia contemporània, sobretot per aquella de claus més clàssiques, i allò que podríem dir-ne una recurrència de Kavafis [...] els darrers temps és perceptible l'abundància de la prosa traduïda, tant d'autors contemporanis com, i vull remarcar això, els clàssics grecs del segle XIX i primeries del XX... [...] autors com Roïdis o Viziinós, els *Contes* del qual han estat traduïts pel col·lectiu que almenys en part prefigurava l'Associació Catalana de Neohel·lenistes: Jaume Almirall, Joan Carles Blanco, Pere Casadesús, Joan Castellanos, Gemma Fortea, Montserrat Franquesa, Quim Gestí, Antoni Góngora, Laura Lucas i jo mateix.⁴¹

No és que la poesia s'hagi deixat de banda, al contrari: hem assistit, per exemple, a la publicació de noves versions de l'obra inacabada o no publicada de Kavafis, a l'aparició, ni que sigui encara fragmentària, d'altres noms de la poesia grega, com Kikí Dimulà o Mikhalis Pierís, però sobretot a la difusió de la poesia de Iannis Ritsos, gràcies a la tasca incansable de Joan Casas. Però el comentari de Montañés respecte a la preferència per la prosa en aquests darrers anys és innegable. De les trenta-dues obres editades, vint-i-cinc són novel·les, contes o relats curts i només set poesia.

Pel que fa als prosistes traduïts, es tracta d'una barreja formada pels noms més actuals i joves de la literatura neogrega, la major part dones —Maria Skiadaresi,

⁴¹ MONTAÑÉS, Rubén. 2007. *Op. cit.*, p. 138.

Soti Triandafil·lu, Amanda Mikhalopulu o Andreas Staikos—, autors de les generacions d'entreguerres i de postguerra com Penelopi Delta, Maria Iordanidu, Thanassis Valtinós, Nikos Konkanzis, Alki Zei, Vassilis Alexakis, clàssics universals com Kazantzakis, i sobretot, com Montañés diu, assistim a la recuperació dels primers prosistes grecs, els de la generació de 1881, aquells que tan havien interessat a Rubió i que van ser contemporanis de Vikelas, és a dir, Roidis, Viziinós o Papdiamandis.

En aquest sentit, la tasca —i les preferències— dels traductors ha estat decisiva. Jaume Almirall, Montserrat Franquesa, Joaquim Gestí, Antoni Góngora, Rubén Montañés han apostat decididament per la prosa, sigui contemporània o clàssica; Eusebi Ayensa i Eudald Solà segueixen la petja de Kavafis, mentre que Joan Casas es dedica exclusivament a l'obra de Ritsos, de manera que els interessos del traductors continuen determinant el cànon i la recepció de la literatura neogrega als Països Catalans.

Hem deixat per al final el cas de l'escriptor grec més traduït en els darrers deu anys a Catalunya i a Europa: Petros Màrkaris. L'autor de novel·la negra s'ha convertit en l'ambaixador més important de les lletres neogregues arreu. Una sèrie de factors expliquen aquest èxit. D'una banda, el fet que Grècia estigui d'actualitat per culpa de la crisi econòmica; de l'altra, que les novel·les d'aquest autor tinguin com a rerefons aquesta crisi. A més, Petros Márkaris ha trobat una editorial potent que el publica simultàniament en castellà i en català com és Tusquets, que ha apostat fort per aquest autor i l'ha promocionat.

Això ens porta a parlar de les editorials que han publicat obres neogregues. Constatem que s'ha produït també un cert relleu generacional i que el lloc que tenien

segells que en la dècada anterior van apostar per aquestes obres —alguns desapareguts o engolits per grups editors més grans, com ara Empúries, la Llar del Llibre, La Magrana o Proa—, les valencianes i mallorquines —com Lleonard Muntaner, Eliseu Climent, la Floresta d'Arana o Edicions de la Guerra o les edicions universitàries, ha estat ocupat per noves editorials independents d'arreu del territori, com ara Pagès, Edicions de 1984, Eumo, Llibres del Segle o, més recentment, Viena, Raig Verd i Adesiara.

Des del punt de vista d'estudi de la literatura, la recepció neogrega encara és incompleta i, sobretot, desigual. Caldria abordar, per exemple, la traducció dels prosistes de la generació dels trenta —Karagatzis, Mirivilis, Theotokás, Venezis...—, una generació que va dur a terme una veritable regeneració moral del país, després de l'ocupació nazi i de la Guerra Civil. D'altra banda, seria una mostra de salut i vitalitat cultural emprendre noves traduccions d'autors clàssics ja traduïts.

3. Antoni Rubió i Lluch i la traducció de Lukís Laras, de Dimítrios Vikelas

3. 1. Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista

Com hem explicat, la publicació entre 2006 i 2014 de l'epistolari grec d'Antoni Rubió i Lluch va suposar un gir definitiu a l'hora de considerar-lo un neohel·lenista amb majúscules. Si les primeres investigacions plantejaven dubtes, preguntes i hipòtesis sobre aquesta qüestió, la publicació de la correspondència grega obligava a revisar tot el que s'havia dit fins aleshores i a reformular la investigació.

En efecte, al llarg de la vida Antoni Rubió i Lluch va mantenir una dilatada correspondència amb nombrosos escriptors, intel·lectuals i personalitats públiques de l'època, nacionals i internacionals. Serveixin d'exemple noms com els de Marcelino Menéndez Pelayo, Juan Valera, Emilia Pardo Bazán, Manuel Milà i Fontanals, Antoni Maria Alcover, Joan Maragall, Víctor Balaguer, Auguste Queux de Saint-Hilaire, Ferdinand Gregorovius i tots els corresponents grecs, als quals en referirem més endavant.

Persona extraordinàriament metòdica, Rubió ordenava i classificava la correspondència —sovint feia esborranys de les cartes que enviava, alguns dels quals s'han conservat—, fins al punt d'acumular un voluminós arxiu epistolar que ja va ser objecte d'interès per part de Francesc Cambó. Des de l'exili a Buenos Aires, Cambó, en diverses cartes inèdites que hem pogut consultar i que es conserven als fons de la Fundació Bernat Metge, instava Joan Estelrich a posar-se en contacte amb el fill de Rubió, Jordi Rubió i Balaguer perquè el convencés de la necessitat de publicar el material epistolar acumulat pel seu pare, abans que algú altre se'ls avancés:

(...) No sé si de paraula o per escrit, recordo haver-li parlat de l'interès que tindria la publicació de la correspondència d'en Rubió i Lluç; aquest la tenia perfectament col·leccionada, a punt de publicar. La seva correspondència amb Menéndez Pelayo probablement formaria un volum (...) ha de tractar vostè amb en Jordi Rubió, recordant-li que jo havia promès al seu pare de prendre al meu càrrec la publicació de la seva correspondència.⁴²

Cambó pensava en la correspondència amb les figures de la intel·lectualitat catalana i espanyola del moment, com ara Alcover, Maragall i, sobretot, del condeixeble de Rubió, Marcelino Menéndez Pelayo. Encara des de Buenos Aires, el 9 de juny de 1941, Cambó insistia a Estelrich:

Benvolgut Estelrich,

Més d'una vegada li he escrit a vostè demanant-li que estudiés el problema de l'edició de la correspondència de Don Antonio Rubió i Lluç. Aquesta correspondència, tan copiosa com selecta, és interessantíssima i Don Antonio la tenia admirablement triada i classificada.

Mentre ell vivia havíem parlat de la publicació que jo m'oferia a costejar, i ell se'n mostrava contentíssim. Avui, caldria parlar-ne amb el seu fill i establir un pla de publicació. Jo crec que s'hauria d'anar alternant la correspondència segons els idiomes en què està escrita, crec que hauria de començar-se amb les lletres creuades entre D. Antonio i en Menéndez Pelayo, que són interessantíssimes i molt nombroses.

Parli vostè amb el fill de D. Antonio, estudiï a fons aquest problema i comuniqui'm el resultat de les seves gestions i estudis.⁴³

Un record afectuós de son amic,

F. Cambó

El 16 de juliol de 1941, des de Poços de Caldas, Brasil, li torna a recordar:

«Comprenc l'estat d'esperit d'en Rubió però cal insistir prop d'ell perquè estimo que

⁴² Carta inèdita de Francesc Cambó a Joan Estelrich (14 abril 1941) conservada a l'arxiu de l'Institut Cambó.

⁴³ *Ibíd.*, (9 juny 1941).

la publicació de l'epistolari del seu pare fora molt interessant en tots conceptes».⁴⁴ Estelrich va contestar Cambó i li va proposar no només la publicació del vast epistolari de Rubió, sinó de les obres completes. El mecenes sembla estar-hi d'acord i, el 3 de setembre de 1941, li escriu per demanar-li que posi fil a l'agulla en tots els sentits:

Trobo molt bé el projecte de publicar les «Obres completes» de Don Antonio Rubió en la forma que vostè proposa. Pot, doncs, fer les gestions oportunes per a obtenir la deguda autorització. Prepari a la vegada un report en el que s'indiqui el nombre de volums, el tiratge i el ritme de publicació i una previsió d'ingressos i despeses.⁴⁵

La darrera carta de Cambó a Estelrich que es conserva amb comentaris sobre les obres i l'epistolari de Rubió és de dos anys després. En un to agre, Cambó recrimina a Estelrich no haver posat tot l'esforç necessari per tirar endavant el projecte de publicació:

Tinc igualment la plena convicció de què si vostè hi hagués donat tota l'atenció deguda, hauríem publicat ja una part considerable de l'Epistolari d'en Rubió, ja sigui la part catalana, ja la castellana, ja la mixta.⁴⁶

Malauradament, les cartes de Rubió mai no van veure la llum amb caràcter unitari, com volia Cambó, i només en coneixem una part gràcies a la publicació dels epistolaris d'alguns dels noms esmentats —segurament, el més significatiu l'epistolari general de Menéndez Pelayo.⁴⁷

Per als estudiosos de la seva tasca com a medievalista, bizantinista i grecista, l'edició de la correspondència que el mestre va mantenir amb els amics i corresponsals grecs de tot Europa esdevé cabdal. La gènesi de l'edició s'explica

⁴⁴ *Ibíd.*, (16 juliol 1941).

⁴⁵ *Ibíd.*, (3 setembre de 1941).

⁴⁶ *Ibíd.*, (5 setembre de 1943).

⁴⁷ MENENDEZ PELAYO, Marcelino. 2009. *Obras completas. Epistolario y Bibliografía*. Madrid: Fundación Ignacio Larramendi. Es pot consultar en línia: www.larramendi.es

detalladament en la presentació que acompanya el primer volum.⁴⁸ Tal com ens informa Ayensa en la introducció:

En l'horitzó dels projectes malauradament inacabats de Solà estava l'edició, total o parcial, de l'epistolari grec de Rubió, en la convicció que la difusió entre nosaltres de les cartes que durant més de cinquanta anys intercanvià el savi historiador català amb els principals representants del món intel·lectual grec, ens descobria no pocs caires de la seva rica personalitat i, de manera molt específica, la seva formació com a investigador de la Grècia medieval i moderna.⁴⁹

Eudald Solà va revisar i va classificar minuciosament el material epistolar que tenia a l'abast i va acabar compilant-lo en cinc gruixudes carpetes. La mort prematura no li permeté enllestir l'edició definitiva, i la responsabilitat de continuar la tasca va recaure, com hem dit, sobre el seu deixeble, Eusebi Ayensa.

Pels quatre volums que componen l'epistolari grec, hi desfilen els noms més il·lustres de la intel·lectualitat grega del moment, amb qui Rubió va mantenir un contacte ininterromput pràcticament fins que va morir, el 1937. La major part són cartes de caire científic, d'intercanvi o lliurament d'informació i/o de material bibliogràfic, de cortesia, però també personal, perquè amb alguns d'aquests prohoms hi va entaular una veritable amistat. És el cas de Spirídon Lambros, Epaminondas Stamatiadis o Dimítrios Vikelas, l'autor de la novel·la *Lukís Laras*.

A la llum de la inestimable informació que ens forneix aquest epistolari hem decidit acarar-nos a la figura del Rubió neohel·lenista i traductor a partir del títol de la conferència d'ingrés a l'Acadèmia de Bones Lletres pronunciada per Eudald Solà: *Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista*.⁵⁰

⁴⁸ AYENSA I PRAT, Eusebi. 2008. «Presentació». Dins: RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Op. cit.*, p. 13-26.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 14.

⁵⁰ SOLÀ, Eudald. 1988. *Op. cit.*

De manera que, el nostre objectiu se centra en la seva tasca com a bizantinista primer, filhel·lenista després i, finalment, traductor de literatura neogrega.

Fill de Joaquim Rubió i Ors, deixeble de Milà i Fontanals, Rubió i Lluch va créixer a l'ombra dels d'intel·lectuals de vessant acadèmica i universitària que tingueren un paper determinant en la Renaixença. La seva vida i la seva obra, que inclou estudis històrics, literaris i lingüístics referits a la llengua, a la història i a la cultura catalanes i castellanès, han estat àmpliament estudiades i comentades.⁵¹ Assenyalarem només, com a mostra de la seva importància i influència en la intel·lectualitat de l'època, que fou el primer professor de literatura catalana en la càtedra «lliure» creada pel rector Manuel Duran i Bas (1897) i professor d'aquesta assignatura als Estudis Universitaris Catalans (1904), a més de membre numerari de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1889), primer president del Centre Excursionista de Catalunya i membre i primer president de l'Institut d'Estudis Catalans (1907).⁵² Ens interessa ara, però, la figura com a bizantinista, grecista, filhel·lenista, traductor i difusor de la literatura neogrega als Països Catalans. Tots aquests qualificatius Rubió els va anar assolint al llarg d'un intens procés professional i vital que el va convertir de medievalista i estudiós de la presència catalana a l'Orient bizantí, en ambaixador de la cultura grega, en defensor de la causa hel·lena enfront del domini estranger de part del territori al darrer terç del segle XIX i en l'únic filhel·lè que tingué la península ibèrica en aquest període («je suis le

⁵¹ Per a la vida i l'obra d'Antoni Rubió i Lluch són força il·lustradors els estudis següents: MALÉ, Jordi. 2002. «Antoni Rubió i Lluch, cap a una història i una literatura nacionals». *Revista de Catalunya*, 171-174 (abril-juny), p. 11-121; SOLÀ, Eudald. 1988. *Op. cit.* i AYENSA I PRAT, Eusebi. 2013. *Op. cit.*

⁵² BALCELLS, Albert. 2001. *Antoni Rubió i Lluch, historiador i primer president de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: IEC.

premier en Espagne qui s'occupe de la moderne littérature grecque» escrivia Rubió en una carta a Spirídon Lambros l'any 1881)⁵³, comparable a les més altes figures que havien creat els cercles filhel·lènics europeus, com Auguste Queux de Saint-Hilaire a França, Wilhem Wagner a Alemanya, Jean Pio a Dinamarca o John Gennadius a Anglaterra. Rubió va mantenir contacte amb totes aquestes personalitats, que havien bastit la consciència europea en favor de l'incipient i feble estat grec nascut de la revolta contra els turcs el 1821, i havien establert les bases del que avui coneixem històricament com a filhel·lenisme,⁵⁴ i ho va fer des del respecte i la consideració que es va guanyar tant com a erudit i coneixedor de la història medieval bizantina, com a activista de la causa grega entre els intel·lectuals europeus, que, al seu torn, el van posar en contacte amb les grans figures del món intel·lectual hel·lè, aleshores repartides entre Grècia i les més importants ciutats europees, com Londres, París o Berlín. Un exemple il·lustratiu és precisament Dimítrios Vikelas, l'escriptor grec de qui Rubió va traduir la principal obra, el *Lukís Laras*, la coneixença epistolar del qual es va produir gràcies al francès Auguste Queux de Saint-Hilaire.

La formació intel·lectual del jove Rubió, al costat dels grans noms ja esmentats de la Renaixença, va marcar el seu caràcter com a intel·lectual compromès tant amb el coneixement i el rigor dels estudis com amb la tasca de país. Rubió va fer seus els principis de la Renaixença i els va anar adaptant a l'evolució històrica que vivia Catalunya, fins a convertir-se en una mena de pont d'unió entre

⁵³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 112.

⁵⁴ Vegeu, entre altres obres, l'interessant estudi bibliogràfic de DRULIA, Lukia. 1974. *Philhellénisme: ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque, 1821-1833: répertoire bibliographique*. Atenes: Centre de recherches néo-helléniques de la Fondation nationale de la recherche scientifique.

aquest moviment i l'incipient Modernisme. Des d'aquesta perspectiva, fou uns dels primers intel·lectuals que estudià de manera científica tots els camps del saber que va conrear. En el camp de la historiografia medieval fou el precursor de l'anàlisi de les fonts primàries i de la recerca arxivística com a base imprescindible d'una nova ciència històrica⁵⁵ que li havia de permetre aprofundir en la història de les expedicions militars i la política dels catalans a Grècia des de finals dels segle XII fins a la caiguda de Constantinoble en mans dels turcs, el 1450.⁵⁶ Fruit d'aquests estudis i recerques és la magna obra historiogràfica que ens va llegar,⁵⁷ sobre la qual s'han bastit els treballs posteriors sobre aquest període, fins aleshores desconeguts a Espanya.

Com a erudit de la llengua i de la literatura s'interessà pel renaixement clàssic de la literatura catalana medieval, que fou el tema central del discurs d'ingrés a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el 1889.⁵⁸ Un cop més es manifesta el Rubió compromès amb el país i els valors que la Renaixença preconitzava en un moment cabdal per al desenvolupament històric, polític i cultural. Els paral·lelismes que, de mica en mica, Rubió anà creant entre la realitat grega i catalana en tots aquests camps es van accentuar a mesura que l'intel·lectual escèptic donà pas a l'erudit compromès.

⁵⁵ Rubió fonamentà la seva recerca sobre la presència catalana a Orient als arxius de la Corona d'Aragó, la Biblioteca Vaticana, el gran Arxiu dei Frari, a Venècia, i l'Arxiu de Palerm.

⁵⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1883. *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgada por los griegos: monografía leída en las sesiones ordinarias celebradas por la real Academia de Buenas Letras en los días 12 y 26 de febrero y 12 de marzo de 1883*. Barcelona: Imprenta de Jaime Jepús.

⁵⁷ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1947. *Diplomatari de l'Orient Català, 1301-1409: col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis catalans.

⁵⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antonio. 1889. *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*. Barcelona: Imprenta de Jaime Jepús.

De la mateixa manera, el Rubió traductor literari passà per un procés d'aprenentatge intens, en primer lloc de la llengua neogrega. Així defineix Eusebi Ayensa aquest *iter* en la presentació de l'epistolari grec:

El gruix de la seva correspondència, doncs, il·lustra a la perfecció el seu *iter* en aquest camp [del filhel·lenisme], que començà amb la necessitat d'aprendre una llengua, el neogrec, no precisament fàcil i menys encara en una època en què gairebé no existien gramàtiques ni diccionaris. El que havia estat en principi una premissa bàsica per a la traducció al castellà de l'obra [històrica] de Stamatiadis es convertí amb els anys en la porta d'accés d'una literatura tan bella com inconeguda.⁵⁹

Del contacte epistolar amb els literats grecs del moment, en especial amb Vikelas, va néixer l'entusiasme i el compromís moral de Rubió envers la seva estimada segona pàtria, elements fonamentals per a esdevenir el primer traductor, difusor i promotor de la literatura de la Grècia moderna —que emergia després de segles de foscor, talment com la catalana— a la península ibèrica.

En aquesta recuperació cultural que havien de fer ambdós pobles, per Rubió l'anomenada «qüestió de la llengua» era fonamental. Per això, al llarg de la seva obra, les comparacions entre la situació lingüística de la Grècia moderna sorgida de la independència i la d'una Catalunya que treia el cap i es dignificava després de tres segles d'opressió política i cultural —on la llengua jugava un paper de primer ordre—, esdevenen constants.⁶⁰

Tal com indica Josep Maria Bernal en el seu estudi, el moviment nacional grec, que s'inicià a finals del XVIII, va ser possible gràcies al suport de les potències

⁵⁹ AYENSA, Eusebi. 2008. *Op. cit.*, p. 15.

⁶⁰ Josep Maria Bernal, deixeble d'Eudald Solà, ha investigat en profunditat la qüestió lingüística a Grècia i Catalunya durant el segle XIX i els possibles paral·lelismes a partir de les figures dels dos lingüistes que es van encarregar de la normalització del grec i del català, Manolis Triandafilidis i Pompeu Fabra. Cf. BERNAL, Josep Maria. 1993. «La qüestió de la llengua a Grècia i a Catalunya: possibles paral·lelismes». *Boletín de la Real Academia de Buena Letras de Barcelona*, 44, p. 401-426.

europèes, que així minaven el poder de l'Imperi otomà i, alhora, «contribuïen a la llibertat dels hereus d'aquella cultura clàssica tan estudiada i imitada al llarg del *siècle des lumières*».⁶¹ L'hel·lenisme de la Il·lustració i el filhel·lenisme del Romanticisme van configurar, ja ho hem dit, una consciència nacional grega, tant a Occident com a la mateixa Grècia, basada en el record del passat clàssic,⁶² i la llengua, màxima expressió dels nacionalismes europeus dels segles XVIII i XIX, sobretot després de la Revolució Francesa, no restà al marge d'aquest fenomen.⁶³

A mesura que el nou estat grec sorgit de la independència es consolidava, necessitava trobar un model de llengua oficial. En aquesta recerca, que en l'intent de desmarcar-se del passat recent i defugir quatre segles de contaminació lingüística, el retorn al grec antic, lloat per tota la intel·lectualitat europea, es convertia en inevitable. Les diferències entre la llengua del poble i la llengua oficial augmentaven i la diglòssia s'institucionalitzava «i totes dues variants, sense posseir una forma estàndard, cristal·litzaren, cap a la fi del segle XIX en un conjunt de mecanismes lingüístics oposats que establien una dinàmica d'atansament / allunyament envers la llengua antiga».⁶⁴ La *katharévusa* no tenia gramàtica, sinó model, i la *dimotikí* prenia forma en tant que s'oposava a aquest mateix model. Els termes *katharévusa* i *dimotikí* remetien a dues concepcions que, a la pràctica, eren nivells de llenguatge diferents associats a una forma o a l'altra. Mirambel exposà d'aquesta manera la situació lingüística grega:

Certes, d'une manière générale, le grec, aujourd'hui, présente un conflit de deux tendances, dont l'une consiste a se servir de la langue couramment parlée ou

⁶¹ Ibídem, p. 404.

⁶² Cf. DIMARÀS, Konstandinos T. 1989. *Il·lustració neogrega*. Atenes: Ermis, p. 121-144.

⁶³ Cf. COULMAS, Florian. 1985. *Sprache und Staat. Studien zu Sprachplanung und Sprachpolitik*. Berlin: Walter de Gruyter, p. 41 i s.

⁶⁴ BERNAL, Josep Maria. 1993. *Op. cit.*, p. 404.

«démotique», l'autre a réagir comme cette langue et a lui préférer des modes d'expression disparus de l'usage commun et dont une tradition écrite conserve le souvenir, c'est la tendance «puriste».. A examiner de plus près la question, on s'aperçoit que la limite n'est pas nette entre les deux tendances, puriste e vulgariste, en outre que ni le purisme ni le vulgarisme, considérés isolément, n'offrent d'unité suffisante⁶⁵

Malgrat les diferenciacions entre les situacions de Grècia i de Catalunya, l'estat de la llengua catalana al darrer terç del segle XIX també el determinava l'existència d'un dimorfisme en què la forma erudita, arcaica, de la llengua «no gaudia de la protecció d'una entitat política, sinó d'uns estaments culturals sense poder efectiu i sense prou autoritat lingüística».⁶⁶

En efecte, la Renaixença intel·lectual va descobrir el prestigi medieval de la llengua catalana, va voler recuperar-lo i, àdhuc, imposar-lo, una situació molt similar a la que es vivia a Grècia amb els partidaris de la llengua pura, que en el seu cas miraven cap al passat clàssic. En aquest sentit, és significatiu el fet que en els certàmens poètics atenesos s'establís l'obligatorietat, el 1852, d'emprar només la llengua *katharévusa*, malgrat que la poesia era gairebé tota escrita en llengua demòtica, de la mateixa manera que en els *Anals del Consistori dels Jochs Florals*, del 1859 es digué explícitament que la funció d'aquests concursos era «fer renaixer las antigüas glorias poéticas de nostre país i contribuir á restaurar y conservar més pura la llengua catalana».⁶⁷ Tant a Grècia com a Catalunya els concursos poètics van servir d'altaveu per a la difusió d'una determinada concepció lingüística de caràcter

⁶⁵ MIRAMBEL, André. 1937. *Les états de la langue dam la Grèce actuelle*. Conférences de Institut de Linguistique de l'Université de París: París, p. 19.

⁶⁶ BERNAL, Josep Maria. 1993. *Op. cit.*, p. 404.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 412.

arcaïtzant, «tot fent memòria del gloriós passat de la llengua sota la influència d'un Romanticisme especialment historicista».⁶⁸

Aquesta política lingüística, defensada pels sectors més conservadors de la burgesia catalana, va topiar de seguida amb defensors de la llengua popular, amb els seguidors del «català que ara es parla». Els desacords sobre aquesta qüestió van desembocar en estèrils discussions ortogràfiques i en les propostes de creació d'un institut de la llengua —el futur Institut d'Estudis Catalans— a fi d'harmonitzar dues posicions molt diferents, com finalment va fer Pompeu Fabra, «igual que els intel·lectuals grecs consideraven necessària l'existència d'un organisme similar».⁶⁹

El problema lingüístic català va adquirir un nou rostre quan la Renaixença cultural va derivar cap al catalanisme polític, amb la formulació d'unes aspiracions de país que culminaran amb les Bases de Manresa de 1892. Tal com Bernal afirma:

«A la constatació d'una greu influència del castellà segueix, per una banda, la necessitat d'una llengua normativitzada per a l'expressió de la nova ideologia i, per l'altra, la distància entre la llengua parlada i l'escripta, que a Grècia, malgrat haver assolit unes dimensions molt més grans, plantejava el mateix problema a l'hora d'emprendre la codificació de la llengua pròpia».⁷⁰

En aquesta situació social, política i cultural, la controvèrsia lingüística entre els defensors de la llengua literària, amb Milà i Fontanals al capdavant i els de la llengua parlada, amb els col·laboradors de l'*Avenç*, entre els que es trobava un jove Pompeu Fabra, tendia a polaritzar-se.⁷¹ Rubió s'alineava amb les tesis de diglòssia lingüística promogudes per Milà i Fontanals, que propugnava dues llengües:

⁶⁸ *Ibidem*, p. 412.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 413.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 413.

⁷¹ Sobre la qüestió lingüística a Catalunya, cf. entre altres: ANGUERA, Pere. 1997. *El català al segle XIX*. Barcelona: Empúries; ANGUERA, Pere. 1998. *El Català al segle XIX: de llengua del poble a llengua nacional*. Barcelona: Ateneu Barcelonès. Secció de Sociolingüística; RUBIÓ I LLUCH,

Una literaria general [...] la qual es en substancia, la que, com havem dit, ha sigut derrerament restablerta i la que, ab poques diversitats, s'escrivia encara per tot arreu cap á la fi del segle XV i comens del XVI; trayentne vulgarismes, llatinisnies y paraules forasteres; prenent lo bo de la llengua moderna [...] i un altre llengua particular i variable, és a dir molts dialectes diferents ahont sense portar les coses massa enlla, se representàs lo modo de parlar de cada encontada, com ja s'está prop de ferho en certs escrits cómichs y's podria fer en obres series de un temperament molt especial á un determinat territori.⁷²

Aquesta pretensió diglòssica, en molts aspectes similar al problema plantejat a Grècia entre els defensors de la llengua *katharévusa* i la *demotikí*, de seguida fou combatuda pels partidaris de les reformes ortogràfiques promogudes per *L'Avenç*.

Rubió va sortir en defensa de les tesis del seu mestre, emmirallant-se en el model lingüístic grec, que deu anys abans havia lloat, tant des de la perspectiva de l'erudit com del filhel·lè, i que defensava per a una llengua catalana «que está en idénticas, ó potser pitjors condicions que la grega»,⁷³ una solució similar a la que, n'estava convençut, triomfaria a Grècia. En els esforços per a imposar la *katharévusa* com a llengua de la nova nació d'una part dels intel·lectuals i acadèmics grecs — amb qui mantenia una fluïda correspondència—, Rubió trobà l'aplicació pràctica, el model que calia seguir per a materialitzar la proposta de Mila i Fontanals per a fer del català una autèntica llengua literària. Només el que ell batejava «bell catalanesch» havia de fer possible un autèntic renaixement cultural:

Y si girém los ulls al present, quin exemple mes digne de imitació no'ns ofereix la Grecia, en l'ordre literari y filològich, reconstituint penosament, mes ab venturós

Antoni. «Discurs». Dins: *Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Impremta Joaquim Horta, 1908, p. 74-82. SOLÀ, Joan. 1977. *Del català incorrecte al català correcte*. Barcelona: Edicions 62; SOLÀ, Joan. 1991. *Episodis d'història de la llengua catalana*. Barcelona: Empúries.

⁷² MILÀ I FONTANALS, Manuel. 1874. «Quatre mots sobre ortografia catalana». *La Renaixensa*. Vol. IV (15 octubre), p. 3-8.

⁷³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. «Breus observacions sobre la moderna novela grega». *Lo Gay saber*, XXII, any IV, èp. 2^a (15 de novembre de 1881), p. 238.

éxit, la parla immortal que li llegaran sos avis, y tornant á cantar ab admiració de la Europa entera en la mateixa llengua immortal dels Sófocles, Píndaros y Tirteos!⁷⁴

Deu anys després, el 1891, en el decurs d'unes conferències organitzades pel Centre Excursionista de Catalunya a propòsit de la situació de la llengua catalana, Rubió pronuncià la lliçó magistral «Carácter general de la literatura catalana» en la qual reiterà la posició lingüística dimòrfica de Milà i postulà el seu concepte de llengua literària. El butlletí del centre publicà un resum de la intervenció en què es podia llegir:

Lo senyor Rubió manifestá, que avuy dia [...] en lo llenguatge parlat de Catalunya, se fa imprescindible la disparitat entre lo llenguatge parlat y lo llenguatge escrit ó sia literari. [...] aquest llenguatge literari, que deu constituir-lo com una especie de depuració del catalá clássich, reforsada pels elements veritablement progressius del catalá modern, és lo qui principalment deu parlar aquella que pot anomenarse la alta literatura; donchs per la comedia de costums, per la novela y per la poesia popular; pot usarse, essent son ús indispensable, donada la estetica moderna, lo llenguatge parlat ó vulgar de cada localitat. [...] si be la literatura moderna no pot menysprear lo llenguatge parlat ó vulgar, poderós element de realitat, és també convenient, fins precís, cultivar un llenguatge que's pot anomenar literari, y que deu ésser lo catalá ideal, axò és, llenguatge que en sas formas d'exposició i en son geni sia lo catalanesch, si axí pot nomenarse; per excelencia.⁷⁵

La reacció a aquest doble ús de la llengua per part dels sectors més progressistes, aixoplugats sota el paraigua de *L'Avenc*, fou la campanya que la revista endegà a favor de la reforma lingüística, des d'un catalanisme més radical, que començà amb l'article d'Eudald Canibell:

Mes, entretant, tots aquells qu'escriuhen la llengua de casa, esforsinse en depurarla de l'excés de barbarismes avuy corrent en las planas de la premsa que usa'l catalá,

⁷⁴ *Ibíd.*, p. 237.

⁷⁵ [RUBIÓ I LLUCH, Antoni] ANÒNIM. 1891. «Torn de conferencias donadas en lo local del «Centre Excursionista de Catalunya» en lo corrent trimestre. Carácter general de la literatura catalana». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Vol. I. pp. 236-237.

y fem que revinga un idioma correcte, al mateix temps que modernisat, com convindria pera anar á la una llenguatge oral y l'escrit, casi divorciats per la manera d'escriure de la generalitat d'escriptors, d'ensá que té vida lo renaixement literari ... Convé fixar literariament la llengua, empro fixarla posant d'acort lo llenguatge escrit ab lo parlat, sabent separar en aquest lo pur de lo viciat.⁷⁶

Un posicionament, el de Canibell, molt similar al de Psikharis, intel·lectual de la diàspora, professor de grec modern a la Sorbona, i els seus seguidors a Grècia, per als quals lluitar per la llengua popular no era sinó lluitar per la nació. Tot i les diferències entre els de *L'Avenç* i els psikharistes, els objectius i el ressò social que obtingueren són similars: la formació d'una llengua vàlida per a l'expressió escrita que partís de la parla contemporània.⁷⁷

Grècia i Catalunya van patir, doncs, uns processos de conformació i consolidació lingüística similars. Els postulats i els vaticinis de Rubió no van triomfar, ni en el cas grec ni en el català. En són mostres les paraules oraculars del pròleg del *Lukís Laras*: «Qu'es desenganyen donchs los partidaris del grec vulgar. Aquest no por interesar mes qu'als filólechs ó als aymadors de la poesia popular, mentre lo grec literari es patrimoni de tots los homes de lletras; y adoptantlo com a llengua propia, la Grecia honra son passat».⁷⁸

Com a traductor, Rubió donà a conèixer l'obra del poeta antic Anacreont i dels seus imitadors moderns, però sobretot la dels prosistes grecs de la generació del vuitanta, la de Vikelas, Viziinos, Eftaliotis, Drosinis...,⁷⁹ que gaudien ja d'un cert reconeixement en els ambients intel·lectuals i literaris de França, Anglaterra o Alemanya.

⁷⁶ CANIBELL, Eudald. 1890. «La rutina del català escrit». *L'Avenç* (31 gener), p. 156-69.

⁷⁷ Cf. ANDRIOTIS, Nikólaos. 2007. *Història de la llengua grega. Quatre Estudis*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 106 i s.

⁷⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 238

⁷⁹ DDAA. 1893. *Novelas griegas*. Traducció de A. R. LL. Barcelona: Durán i C^a, editores.

El estudis històrics, la tasca per a la difusió de la literatura moderna i les mostres d'amistat envers Grècia li valgueren el reconeixement no només dels intel·lectuals, sinó també de l'Estat grec. En efecte, el 2 de març de 1882, Spirídon Lambros l'escrigué per a anunciar-li que havia estat nomenat membre de la prestigiosa Societat Literària Parnassós: «La Société Litt. le Parnasse vous a nommés, vous et Mr. votre père, membres honoraires sur ma proposition.⁸⁰ Assurément vous devez déjà avoir reçus les lettres de la Société.».

Quatre anys més tard, el 1886 Rubió acabà la monografia històrica sobre la invasió dels navarresos al ducat d'Atenes l'any 1379⁸¹ i la féu arribar als col·legues grecs. El llibre fou rebut amb mostres d'entusiasme, Spirídon Lambros el ressenyà a la revista *Estia* i a la *Deutsche Literaturzeitung* i Epaminondas Stamatiadis i Dimítrios Kambúroglus li van recomanar que enviés tres exemplars al ministre d'afers exteriors, Stéfanos Dragumis, al primer ministre Nikolaos Trikupis i a la Biblioteca Reial —és a dir, al rei Jordi I. En una carta de 7 de juliol de 1886, Kambúroglus escrivia a Rubió:

⁸⁰ Aquesta distinció, segons Ayensa, es troba a l'arxiu Rubió de Barcelona: «Associació filològica Parnassós / Núm. de registre 943 / Núm. d'ordre 229 / L'Associació Filològica Parnassós en sessió ordinària ha escollit el Sr. Antoni Rubió i Lluch, de Barcelona, com a membre honorari. / I perquè així consti expedeix el present diploma / Atenes, 2 de Febrer de 1882 / el president / G. A. Arguirópulos / el secretari general / S. P. Lambros». RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 130, n. 4; Eudald Solà també va escriure sobre aquest nomenament el següent: «En una carta del dia 7 de març d'enguany (1988), el Dr. Nikólaos L. Livadaras, catedràtic de filologia grega clàssica a la Universitat d'Atenes i actual president de la Societat Filològica Parnassós, em va comunicar que, en efecte, el Dr. Antoni Rubió i Lluch figura com a membre honorari d'aquesta Societat i que en el catàleg corresponent als anys 1937-1939 consta la notícia de la seva defunció», cf. SOLÀ, Eudald. 1988. *Op. cit.*, p. 31, nota 40.

⁸¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1887. *Los navarros en Grecia y el ducado catalán de Atenas en la época de su invasión*, Barcelona, Impr. de J. Jepús, 1886. Treball publicat també dins les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), tom IV, 4, p. 223-492. A propòsit d'aquest treball, al «Pròleg» del *Diplomatari*, Rubió explica com l'any 1885 «preparava una monografia sobre la invasió navarresa als Ducats l'any 1379, i la situació social i política del territori en l'època d'aquell esdeveniment, quan l'emulació que va despertar-me la notícia dels projectes del gran historiador alemany Ferdinand Gregorovius de venir a Barcelona a cercar-hi material diplomàtic per a la història d'Atenes a l'Edat Mitjana que projectava, vers el 1885, em decidí a completar la meua memòria amb una tria dels més interessants documents inèdits que tenia en cartera». Cf. RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1947. *Op. cit.*, p. XVIII.

Atenes, 7 de juliol de 1886 / Estimat amic! / Avui he parlat de la vostra excel·lent obra al Sr. Stéfanos N. Dragumis, Ministre d'Afers Exteriors. L'havia escrit també al respecte el Sr. Stamatiadis, de Samos. / Estaria bé que n'enviéssiu immediatament tres exemplars: / 1) Per al Sr. S. N. Dragumis, Ministre d'Afers Exteriors, / 2) Per al Sr. Kharílaos S. Trikupis, Primer Ministre, / 3) (Enquadernat en or) per a la Biblioteca Reial.⁸²

La insistència dels amics grecs davant les autoritats, en especial davant del ministre Dragumis, van donar fruit al cap d'uns quants mesos. A primers de gener de 1887 el Govern grec li concedí la Creu de Cavaller de l'Ordre del Salvador⁸³ en reconeixement a les seves investigacions sobre la Grècia medieval. Rubió rebé una pluja de cartes de felicitació dels seus col·legues grecs, que havien fet gairebé una qüestió d'honor que se li atorgués aquest condecoració. Així, Konstandinos Khristomanos va ser el primer a felicitar Rubió:

«Atenes, 4-16 de gener de 1887 / Honorable Senyor meu! / Tot i que han passat només 5 dies des de la meva darrera carta, torno a agafar ara la ploma mogut per l'irrefrenable desig de ser el primer a felicitar-vos per l'honor i la distinció que ben justament acabeu d'aconseguir. / Sa Majestat el rei dels hel·lens s'ha complagut a concedir-vos la creu de plata dels cavallers del Salvador. / Aquesta condecoració m'omple d'una profunda joia en la mesura en què puc enorgullir-me de no ser aliè al reconeixement dels vostres mèrits per part dels grecs. / La meva breu ressenya ha ajudat d'alguna manera a que siguin coneguts els vostres sincers sentiments filhel·lens i les vostres importants contribucions a la ciència i molt especialment a la fosca història medieval de Grècia, i que, en conseqüència, es doni a aquest període

⁸² RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 320.

⁸³ Segons Ayensa, aquest diploma es conserva a la casa pairal dels Rubió a Sant Boi de Llobregat. El text del diploma diu el següent: «Jordi I, rei dels grecs, concedeix al Sr. Antonio Rubió y Lluch, Catedràtic d'Història a Barcelona, la Creu de Plata dels Cavallers de l'Ordre Reial del Salvador. I com a testimoni d'això, expedeix el present diploma, signat per ell mateix i rubricat al peu pel nostre ministre d'Afers Exteriors. Atenes, 18 de novembre de l'any 1886. Jordi I, S. Dragumis. *Ibidem*, p. 354. «...el Gobierno de Grecia se ha hecho un deber en galardonar a l'autor [Rubió i Lluch] con una recompensa á muy pocos concedida: la cruz de caballero de la Orden del Salvador, única existente en la antigua patria de Temístocles y Milcíades». Paraules pronunciades per l'acadèmic de la Reial Acadèmia de Bones Lletres Gaietà Vidal i Valenciano com a contestació a l'ingrés d'Antoni Rubió i Lluch a aquesta institució, el dia 17 de juny de 1899. Dins: RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1889. . *Op. cit.*, p. 74.

històric l'atenció que es mereix. [...] Us prego que accepteu, juntament amb les meves sinceres felicitacions, el testimoni del respecte i de l'estimació sens límit que sento per vós, / K. A. Khristomanos». ⁸⁴

Dies després li van escriure Kambúroglus, Stamatiadis, Lambros i Vikelas. Rubió havia esdevingut un filhel·lè de ple dret, reconegut a Europa i a Grècia. El seu *cursus honorum* culminà amb el nomenament de cònsol honorari grec a Barcelona el 1903, càrrec que desenvolupà fins a la mort, el 1937. Rubió aconseguí aquest càrrec gràcies als mèrits acadèmics i, també, als bons contactes a Atenes. Les gestions pel nomenament van durar un any, des del 5 de maig de 1902, quan Petros Muzzópulos comunicà a Rubió que havia parlat amb el ministre d'afers estrangers de Grècia perquè el substituís al capdavant del consolat general de Grècia a Barcelona. Així mateix, per a aconseguir aquest objectiu més fàcilment, li recomanà que escrivís a Vikelas, amic personal del ministre, perquè intercedís a favor seu. Després d'una intensa correspondència de deu mesos, el 14 de març de 1903, Vikelas comunicà a Rubió que el ministre de Grècia a París acabava de signar el decret del seu nomenament com a cònsol de Grècia a Barcelona i el felicità per aquest càrrec.

Cher ami,

J'apprends que le décret est signé, vous voilà Consul de Grèce. Je suis heureux d'être des premiers à vous en féliciter. Je reçois aujourd'hui même votre petit mot. Je vois rarement votre prédécesseur, mais je suis sûr que vous ne devez pas vous plaindre de son silence. Il y a des personnes qui n'aiment pas à écrire. Du reste, je sais qu'il a fait tout ce qu'il a pu pour assurer et hâter votre nomination. Mes hommages à Madame Rubió la Consulesse. Je vous envoie mes félicitations par le télégraphe. ⁸⁵

⁸⁴ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 354

⁸⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2008. *Op. cit.*, vol. II, p. 68.

Fent honor a tots aquests reconeixements, el punt d'inflexió d'aquest procés vital i ètic cap al filhel·lenisme militant es produí l'any 1897, arran de la revolta de l'illa de Creta per a abandonar el jou otomà i afegir-se a la nova Grècia —que maldava per a recuperar els històrics territoris de parla grega— i la seva repercussió a Catalunya, atada per la premsa catalanista, en especial per *La Renaixença* i per *La Veu de Catalunya*. La participació de Rubió en la denuncia pública d'aquestes esdeveniments i la seva adhesió a la causa grega venia de lluny, però la crisi cretenca i les connotacions polítiques al Principat van segellar definitivament el seu compromís ideològic envers aquesta terra, similar al que tingué al llarg de la vida pel renaixement de les lletres i la cultura catalanes.

En efecte, ja l'any 1886, arran de la crisi grecoturca per l'annexió de nous territoris a Grècia, en concret de l'Epir, regió nord-occidental, i de Creta, Rubió ja mostrà la seva solidaritat a la causa hel·lena. En una carta de 29 de juny d'aquell any, Epaminondas Stamatiadis li agraià des de Samos el seu filhel·lenisme, alhora que es planyia de la posició de les potències europees:

Samos, 29 de juny de 1886 / Benvolgut Senyor, [...] la solució de la qüestió grecoturca, després de la pressió, l'aïllament i la violència del tot il·legal de què ha estat objecte Grècia, no honora precisament la civilització europea moderna ni tampoc la idea que algunes potències tenen del dret.⁸⁶

Dins del complex escenari geopolític que representava la Mediterrània oriental, Rússia, les potències occidentals i la disgregació progressiva de l'Imperi otomà, el nomenament de W. E. Gladstone, filhel·lè reconegut, com a primer ministre anglès el gener de 1886 havia animat Theodoros Deliiannis, primer ministre grec, a reclamar l'annexió de l'Epir i Creta a l'Estat grec. Tanmateix, en aquest

⁸⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 318.

litigi, el *premier* britànic, que havia estat l'artífex que les illes de l'Heptanès retornessin a Grècia, va frustrar els afanys annexionistes del govern de Deliiannis per a evitar qualsevol moviment de la flota grega i va ordenar el bloqueig de tots els ports hel·lens a una coalició internacional formada per vaixells de guerra anglesos, italians, austríacs i alemanys. Aquesta mesura va tenir com a conseqüències, en primer lloc, la caiguda de Deliiannis aquell mateix any i, en segon, i més important, una crisi econòmica que va afectar l'economia del país, crisi que desembocà en la definitiva bancarrota estatal, durant el govern Trikupis, l'any 1893.

Retornant a l'alçament cretenc de 1897, cal preguntar-se per què la premsa catalana es féu un ressò tan gran d'uns fets que succeïen a l'altra banda de la Mediterrània i que, probablement, interessaven relativament poc al lector català des d'un punt de vist estrictament informatiu, i cal fer-ho tot analitzant la «qüestió cretenca» en relació a la situació política del país. L'Estat espanyol, igual que la Gran Porta als territoris de la Mediterrània oriental, es trobava aleshores embolicada en guerres d'independència a les colònies d'ultramar de Cuba i les Filipines i havia de fer front al catalanisme polític cada cop més reivindicatiu. La campanya en favor de Creta per part d'aquest sector tenia per objectiu convertir en model i exemple per a Catalunya les aspiracions independentistes de l'illa. Reclamant l'autonomia, es reclamava un estatus similar per a Catalunya. Al mateix temps, la denúncia de la situació a Creta i de l'actitud condescendent envers l'Imperi otomà de les potències europees, era, de retruc, una denúncia de la política colonial espanyola que havia portat a la guerra de Cuba i de les Filipines i que acabà un any després, el 1898, amb la pèrdua definitiva de les colònies d'ultramar i amb una crisi política i social d'enormes dimensions a tot l'Estat.

Grècia havia aconseguit la independència de l'Imperi otomà el 1829. L'Estat grec va nàixer l'any següent, el 1830. Al llarg dels anys successius altres regions de parla grega sota domini turc o de potències europees, com la Gran Bretanya, es van anar annexionant al nou Estat grec. Les illes jòniques, sota domini britànic, passaren a sobirania grega el 1863, un cop la reina Victòria s'assegurà la pujada al tro d'un membre de la monarquia alemanya emparentada amb la reialesa britànica, Otó I. El mateix passà amb Tessàlia, al nord de la península, que deixà de ser turca el 1881. Tot això anà creant un clima d'exaltació patriòtica a Grècia i generà la utopia de l'annexió de totes les antigues regions de tradició grega, la Gran Idea. Grècia volia recuperar els territoris del seu passat gloriós, inclosa Constantinoble i, per això, fomentà la insurrecció d'aquestes regions de manera activa. Tanmateix, les illes de l'Àsia Menor i Creta romanien en poder dels turcs, que no tenint cap intenció de perdre el control sobre enclavaments tan estratègics, exercien un poder encara més despòtic i opressor forçats per les circumstàncies. El 1887 els grecs de Creta es revoltaren contra els turcs i demanaren ajuda a Grècia i al rei Iorgos I, el qual, desobeint les amenaces de les potències europees que li reclamaven la no intervenció per a mantenir l'equilibri geopolític a la regió, envià un estol que desembarcà a l'illa aquell mateix any. El resultat final no fou la independència total de l'illa (aconseguida el 1913), però sí un estatut d'autonomia política força ampli per part dels grecs de Creta, ratificat per totes les parts en conflicte i supervisat per les potències europees.

Mentrestant a Catalunya, des de *La Renaixença*, l'òrgan oficiós del catalanisme polític encarnat per Guimerà i Aldavert, s'havia anat tibant la corda amb el govern espanyol amb una sèrie d'editorials i articles contra la política colonial

espanyola a Cuba, que en aquells moments es plantejava, en una sortida desesperada, un estatut d'autonomia per a l'illa del Carib. El catalanisme polític, els vells prohoms de la Unió Catalanista, volien treure partit de la conjuntura política espanyola per a reclamar un tracte similar d'autonomia política per a Catalunya. Com sabem ni una cosa ni altra arribaren a bon port, però la situació del conflicte afavoria les manifestacions catalanistes més radicals. La resposta del govern no es féu esperar i *La Renaixença* fou clausurada i el director, Pere Aldavert, processat.

La Veu de Catalunya no només se'n féu ressò, sinó que aprofità la situació internacional i el conflicte armat a Creta per a publicar a partir del febrer i fins a finals d'abril, articles i manifestos d'adhesió a la causa cretenca, que van culminar amb el número de 14 de març de 1897.⁸⁷

Des del 21 de febrer de 1897, quan es publicà una editorial «La qüestió de Creta»,⁸⁸ signada pel director, Narcís Verdaguer i Callís, la situació a l'illa no deixà de ser notícia d'actualitat. Al llarg de tres mesos, fins al 25 d'abril del 1897, no hi hagué setmana que no se'n fes ressò, bé de la situació concreta a l'illa, bé del rebombori, indignació i repressió que els articles dedicats a aquest tema provoquen al govern i a la premsa de Madrid, clarament alineat amb la posició de les grans potències europees i amb un gran debat polític intern per la qüestió colonial del país. El 28 de febrer aparegué un primer missatge d'adhesió adreçat «A Sa Altesa lo Príncep Jordi y á l'exèrcit expedicionari grech á Creta» signat a títol personal per un seguit d'intel·lectuals catalans, entre les quals hi havia Francesc Carreras Candi, Antoni Rubió i Lluch, Lluís Sagnier, Josep Puig i Cadafalch, Antoni Gallissá, Lluís Vives, fins a un total de 37 signatures. Era el preàmbul del missatge que es lliurà

⁸⁷ *La Veu de Catalunya* (14 març 1897), p. 81-91.

⁸⁸ *La Veu de Catalunya* (21 febrer 1897), p. 57-58.

dues setmanes més tard, en què s'hi afegiren personalitats polítiques i tot l'associacionisme catalanista. Encara el 7 de març es publicà una breu nota d'adhesió pública «Pera la Grecia»,⁸⁹ que anuncià la presentació davant del cònsol grec del manifest del dia 14. El 14 de març de 1897 el setmanari culminà la campanya amb la publicació d'un número quasi monogràfic dedicat a la qüestió cretenca. Per a adonar-nos de les implicacions polítiques d'aquella edició i del rerefons en clau catalana que tenien, basti la portada i el titular d'aquell número de *La Veu de Catalunya*:

ALS GRECHS-CRISTIANS

DE CRETA

REBEL·LATS CONTRA L'OPRESSIÓ TURCA,
Á LA GRECIA

NOBLE Y HEROICA DEFENSORA

DE SOS FILLS DESGRACIATS,
DEDICA

LA VEU DE CATALUNYA

aquest testimoni de simpatia, expressió dels vots que fa la Catalunya renaxenta pera qu'l bon Deu acordi á la causa nacional del Helenisme la victoria sobre'ls seus anemics

El número contenia una editorial en defensa dels drets dels cretencs en la lluita contra l'opressor turc, de Verdaguer Callís, un «Himne À la Grecia» de Frederic Mistral en traducció catalana; poemes d'exaltació de Grècia —«Helénica» de Franquesa i Gomis i «Grecia» d'Antoni d'Espona i de Nuix respectivament—:

Al dematí la mar se torna violada,—ab la claror tot se

⁸⁹ *La Veu de Catalunya* (7 març 1897), p. 70.

rejuveneix:—al cim del Partenon la oreneta,—som al bon
temps l va á refer son niu.—Minerva santa, engega ta siveca
—sobre la ratota qui rosega 'ls pámpols!—Si cal morir per
la patria grega,—llamp de Déul no 's mor pas sinó un
colp.

--

De nou, Grecia 's desvetlla,
de nou, torna á brandar
la fulminant espasa
que al Asia soterrá.
Va á deslliurá una filia
dels braços del Sultá,
á la divina Creta cautiva tant temps fa.
Obriu pas á la Mare;¿quí la deturará?
[...]

Per la boyra dels segles no tocada,
sobre'l camp de la Historia recolzada,
somriure veig de roses coronada
la Grecia, dolça fillia de les Arts:

Alçánt altiu y hermós son front de Dea,
á Minerva semblant y á Citerea,
banyant sos peus, gentil com Galatea
en les blavoses ones de tres mars.

i unes breus «Impressions» de Narcís Oller: «En la qüestió de Creta, la Grecia 'm fá efecte d'una persona decent, qui acudint als crits de socors d'una germana embestida per un pinxo, topa ab tota una colla de ídems que li barra pás no per esperit de cós, ni per amor al company, que certament tots odian, sino perque cap d'ells se quedi ab lo que voldrían tots»; un article de Moliné i Brasés amb títol «Creta»: «¡Ditxosos los pobles oprirnits que poden afirmar com Creta la seva existència nacional y troben á un germá que corre á salvarlo, no reparant en capbussarse en la mar esvalotada del combat, ni en les amenasses inhumanes dels poderosos de la terra!», a més de les

cartes d'adhesió i manifestos esmentats a favor de la causa cretenca i de la intervenció militar del rei dels hel·lens, Jordi I, per part d'Antoni Rubió i Lluch i Antoni Sunyol,⁹⁰ i el missatge adreçat al rei de Grècia,⁹¹ inspirat per Enric Prat de la Riba, i lliurat al cònsol de Barcelona, en nom de gairebé cinquanta entitats civils i culturals catalanes que expressaven la seva solidaritat amb el poble de Creta, l'alegria per l'inici de la seva llibertat i l'esperança de poder compartir ben aviat aquella mateixa sort. El discurs de Rubió i Lluch es publicà en grec modern i en català i, la resposta del cònsol Muzzópulos en francès-català. També s'hi incloïa una crònica periodística del lliurament del missatge al cònsol i de les manifestacions de fervor patriòtic que aquella acció provocà entre la multitud que acompanyava la comitiva que lliurà el manifest.⁹² Josep Puig i Cadafalch a les seves memòries relata l'acte de la manera següent: «El senyor Rubió i Lluch llegí el missatge en grec i després es cantà per primera vegada els Segadors, la música solemne dels quals des d'aleshores és l'himne nacional de Catalunya [...] En sortir, la policia perseguí per primera vegada les banderes nacionals barrades»⁹³

El missatge responia indirectament a una estratègia reivindicativa del catalanisme polític per a reclamar, d'una banda, més autonomia per a Catalunya i, de l'altra, per a criticar la política colonial espanyola que havia portat a la guerra de Cuba i de les Filipines. Cridant l'atenció del públic català sobre la situació d'opressió dels grecs de Creta, que reclamaven, si no la independència, sí un estatus d'autonomia política respecte als turcs, els signants del manifest demanaven,

⁹⁰ Antoni Sunyol (1859-1918), president de la Unió Catalanista el 1897, fou l'encarregat de lliurar el manifest al cònsol de Grècia a Barcelona.

⁹¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1897. «Missatge á S. M. Jordi I, Rey dels Helens». *La Veu de Catalunya, Op. cit.*, p. 86.

⁹² *Ibidem*, p. 8.

⁹³ PUIG I CADAFALCH, Josep. 2003. *Memòries*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona, p. 61.

indirectament, el mateix per a Catalunya. L'objectiu que es pretenia no passà desapercebut i el manifest provocà una reacció enfurismada a la premsa i als partits estatals.

A banda dels articles, poemes i manifestos esmentats, en les pàgines d'aquell número hi havia dues petites traduccions: la versió de Joaquim Cabot i Rovira Rovira de «La jove esclava», de Valaoritis⁹⁴ a partir de la traducció francesa de J. Blancard,⁹⁵ i les quatre primeres estrofes de «l'Himne a la llibertat», del poeta nacional grec per excel·lència, Dionisios Solomós,⁹⁶ girades per Rubió i Lluch:

⁹⁴ Aristotelis Valaoritis (Lefkada, 1824 1879) pertany a l'anomenada escola jònica, un moviment cultural i artístic que neix a les illes gregues del mar Jònic a la segona meitat del segle XIX. La figura més rellevant fou, sens dubte, Aristotelis Valaoritis, que va combinar hàbilment el compromís com a poeta fidel a una escola literària amb l'activitat política com a diputat de les illes jòniques favorable a l'annexió i oposat als corrents autonomistes. En aquest sentit, Valaoritis manté un difícil equilibri entre dos móns intel·lectuals completament enfrontats: d'una banda, els poetes jònics hereus de les idees nacionals i lingüístiques de Solomós; de l'altra, els intel·lectuals atenesos al voltant del poder establert que defensen el retorn a la llengua dels antics grecs. Pel que fa a la llengua, també adoptà una posició ambigua, ja que va escriure l'obra poètica en llengua popular i la prosa en llengua «pura». Literàriament, Valaoritis és encara un poeta romàntic fascinat pels episodis èpics de la revolta contra l'opressor turc i l'exaltació de la mort heroica, elements centrals de les seves composicions poètiques. Això li suposà també un relatiu reconeixement internacional entre els cercles filhel·lènics d'Europa, especialment de França i d'Itàlia, on va ser traduït pel seu caràcter patriòtic, però també per l'exotisme que els seus versos transmetien. Probablement l'obra de Valaoritis va arribar a Catalunya a través de la traducció de J. Blancard, amb pròleg del Marqués Queux de Saint-Hilaire l'any, 1883.

⁹⁵ VALAORITIS, Aristotelis. 1883. *Op. cit.*

⁹⁶ Dionisios Solomós (Zakinthos, 1789 Corfú, 1857), és considerat la veu poètica dels grans valors que van inspirar la lluita del poble grec per esdevenir una nació, Solomós féu de la llibertat i de la llengua els objectius fonamentals de la seva activitat vital i literària: llibertat contra el domini turc de les regions de parla grega i llengua com a element d'identitat nacional. El camí per assolir-los no fou senzill. Solomós començà a escriure en grec l'any 1821, però hagué de lluitar sempre amb una llengua que se li resistia per a l'ús que volia donar-li. De fet, sabem que, a cavall de la dècada dels quaranta i dels cinquanta, descoratjat de tanta lluita, es replantejà tornar a escriure en italià, com ho demostren els projectes i esquemes d'obres escrites en aquests anys i en aquesta llengua. El 1823, dos anys després que els grecs s'alcessin en armes contra els turcs el dia de l'Anunciació, escriví el famós *Himne a la Llibertat*, del qual formen part les estrofes que serviren de lletra de l'himne nacional grec. I amb tot, desesperava de la llengua grega, una llengua amb un remot passat il·lustre però sense renaixement. I a més, la llengua d'un poble sotmès que només mostrava la riquesa de registres a través d'una poesia popular viva i interessant però insuficient per assolir la majoria d'edat literària. Això ho entengué Solomós amb gran clarividència. En comptes de repensar una llengua com ell hauria volgut que fos, com va ser el cas del seu coetani Andreas Kalvos, comprengué, romànticament, que el futur era la llengua parlada. Era conscient que no volia fer poesia popular, però sabia que l'havia de conèixer i dominar-la per arribar a un estadi literari més elevat. En aquest sentit, l'esforç de Solomós fou titànic. Les seves composicions són plenes d'esbossos, de segones versions, de fragments diversos que proven la lluita d'aquell home amb la llengua i la poesia. Aquesta és, sens dubte, la grandesa i la importància de Solomós, indistriablement unida a la llengua que parlava el poble que féu la revolució i guanyà la independència. Solomós, igual que Kalvos, de seguida va

*Jo 't coneix pel tall terrible
de la espasa triomfadora,
Jo 't coneix pel dur esguart
ab que 't fas del mon senyora.
Ab ossos sagrats nodrida
de grechs morts en los combats,
com abans, forta t'alçares..
salve, salve, oh llibertat!*

*Lluny, allà lluny tu vivias
ab dol y vergonya al front,
y una veu sois esperavas, '
que 't digués «vina de nou.»*

*Mes ay que aquell jorn trigava;
muts y tristos geyen tots;
ensopits per l'esclavatge
baix les ombres del temor.*

Aquestes dues traduccions anaven precedides de la ressenya «Los poetes nacionals de la Grecia», signada per Joaquim Cabot i Rovira, però escrita, sens dubte, per Rubió y Lluch que, com ja hem vist, coneixia de primera mà l'evolució poètica de la nova Grècia. S'hi ressalta la significació de tots dos autors com a poetes nacionals i desvetlladors «del esperit patri», defensors de l'ús literari de la llengua popular i promotors del sentiment patriòtic de l'anomenat *kleftisme*, versió popular —encarnada pels combatents grecs anomenats *kleftes* que, refugiats a les muntanyes, lluitaven aferrissadament contra els turcs— de la més elevada Gran Idea,

atreure l'atenció dels intel·lectuals romàntics europeus perquè Grècia era exemple d'heroisme i perquè els ideals revolucionaris i els nacionalismes a Europa començaven també la seva efervescència. A Catalunya, tot i que uns quants anys més tard, Grècia i la lluita per recuperar els antics territoris de parla grega dominats pels turcs, esdevingué, com ja havia passat amb Irlanda i posteriorment succeiria amb Finlàndia, en centre d'atenció del catalanisme polític de l'època per evidents raons de paral·lelisme i d'oportunitat històrica.

la reivindicació política que exigia el retorn dels territoris de parla grega al nou estat independent. La ressenya acabava amb unes paraules d'exaltació del poble grec:

Gloria!, donchs, als qui canten, proclamen y alenten la gran Idea. [...] Al poble, viu, que avuy, en la qüestió de Creta, lo veyém despert y valent aferrarse mes que may á la Gran Idea, li dediquém la nostra més sincera admiració.⁹⁷

Amb el pas del temps i dels esdeveniments militars i polítics, la polèmica de la intervenció grega a l'illa s'anà apaivagant i deixà de ser notícia per dues raons: en primer lloc, perquè a Creta s'arribà a un acord entre les parts que atorgà a l'illa una autonomia molt àmplia; en segon lloc, perquè la crisi política, moral i intel·lectual que suposà la pèrdua al cap de pocs de les colònies d'ultramar el 1898 féu girar l'atenció pública cap a un debat intern sobre la regeneració política i moral de l'Estat espanyol.

3. 2. La correspondència entre Rubió i Vikelas: gènesi d'una traducció

La correspondència amb Dimítrios Vikelas és, sense dubte, la més important de l'epistolari grec d'Antoni Rubió i Lluç. Ocupa dues de les cinc carpetes ordenades per Eudald Solà, dins de les quals també es troben les cartes que Vikelas va enviar al traductor al castellà, Lluís Sagnier, i que foren lliurades a Rubió el 1919 per la vídua de Sagnier, a Palma de Mallorca.⁹⁸ La relació epistolar entre Rubió i Vikelas començà l'any 1881, amb motiu de la traducció de la novel·la *Lukís Laras*, i va continuar fins a la mort de l'escriptor grec, el 1908.

⁹⁷ *La Veu de Catalunya, Op. cit.*, p. 91.

⁹⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 17.

Dimítrios Vikelas (Siros, 1835 — Atenes, 1908) és una de les veus més importants de la narrativa grega de l'últim quart del segle XIX.⁹⁹ Va néixer a l'illa de Siros, al si d'una família de comerciants benestants que s'establiren, primer a Constantinoble, i, tot seguit, a Odessa, al Mar Negre. Vikelas compaginà, al llarg de tota la vida, la tasca de traductor, historiador i escriptor amb la d'home de negocis. L'obra que li donà més anomenada, *Lukís Laras*, conté, de fet, molts elements autobiogràfics. El protagonista del relat és un comerciant grec establert a Londres, ciutat on Vikelas desenvolupà una part de l'activitat professional, i, com ell, originari d'una illa del Mar Egeu, Quios. Antoni Rubió i Lluch, al pròleg de la traducció del *Lukís Laras*, comenta:

De sa vida pública y literaria no tenim altres noves que las pocas estampadas en lo pròlech del traductor anglès Gennadius, tantas vegadas anomenat. Segons ell, Dimítrios Bikelas, á la vegada que sacrificava a Mercurio, no deixava de permaneixer fidel al deù, baix lo no menys gloriós atribut de protector del saber, y per los dos conceptes fou conegut en Londres, ahont se'l considerá, primer com á home de negocis, y se'l respectá després com á eminent escriptor.¹⁰⁰

Literàriament, Vikelas pertany a l'anomenada generació dels vuitanta, al grup de novel·listes, format per autors com Roïdis, Viziinós, Eftaliotis o Drosinis, que, al voltant de la revista literària *Hestia*, es va allunyar del romanticisme patriòtic de la poesia grega i de la novel·la històrica de la primera meitat del segle XIX i donà origen a la moderna novel·la grega, un gènere pràcticament inexistent fins aleshores. La creació literària del període immediatament posterior a la independència i al naixement de l'Estat grec fou majoritàriament en vers, inspirada en la gesta heroica

⁹⁹ Per a una idea general de la literatura neogrega, vegeu, entre altres: VITTI, Mario. 1971. *Storia della Letteratura neogreca*. Torino: ERI; POLITIS, Linos. 1994. *Historia de la literatura neohelénica*. Madrid: Cátedra.

¹⁰⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 250.

de la lluita del poble contra l'opressor turc, o en una prosa històrica on predominaven les memòries bèl·liques dels grans herois de la guerra. Això va generar un romanticisme d'exaltació patriòtica que dominà el panorama literari grec al llarg del XIX. A l'últim terç de segle, però, la progressiva normalització política del país comportà la fi de l'aïllament cultural i l'entrada en contacte amb els moviments estètics i literaris europeus. Això donà com a resultat el naixement d'una generació d'escriptors que es van decantar majoritàriament per la novel·la —romàntica, realista o naturalista—, imperant en la prosa europea, sense renunciar a un cert localisme, fins i tot de vegades folklorisme.

A banda d'escriptor d'una extraordinària maduresa moral i artística, Vikelas també fou un profund estudiós de la història de Grècia. En aquest camp conreà l'assaig i aconseguí un notable èxit a França i a Alemanya gràcies a un treball sobre els grecs bizantins i la influència en la cultura europea de l'Edat Mitjana,¹⁰¹ que li permeté donar a conèixer el país hel·lè a Europa després de quatre segles de dominació turca que l'havien aïllat de la resta d'Occident.

Com a narrador es decantà cap a un realisme ple de referències populars, amb un estil simple i concís, mancat de retòrica i d'ornaments, propi de l'home de negocis satisfet amb tot el que ha aconseguit, que ha acumulat una considerable fortuna amb l'exercici honest del comerç, no exempt de perills i dificultats de tota mena. Rubió i Lluch, en referir-se al seu estil, afirmava:

La llengua grega moderna de la que's serveix, literaria en el fons, mes popular en la forma, li escau a marabella á son propòsit, per la ingenuitat y naturalitat que ha sabut donarli. D'aytal manera que traduhida á qualsevol idioma [...] no's nota l'esfors qu'haje tingut que fer el traductor, sino sembla dictada en lo mateix

¹⁰¹ VIKELAS, Dimítrios. 1874. *Estat polític dels grecs de Bizanci*. Atenes:[s. n.].

llenguatge de la versió. Això indica més que tot, que l'autor ha sabut agafar lo veritable tó de la naturalitat sens incorrer en un realisme ó vulgarisme grosser...¹⁰²

Malgrat aquests elogis, més endavant, Rubió li va retreure l'excessiva concisió, «que en certs episodis, debem confessarho francament, disgusta al lector, qui voldria coneixer completament los fets á qu's fa referencia en la relació».¹⁰³

Aquesta naturalitat és tan present en certs passatges del *Lukís Laras*, que semblen extrets de la pròpia vida de l'escriptor. En realitat, aquesta obra es basa en un text autobiogràfic manuscrit d'un grec establert a Londres, Lukís Tzifos,¹⁰⁴ originari de l'illa de Quios, que arribà a mans de Vikelas i que convertí en relat. El *Lukís Laras* és la primera novel·la grega que narra els fets de la Guerra de Independència no des del punt de vista heroic, sinó mitjançant la mirada de l'home corrent, d'aquell que no és mai a la primera fila dels esdeveniments, que no vol ser un heroi i que només pensa a escapar, juntament amb la família, dels horrors de la guerra. Així ho expressava Rubió al pròleg de la traducció, en parlar del protagonista: «... un home en una paraula, cual carácter, encara que simpátich es poch noble, sobrat d'egoisme, y no massa dramátich».¹⁰⁵

Amb aquesta novel·la, Vikelas encetava també un dels temes cabdals de la creació literària d'aquells anys: el diàleg entre els grecs que vivien a la Grècia alliberada, els que eren encara en territoris ocupats pels turcs i els que, com durant molts anys fou el cas de Vikelas, s'havien establert a l'estranger. Al *Lukís Laras* la tensió constant entre el grec que sobreviu a la pàtria i el grec comerciant que ha fet

¹⁰² RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 248.

¹⁰³ *Ibídem*, p. 248.

¹⁰⁴ Per a aquesta qüestió, vegeu la transcripció del manuscrit autògraf de Lukís Tzifos que l'escriptor llegí a Londres. Cf. VIKELAS, Dimítrios. 2000. *Lukís Laras*. Atenes: Ekdoseis Hestia.

¹⁰⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 248.

fortuna lluny del país esdevé un dels temes crucials, present en tota la literatura grega de final del XIX.

A l'últim, esmentarem que el *Lukís Laras*, juntament amb la *Papissa Ioanna*, d'Immanuil Roïdis, fou l'obra amb més ressò internacional de la literatura grega d'aquell període. Fins al 1884 la novel·la va ser traduïda a deu llengües i fou objecte de successives reedicions fins a l'any 1913.¹⁰⁶ El mateix autor afavorí el coneixement de l'obra: la residència londinenca li permeté entrar en contacte amb els més importants cercles filhel·lens i les principals figures del neohel·lenisme europeu, entre els quals, Antoni Rubió i Lluch:

Aquesta es la nostra humil opinió, y aixís tinguerem lo gust de manifestarla á lo eminent grech, després de la lectura de sa obra sobre 'ls bizantins, que com moltes d'altres hem d'agrahir á s'amabilitat y á l'inmerescuda benevolencia ab que 'ns distingeix.¹⁰⁷

Per a entendre la gènesi de la traducció, tant pel que fa a l'edició —publicada en lliuraments quinzenals a *Lo Gay Saber*, entre novembre de 1881 i agost de 1882—, com a la informació continguda al pròleg i a les notes, l'estudi de la correspondència amb Vikelas esdevé crucial. Una anàlisi detallada permet conèixer

¹⁰⁶ Pera a les traduccions europees de Vikelas, cf. VIKÉLAS, Dimítrios. 1879. *Louki Laras*. Traduit par Queux de Sant-Hilaire. París: Calmann Lévy; BIKELAS, Demetrios. 1879. *Lukis Laras. Eine Geschichte aus dem griechischen Befreiungskriege*. Übersetzt und mit einem Nachwort versehen von Wilhelm Wagner. Hamburg: K. Graderner; BIKELAS, Demetrios. 1880. *Louki Laras*. Tradotto da A. N. Triantafilidou. Venècia: Colombo, Caen è figlio; BIKELAS, Demetrios. 1881. *Loukis Laras. Reminiscences of a Chiote merchant during the War of Independence*. Translated from the Greek [with an account of the author], by J. Gennadius. Londres: L. P. Macmillan & Co; VIKELAS, Dimitrios. 1882. *Lukís Lara. Autobiografia de un anciano de Chio*. Introducció, traducció y notas de Luis Sagnier Nadal. Barcelona: Imprenta Barcelonesa; BIKELAS, Demetrios. 1901. *Lukis Laras*. Tradotto da Carmelo Lazzato sulla 3ª edizione greca. Napoli: Detken e Rocholl; BIKELAS, Demetrios. 1913. *Лука Ларас. Новела. У преводу, редакцију и с предговором* Београд.: Др. Д. Анастасијевића. Српска Књижевна Задруга.

¹⁰⁷ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 250.

com es va gestar, com va evolucionar la feina de Rubió i de quina bibliografia va disposar.

La traducció d'una novel·la neogrega no semblava entrar, en principi, en els interessos de Rubió, que el 1880 se centraven en l'estudi de la documentació, escampada pels arxius catalans, italians i grecs, sobre a la presència de la Corona d'Aragó a l'orient bizantí i en la dominació franca i almogàver del territori hel·lènic en època medieval. En aquest esforç per treure de l'oblit un període de la història dels catalans, anterior a la unificació amb els regnes castellans —que la Renaixença, en les seves aspiracions de país, considerava gloriós—, Rubió va entrar en contacte amb medievalistes i bizantinistes de tot Europa. Fruit d'aquests contactes, alguns dels quals es produïren gràcies a la mediació d'hel·lenistes i filhel·lens francesos, especialment d'Auguste Queux de Saint-Hilaire, Rubió generà un abundant i intens contacte epistolar amb intel·lectuals i literats grecs del moment, un dels quals, Dimítrios Vikelas. Com Eudald Solà assenyala: «al costat d'una vida dedicada íntegrament a l'estudi de la història medieval de Grècia, [en Rubió] apareix constantment una curiositat indesmedida i una viva atenció per la vida i la cultura de la Grècia moderna».¹⁰⁸

Des d'aquesta perspectiva, es pot considerar que la traducció del *Lukís Laras* fou un tribut que Rubió pagà de bon grat a la literatura i a la Grècia moderna, un repte que acceptà i que li facilità l'entrada als cercles erudits grecs i europeus, ja que l'ascendència i el prestigi intel·lectual de Vikelas eren molt alts. De mica en mica, la relació estrictament professional entre traductor i autor, donà pas a una sincera amistat. Curiosament, però, tot i la freqüent correspondència que mantenien, no es

¹⁰⁸ SOLÀ, Eudald. 1988. *Op. cit.*, p. 63.

van conèixer fins al 1892. En efecte, després d'anys maldant per fer-ho, d'intents frustrats de veure's a Atenes o a París, finalment es van trobar a Madrid, l'octubre de 1892, en el decurs del viatge que Vikelas va fer a Espanya —en qualitat de delegat de l'*Association des Études Grecques* de París—,¹⁰⁹ per a assistir al congrés internacional de celebració del quatre-cents aniversari del descobriment d'Amèrica, celebrat a Huelva. A partir d'aleshores, la relació fou encara més estreta i perdurà fins a la mort de Vikelas, l'any 1908.

A partir d'aquella coneixença, la tasca de Rubió esdevingué literària i ètica: donava a conèixer al públic català la literatura grega moderna i ho feia mitjançant la traducció d'una obra que tractava els patiments del poble grec durant la lluita d'independència, una novel·la que causava sensació entre els cercles filhel·lens europeus. Sense entrar a fons en qüestions polítiques o en les complexes aliances i interessos de les potències occidentals i de Rússia enfront l'imperi Otomà, en el moment de l'alçament grec, el tema de la novel·la, la massacre de l'illa de Quios (immortalitzada pel pintor francès Delacroix en el quadre homònim)¹¹⁰ era un dels relats, juntament amb les gestes i la mort del poeta Byron, més coneguts a Occident d'aquella lluita desigual. Aquest argument explica les nombroses traduccions i reedicions que, com ja hem dit, van anar apareixen arreu d'Europa.

Rubió tenia un coneixement ampli de la poesia que es conreava a Grècia, arran de les lectures per a la monografia sobre el poeta antic Anacreont i els seus imitadors fins a l'època moderna, però desconeixia el panorama literari grec pel que feia a la prosa. En aquest sentit, la traducció del *Lukís Laras* li permeté endinsar-se en la narrativa grega del segle XIX i, en especial, en la del període de Vikelas, la del

¹⁰⁹ Cf. RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2008. *Op. cit.*, v. II, p. 257.

¹¹⁰ DELACROIX, Eugène. 1924. *Scenes des massacres de Scio*. Oli sobre tela. Museu del Louvre.

darrer terç del segle, la dels escriptors de la generació dels vuitanta. Paral·lelament, amb la traducció d'aquesta obra aconseguia fer visible la llengua i la cultura catalanes dins del món filhel·lè europeu. A més, Rubió també descobrí un altre element de reflexió en la lectura de la narrativa grega: la qüestió de la llengua, l'ús del registre popular per a la poesia i el culte per a la prosa, les discussions (en molts casos, baralles literalment cruentes) de la intel·lectualitat grega a favor i en contra d'una forma o de l'altra, reflexió que el portà inevitablement, com hem vist abans, a comparar aquesta situació amb la de la llengua catalana al darrer terç del XIX, en moments de màxima efervescència política i cultural, que van acabar desembocant en les reformes lingüístiques de cada país.

La informació d'una carta de 29 de setembre de 1880, de l'eminent hel·lenista Auguste Queux de Saint-Hilaire,¹¹¹ representa la primera referència a la novel·la *Lukís Laras* i a l'autor, Dimítrios Vikelas, que Antoni Rubió i Lluch va tenir. L'erudit francès li responia una carta de 17 d'agost, en què li demanava informació sobre la identitat d'Epaminondas Stamatiadis,¹¹² l'autor d'*Els catalans a Orient*, obra

¹¹¹ Auguste Henry Édouard, Marquès de Queux de Saint-Hilaire (Hazebrouck, 1837 — París, 1889), ha estat un dels neohel·lenista francesos més importants de tots els temps. Doctor en dret per la universitat de París, fou un apassionat de la literatura grega moderna, a la qual va dedicar nombrosos treballs, d'entre els quals cal destacar l'edició dels poemes de Iakovakis Rizos Nerulós (1876), la publicació d'una part de l'epistolari francès d'Adamàndios Korais (1878) i la notícia preliminar a la traducció en aquest idioma dels poemes d'Aristotelis Valaoritis (1883), així com les versions franceses de *Lukís Laras* i d'una antologia de novel·les gregues de Dimítrios Vikelas, del qual va ser alhora un gran amic (1879 i 1887, respectivament). També es va dedicar a estudiar la literatura francesa medieval, com demostra la seva edició en sis volums de les *Obres completes* d'Eustache Deschamps (1878-1891).

¹¹² Epaminondas Stamatiadis (Samos, 1835 — Esmirna, 1901), polític, historiador i periodista. Després de completar els estudis de lletres a la Universitat d'Atenes, es dedicà al periodisme a Atenes i Constantinoble, fins a l'any 1875. Durant aquest període va publicar obres com *Història de la presa de Constantinoble pels francs* (1866), *Història de la revolució francesa* (1867), *L'hipòdrom de Constantinoble* (1868) i *Els catalans a Orient* (1869). L'any 1875 es va establir a Samos com a canceller del principat d'aquesta illa sota domini turc, càrrec que va exercir fins a l'any 1900. Puntualment també va traduir obres literàries franceses i va conrear la poesia. L'any 1900 es va veure obligat a abandonar el càrrec pel seu suport a la lluita dels seus conciutadans per la independència dels turcs i es va refugiar a Esmirna, on va morir l'any següent.

que Rubió acabava de traduir al castellà.¹¹³ Queux de Saint-Hilaire trigà un mes a respondre a Rubió perquè havia de demanar la informació als col·legues grecs del cercle filhel·lènic de París, en concret a Dimítrios Vikelas:¹¹⁴

Mr. Stamatiadis, à qui vous avez fait l'honneur de traduire en Espagnol son livre sur les Catalans en Orient et son ouvrage sur la prise de Constantinople par les Francs, n'a, comme je le pensais bien, que le nom de commun avec Mr. Stamatiadis, négociant Hellène demeurant à Paris, rue Rougemont n° 7, et qui fait partie de notre Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France. Mr. Emmanuel J. (cette lettre désigne généralement, pour les grecs, le prénom de leur père) Stamatiadis, l'historien, est, à ce que m'écrit mon ami Mr. D. Bikélas, secrétaire général du Gouvernement de Samos.¹¹⁵

Aclarida la identitat d'Stamatiadis, Queux de Saint-Hilaire li anunciava la tramesa de l'original grec de la novel·la *Lukís Laras*, de Dimítrios Vikelas, i de la seva traducció francesa, obra que l'animava a traduir al castellà.

[...] Je me suis permis également de vous adresser, par la poste, un charmant ouvrage grec qu'a publié l'an dernier un de mes amis, Mr. Dimítrios Bikélas. Vous pouvez le lire dans l'original que j'ai demandé pour vous à l'auteur, puisque vous lisez et traduisez couramment le grec moderne. Peut-être même pouvez-vous amuser vos loisirs à faire passer dans votre admirable langue espagnole ce curieux récit, qui, en moins d'un an, a vu son édition française épuisée, et qui a été traduit et publié successivement en français, en allemand par Mr. W. Wagner, en italien par Mme. A. N. T., et en danois par Mr. Pio, pendant que les traductions en anglais et en suédois étaient annoncées comme devant paraître prochainement.¹¹⁶

La carta és del 29 de setembre de 1880. Rubió no publicà el primer lliurament de la traducció fins a l'1 de desembre de 1881, més d'un any després de

¹¹³ Segons Rubió mateix explicava al *Diplomatari*, la descoberta casual d'aquesta obra a la biblioteca de Víctor Balaguer, a Madrid, a finals de l'any 1879 el va decidir a traduir-la al castellà, sense arribar a publicar-la mai. RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1947. *Op. cit.*, p. XVII.

¹¹⁴ Seguint el criteri del curador de l'epistolari, Eusebi Ayensa, hem deixat les cartes escrites en francès i espanyol en la seva forma original i oferim la traducció de les escrites en grec modern, per a la qual ens hem servit de la versió d'Ayensa.

¹¹⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 30.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 30.

rebre la missiva amb l'original grec i la versió francesa del seu col·lega. Així mateix, la primera carta coneguda de Vikelas a Rubió, en què li donava les gràcies per encarregar-se de la novel·la, és del 4 d'abril de 1881. Desconeixem si entre setembre del 1880 i abril de 1881, Rubió es posà en contacte amb Vikelas, però la carta d'abril de 1881 de l'escriptor grec sembla més aviat el primer contacte entre autor i traductor:

Paris, le 5 avril 1881

Monsieur,

Monsieur le Marquis de Queux de St. Hilaire me dit que vous me faites l'honneur de vous occuper de la traduction de Louki Laras. Permettez-moi de vous exprimer mes sincères remerciements et les meilleurs souhaits (souhaits qui ne sont pas tout à fait exempts d'égoïsme) pour le succès de cette publication. Je serais heureux de voir, grâce à vous, Monsieur, que mon petit livre serve à faire connaître quelque chose de la Grèce moderne à votre noble pays.¹¹⁷

D. Bikélas

Per les paraules de Vikelas es dedueix que Rubió no prengué la iniciativa de posar-se en contacte immediat amb l'escriptor grec. Durant aquests mesos Rubió devia acabar de rumiar el projecte amb el marquès de Saint-Hilaire, alhora que decidia traduir la novel·la al català, i no al castellà, com li suggeria el marquès. Al mateix temps, Rubió, que considerava que la traducció al castellà també era important per a la difusió de Grècia a l'Estat espanyol, encarregà aquesta tasca al col·lega i amic Lluís Sagnier.¹¹⁸ En la mateixa carta, Vikelas també li adjuntava la

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 52.

¹¹⁸ Lluís Sagnier i Nadal (Barcelona, 1830-1913), advocat i escriptor, va ser diverses vegades regidor de la ciutat, on també presidí el Conservatori del Liceu. Durant vint-i-dos anys formà part de la Junta Directiva de la Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona, de la qual també fou president. La passió per la llengua i la cultura gregues el portà a seguir, com alumne lliure, els cursos impartits pel doctor Balari, catedràtic de grec de la Universitat de Barcelona, i a traduir al castellà Xenofont (1889), Anacreont (1891) i Vikelas (1896).

traducció anglesa de John Gennadius,¹¹⁹ acabada de publicar i de la qual Queux de Saint-Hilaire ja li havia parlat: «Je me permets de vous envoyer un exemplaire de la traduction anglaise¹²⁰ et vous prie d'agréer, Monsieur, l'assurance de mes sentiments les plus distingués». La versió anglesa fou fonamental per a Rubió a l'hora d'escriure la introducció i, sobretot, per a redactar les notes.

La resposta de Rubió, de 5 de maig de 1881, (escrita en un grec modern tan perfecte que va impressionar Vikelas), sembla confirmar aquesta hipòtesi: «Efectivament, com el Marquès Queux de Saint-Hilaire, amic meu estimat i respectat, li ha comunicat, tinc entre mans la traducció catalana de la seva novel·la *Lukís Laras*. El seu nom, tan conegut en el món de les lletres, avala suficientment la meva pobra traducció».¹²¹

A partir d'aquest moment, la correspondència entre l'un i l'altre, de vegades en grec, majoritàriament en francès i finalment només en castellà —a partir del mes de maig de 1894, quan Vikelas començà a rebre lliçons d'aquesta llengua a París—, esdevingué, com hem dit, constant i ininterrompuda. En la resposta, Rubió li donava les gràcies per la traducció anglesa que li havia fet arribar: «De bon grat he rebut la seva carta del 5 d'abril passat, així com la traducció anglesa de la seva preciosa obra

¹¹⁹ Ioannis Guenàdios (Atenes, 1844 Londres, 1932), que l'any 1881 va publicar la traducció anglesa del *Lukís Laras*, va ser un gran diplomàtic i mecenes grec. Després de cursar els estudis primaris a Malta i a Atenes, es va establir a Londres, on va començar la seva carrera diplomàtica que el va dur a Washington, Constantinoble, Viena i, sobretot, a la mateixa capital anglesa, on ocupà diversos càrrecs diplomàtics al servei de l'Estat grec durant més de vint anys. A banda de l'activitat política, desenvolupà una intensa activitat cultural. L'any 1922 fundà la biblioteca que porta el seu nom a Atenes, que conté la biblioteca i l'arxiu personal. A banda de la traducció a l'anglès de l'obra de Vikelas, va escriure nombrosos treballs en grec i anglès sobre literatura, geografia i història gregues.

¹²⁰ Eusebi Ayensa ens informa que «en l'exemplar d'aquesta obra conservat a la biblioteca d'A. Rubió amb número de registre 9402, aquest va escriure a mà en el primer full «Ejemplar regalado por D. Bikelas». Així mateix, Vikelas també degué enviar en algun moment o altre a Rubió l'edició grega de la seva novel·la, puix que aquesta s'ha conservat a la biblioteca particular del segon, amb núm. de registre 9385 i amb una nota manuscrita del seu puny i lletra que diu: «Ejemplar regalado por el autor Dimítrios Bikelas». RUBIÓ I LLUCH. 2006. *Op. cit.*, p. 53.

¹²¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 53.

Lukís Laras i de tot cor li agraeixo l'extrema bondat en virtut de la qual m'ha enviat aquest llibre», alhora que es disculpava pel retard de la resposta.

Tot i que Rubió l'atribuí a les múltiples feines acadèmiques: «A causa de les diverses ocupacions filològiques de les darreres setmanes responc tard a la seva carta. Li demano excuses, per tant, per aquesta tardança del tot involuntària», el fet de redactar la carta en grec, degué endarrerir l'enviament. En l'epístola següent, de 7 de maig, Vikelas el felicitava pel domini de la llengua grega que demostrava:

Distingit Senyor, / Amb gran satisfacció he llegit la vostra carta en grec. El vostre domini del grec modern m'ha deixat perplex i desitjo que continueu estimant aquesta llengua i treballant a Espanya en favor de Grècia i de la seva encara humil tradició literària.¹²²

Rubió volia impressionar Vikelas. El seu grec escrit i parlat devia ser rudimentari, de manera que la redacció de la carta el devia tenir enfeinat uns quants dies. A l'últim, Rubió aprofitava l'avinentsa per a enviar-li, al seu torn, la monografia sobre Anacreont i li pregava que li escrivís en grec modern, alhora que es posava al servei de Vikelas per tot allò que cregués oportú i li declarava el seu filhel·lenisme més sincer.

Per correu li envio també un exemplar de la meua monografia sobre Anacreont i els seus imitadors i traductors des de l'antiguitat fins als nostres dies. M'omplirà de goig que vulgui acceptar-la. / Em satisfarà molt també que m'escrigui en grec. Tot i que no domino encara gaire la bellíssima llengua de Grècia, li prego que, si és tan amable, em respongui en grec. / Li demano també que s'adrexi lliurement a mi per a tot allò sobre el que em consideri capaç, i estigui segur que trobarà sempre en mi un amic fidel i ben disposat, perquè admiro i estimo Grècia i considero els grecs com uns compatriotes més. / Aprofito l'ocasió per a manifestar-li la meua més alta consideració. / Antonio Rubió i Lluch».¹²³

¹²² *Ibíd.*, p. 65.

¹²³ *Ibíd.*, p. 53.

La resposta de Vikelas no es féu esperar: el 7 de maig de 1881 li escrivia per donar-li les gràcies per traduir la novel·la al català, una traducció que esperava que servís per renovar els lligams antics entre Grècia i Catalunya, sense deixar de recordar-li, però, que la dominació catalana i franca de Grècia en època bizantina no tingué pels grecs el caràcter èpic que Rubió veia en les gestes dels almogàvers, més aviat el contrari: «M'afalaga moltíssim la traducció al català de Lukís Laras. Es renova així, després de tants segles, la relació entre Grècia i Catalunya, per bé que sota circumstàncies, per sort, més pacífiques.»¹²⁴

La resposta de Rubió es torna a fer esperar. L'1 de juliol, gairebé dos mesos després de la carta de Vikelas, i després d'excusar-se pel retard, li confirmava (i agraïa) l'arribada dels llibres anunciats en la carta anterior, li comunicava la intenció de dedicar-se a la traducció de la novel·la durant les vacances d'estiu, alhora que li feia saber, per primer cop, que, per indicació seva, Lluís Sagnier tenia pràcticament enllestida la traducció castellana del *Lukís Laras*:

Je pense que vous n'aurez pas mal interprété mon trop long silence. Chargé de beaucoup d'occupations pendant les mois de mai et juin passés, m'a été presque impossible répondre aisément à votre aimable lettre et vous remercier par vos gracieux envois à la mesure que je désirais. Je regrette vivement, mon cher monsieur, mon retard à vous écrire, encore que motivé, et je vous en demande grâce. [...] Dans les vacances qu'ont déjà commencé je m'entreprendrais avec plaisir en lisant vos traductions grecques de Shakespeare¹²⁵ et en traduisant à mon tour votre charmant roman Louki Laras, dont j'ai dû suspendre non sans regret la version pour attendre à mes affaires littéraires et à ceux du professorat. Maintenant j'ai le plaisir de vous communiquer que, grâce à mes recommandations, votre roman a été traduit

¹²⁴ *Ibidem*, p. 62..

¹²⁵ Es tracta, segons Ayensa, «del primer volum de les seves traduccions al grec de les tragèdies de Shakespeare, que inclou *Romeu i Julieta*, *Otel·lo* i *El rei Lear*, publicat també per Williams & Norgate l'any 1881. Ambdues obres s'han conservat a la biblioteca d'A. Rubió, amb núms. de registre 9401 i 9399 respectivament, i en ambdós casos presenten també, als primers fulls, les següents notes manuscrites de Rubió: “Ejemplar regalado por el autor” i “Ejemplar regalado por el mismo traductor”. RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2008. *Op. cit.*, p. 78

à la langue castillane par un de mes amis plus aimés, Mr. Louis Sagnier (Rue Conde del Asalto, 22), personne extrêmement érudite et très dévoué à la littérature grecque moderne.¹²⁶

Vikelas li degué respondre de seguida, el 6 de juliol (tot i que no disposem d'aquest document), segons es desprèn de la resposta de Rubió, que en canvi trigà gairebé dos mesos a contestar-li, el 30 d'agost. La raó d'aquest retard era la voluntat de tenir la traducció enllestida, de la qual només li mancava la redacció de la introducció i de les notes:

J'aurais pu répondre plus tôt à votre obligeante lettre datée du 6 juillet passé, mais j'ai voulu auparavant finir la traduction catalane de votre Louki Laras pour vous communiquer la nouvelle de sa termination. En effet, selon je vous annonçais dans ma dernière lettre, j'ai entretenu mes loisirs à la campagne avec votre charmant roman, et aujourd'hui il ne me reste à faire qu'écrire l'avant-propos et rédiger quelques notes, pour la plupart prises aux traductions française et anglaise, par l'éclaircissement du sujet, le public catalan n'étant pas tenu d'être au courant des événements de la Révolution grecque, et de quelques mots grecs et de costumes locales que j'ai cru devoir conserver.¹²⁷

Al mateix temps, Rubió li demanava permís per a afegir aquestes notes i una notícia biogràfica sobre ell i li comunicava que la traducció es publicaria en lliuraments quinzenals al periòdic *Lo Gay Saber*, i es convertia en la primera obra neogrega publicada en català.¹²⁸

Je vous demande la permission d'y ajouter les dites notes, et en outre une notice complète de vos ouvrages et de votre vie littéraire, parce que je pense qu'elles intéresseront les lecteurs catalans. D'ailleurs non seulement on doit faire connaître l'ouvrage, mais aussi même l'auteur. Ma traduction paraîtra au commencement de la saison prochaine, ou l'hiver au plus tard, dans une excellente revue catalane, le

¹²⁶ *Ibidem*, p. 77.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 92.

¹²⁸ Cal entendre que publicada, ni que sigui fos parcialment, ja que tal com el mateix Rubió li deia en la carta anterior, Lluís Sagnier ja havia acabat la traducció castellana, que no sortí, però, fins a l'abril de l'any següent, el 1882.

Gay Saber, dont je vous remettrai les numéros à mesure qu'ont les publiera. Votre roman sera le premier ouvrage de la moderne littérature grecque qui aura été traduit dans une des langues qu'on parle en Espagne.¹²⁹

Així mateix, li agraià la tramesa d'una ressenya sobre les traduccions de l'obra a altres llengües modernes, que féu servir per a la introducció. A la postdata li preguntava si coneixia l'existència d'alguna obra crítica sobre la moderna literatura grega, com la de Juliette Lamber¹³⁰ i li demanava si considerava completa la introducció del prefaci de l'edició anglesa de Gennadius. Rubió no n'estava segur i, de fet, d'aquesta traducció va aprofitar a bastament les notes, però no la introducció, que possiblement trobava massa esquemàtica, igual que la de la traducció francesa de Queux de Saint-Hilaire. D'aquests prefacis, Rubió en va extreure —podem dir que reproduí— els aspectes biogràfics referits a l'autor de la novel·la, però no les qüestions sobre la literatura grega moderna que volia donar a conèixer al lector català com a pròleg a la traducció. I així va ser, en efecte, perquè aquestes observacions gairebé van ocupar els dos primers lliuraments: el primer inspirat, tal com li suggerí Vikelas,¹³¹ en l'epíleg del màxim especialista en literatura grega contemporània, l'alemany Wilhem Wagner, el primer traductor del *Lukís Laras*,¹³² mentre que el segon espigolava aquí i allà en les notícies preliminars de Saint-Hilaire i Gennadius, i era dedicat a la figura de l'intel·lectual grec, amb consideracions i reflexions pròpies.

Je vous remercie l'envoi du compte rendu dans la Revue politique et littéraire des traductions européennes du Louki Laras, dont je tirerai le profit convenable dans

¹²⁹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 78.

¹³⁰ LAMBER, Juliette. 1881. *Poètes grecs contemporains*, París: Calmann Levy.

¹³¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 94.

¹³² BIKELAS, Demetrios. 1879. *Op. cit.*

mon avant-propos. Je vous félicite par le légitime succès que votre ouvrage a obtenu dans le monde littéraire.

Antonio Rubió y Lluçh

P. D. Pourriez-vous me dire si a-t-il été publié en Grèce quelque étude sur leurs romans modernes ou quelque ouvrage critique sur sa moderne littérature comme celle de Juliette Lamber? Croyez-vous suffisant et complet le rapport sur le roman grec inséré dans le Préface de votre traducteur anglais Gennadius?¹³³

Sis dies després, el 5 de setembre, Vikelas li respongué. En primer lloc, celebrava que Rubió hagués enllestit finalment la traducció de la novel·la. En tractar-se d'una edició periòdica, li demanava l'enviament dels fulls del diari i li reiterava el seu deute per ser el primer a introduir la literatura neogrega a l'Estat espanyol:

París, 5 de setembre de 1881 / Benvolgut Senyor, / Amb gran satisfacció he rebut i he llegit la vostra carta, per la qual veig que, un cop enllestida la traducció de *Lukís Laras*, us disposeu a publicar-la en el diari *Gay Saber*. Us agraeixo d'entrada que m'envieu els fulls d'aquest diari que continguin el relat. El meu deute cap al meu bon traductor, però, és doble, ja que gràcies a vós aquesta obra serà la primera de la nostra moderna literatura a comptar a Espanya amb l'honor d'una traducció.¹³⁴

En la mateixa carta, Vikelas responia a les demandes del traductor i li proporcionava un seguit d'indicacions bibliogràfiques. Així mateix, li donava permís per a aprofitar allò que considerés convenient de les introduccions francesa i anglesa: «Les notícies de la versió francesa i anglesa són a la vostra disposició. Accepto la meva responsabilitat vers el comú amic Marquès Queux de Saint-Hilaire i vers el Sr. Guenàdios», i li recordava que les consideracions sobre la novel·la neogrega contingudes a l'edició de Gennadius eren extretes de la més extensa edició

¹³³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 78.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 95.

alemanya de Wagner, que li aconsellava consultar, per considerar-la la més qualificada:

[...] Les notícies de la versió francesa i anglesa són a la vostra disposició. Accepto la meua responsabilitat vers el comú amic Marquès Queux de Saint-Hilaire i vers el Sr. Guenàdios. Les informacions sobre la novel·la neogrega contingudes en el pròleg de la segona d'aquestes traduccions són preses (com el mateix autor reconeix) del pròleg de Wagner a la seva traducció alemanya. Si coneixeu bé l'alemany, escriviu-me i us facilitaré també un exemplar d'aquesta traducció. [...] Pel que fa a la novel·lística en particular, no conec cap exposició més detallada que la de Wagner.¹³⁵

Finalment li comunicava la intenció de viatjar a Londres aviat, però que passaria l'hivern a Cannes, informació que volia que traslladés a l'amic comú Lluís Sagnier, amb qui, com hem dit, també va mantenir correspondència.¹³⁶

Aquests dies em dispo a traslladar-me a Londres (21, Pembridge Gardens, Bayswater, London), però l'hivern tinc intenció de passar-lo a Cannes. Ja us donaré més endavant la meua adreça allí. Us prego que comuniqui la meua imminent marxa a l'amic comú Sr. Sagnier i que li transmeteu alhora les meves més cordials salutacions. / Resto, benvolgut amic, ben vostre, / D. Vikelas.¹³⁷

El 15 de novembre i l'1 de desembre, es van publicar finalment el primer i el segon dels divuit lliuraments del *Lukís Laras*, que contenien les observacions sobre la literatura neogrega i la notícia biogràfica i literària de l'autor,¹³⁸ així com l'inici del capítol primer del llibre. Responent als desitjos de Vikelas, Rubió li envià de seguida el primer lliurament. El 20 de novembre l'escriptor grec li responia des de París, tot felicitant-lo per la traducció i per la brillant introducció que la precedia:

¹³⁵ *Ibidem*, p. 94.

¹³⁶ El mateix Rubió, al principi de la carta adreçada a Vikelas el 15 de juny de 1882, afirmava: «J'ai vu par votre dernière lettre et par celle que vous avez écrit il y a bien peu de jours à notre commun ami Mr. Sagnier combien vous vous intéressez par l'état de ma santé.». RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 149.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 95.

¹³⁸ Cf. RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*

54, Rue Galilée / París, 20 de novembre de 1881 / Benvolgut amic, / Fins aquí, on he tornat fa unes setmanes, m'ha seguit el full de Lo Gay Saber enviat a Londres. Amb gran joia he vist la continuació d'aquesta publicació, per la qual –gràcies a vostè– s'ofereix als lectors espanyols una obra grega, l'escàs valor de la qual augmenta notablement amb la introducció que la precedeix.¹³⁹

A propòsit dels comentaris que Rubió feia sobre la situació de la llengua grega, Vikelas li escrigué unes interessants observacions sobre l'ús de la llengua popular (*dimotikí*) i la llengua pura (*katharévusa*) en les lletres neogregues:

En la mesura que he pogut entendre la part ja publicada, veig que entre la llengua culta i la parlada avui en dia a Grècia preferiu la primera. Pel que fa a mi ja sabeu que considero que la llengua comunament parlada és la més adequada per a la poesia, mentre que per a la prosa l'ús de la llengua pura s'ha generalitzat. L'única qüestió rellevant és una qüestió d'intensitat i de to. Crec que l'ús paral·lel de la llengua parlada per a la poesia i de la culta per a la prosa influirà recíprocament l'una i l'altra, pel bé de les dues. Per altra banda, és ben certa l'observació que feu segons la qual la llengua grega es parla molt millor ara que fa cent anys gràcies a la influència del món acadèmic.¹⁴⁰

Finalment, li feia saber que era a punt de deixar París, en companyia de la seva dona, per passar l'hivern en una ciutat de clima més càlid, possiblement a Atenes:

En el termini de dues o tres setmanes tinc previst d'abandonar amb la meua dona París per passar l'hivern en un clima més meridional. Possiblement ens traslladarem a Atenes.¹⁴¹

Rubió no li respongué de seguida: es limità a enviar-li el segon lliurament, de l'1 de desembre, en què presentava l'autor de la novel·la i la situació d'aquest gènere a Grècia. El 5 de desembre rebé la resposta entusiasta de l'escriptor grec, però no es

¹³⁹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 106.

¹⁴⁰ *Ibíd.*, p. 107.

¹⁴¹ *Ibíd.*, p. 107.

podia estar de comentar-li que hi havia un error a l'inici de la traducció,¹⁴² que qualificava de «tipogràfic». Abans d'acomiar-se, l'informava de la imminent publicació de la versió sueca de l'obra:¹⁴³

París, 5-12-[18]81 / Benvolgut amic, / Us haig d'agrair (més del que caldria, em temo) les benvolents paraules amb les quals honoreu el meu nom en el darrer full de *Lo Gay Saber*. Desitjo només que els lectors d'aquesta revista no jutgin el relat inferior a les lloances dedicades al seu autor –lloances que donen la mesura de la bondat i l'amabilitat de qui les fa molt més que el valor del lloat. / Espero la continuació de la traducció en els fulls següents. La llegeixo amb gran interès i m'ha sorprès descobrir que entenc el català. Per demostrar això (o tal vegada *el contrari*) goso fer-vos notar un error tipogràfic en el pròleg: «un sobre-escrit que portava *son* nom en lloc de *mon* (?)». / Coincidint amb la vostra traducció, es publica en una revista d'Estocolm la traducció sueca de *Lukís Laras*. / Resto, benvolgut senyor, ben vostre, / D. Vikelas.¹⁴⁴

El 8 de desembre de 1881, Antoni Rubió responia a Vikelas. En primer lloc, es disculpava per no haver contestat la carta de 20 de novembre, per culpa de les ocupacions acadèmiques:

Je suis une autre fois en retard avec vous, mais je pense que vous n'aurez pas mal interprété de n'avoir pas répondu jusqu'à ce moment vos aimables lettres du 5 septembre et du 20 novembre passés, et du 5 présent. Au retour de la campagne je fus chargé d'un cours d'Histoire universelle à l'Université, et au même temps je me devais préparer pour prendre le grade de licencié en Droit, que j'espère recevoir dans quelques jours. Ajoutez à tout cela la correction de ma version de Louki Laras et autres travaux littéraires, et voilà la cause de mon trop long silence.¹⁴⁵

¹⁴² RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 251.

¹⁴³ No coneixem el nom de la revista sueca en la qual es va publicar aquesta traducció, que dos anys més tard va aparèixer com a llibre. Cf. *Lukis Láras, Öfversättning från nygrekiskan* (med förord af Fr. Sander). Estocolm: Adolf Bonnier, 1883.

¹⁴⁴ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 106.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 108.

Celebrava que li hagués complagut la traducció —malgrat les dificultats de reproduir el contingut de l'original—, així com les paraules que li dedicava en el pròleg:

Je vous remercie infiniment par la bienveillance avec laquelle vous avez accueilli mon prooivmion kai; th;n metavfrasin tou`` suggravmmatov» sa». Plus vous connaîtrez ma humble traduction, plus vous apercevrez qu'il est très difficile et presque impossible de rendre exactement tous les charmes de l'original.¹⁴⁶

Tot i això, no estava del tot satisfet del resultat final de la introducció en l'apartat referit a la moderna novel·la grega:

Pour ce qui regarde à l'avant-propos, je suis vraiment fâcheux d'avoir aussi légèrement traité un sujet aussi important que le roman grec moderne. Les sources ne surabondent pas, et je n'ai pu faire autre chose qu'effleurer la matière.¹⁴⁷

Tal com ja hem comentat en parlar de la llengua de Vikelas, Rubió feia una defensa de l'ús de la *katahrévussa* en la vida acadèmica grega i literària, afegint-hi un interessant paral·lelisme amb la situació lingüística que es vivia a Catalunya, fins i tot fent esment «des partisans de la llengua *qu'ara's parla* (de la langue qu'aujourd'hui on parle)»:

Je pense cependant qu'en adoptant l'Université d'Athènes la langue académique s'est attiré l'attachement du monde savant. Le philhellénisme existe, telle est mon opinion peut-être hasardée, par ce que la Grèce étant l'héritière de l'ancienne Hellade, sa langue est entendue par tous les savants et les amis des lettres, tandis que la langue populaire n'est entendue, si belle qu'elle soit, que par les grechs. Cette même question se débat aussi dans notre patrie, où ne manquent pas sans doute des partisans de la llengua *qu'ara's parla* (de la langue qu'aujourd'hui on parle), mais nous ne sommes pas indépendants et l'influence académique ne peut-elle agir avec

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 109.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 110.

l'énergie et les ressources importants qu'elle déployerait, si elle pourrait être élevée au rang de langue officielle.¹⁴⁸

Alhora, li agraa l'esmena, tot i que Rubió l'atribuía més aviat a un error de traducció propi que no pas tipogràfic, com suggeria l'escriptor:

Vous avez raison, j'ai tort: la phrase «to; ceirovgrafon (...) uJpo; tainivan fevrousan to; o[nomav mou» doit être traduite «un manuscrit (...) en un sobrescrit que portava mon nom». Pardonnez-moi, cher monsieur, cette légère faute et continuez de me faire remarquer toutes celles que votre attention découvrira dans ma pauvre version.¹⁴⁹

Finalment, li comentava els treballs que tenia entre mans sobre la Grècia catalana i li anunciava que la traducció castellana del *Lukís Laras* de Lluís Sagnier era a punt de ser publicada:

Notre bon ami Mr. Louis Sagnier s'apprête maintenant à publier la traduction castillane du Louki Laras. Je crois qu'au plus tard son ouvrage vera la lumière le prochain janvier.¹⁵⁰ Il me dit de vous remercier par vos compliments et me charge de vous renouveler ses respects.¹⁵¹

Amb l'edició en marxa, la correspondència entre traductor i escriptor es dilata en el temps i, a banda de qüestions personals i de salut —l'afecció pulmonar que patí Rubió, per exemple—, té com element principal els lliuraments quinzenals del *Lukís Laras*. Es tracta de cartes de confirmació o reclamació per part de Vikelas dels fulls periòdics que havien anat apareixent.

Així, el 24 de gener de 1882 Vikelas comunicava a Rubió la nova adreça a París i li feia saber que no havia rebut cap nou lliurament de la traducció des del 15

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 109.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 109.

¹⁵⁰ Cf. Bikelas, D. 1882. *Op. cit.*. Ayensa ens informa que: «A la Biblioteca d'A. Rubió s'ha conservat l'exemplar que degué regalar Sagnier al bizantinista català, amb la següent dedicatòria manuscrita a la primera pàgina: "Al estudioso helenista D. Antonio Rubió y Lluch, su amigo y agradecido co-traductor, Luis Sagnier". RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 109.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 109.

de desembre, és a dir, el dos números corresponents al més de gener de 1882, i li preguntava si s'havia interromput la publicació:

4, Rue de Babylone, / París, 24 de gener 1882 / Benvolgut amic, / Us demano perdó si per motius de salut he tardat tant a respondre. I avui només ho faig per donar-vos la meva nova adreça que figura a l'encapçalament d'aquesta carta, ja que així, havent decidit per força allargar indefinidament la meva estada aquí, deixo de molestar-vos amb els continus canvis de residència. Tal vegada d'aquí a unes poques setmanes aniré a Atenes, però la meva adreça segueix essent la de l'encapçalament. / No he rebut nous fulls de *Lo Gay Saber* després del de 15 de desembre. Tal vegada s'ha suspès la publicació de la vostra traducció? / En una altra ocasió us escriuré més extensament. / Resto, amb profunda amistat i respecte, ben vostre, / D. Vikelas.¹⁵²

Probablement Rubió tranquil·litzà l'escriptor tot fent-li arribar el primer full dels dos lliuraments de febrer, però Vikelas li envià una targeta postal, en el qual li reclamava de bell nou els fulls corresponents al gener.

Benvolgut amic, / Vaig rebre ahir el full d'1 de febrer de *Lo Gay Saber*. Gràcies. No he rebut, però, els dos fulls corresponents al mes de gener i desitjaria tenir completa la seva traducció. Demà passat marxo cap a Atenes, on em quedaré prop d'un mes. Torno a París a finals de maig. La meva adreça a París: 4, Rue de Babylone. / Ben vostre, / D. Vikelas.¹⁵³

Mentrestant, la notícia de la traducció del *Lukis Laras* havia arribat a altres corresponents i amics grecs de Rubió. Així, en una carta datada l'1 de gener de 1882, Spirídon Lambros li comunicava que:

J'ai reçu d'ailleurs les timbres-poste que vous avez eu la bonté de m'envoyer, comme ainsi la *Venganza catalana*¹⁵⁴ et *Le Gay Saber*. Sur votre traduction de Loukis Laras j'ai inséré une courte notice dans un numéro de l'Ωρα que je vous ai envoyé avec

¹⁵² *Ibídem*, p. 126.

¹⁵³ *Ibídem*, p. 129. En el revers de la postal es pot llegir: «CARTE POSTALE / Monsieur A. Rubió y Lluch / 8, Raurich / Barcelone / Espagne», però no hi consta la data. Tal com indica el curador de l'epistolari grec en una nota a la carta: «Aquesta targeta no presenta cap altra data que la de l'any 1882. El mata-segells, però, dóna a entendre que és del mes de febrer, informació que nosaltres fem constar, entre claudàtors, a l'encapçalament d'aquest document».

¹⁵⁴ Cf. GARCÍA GUITIÉRREZ, Antonio. 1864. *La venganza catalana*. Madrid: José Rodríguez.

quelques autres journaux la semaine passée.¹⁵⁵ Mais j'écrirai une plus longue analyse après avoir reçu aussi *La Veu del Montserrat*, pour faire connaître chez nous vos travaux concernant notre littérature.¹⁵⁶

Tanmateix, fins al 9 d'abril no disposem de cap nova carta de Vikelas. Hi acusa haver rebut un nou full de *Lo Gay Saber* amb la traducció, així com un article sobre el drama de Lambros *El darrer comte de Salona*, publicat a *La Veu de Montserrat*, i que Rubió feia mesos que s'havia compromès a enviar-li, tan bon punt es publicués:

4, Rue de Babylone / París, 9 d'abril de 1882 / Estimat amic, / Ahir, en tornar d'Atenes, vaig trobar aquí els fulls de *Lo Gay Saber* que contenen el *Lukís Laras* (tret del núm. V, mentre que vaig rebre el núm. VI), així com *La Veu del Montserrat*, amb l'article sobre el Comte de Salona,¹⁵⁷ del meu bon amic Spirídon Lambros, el qual suposo que ja heu informat sobre el particular –si no és així, amb molt de gust ho puc fer jo mateix.¹⁵⁸

Afectat per una malaltia pulmonar, que l'obligà a retirar-se a la casa pairal de Sant Boi de Llobregat per prescripció mèdica, Rubió trigà un mes, fins a l'11 de maig, a contestar-li. En aquesta carta li demanava exactament quins fulls de *Lo Gay Saber* li faltaven i es comprometia a reclamar-los davant del director de la revista, Pelai Briz. Així mateix, li pregava que fes arribar a Spirídon Lambros la crítica que li havia enviat sobre *El darrer comte de Salona*. Abans d'acomiar-se, el felicitava per les traduccions de Shakespeare i per la publicació castellana del *Lukís Laras*, a cura de Lluís de Sagnier, signada només amb les inicials *L(uís) S(agnier) N(adal)*:

S. Boy del Llobregat, le 11 Mai 1882

Cher Monsieur et ami,

¹⁵⁵ Cf. *Ωρα* [Atenes] (15 desembre 1881), p. 3.

¹⁵⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 119.

¹⁵⁷ Es tracta de la nota de presentació al públic català del drama *El darrer comte de Salona*, d'Spirídon P. Lambros,

¹⁵⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 139.

Je crois vous m'aurez bien excusé si je n'ai pas répondu plus tôt à vos aimables lettres du 24 Janvier et du 9 Abril passés. Je viens d'être malade d'une longue et grave affection pulmonaire qui m'a retenu à la chambre près de quatre mois, et dans l'impossibilité absolue d'écrire. Heureusement notre commun ami Mr. Louis Sagnier s'est chargé de vous informer de ma maladie, et pour tant de la cause de mon silence. J'espère, donc, que vous n'en aurez pas été trop surpris.

Je crois que vous aurez déjà reçu les numéros du *Gay Saber* qui n'avaient arrivé pas encore à vos mains. Du reste, continuez à m'indiquer ceux qui vous manquent dorénavant pour pouvoir ainsi plus aisément adresser mes réclamations à Mr. Pelay Briz, directeur de la revue catalane.

C'est avec le désir de les remettre à Mr. Lambros, notre commun ami, que j'ai écrit mes articles sur son drame *Le Comte de Salone* dans *La Veu del Montserrat*.¹⁵⁹ [...] J'amuse maintenant mes loisirs à la campagne en lisant vos très estimables traductions de Shakespeare [...] Je suis informé par le dit Mr. Sagnier que vous avez déjà reçu le joli exemplaire de sa traduction castillane du *Loukís Laras* [...] La traduction de Mr. Sagnier est très exacte et bien faite; le nom du savant traducteur, voyez ce qui uniquement le manque.¹⁶⁰

Vikelas de seguida s'interessà per la salut de Rubió, de la qual tenia coneixement a través de Sagnier, sense sospitar-ne la gravetat, i li envià una carta, el 19 de maig, per desitjar-li una ràpida recuperació, alhora que el convidava a anar a París i acabar de restablir-se:

4, Rue de Babylone, / París, 19 de maig de 1882, / Benvolgut amic, / De la carta de l'amic comú Sr. Sagnier no podia deduir que la vostra malaltia fos malauradament tan llarga i seriosa com em dieu. Us desitjo que el restabliment sigui ràpid i complet, de manera que amb renovades forces reprengueu ben aviat els vostres treballs estroncats. Per què no veniu a restablir-vos a París? No cal que us digui com m'agradaria.¹⁶¹

¹⁵⁹ Es tracta dels números que contenen la crítica de Rubió al drama de Lambros: «Breus consideracions sugeridas per la lectura d'un drama grech». *La Veu del Montserrat* (10 desembre 1881), p. 392-393; (17 desembre 1881), p. 398-399; i (24 desembre 1881), p. 406-407.

¹⁶⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 146.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 148.

També li reclamava el cinquè lliurament de la traducció, que encara no li havia arribat, alhora que es preocupava per la possible recepció del lector català:

Us dono les gràcies per la tramesa regular dels fulls de *Lo Gay Saber* que contenen la vostra traducció. Em falta, però, el número V i us estaria molt agraït si me l'enviéssiu, perquè desitjo tenir sencera la sèrie. Amb la publicació quinzenal de fragments de la meua novel·la no s'han pas fatigat els lectors de *Lo Gay Saber*?¹⁶²

També li prometia recordar a Spirídon Lambros que li contestés per la tramesa del treball sobre *El darrer comte de Salona*, i enviar-li la traducció al grec de *Macbeth* i *Hamlet*, tan bon punt fossin publicades:

L'amic Sr. Lambros de ben segur que complirà la promesa de què em parleu. Avui mateix l'escriuré per recordar-li-ho. És una persona en extrem ocupada. Darrerament ha acceptat un càrrec públic, el d'inspector de l'escola pública, crec. Això explica el retard. / M'afalaga molt que durant la vostra convalescència hagueu llegit les meves traduccions de Shakespeare. Confio rebre finalment d'aquí a pocs dies els exemplars esperats de *Macbeth* i de *Hamlet* per enviar-vos-els tant a vós com al Sr. Sagnier. / Resto ben vostre amb profund respecte i amistat, D. Vikelas.¹⁶³

El 15 de juny Antoni Rubió comunicava a Vikelas la millora del seu estat de salut, alhora que el felicitava per la publicació del segon volum de les traduccions al grec de les tragèdies de Shakespeare, i li prometia intentar accelerar la publicació del *Lukís Laras*, respecte de la qual li demanava que li fes saber si el Marquès Queux de Saint-Hilaire havia rebut els dos primers lliuraments que li havia enviat. També li deia que no havia rebut resposta de Lambros a propòsit del seu treball i li demanava que li facilités l'adreça de Nikolaos Politis, per agrair-li la tramesa d'una monografia de contingut folklòric. Finalment, l'assabentava del seu nomenament com a membre honorari i corresponent de diverses associacions culturals gregues i franceses.

Barcelone, le 15 Juin 1882

¹⁶² *Ibidem*, p. 149.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 150.

Cher Monsieur,

[...] Je dois vous remercier par votre gracieux envoi de vos dernières traductions de Shakespeare. Je les lirai pendant mon séjour à la pittoresque ville de S. Boy del Llobregat. Il m'a frappé l'attention la magnifique impression de votre ouvrage. Elle fait honneur et à l'éditeur d'Athènes, Mr. Coromilas, et à le traducteur. Recevez, donc, mes félicitations.

Maintenant que je puis dédier plus de temps à l'impression du *Loukís Laras*, j'ai pressé le directeur du Gay Saber pour que la traduction voie la lumière le plus vite possible. Cela sera au profit des lecteurs, qui d'autre part ne peuvent se fatiguer de votre intéressant roman.

Je n'ai reçu encore réponse à la lettre que j'ai écrit à Mr. Lambros. Peut être les occupations de son nouveau charge si élevé l'ont empêché de le faire jusqu'à présent. Je vous serais obligé aussi si vous ayez la bonté de me dire si le Marquis de Queux a reçu les deux premiers numéros de ma traduction catalane du *Loukís* que je les ai lui adressé à son temps.

J'ai le plaisir de vous faire part de ma nomination de membre honoraire et correspondant de les savantes Sociétés helléniques le Syllogos de Constantinople, le Parnasse d'Athènes et le Musée de Smyrne. Dernièrement aussi, par les offices de Mr. le Comte de Riant, je viens d'être nommé membre associé de la Société de l'Orient Latin. Tout cela me fait aimer de plus en plus la moderne littérature grecque.¹⁶⁴

Quinze dies després del darrer lliurament de la traducció, el 31 d'agost, Antoni Rubió escrivia a Vikelas per comunicar-li que ja estava pràcticament recuperat de la malaltia pulmonar que l'havia afectat els darrers mesos:

S. Boy del Llobregat, le 31 Août 1882

Voici une réponse bien tardive et bien coupable envers un ami aussi obligeant que vous. Ce n'est pas que je soie encore souffrant. Sur ce sujet j'ai une bonne nouvelle à vous donner. Je suis maintenant tout à fait soulagé de mon infirmité. Les airs purs de cette campagne, où je demeure il y a bien plus de deux mois, ont fait des vrais merveilles dans mon organisme. Cependant je dois reposer encore et ne point activer trop mon foyer intellectuel. Il faut de temps à autre soulager notre corps que

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 150.

l'épuise l'oubli même que nous faisons de lui. Vous que, selon me dites dans une de vos lettres, ἐκ πείρα δυστυχώς γνωρίζετε τὴν νόσον,¹⁶⁵ connaîtrez mieux que personne la vérité de ce que je viens de dire.¹⁶⁶

Tot seguit, es comprometia a fer-li arribar els darrers fulls que li faltaven¹⁶⁷ i li agraià els elogis i els suggeriments que li proposava per a millorar la traducció, tot i lamentar que les observacions no serien a temps de ser incloses:

Je n'oublie pas, cher monsieur, votre recommandation sur les num. du Gay Saber (V et XI) qui n'ont arrivé à vos mains. Je me charge de les demander à mon retour à Barcelone. Cela n'arrivera qu'après mon voyage aux îles Baléares que j'entreprendrai dans peu de jours. Alors je m'acquitterai aussi de mon engagement envers le Marquis de Queux de Saint-Hilaire. Vous êtes trop modeste et méfiant. J'ai entendu faire bien d'éloges très mérités de votre *Loukís* qui est à présent assez connu ici grâce à la traduction de notre ami Mr. Sagnier et à la mienne. J'accepte volontiers la dernière correction que vous me proposez sur ma traduction. Malheureusement elle a été trop tardive. En outre je vous remercie de tout coeur par ce que vous avez la bonté de dire de mon *Loukís* catalan: «Ἡ μετάφρασις μου εἶναι πιστή, ἀλλὰ καὶ καλλή»,¹⁶⁸

Aquesta és la darrera carta on s'esmenten qüestions relacionades amb la traducció del *Lukís Laras*. Tot i que la correspondència continuà amb una certa regularitat fins a la mort de Vikelas, després del darrer lliurament de la traducció, el 15 d'agost, de la carta de Rubió de 30 d'agost i d'una resposta de Vikelas de l'1 de setembre no conservada a l'arxiu, es produeix un silenci epistolar de tres mesos per part de Rubió. El 20 de desembre s'adreça novament en grec a l'amic en aquests termes:

Carrer Raurich, núm. 8 / Barcelona, 20 de desembre de 1882 / Estimat amic, / Ja fa molt temps que no intercanviem cartes, a causa sens dubte de les moltes ocupacions

¹⁶⁵ «Per experiència personal coneixeu per desgràcia què és la malaltia».

¹⁶⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 164.

¹⁶⁷ *Lo Gay Saber* de l'1 de març i de l'1 de juny de 1882, p. 49-53 i 105-107.

¹⁶⁸ «La meva traducció és fidel i, a més, bona».

que tots dos tenim i a la manca de novetats. La meva absència de Barcelona durant unes setmanes no era cap impediment per escriure-us, per la qual cosa us demano excuses. Retornat a les meves ocupacions només fa tretze dies i trobant-me ple de salut i amb les forces completament recuperades després del viatge a Madrid, m'afanyo a respondre la vostra carta de l'11 de setembre passat.¹⁶⁹

Després li anunciava la tramesa de la seva monografia sobre el sentiment de l'honor en el teatre de Calderón, premiada per la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, li agraiïa els aclariments sobre un paràgraf d'una carta anterior de Nikolaos Politis que no comprenia i l'emplaçava a rebre notícies seves aviat:

Per correu rebreu un exemplar de la meva nova monografia *Sobre el sentiment de l'honor en el teatre de Calderón*, premiada en un certamen filològic de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Us prego que l'accepteu amb benevolència. / A què us dediqueu? Jo, a causa de les meves obligacions docents, no puc dedicar-me tot el temps que voldria als meus treballs i recerques històriques. / Us haig de donar les gràcies per les notícies que m'heu enviat referents a la interpretació d'un passatge de la carta del Sr. Politis i per l'adreça del Sr. Sathas. Tinc el plaer de mantenir darrerament correspondència sobre el tema de l'expedició catalana a Grècia amb el notable escriptor grec de Samos Sr. Stamatiadis i amb l'amic comú Sr. Politis. / Així doncs, mentre espero notícies vostres, us demano que accepteu l'expressió de la meva sincera amistat i de la meva més alta consideració, / Ant. Rubió i Lluch.¹⁷⁰

A partir d'aquest moment, Rubió i Vikelas van bescanviar bibliografia pròpia i aliena, comentaris literaris i històrics, i es van suggerir lectures i possibles traduccions. Per exemple, adjunt a una postal de 12 d'abril de 1883, Vikelas li envià un exemplar de la narració de Iorgos Viziinós¹⁷¹ *El pecat de la meva mare*¹⁷² en traducció, francesa i li'n demanà opinió.

¹⁶⁹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 180.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 180.

¹⁷¹ Iorgos Viziinós (Vizií [Tràcia], 1849 — Atenes, 1896), escriptor grec, és l'introduïdor (sota la influència de Vikelas, a qui conegué personalment a París) de la narrativa costumista a Grècia. Després de completar els estudis de filosofia i de psicologia a Atenes i Alemanya (1874-1882), l'any

12/4/[18]83

4, Rue de Babylone, / 12-4-[18]83 / Estimats amic, / Us envio avui dos exemplars d'una narració del jove poeta Viziinós, que ha estat publicada aquí en traducció. El text grec serà publicat els propers dies a l'*Estia*. Us prego que feu arribar un d'aquests dos exemplars a l'amic comú Sagnier i que me'n doneu la vostra opinió. Us agrada? / Tot esperant que estiguen bé de salut, resto ben vostre, / D. Vikelas.¹⁷³

Antoni Rubió responia a Dimítrios Vikelas el 22 de juliol: li agraiïa els elogis pel seu coneixement de la llengua grega i li feia saber l'opinió sobre les obres que li havia enviat, especialment sobre el relat de Viziinós, *El pecat de la meva mare*, que Rubió trobà «quoique étrange par son sujet et petite dans leurs dimensions, très intéressant et d'un très grand sentiment». Finalment li comunicava que ja tenia en premsa una monografia sobre l'expedició i dominació dels catalans a Orient jutjades pels grecs, llegida a les sessions de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona els dies 12 i 26 de febrer i 12 de març de 1883, i que havia estat nomenat membre corresponent de l'Associació Històrica i Etnològica de Grècia:

Je vous prie d'agréer mes remerciements les plus sincères par les éloges que vous avez accordé à ma dernière lettre. Je suis bien loin de pouvoir écrire passablement le grec moderne, et je n'arrive à le faire d'une mauvaise façon qu'après bien pénibles efforts. Avec le mince bagage que j'ai sous la main, le petit dictionnaire de Mr. Blachos,¹⁷⁴ et sans aucune grammaire grecque, il m'est très difficile d'avancer dans la connaissance du grec moderne...[...] *Le péché de ma mère* est une nouvelle grecque, quoique étrange par son sujet et petite dans leurs dimensions, très intéressant et d'un très grand sentiment. Je félicite à son jeune auteur Mr.

1884 es va incorporar com a professor de filosofia a la universitat d'Atenes, on va romandre fins a l'any 1892, en què una forta crisi psicològica el va obligar a abandonar la docència. Els seus relats estan inspirats sovint en els records de la Tràcia natal, amb la convivència més o menys pacífica de grecs i turcs. Són traduïts tots al català: VIZIINÓS, Iorgos. *Op. cit.*

¹⁷² Rubió va traduir aquest conte al castellà, dins dels volums: *Novelas griegas* (1893).

¹⁷³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 203.

¹⁷⁴ Es refereix al diccionari grec modern-francès d'A. S. Blachos (1871). Segons Ayensa, aquest diccionari es conserva a la biblioteca Rubió amb el número de registre 21071 i conté una nota manuscrita a la primera pàgina: «Ejemplar regalado por el Marqués de Queux de Saint-Hilaire - 1881». RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 204.

Bizyenos par son inspiré ouvrage. Aussitôt que je l'ai reçu, j'ai donné l'autre exemplaire à notre commun ami Mr. Sagnier. Il vous écrira probablement.

Maintenant j'ai sous presse un travail ou étude sur l'Expédition et domination des Catalans jugées par les Grecs que j'ai lu à la Royale Académie de Barcelone, qui s'est chargé de sa publication. J'aurais le plaisir de vous en envoyer un exemplaire aussitôt qu'on publiera cette brochure. Vous y trouverez quelques appréciations qui peut-être ne vous plairont pas, comme venant d'un catalan et d'un catholique romain qui doit défendre ses compatriotes des accusations plusieurs fois apassionées de leurs anciens ennemis de race et de religion..¹⁷⁵

Vikelas felicità Rubió per la monografia sobre l'expedició dels catalans a Orient, ahora que li donava la seva opinió sobre aquell període històric, i li anunciava la redacció d'un breu assaig sobre la història de Grècia, que prometia enviar-li:

Londres, 22 de juliol de 1883 / Benvolgut Senyor, / [...] He llegit amb gran interès el llibre, per bé que lamento que el meu desconeixement de la llengua castellana no m'hagi permès sempre una fàcil i completa comprensió. Aquesta, però, és suficient per a valorar com es mereix la vostra obra i per a felicitar-vos per aquesta aportació tan important a la història medieval de Grècia. No esperareu lògicament que accepti sense reserves la justificació de la presència dels catalans –i, en general, dels llatins– a Grècia en les seves relacions amb l'Orient. [...] Accepto, certament, que els grecs tal vegada estan condicionats per idees i sentiments nacionalistes, de manera que es fa necessari un estudi més aprofundit per arribar a conclusions imparcials. Per això és bo que s'estudiï més i més encara aquell fosc període –i que s'estudiï per ambdues bandes.¹⁷⁶

Gairebé un any més tard, l'11 de juliol de 1884, Rubió animava Vikelas a traduir al grec algun fragment de *L'Atlàntida*, de Verdaguer, preferentment el «Cant de les illes gregues», per donar a conèixer la literatura catalana a Grècia, tal com ell

¹⁷⁵ Ibídem, p. 204.

¹⁷⁶ Ibídem, p. 222.

havia fet amb el *Lukís Laras*. Així mateix, li manifestava el desig de visitar algun dia Grècia.¹⁷⁷

Barcelone, le 11 Juillet 1884

Cher monsieur et ami,

Je suis très charmé de que vous connaissez déjà *L'Atlantide*, le plus précieux joyaux de notre moderne littérature catalane, et j'en serais encore plus satisfait si, par votre médiation ou par celle de quelqu'un des vôtres savants compatriotes, parle la langue grecque le chef-d'oeuvre de la renaissance poétique de la Catalogne. Je recommande à vos soins le chant intitulé «Chant des îles grecques», celui qui peut offrir plus d'intérêt à vos concitoyens. J'ai fait que votre charmant Louki Laras soit connu déjà dans notre patrie et soit aussi même le lien qui unisse désormais les deux plus jeunes littératures méditerranéennes. Pourriez-vous faire une chose semblable avec quelque morceau de *L'Atlantide*? Cela vous ferait connaître plus que rien dans la Catalogne, l'Espagne et –je m'hassarde à dire– presque dans l'Europe entière, l'ouvrage de Mr. Verdaguer ayant passé déjà deux fois à la langue française, trois à la castillane et une à l'anglaise, allemande, italienne, russe, etc. [...] Un des mes plus charmants songes serait de faire un voyage à la Grèce, mais je n'ai pas de ressources par réaliser cette constante aspiration de ma vie. Je l'ai demandé plus d'une fois au gouvernement espagnol, mais tout en vain. Je confie néanmoins dans ma sorte et je ne renonce pas encore à cette charmante illusion...

Ant. Rubió y Lluch

Mon adresse toujours, 8 Raurich

Mr. Sagnier a reçu votre Marchand de Venise. Il est maintenant très occupé dans notre Hôtel de la ville.¹⁷⁸

Vikelas declinà l'oferiment de traducció, tot confessant-li la incapacitat per a traduir Verdaguer al grec, per culpa del coneixement tan limitat de la llengua catalana. Així mateix i, fins que no pogués dur a terme l'anhelat viatge a Grècia,

¹⁷⁷ Al llarg de la vida, Antoni Rubió i Lluch va fer tres viatges a Grècia i quatre a Itàlia. Tres dels quatre viatge italians s'han d'incloure dins del periple conjunt que el portà fins a terres gregues els anys 1895, 1896 i 1908. Sobre aquests viatges es pot consultar la introducció del mateix Rubió al *Diplomatari*. RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1947. *Op. cit.*, p. XII; D'ALÒS MONER, Ramon. 1911. *Impressions d'un viatge a la Grècia*. Barcelona: Impremta de L'Avenc; RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1896. «De retorn de Grècia». Barcelona: *Calendari català per l'any 1896*. Barcelona: Impremta La catalana, p. 95-98.

¹⁷⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 251.

s'oferí a enviar-li llibres i revistes gregues per contribuir a millorar el seu coneixement de la llengua grega moderna.

Paris, 14 Juillet [18]84

Monsieur et cher ami,

[...] J'aurai bien voulu traduire en grec, comme vous le proposez, quelques morceaux au moins de l'Atlantide, mais il y a plusieurs obstacles à cela; le principal c'est que je ne connais pas le catalan et on ne peut pas traduire un poème d'après une traduction, il faut se pénétrer de l'original, et je vois dans les vers de Verdagner, sans pouvoir malheureusement en saisir tous les charmes, ce qu'il y a d'harmonie et de puissance. Puis, une traduction poétique n'est pas chose aisée. J'en sais quelque chose et j'ai résolu de dire adieu à mon grand poète favori, à Shakespeare, pour me mettre à des travaux que je médite depuis assez longtemps. [...] Je comprends votre désir de voyager et j'aime à vous voir surtout désirer un voyage en Grèce, mais avec le temps vous serez à même de mettre à exécution ce projet. Je vous le souhaite de tout mon coeur. Entre-temps je serais très heureux de contribuer par quelques envois de livres à vos études de grec moderne.

Dites mes amitiés à Mr. Sagnier et croyez-moi toujours, cher Monsieur et ami, votre tout dévoué.¹⁷⁹

D. Bikelas

El 10 de febrer de 1887, Antoni Rubió comunicava a Vikelas el naixement del primer fill, Jordi, li agraiïa la tramesa del volum de narracions que acabava de publicar¹⁸⁰ i li feia saber que l'Estat grec li havia concedit la Creu de l'Orde del Salvador.

Magdalenas 12

Barcelone, le 10 Février 1887

Cher Monsieur et ami,

[...] Avant tout c'est la nuisance de mon premier fils ce que je dois vous annoncer. Il a reçu le nom de Georges en honneur de Grèce et de Catalogne, saint Georges étant le patron des deux charmants pays [...] Je vous dois mil remerciements par

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 255.

¹⁸⁰ Es tracta de l'obra *Διηγήμεατα* [Narracions], publicada a Atenes per la revista *Estia*, l'any 1887.

votre magnifique photographie, qui est bien supérieure à la première que de vous je connaissais et qui fait honneur au photographe grec Mr. Solon Vathis. Je vous remercie aussi par l'aimable cadeau que vous avez bien voulu me faire de votre jolie ouvrage *Diigimata*. [...] Peut-être aurait déjà arrivé à votre connaissance que le Gouvernement grec a bien voulu m'accorder la Croix du Sauveur en récompense de mes essais historiques et littéraires sur la Grèce. Le prix a surpassé au plus haut degré la valeur de la chose si magnifiquement honoré. Je suis fier de me pouvoir appeler en quelque sorte citoyen grec, fils adoptif de l'héroïque Grèce...

Votre bien dévoué

Antoine Rubió y Lluch

P. S. Je n'ai reçu le certain nombre des numéros de *l'Estia* dont vous me parlez.¹⁸¹

El 27 de juny de 1887, Rubió felicitava novament Vikelas pels relats que li havia enviat i insistia en l'interès per traduir-ne algun:

Je suis bien content du succès qui ont obtenu vos petites nouvelles et que je connaissais en part par les journaux grecs. J'attends avec plaisir que Mr. le Marquis de Saint-Hilaire m'envoie la traduction française qu'il prépare¹⁸² et que je correspondrai avec un exemplaire de mes Navarros en Grèce. Peut-être arrive un jour que je puisse traduire aussi quelque-unes des pièces du petit volume en ma maternelle langue catalane. Je ne méfie pas de l'obtenir.¹⁸³

Al final, aquesta traducció no va ser en català, sinó en castellà. Es va publicar l'any 1893 amb el títol *Novelas griegas*¹⁸⁴ i contenia dos relats de Vikelas, «A casa de l'oculista» i «Un record» juntament amb altres narracions de Viziinós, Eftalíotis, Palamàs i Drossinis. Rubió no signà amb el nom complet, només amb les inicials A(ntoni) R(ubió) L(luch).

¹⁸¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 360-3611.

¹⁸² Ayensa ens informa que: «aquest llibre es troba a la biblioteca d'A Rubió, amb núm. de registre 9423. A l'Arxiu Rubió s'ha conservat la carta del Marquès de Queux de Saint Hilaire, de 10 de juliol de 1887, que acompanyà la tramesa d'aquest llibre. En ella l'esmentat marquès comparava els relats de Vikelas amb les novel·les costumistes de Fernán Caballero». RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 408.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 395.

¹⁸⁴ *Novelas griegas*. 1893. Traducció de A.R.L.L. Barcelona: Durán y C^a Editores

3. 3. Edició, pròleg i notes

3. 3. 1. L'edició

Tal com demostra la correspondència amb Vikelas, Rubió no es posà a traduir immediatament l'obra *Lukís Laras*, que li havia proposat el marquès de Queux Saint Hilaire en la carta del 29 de setembre de 1880. Les diverses ocupacions científiques i acadèmiques, com a medievalista, bizantinista i professor d'universitat, el van obligar a endarrerir la publicació fins al 15 de novembre de 1881. La traducció aparegué finalment en divuit lliuraments (del 15 de novembre de 1881 al 15 d'agost de 1882) a *Lo Gay Saber*, la revista literària quinzenal dirigida per Francesc Pelai Briz des dels seus inicis, el 1868. L'any 1869, poc després de la Revolució de Setembre, quedà suspesa i no reaparegué fins al 1878, altre cop sota la direcció del seu fundador. *Lo Gay Saber*, que funcionà com a òrgan oficiós dels Jocs Florals, defensava la unitat de la llengua —el subtítol de la revista era «periódich quinzenal fet per escriptors catalans, mallorquins y valencians»— i comptà amb la col·laboració de Marià Aguiló, Víctor Balaguer, Joan Maragall, Frederic Mistral i el cercle provençal, Rubió i Ors, Fredejova Soler o Jacint Verdaguer.

Els dos primers lliuraments contenien, a tall de pròleg, unes «Breus observacions sobre la moderna novel·la grega». La traducció pròpiament dita no començà fins al segon lliurament, l'1 de desembre de 1881. El text anava acompanyat de notes del traductor.

Coincidint amb l'edició del *Lukís Laras*, s'inicià també la publicació d'una traducció de *Mireia*, de Frederic Mistral a càrrec de Briz i d'una traducció d'Enric Franco dels *Cavallers*, d'Aristòfanes.

3. 3. 2. El pròleg de *Lukís Laras* (1881)

La traducció anava acompanyada, com hem dit, d'unes «Breus observacions sobre la moderna novela grega», amb una nota a peu de pàgina que informava al lector del caràcter de «introducció de la versió catalana de la novela grega de Bikelas, anomenada *Louki Laras*, que publicarém en los nombres successius». Es tracta d'una introducció extensa i interessant —ocupa els dos primers lliuraments—, en què es barregen la reflexió erudita de l'estudiós de la literatura, l'exaltació i admiració filohel·lènica i les opinions personals de l'home de lletres preocupat per la qüestió nacional i lingüística tan de Grècia com de Catalunya. Per la correspondència amb Vikelas, sabem que Rubió li havia demanat permís¹⁸⁵ —que aquest li concedeix— per afegir un pròleg i unes notes a la traducció i, també, per aprofitar les notícies preliminars i les notes de les edicions francesa, anglesa i alemanya:

[...] hem demanat permis al autor para afegir algunas notas històriques pressas en sa mnjor part de las traduccions del marqués de Queux, y de Genuadius, permis que `ns ha Sigut graciosament otorgat. Encara que 'n menor nombre hem inclós algunas notas explicatorias de costums locals, y de breus paraulas estrangeras que hem cregut deber conservar pera que la narració no perdés del tot son color local [...] En lo prólech de la traducció alemana, s'hi llegeix una detallada é interessant ressenya de la novela grega moderna, de la que `ns aprofitarém pera las curtas observacions que dedicarém á aquest naixent género literari. En lo prólech de la traducció alemana, s'hi llegeix una detallada é interessant ressenya de la novela grega moderna, de la que `ns aprofitarém pera las curtas observacions que dedicarém á aquest naixent género literari.[...] Ans de parlar de l'autor de la novela present creyem que nos han de agrahir nostres lectors que los donem á coneixer molt

¹⁸⁵ «Je vous demande la permission d'y ajouter les dites notes, et en outre une notice complète de vos ouvrages et de votre vie littéraire, parce que je pense qu'elles intéresseront les lecteurs catalans». RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 93.

sumariament, extractanla del treball de Wagner, la poch llarga historia de la novela grega.¹⁸⁶

El pròleg té dues parts ben diferenciades. A la primera, de factura pròpia, posa de manifest la lluita del poble grec per recuperar el seu lloc a la història moderna europea després de quatre segles de dominació otomana i, a la vegada, el desconeixement i desinterès general per aquella nació a l'Estat espanyol i a Catalunya:

Pocas naciones hi ha tan interesants per sos sofriments, per sas llegítimas aspiracions, per son gloriós passat, y per sa desgraciada situació present com la nació grega. Pocas emperó en nostra patria menys conegudes y menys apreciades.¹⁸⁷

A continuació, Rubió exposava les raons històriques i culturals presents i passades que unien Catalunya i Grècia, fent èmfasi en la presència catalana a Orient en època medieval:

[...] y mes que tot per Catalunya, com á germana, puig á ella l' uneixen los lassos de la historia y de la civilisació, la simpatia de la dissort y del infortuni; y fins la mateixa llengua, que sembla obrir entre dugas terras una separació profunda, ha deixat més arrels en la nostra llengua parlada que en altras nacions llatinas. Per altre part si en la antigó fou Catalunya fecundissim y prehuat mercat del comer dels pobles helénichs, Grecia fou mes tart sangonent teatre de l'hassanya mes esplendent de nostre historia...¹⁸⁸

Tot seguit, iniciava una llarga digressió —fins al final del primer lliurament —sobre l'exemple que podia representar per a Catalunya el renaixement literari i filològic de la nova nació grega:

Y si girém los ulls al present, quin exemple mes digne de imitació no'ns ofereix la Grecia, en l'ordre literari y filológich, reconstituint penosament, mes ab venturós éxit, la parla immortal que li llegaran sos avis, y tornant á cantar ab admiració de la

¹⁸⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 247-248.

¹⁸⁷ *Ibíd.*, p. 237.

¹⁸⁸ *Ibíd.*, p. 237.

Europa entera en la mateixa llengua immortal dels Sófocles, Píndaros y Tirteos! No es d'aquet lloch parlar del notable despertament literari de la Grecia —comparable també en molts punts de vista, y mes que tot per sa espontaneïtat y sabrosos fruits al renaixament català —perqué ens allunyaria del nostre objecte...¹⁸⁹

En aquest punt, la introducció esdevé una extensa digressió sobre el problema de la llengua a Grècia i el seu reflex al nostre país. Ja hem explicat la qüestió lingüística que visqué la Grècia moderna a finals del segle XIX. Als Països Catalans feia anys que també es produïa una controvèrsia similar sobre l'ús col·loquial i literari del català. La polèmica a Grècia es plantejà entre els sectors acadèmics i universitaris, més conservadors i defensors de la llengua pura, i els intel·lectuals i escriptors que maldaven per escriure en una llengua entenedora per al poble, mentre que a Catalunya el problema de la llengua tingué també fortes connotacions polítiques i socials, va implicar tres moviments artístics diferents —Renaixença, Modernisme i Noucentisme— i provocà una situació de conflicte a moltes bandes. A Grècia aquest fenomen no anà lligat a conceptes estètics sinó només polítics i socials. La figura de Rubió i Lluch n'és un bon il·lustrador. La seva posició fou sovint inconcreta i difusa, centrada, bàsicament, en la idea d'una llengua «literària», el bell «catalanesch», oposada al català «de mal tó, cursi com diriam avuy: el català qu'ara's parla» de poetes i comediògrafs com Frederic Soler «Pitarra», però sense explicar amb exactitud què entenia per «llengua literària». Tampoc veié amb bons ulls ni els estudis lingüístics del primer Fabra —l'acusà de ser una mala còpia del seu mestre, Milà i Fontanals—, ni els esforços de normalització ortogràfica del grup de l'*Avenç*. S'ha de dir, però, que no arribà mai a una bel·ligerància extrema i que fou home eclèctic i de consens en aquesta qüestió.

¹⁸⁹ *Ibíd*em, p. 237.

A tall d'exemple, Massó i Torrens, Casas-Carbó i Fabra van poder exposar les seves idees sobre la llengua en el torn de conferències celebrat l'any 1891 al Centre Excursionista de Catalunya, sota la presidència de Rubió, torn que ell mateix encetà amb una conferència sobre el «Caràcter general de la literatura catalana».¹⁹⁰ A més, ell mateix, com a director de revista, president del Centre Excursionista de Catalunya, assagista o traductor, sovint fluctuà en matèria lingüística i ortogràfica.

Rubió exposava en el pròleg els avenços dels defensors de la llengua «pura» a Grècia que «han esbrinat ensemps tots los secrets de llur llenguatge depurantlo ab pacient afany de las barrejas y adulteracions que dominacions estrangeras y al pas dels segles en ell habian introduhit, pera que torni a ser en dias no allunyats tan dols com la antiga parla dels deus» i augurava una victòria no llunyana victòria «puig en la renyida batalla empenyada entre'ls partidaris de la llengua qu'ara's parla, y los de la clasica [...] portan la ventatja eixos últims».

Malgrat la seva posició a favor de la llengua *katharévusa*, Rubió mostra el caràcter d'erudit i científic escrupolós esmentant, ni que fos en una nota a peu de pàgina, la posició radicalment oposada d'altres estudiosos de fora de Grècia, com Juliette Lamber, que defensaven l'ús de la llengua demòtica:

Pera que 's vegi quo no tractam d'amagar la opinio contraria, copiarém un tros de la seguent valent defensa de la llengua popular, feta per Mad, Lamber. «Si en lloch de partir a priori de una llengua académica y artificial, l'Universitat d'Atenas hagués adoptat la parla comuna á tota la Grecia, la de la escola epirota, aquella llengua haguera arribat á un grau elevat de perfeccio. Tingues donchs en compte que, sempre que 's tracte de llenguatge o poesia, apesar nostre estarém en contra de l'Universitat Atenas, y estém obligats á alsar nostra veu contra els funestos resultats que ha produbit y produheix encara. Lluny de nosáltres lo sospitar de sas intencions.

¹⁹⁰ Per a la posició en la qüestió de la llengua i el concepte de llengua «literària», vegeu: MALÉ, Jordi. 2002. *Op. cit.* i BERNAL, Josep Maria. 1993. *Op. cit.*

Sabem massa bé quin es son desitj de glorificar la patria, y que sols per aixecarla mes dePRESA, s'ha consagrat á la depuració de la llengua.¹⁹¹

Lamber, tot i no dubtar de les bones intencions dels acadèmics grecs en la defensa de la llengua purista, carregava contra una posició ideològica que anava a contracorrent del que passava al carrer. No cal dir que Rubió no encertà els vaticinis i que la llengua demòtica no es veié reduïda «á l'humil condició de dialecte, com ja ho es ara, y parlada sols per las clases inferiors» ni, per descomptat, la llengua literària «parlada per las clases superiors y més ilustradas [...] dominará per tot arreu». Rubió justificava aquesta llarga digressió per referir-se finalment a la situació catalana: «no creyém fora de lloch aquesta digressió tractant de donar a coneixer una novela grega, modelo de estil, y dirigintnos á un públich que parla una llengua que està en idénticas o potser pitjors condicions que la grega».

Per dir-ho en altres termes, la passió filohel·lènica de Rubió el feia emmirallar-se en el renaixement grec i el portava, sense manifestar-ho, a plantejar el sil·logisme següent: si els defensors de la llengua pura, literària, a Grècia, han retornat a les fonts clàssiques per netejar de contaminacions la llengua, Catalunya ha de fer el mateix i retornar als clàssics, és a dir, al català dels autors medievals. En definitiva, la posició dels homes de la Renaixença.

La primera part de la introducció acaba amb una exaltació filhel·lènica, gairebé patriòtica, de la Grècia moderna, hereva del passat: «a qué deu la Grecia sa independència, sino al esser la sucesora de la antiga Hel·lade? Los pobles tots la estiman perquè es la neta de la nació á qui dehuen llur civilizació...», i amb un nou atac als defensors de la llengua popular: «Lo dia en que rejuvenida Hel·lade

¹⁹¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 238.

desprecie y perde lo llenguatge de sos antepassats, no será pera l'antich continent mes qu'un poble com qualsevol altre, y el filehelenisme un sentiment que no tindrà raó de ser».¹⁹²

La segona part es publicà quinze dies després, l'1 de desembre de 1881. Constava de tres parts. En la primera, Rubió (seguint l'argument del traductor anglès Gennadius, que escrivia: «The translation into English of a modern Greek tale is a literary enterprise so unusual, not to say unprecedented, that it seems to call for some explanation, if not for apology.»)¹⁹³ justificava les raons per traduir una obra neogrega:

Un tant nos han apartat del nostre propòsit las anteriors consideracions que al cortar de la ploma hem deixat escapar. Mes creyera qu'els nostres lectors nos las dispensarán en gracia de la novetat del assumpto. Es cosa tan inusitada, no dirém en Catalunya, sino en lo restant de la Península, la traducció d'una novela grega, que bé necessita algunas esplicacions lo escometre semblant empresa literaria. No estava donchs demés, que enteressem als llegidors catalans de las condicions en que 's trova la literatura de la qual doném á coneixer un preciós rebrot. Y com no duptém qu'entre 'ls catalans hi ha molts filhelelénichs, per aficions literarias é 'históricas, es dir per un humanisme arqueològich molt lloable, hem cregut convenient dir quatre mots sobre 'ls títols que fan al poble grech tan simpátich, com sos sofriments y saheroica guerra de independencia.¹⁹⁴

Tot seguit es referia a la novel·la, l'informava sobre l'any i el lloc d'edició:¹⁹⁵

Hora es ja d'entrar en materia. La novela, qual traducció mes ó menys mal feta, oferim al públich, aparagué per primera vegada en Grecia vers lo comensament de l'any 1869, en una excelenta revista grega anomenada l'Estia, La Llar, avans de ser publicada en volum.¹⁹⁶

¹⁹² *Ibíd.*, p. 238.

¹⁹³ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 4.

¹⁹⁴ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 247.

¹⁹⁵ És possible que el fet que l'obra original s'edités per primer cop en lliuraments a la revista *Estia* influís en la decisió de Rubió de publicar la traducció també en lliuraments a *Lo Gay Saber*.

¹⁹⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 247.

Unes paraules que reproduïen les de Queux de Saint-Hilaire: «Le récit que nous présentons au public français a paru, au commencement de cette année, dans une excellence revue grecque d'Athènes, —*Le Foyer (l'Estia)*— avant d'être publié en volume», les quals eren seguides, al seu torn, per l'edició anglesa: «Loukis Laras appeared for the first time as a serial in that excellent Athenian periodical, the Hestia, during the early part of 1879. The popularity to which it rapidly attained rendered necessary its publication in a separate volume...».

Sobre la ràpida recepció a França, gràcies al neohel·lenista Queux de Saint-Hilaire, amic personal de Vikelas, i a la manera com tingué coneixement de l'obra, Rubió comentava:

A nostre distingit amich, l'èminent helenista francès marqués de Queux de Saint-Hilaire, deguerem poguerla assaborir poch després de sa publicació, y ell fou lo qui 'ns animá á traduhirla, remetentnos al efecte un exemplar grech acompanyat d'un altre de sa elegantíssima versió francesa. Sa lectura 'ns fiu comprendre que no eran exagerats los elogis que lo marqués de Queux li tributava, y 'ns animá tant com lo consell de nostre sabi amich á donarla á coneixer als nostres paisans. Fou feta la primera per lo anomenat Marqués de Queux en lo mateix any de 1879, traducció que meresqué la distinció de ser destinada á servir de premi en los Liceos francessos, y á ocupar un lloch en las bibliotecas populars.¹⁹⁷

Així ho recollia també l'edició de Gennadius, en què es reportava l'èxit del llibre a França, que l'havia fet entrar en la llista de llibres oficials de les biblioteques populars:

The distinguished Hellenist, the Marquis de Queux de Saint-Hilaire, published last year, in Paris, a French translation, which elicited, in favour of M. Bikelas's work, so high an opinion from those who had occasion to comment on it, that Loukis

¹⁹⁷ *Ibídem*, p. 247.

Laras has been included in the official list of books to be placed in the popular libraries, and to be awarded as prizes in the French Lycees.¹⁹⁸

Tot seguit, Rubió esmentava la posterior difusió del llibre a Alemanya, Itàlia, Dinamarca i Anglaterra i la propera aparició a Espanya. El pròleg de la versió alemanya, de Wilhem Wagner, fou la font d'inspiració de les observacions sobre la novel·la grega moderna:

Lo llegítim succés que ha alcançat la dita novela en Grecia y fora d'ella, es la mellor recomanació del mérit d'aquesta obreta, petita en extensió material, mes rica en valor literari. En lo curt espay de tres anys, son autor, Dimitriós Bikelas, ha tingut la satisfacció de veurer son trevall reproduhit en nombroses versions [...] Seguí aviat á aquesta, una versió alemanya deguda á William Wagner (K. Gradener, Hambourg 1819), qual mort primerenca ha deixat un gros buyt en las filas dels helenistas gerrnánichs En lo prólech de la traducció alemana, s'hi llegeix una detallada é interessant ressenya de la novela grega moderna, de la que `ns aprofitarém pera las curtas observacions que dedicarém á aquest renaixent género literari. À Italia y Dinamarca han vist també la llum altres tantas versions, la italiana feta per Mad[ame]. A. N. T. Colombo, Caen é figlio. Venise 1880, y la danesa per lo professor Joan Pio, primer editor dels *Quentos populares de la Grecia moderna..* Notable també es baix tots els conceptes la traducció anglesa de J. Gennadius, antic encarregat de negocis de Grecia a Londres. [...] puig además de la part tipogràfica, que es esmeradísim y luxosa, reuneix lo mérit de la exactitud escrupulosa en la versió, y de estar acompanyada de un interesant prólech y de eruditas notas. Finalment además de la versió que tenim lo gust de donar á llum, contará Espanya ben aviat ab una castellana, que á no trigar gaire, segons las novas que tenim, será donada á la estampa, obra d'un sabi helenista català, amich nostre molt benvolgut, qual modestia ens priva del gust de donar á coneixer son nom.¹⁹⁹

¹⁹⁸ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 5

¹⁹⁹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 248. Es refereix a la traducció de Luis Sagnier Nadal: VIKELAS, Dimítrios. 1882. *Op. cit.*

Uns comentaris extrets de les informacions que coneixia gràcies al mateix Vikelas, a Queux de Saint-Hilaire²⁰⁰ i a Gennadius, que en el pròleg comenta:

A German translation soon followed; it is the work of William Wagner, whose premature death has since left in the ranks of Hellenic scholars a gap not readily to be filled up. In Italy and in Denmark translations have also appeared « in the latter country from the pen of Professor Jean Pio; and the author has had more than one application for translations in other languages.»

Tot seguit advertia al públic català de quina mena de novel·la era a punt de llegir:

Emperó bo será advertir, después de apuntar lo succés rápit y extraordinari de la obra de Dimítrios Bikelas, pera que 'l lector no sufresca un desengay, y conegue ensempls lo género de treball que se li presenta, que no es una novela en lo sentit extricte d'aquesta paraula, la 'obra qual traducció hem intentat. Es, com diu molt bé lo marquès de Queux, una relació ahont la historia, escrupolosament exacte, está intimament enllasada ab la ficció. L'acció té lloch en lo moment de la Revolució grega. L'heroe ó protagonista de la novela, no es com lo de molts semblants del género historia, un personatge que passa per molts vicissituts y que serveig com de pretext ú ocasió pera descriurer fets de alta importancia histórica, traurer á llum curioses detalls, o esbrinar suceessos secrets. Tot al contrari...²⁰¹

No es tractava d'un relat clàssic, amb trama complexa i herois que passen per múltiples peripècies. Al contrari, el protagonista de l'obra era gairebé un antiheroi i el seu relat en primera persona era senzill i sense d'artificis. Així ho havia expressat abans el marquès de Saint-Hilaire:

Cependant, il est bon que le lecteur sache d'avance, ne fût-ce que pour ne pas avoir de désillusion après, le genre d'ouvrage qui est soumis à son appreciation. Louki Laras n'est point, a proprement parler, un roman; c'est un récit où l'histoire,

²⁰⁰ BIKÉLAS, D. 1879. *Op. cit.* p. 3-5.

²⁰¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 248.

scrupuleusement exacte, est intimement mêlée à la fiction. L'action se passe au moment de la Révolution grecque.²⁰²

La part central del segon lliurament és dedicada a les observacions literàries sobre la novel·la grega moderna. Rubió feia una semblança dels antecedents de la novel·la a Grècia, de caire patriòtic i històric, citant els germans Nikólaos i Aléxandros Soutzos:

«los que realment introduhiren la prosa artística é imaginativa... i que prengueren part activa en la revolució grega, y després d'ella en la constitució de la naixent nacionalitat, y qual la poesia y prosa foren tan eminentment polítiques con sa vida publica...».²⁰³

Després de repassar les seves obres, esmentava altres noms, com ara Rangabé, autor de novel·les de regust romàntic, ambientades en l'Edat Mitjana grega, Paleologos o Ramphos. Finalment arribava a la figura d'Immanuil Roïdis i a la seva novel·la *La Papessa Joana*,²⁰⁴ obra cabdal dins de la literatura grega de la segona meitat de segle. Publicada el 1866, pren com a argument la història llegendària ambientada al segle XI —divulgada al segle XIII per Martí Polonius i recollida després per Petrarca, Boccaccio i els protestants— de la monja que, disfressada d'home, pujà al soli pontifici després del papat de Lleó IV i que fou descoberta en sobrevenir-li els dolors de part durant una professió. L'obra, que satiritzava de forma punyent la societat, la política i l'Església de l'època, tingué un èxit aclaparador, es reedità moltes vegades i de seguida es traduí al francès (1869), a l'alemany (1875) i a l'italià (1876). En paraules de Lawrence Durrell, citades per Antoni Góngora al pròleg de la seva traducció: «*La Papessa Joana* és una petita

²⁰² BIKÉLAS, D. 1879. *Op. cit.* p. 4.

²⁰³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 249.

²⁰⁴ ROÏDIS, Immanuil. 1998. *Op. cit.*

obra mestra, digna d'ocupar un lloc entre, posem per cas, *Candide* de Voltaire i *Thaïs* d'Anatole France als prestatges de la llibreria del lector perspicaç».²⁰⁵

La novel·la provocà un gran escàndol entre els estaments socials que fustigava, fins al punt que Roïdis fou excomunicat pel Sagrat Consell, màxima jerarquia ortodoxa, i durament criticat per l'Església i la intel·lectualitat catòlica europea. La traducció francesa de Legrand (1878) fou agrament censurada per Barbey d'Aurevilly a les pàgines del diari *Le Constitutionnel*, seguida per una altra crítica de Charles Buet; tots dos pensaven que es tractava d'una falsificació atribuïda a escriptors francesos. L'editor respongué a les acusacions incloent a la setena edició, de 1882, un retrat de Roïdis, un facsimil del frontispici de l'edició grega i una rèplica del mateix autor grec a les acusacions de Barbey. A casa nostra, tot i que no fou traduïda, la polèmica no passà desapercibuda.

De la mateixa manera s'expressava Rubió, que, malgrat reconèixer l'interès literari de l'obra, no gaudí de les simpaties d'un home de formació catòlica pel seu caràcter antireligiós i provocador::

Finalment terminarém aquesta breu ressenya, esmentant las noveles de Stephanos Xenos, y de Roidis. [...] Del segon hem de fer esment d'una novela de género molt distint, y que té per assumpto lo escabrosa y mal forjada calumnia histórica *La Papisa Joana*, qual falsedad ha demostrat cumplidament en una erudita obra, lo sabi sacerdot espanyol Mateos Gago. No cal dir com será tractat tal argument per la ploma d'un grech. Nos abstenim de tot comentari, puig no 'ns poden inspirar confiansa las críticas dels traductors alemanys, é inglés, que deixan ab tot entreveurer molt transparentment lo terreno perillós en que s'ha posat en Roidis.²⁰⁶

El docte hel·lenista no s'estàva de criticar qualsevol cosa que posés en dubte l'autoritat de l'Església: a Roïdis per ser grec, és a dir ortodox, i, als alemanys i

²⁰⁵ *Ibíd.*, p. 10.

²⁰⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 249.

francesos, per protestants. Del comentari es desprèn que Rubió no havia llegit l'obra i que parlava per referències. Malgrat tot, acceptava l'opinió dels erudits sobre la qualitat literària del text: «Baix l'aspecte literari li tributan grans elogis, y ademés dona noticia Gennadius d'una traducció frances y d'una altre alemanya».²⁰⁷

L'última part del pròleg se centrava en la vida i l'obra de Vikelas. En aquest apartat Rubió aprofità bàsicament els comentaris de Gennadius, que eren una ampliació de la breu ressenya que apareixia a l'edició francesa de Saint-Hilaire. N'esmentava l'origen burgès i comerciant, la fama adquirida a Europa i la necessitat d'estendre-la també per Estat espanyol:

Lo nom de'n Bikelas, qu' ha adquirit fama europea, té que conquistar en Espanya la que li correspont y ens donarem per molt satisfets, si ab aquesta pobre traducció contribuim á donarlo a coneixer. Perteneix Bikelas á l'ill·lustre pléyade de sabis é inspirats poetes grechs, que ab los més lloables esforços treballanper lo conreu de las llettras y per lo renaixament científich y literari de sa patria, y es just consignar que ocupa un lloch de gran valúa²⁰⁸.

Tot seguit oferia unes pinzellades biogràfiques i literàries sobre l'autor, estretes del pròleg de l'edició anglesa:

M. Bikelas, while sacrificing to Hermes, the promoter of commerce, was faithful to the god under his no less glorious attribute of protector of learning. Following up, in this respect, a family tradition, and being prompted by hereditary talent, he soon made a beginning in poetry, and a collection of his earlier verses was printed in 1862 in London. [...] And in 1871 he published a lecture on Medieval and Recent Greek Literature which he had delivered at the Hellenic College in London. [...] In 1874 he published a short but very remarkable essay on the political status of the Greeks of Byzantium and their influence on mediaeval culture in Europe. [...] But the most important, thus far, and for Englishmen perhaps the most interesting, production of our author, are his metrical translations of several of Shakespeare's

²⁰⁷ *Ibídem*, p. 250.

²⁰⁸ *Ibídem*, p. 250.

plays. In this he has displayed consummate skill in versification, great resource and mastery of language, a most intimate acquaintance with the intricacies of the great dramatist, and a thorough appreciation of the beauties and subtleties of his idiom, which to a Greek translator often presents difficulties almost insuperable. *Romeo and Juliet*, *Othello* and *King Lear* were published at Athens [...] and a second volume, containing *Hamlet* and *Macbeth*, is announced.²⁰⁹

Rubió en destacava els treballs com a estudiós de la qüestió lingüística, historiador de la Grècia bizantina medieval, traductor i introductor al seu país dels drames de Shakespeare:

De sa vida pública y literaria no tenim altres noves que las pocas estampadas en lo pròlech del traductor anglès Gennadius, tantas vegadas anomenat. Segons ell, Dimítrios Bikelas, á la vegada que sacrificava a Mercurio, no deixava de permaneixer fidel al deù, baix lo no menys gloriós atribut de protector del saber, y per los dos conceptes fou conegut en Londres, ahont se'l considerá, primer com á home de negocis, y se'l respectá després com á eminent escriptor. [...] No descuidá per aixó la prosa ni los estudis més seriosos, y al publicar una traducció del ensaig de M. Egger, *Del llenguatge y nacionalitat dels grechs moderns* (Londres: 1864), doná á coneixer sas opinions respecte á l'enutjosa qüestió del estil y gran puresa preferibles en la llengua moderna. [...] En 1874 publicá un breu y notable estudi sobre l'Estat polítich dels grechs de Bizanci y sa influencia en la cultura europea durant l'Edat mitjana, treball que cridá molt l'atenció en França y Alemanya per la serietat é imparcialitat de sa crítica [...] Importantíssima producció y de ferm alé es la traducció de alguns dramas de Shakespeare, que compren, en lo exemplar que tenim á la vista, la de las conegudas tragedias *Romeo y Julieta*, *Othello* y *el rey Lear*. Ningú millor que 'n Gennadius com anglés podrá jutjar del mérit d'aquesta obra, y á oil li concedim per tant aquet llogitirn dret. En ella desplegó, al dir del crítich anglés, una consumada habilitat de versificació, grans recursos y domini de llenguatge, perfect é íntim coneixement de las intrigas del gran dramátich, y apreciació exacta de las bellesas y sutilesas del idioma; cosa que pera un traductor grech presenta ab frecuencia dificultats casi insuperables... [...] Ab justa desconfiansa, creyém no haber fet prou justícia al mérit del autor ab nostres des autorissats elogis , espressats

²⁰⁹ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 8

ab la limitació que imposa la delicadesa y modestia de nostre sabi amich. Pero molt més fundat encara es nostre temor, de que al cambiar de vestidura la novela grega, haje perdut molta part de sa perfecció y bellesa y no per pobressa de la roba, querica y abundosa es també com lo ropatje grech.²¹⁰

El pròleg acaba amb uns comentaris a propòsit de la traducció. De primer, Rubió manifesta la temença que la versió no faci justícia a l'original, no per culpa de la llengua hel·lenica, sinó «per inesperiencia en escullir los plechs que mes puguen escáureli».²¹¹ Tot seguit recorda les similituds entre el català i el grec, que permeten adaptar fàcilment el text a la nostra llengua: «Té lo català lo naiveté que encanta en l'original grech, y lo mateix sabor popular que l'avalora. Més direm; escenas hi ha que semblan dictadas més per un catalá, que per un habitant de Grecia».²¹² A l'últim, Rubió cita les paraules que Vikelas li havia adreçat epistolament amb motiu de la traducció catalana, amb les quals recorda els lligams seculars d'ambdós pobles: «En extrem me plau la traducció á la llengua catalana del Loukí Laras. Aixís se renovan, després de tants segles, las relacions entre Grècia y Catalunya, pero baix més pacíficas y venturosas circunstancias».²¹³

²¹⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 250.

²¹¹ *Ibíd.*, p. 251.

²¹² *Ibíd.*, p. 251.

²¹³ *Ibíd.*, p. 248.

3. 3. 4. Notes a l'edició

La traducció del *Lukís Laras* anava acompanyada de trenta-una notes a peu de pàgina. La intenció d'Antoni Rubió i Lluch era apropar el lector català a una realitat i a una època que li era desconeguda i allunyada. Uns aclariments que evidentment el lector grec no necessitava perquè:

«L'època històrica, si bé descrita ab fidelitat, es lo de menys en la narració, y es dona per coneguda del públich grech, á aqui sens dupte creu lo autor que no deu recordarli, per massa sabuts, los fets y hassanyas deis Colocotronis, Botzaris y Canaris, immortalissats en los cants de la poesia y en las páginas de la historia. »²¹⁴

En canvi per al lector català, aquesta manca de referent històric podia resultar enutjosa:

[...] La concisió del autor grech en certs episodis, debem confesarho francament, disgusta al lector, qui voldria coneixer completament-los fets á aqui se'ns fa referencia en la relació. Per satisfer aquet de dupte. y també, perquè lo públich catalá no está massa obligat com lo grech d'estar al corrent de los aconteixements de sa historia, hem demanat permis al autor para afegir algunas notas pressas en sa major part de las traduccions del marqués de Queux, y de Genuadius, permis que `ns ha sigut graciosament otorgat. Encara que 'n menor nombre hem inclós algunas explicatorias de costums locals, y paraulas estrangeras que hem cregut deber conservar pera que la narració no perdés del tot son color local.²¹⁵

Els fets que es relaten —l'inici de la revolta grega i la reacció otomana, que acabà amb les massacres turques, amb l'illa de Quios com a rerefons històric— havien esdevingut seixanta anys abans, el 1821, i, a més, en un indret remot de la Mediterrània oriental. Per això, Rubió decidí afegir unes notes d'aclariment que facilitessin la comprensió de passatges concrets, la major part de caràcter històric, però també geogràfic, etnogràfic i folklòric. Aquestes notes, tal com diu el traductor,

²¹⁴ *Ibíd.*, p. 248.

²¹⁵ *Ibíd.*, p. 248.

han estat «pressas en sa major part de las traduccions del marqués de Queux, y de Gennadius».²¹⁶

En efecte, l'edició francesa conté un total de vint-i-tres notes, al final del text, que són la base per a l'edició anglesa, que bàsicament les recull i les amplia, especialment les històriques, fins a trenta-una. Rubió seguí tant la versió francesa com l'anglesa, i només hi afegí un parell de comentaris de collita pròpia. Les notes de caràcter geogràfic, etnogràfic o folklòric són una simple traducció i/o adaptació del francès, que Gennadius també reproduí amb exactitud. Pel que fa a les històriques, Rubió seguí els comentaris de Queux de Saint-Hilaire, tot i que de vegades ampliava la informació amb l'edició de Gennadius, sense arribar, però, a les dimensions de les notes de l'anglès. Gennadius, de la seva banda, reproduí totes les notes de l'edició francesa, menys dues, hi afegí deu més i, com hem dit, amplià les de caràcter històric. Les fonts bibliogràfiques apareixen perfectament citades en totes tres traduccions. Així, Gennadius, al preàmbul informava al lector que els aclariments havien estat extretes «from Th. Gordon's *History of the Greek Revolution*. London, 1832...».²¹⁷

Tot seguit farem un repàs de les notes de l'edició catalana, tot comparant-les amb les de les traduccions francesa i anglesa.

La primera nota de Rubió és una traducció de la primera, i encara més extensa, anglesa en què s'informa al lector de la situació geogràfica, social i política de l'illa de Quios, extreta d'un passatge de l'obra de Gordon:

²¹⁶ *Ibidem*, p. 248.

²¹⁷ L'edició consultada per nosaltres és: GORDON, Thomas. 2012. *History of the Greek Revolution* (2 v.). Cambridge: Cambridge Library Collection.

Tingue's present héroe de la novela es natural de Chios. De todas las provincias Otomanas, que, protegidas per specials privilegis, prosperavan despit del despotisme Oriental, la mes floreixent y mes bella a era Chios. Aquesta lila, de 30 millas de llarch y 12 d'ample, y separada de la costa de la Yonia per un estret de 7 millas, contenía una gran y ben construïda ciutat, 68 pobles, 300 convents, 200 iglesias, y una població de 100,000 Grechs, 6,000 Turchs y un petit nombre de Católichs y Juheus [...] Celebrada per sa fertilitat y pel encissador aspecte de sos jardins, tenia un animat comers de seda y fruits; empero la produccio de mes valua de la encontrada es la goma mástich, extreta de la llevor d'una especie de lentisch, substancia molt prehuada per las donas del Orient las quals entretenen llurs ocis mastegantlo, trovant en tal práctica tant plaher com los seus homens en lo fum del tabaco. [...] En Constantinopla y Smirna en millars de Chiotas s'empleavan com barquers, jardiners y jornalers; y alli com en lo Ponent s'havián establert las casas de comers gregas mes poderosas y ricas. Ardents promovedors de educació, y amant apasionadament la patria terra, los ciutadans richs no havian estalviat res per embellírla, y havian fundat en llar ciutat un collegi magnífich, bibliotecas, museos, estampas y hospitals» (Gordon. *History of the Greek Revolution*).²¹⁸

Of all the Ottoman provinces, that, sheltered by special privileges, prospered under and in spite of Oriental despotism, the most flourishing and beautiful was Chios. That island, 30 miles in length, 12 in breadth, and separated from the shore of Ionia by a strait of 7 miles, contained a large and well-built city, 68 villages, 300 convents, 200 churches, and a population of 100,000 Greeks, 6000 Turks, and a small number of Catholics and Jews. [...] Celebrated for its fertility, and the enchanting aspect of its gardens, Chios carried on a brisk trade in silk and fruit ; from thence Constantinople was supplied with oranges, lemons, and citrons ; but the most valuable production of the country is gum mastic, expressed from the seed of a species of lentiscus, a substance highly prized by the Eastern ladies, who amuse their indolence by chewing it, deriving from that practice as much gratification as their male relations enjoy by inhaling the fumes of tobacco. [...] At Constantinople and Smyrna, thousands of Sciotes found employment as boatmen, gardeners, and handicrafts-men ; and there, as in the west, they had established the wealthiest and most considerable Greek commercial houses. Ardent promoters of education, and passionately fond of their native land, the rich citizens, sparing no expense to

²¹⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 250. (1 desembre 1881)

embellish it, had founded in their town a splendid college, library, museum, printing presses, and hospitals.²¹⁹

Aquesta introducció no apareix a la traducció de Queux de Saint-Hilaire, que passa directament a comentar la situació política poc abans de la revolta grega i les organitzacions secretes anomenades *hetairies*, que treballaven en la clandestinitat preparant la revolució: «Il est assez remarquable que les Chiotés n'aient pas été initiés aux secrets de l'Hetairie; ils ignoraient qu'elle existait...».²²⁰

A propòsit d'aquestes organitzacions secretes, Rubió diu en la segona nota :

Haguera passat molt temps, sens dupte, ans de que 'ls grechs haguessen pogut organissar un alsament general dintre de llur propi territori, y baix los ulls de llurs opresors, si la famosa associacio de la Hetairia no hagues proporcionat propi medi de comunicació estenent sas ramificacions en cada ciutat, illa y districte ahont se trobavan grechs. Lo naixement d'aquesta societat está envolt en lo misteri. Alguns diuhen que lo ex-hospodar de Valachia, [...]Ab tot, fins á 1815, la Hetairia no prengué forma de societat política, quant los grechs, qu'havía esperat que lo congrés de Viena haguera. trevallat per un cambi en los assumptos d'Orient, trovant llurs esperansas defallidas en aqueix concepte, resolgueren pendrer per sí mateixos los medís d'emanciparse.²²¹

El comentari és una adaptació de la segona nota anglesa:

It would have been long, perhaps, ere they had been able, within their own territory, and this of course refers to the mass living at home ; the Sciote merchants settled abroad were generally zealous in the cause of liberty. under the eye of their masters, to organize a general rising, if the famous association of the Hetaeria had not furnished a proper medium of communication, and extended its ramifications into each city, isle, and district, where Greeks were to be met with. The birth of that society is enveloped in mystery. Some persons assert that the exhospodar of Wallachia. [...] It was not, however, until 1815 that the Hetaeria assumed form and consistence as a political society, when the Greeks, who had expected that the

²¹⁹ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 4.

²²⁰ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 5.

²²¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 261. (15 desembre 1881)

Congress of Vienna would work a change in Eastern affairs, finding their hopes disappointed in that respect, resolved to take measures for emancipating themselves.²²²

La tercera nota fa referència al paper de l'heroi nacional grec Rigas Fereos, Rubió adapta el text de Gennadius, que remet a l'obra de Gordon, i hi afegeix els comentaris sobre el Rigas poeta de madame Lambert. Curiosament, l'edició francesa passa per alt la figura d'aquest important personatge, igual que fa, com més endavant veurem, amb la del pare espiritual de la Revolució, Adamantios Korais:

Rigas, considerat com lo primer màrtir de la llibertat grega, nasque en Valestin, la Tesalia, en 1754. D'ell diuen entre altres cosas, lo seguent, Mad. Julieta Lamber, en sa estimable obra *Poetes grechs contemporanis*, Paris, 1881. Rigas entona cants patriòtichs en la llengua dels Klephtas y dels Amartolas, y en la forma de llurs versos. Abandona sa vila nadiva, qual camp d'activitat Li semblá masa restret, y 's posa de primer cop al servey deis prínceps de Valachia. Rigas no era sols un poeta, era un home d'acció. Fou un deis primers, tal vegada 'l primer, en concebir l'idea d'una revolucio general dels paissos grechs; y per axo treballa tant com pogué. Publicava llibres, reanimava els cors ab sa brusenta paraula, teixia complots contra opresor; y ab la mateixa ma ab que dibuixava lo mapa de la Grecia, pera recordar á sos paisans una manera visible, lo qu'havía estat la Grecia, escribía sos poemas pera ensenyarli lo que podía ser. Rigas era á Trieste, ahont havia anal després de la caiguda de Venecia, per exposar sos projectes á Bonaparte y reclamar sa ajuda, quant fou arrestat per las autoritat austriacas, ab molts de sos compatriotas, y entregat mes tart als turchs, los qui sens formacio de causa lo condemnaren á mort á Belgrald. Se conta que al esser conduhit al suplid, dirigí als botxtins aquestas paraulas: «He sembrat la llavor; hora de florir vindrá y ma nació recullirá lo dols fruit. La Grecia degué esperar un quart de setgle, després de la mort trágica det poeta profeta, la realisacio de sa predicció.»²²³

Rhigas, who is considered as «the first martyr» to the cause of Greek liberty, was born at Velestino, in Thessaly, in 1754. Fired at an early age with a thirst for freedom, he quitted his native place, and being possessed of considerable learning,

²²² GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 4.

²²³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 261. (15 desembre 1881)

was named in 1790 Secretary to the then Hospodar of Walachia Mavrojenis. His whole energies were now concentrated in organising a movement of national regeneration, entering into communication with the primates in different parts of Greece, and composing stirring patriotic hymns. He had even opened up negotiations with Bernadotte, the French ambassador at Vienna, and on the fall of Venice he proceeded to Trieste, in order personally to explain his project to Bonaparte, and claim his support. But he was arrested by the Austrian authorities, who delivered him to the Pacha of Belgrade in 1798. Every effort to secure his release proved unavailing, and on his offering resistance to his executioners, when led to be drowned in the Danube, he was shot. While dying he said: « I have sown the seed, and the time will come when my countrymen will reap its sweet fruits.» His hymns became the watchwords of every Greek, and the music to which they were sung was so stirring, that the Turks themselves repeated the first three words, without understanding their significance, whenever they bid their Greek slaves sing them.²²⁴

La quarta nota, de caràcter cultural, es refereix al costum quiota d'anomenar les cases de camp, *pyrgoi*, «torres». El comentari és de Gennadius, tot i que Rubió l'amplia per la similitud del terme emprat a Catalunya per anomenar les vil·les:

A Chios anomenan torras á las casas de camp. La major part, en efecte, foren construïdas en alta! forma, pera lliurarse del perill d'incursions piráticas que desentrollaren aquest género d'arquitectura en la época de las Creuhadas. La costum ha sobreviscut al perill, y se segueix dient torras á las casas, tant se val no tinguin que veurer ab ellás en sa forma exterior. No cal dir qu'aquí Catalunya semblant costum s'arrelat també, y tal vegada lo nom de las casas de camp, reconeix igual origen. Hem cregut que debíam respectar aquesta coincidencia, qui sab sí casual ó fundada, y per aixó hem traduhit per torre la paraula grega pyrgos, que desde 'ls temps homérichs té semblant significació.²²⁵

La versió anglesa diu, més breument:

The better kind of country houses in Chios are called towers. Indeed they are mostly built in that form, the custom having survived the danger of the piratical incursions

²²⁴ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 5.

²²⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 262. (15 desembre 1881)

which first fostered the introduction of this architecture in the times of the Crusaders.²²⁶

La cinquena nota narra els prolegòmens de la revolta, l'aixecament de Moldavia, de Patras i d'Hydra i les reaccions a Constantinoble per part de les autoritats otomanes i també de l'església ortodoxa. El text francès fa així:

Le prince Ypsilanti passa le Pruth pour se mettre à la tête des révoltés grecs en Moldavie, le 27 février 1821, vieux style (style grec). La première nouvelle en arriva à Constantinople les 1er mars suivant. Trois jours après, le patriarche Grégoire, sur l'ordre de la Porte, fit publier dans toutes les églises grecques un mandement par le quel il anathématisait Ypsilanti, ainsi que les prince de Moldavie, Michel Soutzo, en exhortant le peuple grec à rester dans l'obéissance. (Voir Tricoupi, Histoire de la Révolution grecque, tome I, chap. VI) — En Morée, l'archevêque de Patras, Germanos, levait l'étendard de la croix, le 25 mars. L'île de Spezzia se souleva le 26; Psara et Hydra suivirent bientôt l'exemple de Spezzia.²²⁷

Rubió el reproduceix de la manera següent:

Lo princep Ipsilanti passá lo Pruth pera posarse al cap dels sublevats grechs en Moldavia, lo 27 dé febrer de 1811, (cómput grech). La primera nova arrivá á Constantinopla lo primer de Mars següent. Tres dias després, lo patriarca Gregori, per ordre de la Porta, feu publicar en totas las esglesias gregas una disposició, per la qual s'excomunicava á Ipsilanti, lo mateix qu'al princep de Moldavia, Miguel Soutzo, exhortant al poble grech á restar en la obediencia. (Vid. Tricoupi, *Histoire de la Revolució grega*, tom. I, cap. VI.)—En Morea, lo arcabisbe de Patras, Germanos, aixecava lo penó de la creu, lo 23 de Mars. L'illa de Spezzia s'alsá lo 26; y Psara é Hydra s,eguiren ben aviat exemple de Spezzia.²²⁸

En canvi la nota anglesa és força més extensa i comenta les ajudes exteriors, en especial de Rússia, que va rebre el príncep Ipsilanti, tot citant Gordon:

Prince Ypsilanti crossed the Pruth on March 7, 1821, and placed himself at the head of the revolted Greeks at Moldavia. News of this reached Constantinople on

²²⁶ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 5

²²⁷ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 20.

²²⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 5. (1 gener 1882)

March 14, and both he and Michael Soutzos, the Hospodar of Walachia, were declared outlaws. On April 4 of the same year, Germanos, the Archbishop of Patrae, unfurled the flag of liberty in the Morea. On the 15th the Spetziotes revolted ; on the 22th the island of Psara, and on the 29th Hydra and Samos rose in arms.

«As it was thought impossible that Ypsilanti should have engaged in so gigantic an enterprise without hopes of powerful support, the Turks naturally concluded that Russia was at the bottom of the whole affair...[...] At the same time, the Sultan, by an imperial rescript, called upon his Mohammedan subjects to gird on their weapons, and stand prepared to defend their faith and monarchy, menaced by infidels ; by his orders, too, the Patriarch of the Eastern Church fulminated an excommunication against Ypsilanti and his adherents».²²⁹

La nota següent, la sisena, es refereix als jueus expulsats de la península ibèrica al segle XV que vivien als territoris grecs sota domini otomà. Tot i que Rubió coneixia perfectament la història dels sefardites espanyols, es limita a traduir la nota de Gennadius, que és poc entenedora, especialment en la qüestió de la llengua que parlaven. A més, en cap cas els anomena sefardites. Aquesta nota no apareix a l'edició francesa:

La major part dels juhéus del imperi turch, s'establiren en ell després de l'expulsió d'Espanya pels reys Catòlics, Ferrand é Isabel. Son idioma familiar es una barreja d'espanyol corromput y d'algunas paraulas turcas y gregas.²³⁰

The great mass of the Jews in the Turkish Empire were established there on being expelled from Spain by Ferdinand and Isabella, the Catholics ; and their familiar idiom is still a mixture of corrupt Spanish with some Greek and Turkish words.²³¹

A continuació vénen dues notes referides als efectes que va tenir a Constantinoble la revolta grega: detenció i execució fulminant dels principals líders polítics, econòmics i religiosos grecs, i l'extensió del conflicte, encara més cruent, a

²²⁹ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 8.

²³⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 263 (15 desembre 1881).

²³¹ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 11.

la costa de l'Àsia Menor, en concret a Esmirna. Ambdues notes són traduccions literals de les angleses, que al seu tornen citen els comentaris de Gordon.

A propòsit del paper en la revolta de les illes d'Hydra, Psara i Spetzes, Gennadius hi afegeix una nota, que no apareix a l'edició francesa ni a la catalana:

The islands of Hydra, Spetzes, and Psara, are specially designated by Greeks as Naval islands, owing to the strength and superiority of their navy, which proved of such value to the cause of the insurrection.²³²

La novena nota es refereix a la primera aparició de la flota grega, comandada per l'almirall Tombasis davant les costes de Quios. Rubió reproduceix els comentaris de Queux de Saint-Hilaire, que tenen l'origen en el relat de l'historiador Trikupis, en què presenta la figura de l'almirall hidriota i el detall de l'expedició. Gennadius remet, en canvi, a Gordon i, a més, en cita el passatge:

Los vaixells reunits de Spezzia é Hydra aparegueren per primer cop, lo 22 d'abril de 1821 baix las ordres del almirant Tombasis. Lo 25 d'abril arrivaren á Psara, ahont las naus Psariotas se posavan tambe á las ordres del alimrant Hydriota. La flota arriba devant Chios lo 27 d'abril; mes s'en retorna lo 7 de maig, sens haver lograt romourer illa. (Vid. Tricoupi. *Op. cit.* cap. X. t. I.)²³³

Les vaisseaux réunis de Spezzia et d'Hydra appareillèrent pour la première fois, le 22 avril 1821, sous les ordres de l'amiral Tombasi. Le 25 avril, ils arrivaient à Psara, ou les navires Psariotes se mettaient aussi sous les ordres de l'amiral Hydriote. La flotte arrivait devant Chios, le 27 avril. Elle en repartit le 7 mai, sans avoir réussi à soulever l'île. (Voir le récit de cette expédition manquée à la fin du chapitre X, tome I, de l'ouvrage cité de Tricoupi).²³⁴

La desena nota és de caràcter etnogràfic i fa referència a la manera de vestir de les dones quiotes abans i després de la revolució de 1821, quan la moda europea

²³² *Ibidem*, p. 17.

²³³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 26 (1 febrer 1882).

²³⁴ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 30.

s'imposa també sobre els costums orientals dels grecs sota domini otomà. El comentari és una traducció literal del text francès, que no va recollir Gennadius.

Las damas chiotas, avans de la revolució grega, portavan una especie de gorra de teixit. Llurs cabells queyan als costats cuidadosament rissats, y alguns vols venian á parar demunt lo coll. Lo pentinat de las donas del poble, mes bonich encara, era una especie de turbant, compost d'algunas va ras de tela o de seda blanca enrotllada al voltant del cap, Y qual estrem, penjant per darrera, devallaba fins mes avall de la cintura. Per altra part cada illa tenia son trajo particular. Mes las modas del Occident han invadit l'Orient grech y ja no 's trova avuy dia, aquesta diversitat de trajos.²³⁵

Les dames chiotes, avant la révolution grecque, portaient une espèce de bonnet en étoffe; leurs cheveux étaient soigneusement bouclés sur les côtés; quelques boucles détachées, venaient flotter sur la poitrine. La coiffure des femmes du peuple, bien plus jolie, était une sorte de turban, composé de plusieurs aunes de toile, ou même de soie blanche roulée autour de la tête, et dont un bout, pendant en arrière, descendait jusqu'au dessous de la ceinture. Du reste, chaque île avait son costume particulier. Mais les modes de l'Occident ont depuis longtemps envahi l'Orient grec et l'on n'y retrouve plus, de nos jours, cette diversité de costume.²³⁶

En parlar d'un dels herois populars de la Revolució, un personatge anomenat Bournias, que havia estat al servei de Napoleó i havia arribat al rang de capità, i també del més conegut Licurgos Logothetes, Rubió fa el comentari següent, en la nota 12:

Lo Bournias, natural de Chios, havia estat al servey de la República francesa, y arribat al gran de capita en lo regiment de cassadors de l'Orient. De retorn á Grecia, prengué part activa en la Revolució y sobre tot en la malaguanyada expedició de Chios. Sempre duya son vell uniforme francès. Quan a Lycourgos Logothetes de Samos, era 'l pare del sabi arcabisbe de Syra, Lycourgos, tant conegut en Inglaterra y Alemanya, y mort fa alguns anys á Syra».²³⁷

La versió francesa és, sens dubte, la font d'inspiració:

²³⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 26 (1 febrer 1882).

²³⁶ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 41.

²³⁷ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 35 (15 febrer 1882).

Bournias, natif de Chios, avait été au service de la République française et il était arrivé au grade de capitaine dans le régiment des chasseurs d'Orient. De retour en Grèce, il prit une part active à la Révolution, et surtout à cette malheureuse expédition de Chios. Il portait toujours son vieil uniforme français. Lycourgos Logothètes, de Samos, était le père du savant archevêque de Syra, Lycourgos, bien connu en Angleterre et en Allemagne, mort, il y a, quelques années, à Syra. Pour tous les détails de cette tentative faite pour délivrer Chios et des horribles massacres qui en suivirent l'insuccès voir Tricoupi et tous les mémoires de cette époque.²³⁸

La nota de l'edició anglesa és una recreació més exhaustiva dels episodis de coratge i valor d'aquests herois llegendaris de la Revolució, d'acord amb el relat de Gordon:

In November 1821 a certain Bournias, a native of Chio, but formerly captain in the regiment of Chasseurs d'Orient, raised by the French Republic, and who, on that account, always wore an old French uniform, presented himself at Ypsilanti's headquarters with a project for raising a revolt at Chio. Having met with a cold reception from the Prince, he proceeded to Samos, then under the supreme dictatorship of Lycurgos Logothetes, father of the late learned Archbishop of Syra, Alexander Lycurgos, who was so well known in England.

On the night of the (10) 22d of March 1822, Logothtes and Bournias, arriving with a flotilla of eight brigs and thirty launches or sakolevas, effected a disembarkation to the south of Scio.[...] The citizens, overwhelmed with consternation, shut themselves up in their houses. However, when, at three hours after noon, the Christian standards were borne through the streets in procession amidst shouts of « Liberty ! Liberty ! » they from their windows greeted the strangers with a faint and insincere welcome. [...] Gordon, p. 354.²³⁹

L'aparició a la novel·la d'un dels grans il·lustrats grecs del segle XVIII, Adamantios Korais, pare espiritual de la Revolució, obliga al traductor a inserir una nota d'aclariment, que és idèntica de la de Gennadius i que, en canvi, Queux de Saint-Hilaire, que l'any 1879 havia publicat l'epistolari francès de Korais, ni tan sols

²³⁸ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 53.

²³⁹ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 44.

esmenta, possiblement perquè Korais, que havia viscut molts anys a París i freqüentava els cercles filhel·lens, era ja a bastament conegut pels lectors francesos. En qualsevol cas, la curiositat de la nota catalana és el fet que hi ha un error, o bé tipogràfic o bé un lapsus *calami* del traductor, referit a l'any de naixement de Korais, que no és 1848, sinó 1748. La data de defunció que apareix és correcta, el 1833:

Adamantis Korais nasqué en Smirna en 1848. essent son pare un deis molts comerciants Chiotas d'aquella ciutat. Refractari á la carrera comercial, estudiá medicina á Montpellier, y 's trasladá després á París ahont residí fins á sa mort en 1833. Ab sas obras filológicas y patrióticas aixecá molt l'esprit nacional y contribuí en gran manera á la revivalla de la literatura grega. Per aixó es considerat ab justicia com un deis mes eminents escriptors moderns de Grecia.²⁴⁰

Adamantios Korais was born at Smyrna in 1748, his father being one of the many Chiote merchants in that city. Being averse to a commercial career, he studied medicine at Montpellier, and afterwards repaired to Paris, where he resided to his death, in April 1833. By his philological and patriotic writings he stirred up the national idea and greatly contributed to the revival of Greek learning. He is therefore justly considered as the most eminent of modern Greek litterati.²⁴¹

La nota 14 és idèntica a la nota 13 de Gennadius, la qual relata, segons la descripció de l'historiador Finlay, la massacre del monestir de Sant Minas, on es van refugiar tres-mil quiotos, que van ser degollats per les tropes turques. L'ossari de molts dels que van morir aquell dia es conserva encara avui a l'interior del monestir:

«Tres mil Chiotas se refugiaren en lo monastir de San Minas que era á cinch millas cap al sud de la ciutat en lo cim d'uns turons que circundan la rica planura. Los Turchs voltaren edifici y 'ls intimaren la rendició. Los homens poca esperansa tenian de escaparse ab vida; y las donas y ancians estavan segurs de ser venuts com esclaus. Bé que no tinguessin un quefè militar y no poguessin pendre medidas suficiente per defender lo monastir, refusaren no obstant depositar las armas. Los

²⁴⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 50 (15 març 1882).

²⁴¹ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 60.

turchs prengueren l'edifici per assalt y pasaren á tots los que habia dins pel fil de espasa.» (Finlay: *History of the Greek Revolution*. vol. I. p. 313).²⁴²

«Three thousand Chiots retired to the monastery of Aghios Mynas, which lies five miles to the southward of the city, on the ridge of hills which bounds the rich plain. The Turks surrounded the building and summoned them to surrender. The men had little hope of escaping death. The women and children were sure of being sold as slaves. Though they had no military leader, and were unable to take effectual measures for defending the monastery, they refused to lay down their arms. The Turks carried the building by storm, and put all within to the sword.» — Finlay, *History of the Greek Revolution*, vol. vol. I. p. 313.²⁴³

La nota 16 informa que l'illa de Psara estava mal abastida d'aigua i que hi havia pocs pous d'aigua dolça, Rubió repeteix el comentari de Queux de Saint-Hilaire, repetit al seu torn per Gennadius i extret de les *Chroniques du Levant ou Memoires sur la Grèce et les contrées voisines*:

«Il n'y avait dans toute l'île de Psara que quatre puits, dont trois très profonds ne donnaient qu'une eau saumâtre; le quatrième, situé dans la ville, servait aux besoins des habitants. Les maisons avaient des cisternes.» V. *Chroniques du Levant ou Memoires sur la Grèce et les contrées voisines*. Paris, Didot, 1825.²⁴⁴

«En tota illa de Psara no hi havia mes que quatre pous, dels quals tres molt fondos donavan una aigua salada: lo quart situat en la ciutat, servia perlas necessitats dels habitants. Las casas tenian cisternas» (V. *Croniques de Levant ó Memoires sur la Grèce et les contrées voisines*. París, Didot 1825).²⁴⁵

«On the hole of the island of Psara there were but four wells, three of which produced a brackish water. The fourth, situated inside the town, had to suffice for the wants of the inhabitants. The houses had cisterns.» *Chroniques du Levant ou Memoires sur la Grece et les contrees voisines*. Paris, Didot, 1825.²⁴⁶

²⁴² RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 52 (15 març 1882).

²⁴³ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 63.

²⁴⁴ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 94.

²⁴⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 70 (1 abril 1882).

²⁴⁶ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 69.

La nota 17, que només és a l'edició catalana, aclareix el significat del terme raià: «Aixis s'anomenan á Turquía los cristians súbdits del imperi».²⁴⁷

La nota 18 explica l'intent de les autoritats quiotes d'obtenir la pau i el perdó per als insurgents per part de la Gran Porta, gràcies a la mediació dels ambaixadors de les gran potències. La nota és una traducció exacta del text anglès —que cita l'historiador Gordon, tot i que amb una pàgina diferent (p. 349, Rubió, p. 359, Gennadius)—, que no apareix a l'edició francesa:

«Desitjós de perservar lo districte que proveia de mástich al Serrallo, y afartat ab los torrente de sang vessada durant sis dias, Kara Alí enviá á Vehip Pasha als consols inglés, austriach y francés, demanant que proposessin una amnistia pel'insurgente. [...] Degut la á gran con fusió que hi havia entre las tropas los dos con sola tant sols lograren arribar ale barris cristiane ab un gran risch de llurs personas.» (Gordon, *op. cit.* p. 349.²⁴⁸

«Desirous of preserving the district that furnished mastic to the Seraglio, and satiated with the torrents of blood that flowed for six days, Kara Ali transmitted an application through Vehib Pasha to the English Consul Guidici, the Austrian Consul Stiepevidi, and Monsieur Digeon, agent of France, requesting them to propose an amnesty to the insurgents... [...] Owing to the prodigious confusion that prevailed among the troops, Messieurs Digeon and Stiqsevich alone succeeded in reaching the Christian quarters...» — Gordon, p. 359.²⁴⁹

A propòsit dels enterraments, enmig d'enormes mostres de dolor, que van tenir lloc en els dies posteriors a la massacre, la nota 19 esmenta el costum grec de les ploraneres professionals, que assistien a les vetlles dels cadàvers fins al sepeli, tot conduint el dol dels presents mitjançant les seves lamentacions. Rubió segueix la nota 11 francesa, que cita el passatge de la *Ilíada* que descriu els funerals d'Hèctor,

²⁴⁷ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 250.

²⁴⁸ *Ibíd.*, p. 71. (1 abril 1882)

²⁴⁹ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 78.

però sense afegir-hi el text en grec antic, a diferència de Queux de Saint-Hilaire i Gennadius:

Mirologos.—Sisquiera d'anomenada se coneix la costum dels cantes fúnebres que formen part dels funerals grechs. Aquesta costum, no obstant, se vá perdent molt depressa. Mes la major part dels viatgers que han visitat la Grecia avants y durant la Revolució ne parlan d'aqueixos cants y 'ls han sentit. Poden trovarse en Fauriel. (*Chants populaires de la Grèce moderne*, tomo II. p. 259) dos exemples d'aquestas irnprovisacions. Per ellas se veu que la moderna poesia grega no deixa d'enllassar-se ab la antiga, puig lo primer origen de la improvisació de cants funerals se trova en Homer. Quant Priam torna del camp grech, enduyentse á Troya lo cadavre de son fill, comensan per mirologos las exequias d'Hector. (Vid. *Iliada*. XXIV. 720,722).²⁵⁰

Mirologues; On connait les chants funèbres qui font partie des funérailles grecques. L'usage s'en perd maintenant; mais la plupart des voyageurs qui ont visité la Grèce avant et durant la Révolution, les ont entendus et en ont parlé. On trouvera, dans Fauriel (*Chants populaires de la Grèce moderne*, tome II. p. 259) deux exemples de ces improvisations [...] Lorsque Priam retourne du champ grec, emportant à Troie le cadavre de son fils, c'est par de mirologues que commencent les obsèques d'Hector: [cita el passatge en grec antic] *Iliade*. XXIV. 720-722.²⁵¹

The wailing of women over the dead, the mirologia, is a very old Greek custom, referred to by almost all the earlier travelers, but which is fast disappearing. Fauriel (*Chants populaires de la Grèce Moderne*, II., p. 259) gives two examples of these mostly metrical wails, and in his very learned prefatory remarks. [...]When Priam returns from the Greek camp, bearing the corpse of Hector, the funeral rites begin with the moirologia [cita el passatge en grec antic] *Iliad*. XXIV. 720-722.²⁵²

La nota 21, referida a l'heroi grec Mavrogenis, segueix amb exactitud l'edició francesa, reproduïda també per Gennadius amb fidelitat:

Nicolás Maurogeny fou drogman de la flota baix l'almirant Hassan Pachá que reconquista la Morea despres de la revolta provocada pela Russia en 1770. Fou nomenat princep de Valaquia en 1186. En mars de 1189, fou escapat pela Turchs,

²⁵⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 71. (1 abril 1882)

²⁵¹ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 100.

²⁵² GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 82.

baix pretexte de qu'havia contribuït a llur derrota pels austríacs en la batalla de Calafat. (Vid. *le Memoire sur Maurogeny* per M. Antonopoulos, en la revista Byron, 1878. p. 305-311). També s'hi trobarà el nom de la jove i bella Madame Maurogeny en les relacions de la major part dels fil·hel·lens que han visitat la Grècia durant la Revolució. (Vid. entre altres obres: *Mavrogénie ou l'Héroïne de la Grèce, nouvelle historique et contemporaine, suivie d'une lettre de l'héroïne aux dames Parisiennes*; per J. Ginonvier, París, 1825)».²⁵³

Nicolas Mavrogény fut dragoman de la flotte sous l'amiral Hassan-Pacha qui reconquit la Morée après la révolte provoquée par les Russes en 1770. Il fut nommé prince de Valachie en 1786. En mars 1789, il fut décapité par les Turcs, sous prétexte qu'il avait contribué à leur défaite par les Autrichiens à la bataille de Kalafat (Voy. le *Mémoire sur Maurogeny* per M. G. Antonopoulos, dans la Revue Byron, n° VI, 1878. p. 305-311) [...] On trouvera le nom de la jeune et belle Madame Mavrogény dans les récits de la plupart des philhellènes qui ont visité la Grèce au moment de la Révolution (Voy. entre autres, : *Mavrogénie ou l'Héroïne de la Grèce, nouvelle historique et contemporaine, suivie d'une lettre de l'héroïne aux dames Parisiennes*; per J. Ginonvier, París, 1825).²⁵⁴

Nicolas Mavroyenis was dragoman of the fleet under Admiral Hassan -Pasha, who subdued the Morea after the revolt provoked by the Russians in 1770. He was appointed Hospodar of Walachia in 1786. In March 1789 he was decapitated by the Turks on the pretext that he had contributed to their defeat by the Austrians at the battle of Kalafat. (See *Mémoire sur Mavroyenis* by G. Antonopoulos in the Byron of 1878, p. 305.) The name of the young and beautiful Miss Mavroyenis is mentioned in the works of most of the Philhellènes who visited Greece during the Revolution. (See Rayband, *Mémoires sur les Grecques*, Paris, 1825 ; *Mavrogénie ou l'Héroïne de la Grèce, nouvelle historique et contemporaine, suivie d'une lettre de l'héroïne aux dames Parisiennes*; per J. Ginonvier, París, 1825).²⁵⁵

La nota 22 es un aclariment de Rubió sobre el terme *dragoman*, que no apareix en les edicions francesa i anglesa: «interpret o torsimany».²⁵⁶

²⁵³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 96. (15 maig 1882)

²⁵⁴ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 151.

²⁵⁵ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 126.

²⁵⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 96. (15 maig 1882)

La nota 24, «literalment *la Ciutat*»,²⁵⁷ es refereix a la paraula grega del text, Polis, la «Ciutat» en majúscules, que és com encara avui dia els grecs es refereixen a Constantinoble, l'actual Istanbul, rebatejada així pels otomans després de la caiguda d'aquesta, a partir de l'expressió *eis tin poli*, «anar a ciutat», d'aquí Is-tin-bul i posteriorment Istanbul. Tanmateix, l'aclariment devia ser del tot insuficient per als lectors. Les edicions francesa i anglesa simplement la tradueixen per *Constantinoble*.

La nota 24 és una indicació geogràfica que reproduïx la nota francesa, tal com fa l'anglesa:

Les Moulins, Οί Μίλλοι, est le nom d'une localité sur le golfe et en face de la ville de Nauplie. Elle servait de port aux assiégeants.²⁵⁸

Els Molins (I Milli), es lo nom d'una localitat en lo golf y devant de Nauplia. Servia de port als sitiadors.²⁵⁹

The Mills, Οί Μίλλοι is the name of a small haven facing the town of Nauplia ; it was the port used by the Greek army investing the fortress.²⁶⁰

La nota 26, extreta de l'edició anglesa, relata la caiguda de la ciutat de Nàuplia en mans dels revolats grecs, el 25 de novembre de 1882.

Lo conveni per la rendició de Nauplia fou firmat lo 18 de juny de 1822. Los sitiats allargavan la cosa ab l'esperansa de que la expedició de Draw-Alí portaria no sols llur deslliuransa, sino la sumisió de tota la Grecia... [...] Llavors fou représ lo siti de Nauplia; la ciutat resistí fina al 25 de novembre, en qual dia Staikos, ab un grapat de valents, s'apodera de la ciutadela de Palamedra. y Nauplia tingué qu'entregarse á l'endema, (V. Tricoupi, 11. cap. 34).²⁶¹

The convention for the surrender of the Nauplia was signed on June 18, 1822. But the besieged protracted the negotiations in the hope that Dram-Ali's expedition would not only save the fortress, but completely subjugate Greece... [...] The siege

²⁵⁷ *Ibidem*, p. 96.

²⁵⁸ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 168.

²⁵⁹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 98. (15 maig 1882)

²⁶⁰ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 141.

²⁶¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 105. (1 juny 1882)

of Nauplia was recommenced. The town resisted until the morning of 12th December, the festival of St. Andreas, when Staikos, with a handful of devoted men, captured the citadel of Palamidi.²⁶²

La nota 27, que descriu l'avenç de Dram-Alí cap a Hidra, és exacta al comentari de la nota 19 francesa, que no apareix en l'edició de Gennadius:

«En tant que Dram-Alí avansava com triunfador cap á Corinto ahont debia esser derrotat, la flota turca, reforçada per las escuadras de l'Egipte y de l'Algeria, y forta de vuitanta quatre vaixells, apareixia lo 15 de juliol de 1822 devant d'Hydra. Son objecte semblava esser lo d'entrar en lo golf de Nauplia; mes en lloch d'anar en ajuda de la ciutat sitiada, continuá tranquilament son camí y anclá, cinc dias després, davant de Messolonghi.» (Tricoupi, II. cap. XXXVI).²⁶³

«Tandis que Dram-Alí s'avançait en triomphateur vers Corinthe où il devait être battu, la flotte turque, renforcée par les escuadres de l'Égypte et de l'Algérie, et forte de quatre-vingt-quatre vaisseaux, apparaissait, le 15 juillet 1822, devant Hydra. Son but devait être d'entrer dans le golfe de Nauplie; mais au lieu de se porter au secours de la ville assiégée, elle continua tranquillement sa route et mouilla, cinq jours après, devant Missolonghi.» (Tricoupi, II. ch. XXXVI).²⁶⁴

La nota 28 aclareix el valor de cinc mil piastres: «Prop de mill franchs»,²⁶⁵

Aquesta conversió monetària en les edicions francesa i anglesa apareix a peu de pàgina.

La nota 29 descriu l'exigència de rendició per part otomana de l'illa de Miconos, tal com feia el rei persa Xerxes quan demanava, en senyal de submissió, «l'aigua i la terra», exigència que els illencs no només no van acceptar, sinó que es van defensar, fet que va provocar la retirada turca. Rubió reproduceix la nota 20 francesa, que no apareix en l'edició anglesa:

²⁶² GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 144.

²⁶³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 107. (1 juny 1882)

²⁶⁴ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p.

²⁶⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 114. (15 juny 1882)

«Lo 8 d'octubre de 1822, la flota turca aparequé devant de l'illa de Myconos. Los habitants, en lloch oferir a l'enemich l'aigua y la terra, li llansaren balas y foch... [...] La flota no volgué castigar l'illa atrevida, ni deturarse devant las altres illas vehinas. tant mes, quant veyá abordo al costejar l'illa de Tinos, una pila d'hommes armats disposats á resistirse. La flota turca continua sa ruta cap á Tenedos.» (Tricoupi, tomo II, capitol XXXVIII).²⁶⁶

«Le 8 octobre 1822, la flotte turque apparut devant l'île de Myconos. Les habitants, au lieu d'offrir à l'ennemi l'eau et la terre, lui lancèrent des balles et du feu.... [...] La flotte ne voulut point punir l'île audacieuse, ni s'arrêter devant les autres îles voisines, d'autant plus qu'on voyait, du bord, en côtoyant l'île de Tinos, une d'hommes armés prêts à résister. La flotte turque continua sa route vers Tenédos.» (Tricoupi, t. II, capitole XXXVIII).²⁶⁷

La nota 30 és un aclariment fonètic a propòsit de l'ús dialectal del so *k* en diferents illes gregues. És una adaptació abreujada de la nota francesa, que també reproduïx Gennadius en anglès, i que segurament degué servir més aviat de poc al lector català, desconexedor d'aquells fenòmens lingüístics:

En la major part de las illas gregas *k* ans de las vocals *e*, *i*, *g*, y de diptongos se pronuncia com la *c*, italiana ans de *e*, *i*. Així mateix la *g* y la *j* se pronuncian com guturals ans de *o* y *a* y com suaus ans de las demés vocals.²⁶⁸

Le son du κ se modifie, en se radoucissant, devant les voyelles ϵ , η , ι , υ ainsi que devant les diphtongues ayant le son de ces voyelles. Dans la plupart des îles de l'Archipel, ce radoucissement se fait à tel point que le χ se prononce comme le *c* italien devant les voyelles *e* et *i*. De même le γ et le χ se prononcent d'une manière gutturale devant les vocales *o* et *a*, tandis que, devant les voyelles et les diphtongues repondant aux sons ϵ et ι , elles se radoucissent.²⁶⁹

In most of the Greek islands the sound of κ before the vowels ϵ , ι , υ , and the diphthongs of the same value, becomes as soft almost as the Italian *c* before *e* and *i*.

²⁶⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 122. (1 juliol 1882)

²⁶⁷ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 206.

²⁶⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 124. (1 juliol 1882)

²⁶⁹ QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 221.

In like manner γ and χ are pronounced as gutturals before o and α , whereas they become soft before the above-mentioned vowels.²⁷⁰

La nota 31, i darrera, explica al lector el terme *demogerontes*, els ancians del poble, que regentaven el poder, dins d'una gerontocràcia que es remuntava a Homer:

Los magistrats, en l'illa de Chios y en muchas otras localidades de Grecia. eran anomenats *demogerontes*, los vells de la comuna, los ancians del poble. La paraula es antiga. Horner l'emplea en lo mateix sentit. V. *Iliada*. III v. 149 y XI v. 372. V. també Euripides. *Andrómaca*, vers 300.²⁷¹

La nota francesa és l'original:

Les magistrats, dans l'île de Chios et dans plusieurs autres localités en Grèce, étaient appelés démogérontes, les vieux de la commune, les anciens du peuple. Le mot est ancien. Homère l'emploie dans le même sens. V. *Iliade*, III. Vers 149, et XI v. 372. V. aussi Euripide, *Andromaque*, vers 300.²⁷²

I l'anglesa la reproduueix:

The local magistrates in Chio and in most of the other parts of Greece were called demogerontes, elders of the commune. This is a very ancient designation, being employed in the same sense in Homer: *Iliad*, III. 149, xi. 372. Also Euripide's *Andromache*, v. 300.²⁷³

La darrera nota de l'edició anglesa fa referència al nom que rebia la part surd de l'illa, Masticokhòria, «la terra del mastic», l'apreciada substància amb què els quiotes pagaven els impostos a la Gran Porta i que fou la base de la seva economia posterior a la independència. Tot i que el mastic era perfectament conegut a Occident, ni Rubió ni Queux de Saint-Hilaire n'ofereixen cap explicació:

²⁷⁰ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 185.

²⁷¹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 125. (1 juliol 1882)

²⁷² QUEUX DE SAINT HILAIRE, Auguste. 1879. *Op. cit.*, p. 222.

²⁷³ GENNADIUS, John. 1881. *Op. cit.*, p. 186.

«*Masticochoria* is the name given collectively to the 22 villages situated in the southern part of the island, where the mastic is produced». ²⁷⁴

3. 3. 5. Qüestions de traducció

En els capítols anteriors ja hem vist com Antoni Rubió i lluch, format en el camp de la filologia clàssica, assolí de mica en mica un grau de coneixement del grec modern (o, si es vol, del grec *katharévusa*) prou notable per a, d'una banda, escriure-hi algunes cartes i, de l'altra, llegir i traduir les obres que més li interessaven per a les investigacions de la història i de la literatura medieval. L'estudi de la presència catalana a Grècia portà Rubió a traduir al castellà l'assaig d'Epaminondas Stamatiadis, *Els catalans a Orient* (1869), versió que no publicà mai. Precisament la recerca sobre l'autor d'aquell treball el posà en contacte, gràcies a l'hel·lenista Queux de Saint-Hilaire, amb l'escriptor grec Dimítrios Vikelas.

Aquesta *katharévusa* que Rubió podia desxifrar era una variant arcaica creada a partir de les característiques lèxiques i morfosintàctiques del grec antic, en oposició a la llengua popular que havia evolucionat amb el pas dels segles. En l'intent de depuració lingüística, els defensors d'aquest model van voler, fins i tot, recuperar alguns elements fonètics del grec antic que s'havien perdut o s'havien transformat en la llengua parlada, així com l'ús del complicat sistema polítònic de l'escriptura antiga.

Morfològicament, els trets més importants són la recuperació del cas datiu per a la funció de complement indirecte, que en grec modern havia estat substituït per construccions preposicionals amb acusatiu (σ'εμένα «a mi», για μένα «per a

²⁷⁴ Ibídem, p. 197.

mi»), i de complement circumstancial precedit de preposicions, que en la llengua popular s'havia optat també per l'ús de l'acusatiu; la dels participis en veu activa, mitjana i passiva del grec antic, que havien estat substituïts per construccions de relatiu i de gerundi, i el retorn a la complexa conjugació verbal, caracteritzada per marques temporals, com ara augment, reduplicació, desinències...

Pel que fa a la sintaxi, mentre la llengua demòtica l'havia simplificat, la *katharévusa* recuperava la del grec antic, plena de partícules que determinen l'aspecte verbal i el tipus de subordinació, i articulada en llargs períodes oracionals.

En el camp en què aquesta variant culta va fer els esforços més notables fou en el semàntic. Es van descartar molts termes populars, que la llengua havia manllevat d'altres idiomes a través del temps, principalment del llatí, de l'italià, del francès i, sobretot, del turc, i es van substituir, restaurant les formes del grec antic o amb neologismes formats, a la manera de les llengües europees, a partir dels ètims antics. Igualment, es va optar per recuperar el lèxic de la llengua àtica, convertida en *koiné* en època alexandrina, per substituir termes que havien evolucionat de formes homèriques o dialectals, com per exemple ψάρι, ψωμί, μαλλιά, καράβι (peix, pa, cabells, vaixell), pels seus equivalents grecs estàndards: ἰχθύς, ἄρτος τρίχες. πλοίο.

Totes aquestes diferències feien que la *katharévusa* fos pràcticament intel·ligible per a un grec corrent amb una educació bàsica. En canvi, per als hel·lenistes europeus, aquesta llengua artificial era tan propera al grec antic que no presentava cap dificultat de comprensió. A més, la idea de depuració lingüística, de purificació, va ser ben rebuda per l'erudició europea, especialment per l'alemanya i la francesa, i va ser considerada com un element important d'afirmació nacional i

d'identitat europea, en considerar que la Grècia clàssica era el bressol de la cultura occidental. No són estranys, doncs, els comentaris de Rubió a propòsit dels defensors i detractors d'aquesta variant lingüística, ni la convicció del triomf de la llengua culta sobre l'empobrida parla popular, als quals ja ens hem referit anteriorment.

D'altra banda, en aquest afany de depuració, cada escriptor, cada intel·lectual, cada cercle acadèmic anà afegint i adoptant noves reformes sense un consens lingüístic. Això encara féu més difícil la implantació d'un model únic d'aquesta variant, quan, a més, la força de la llengua demòtica i dels seus seguidors era incontenible. Com a conseqüència, alguns autors van tendir a la simplificació, en un intent de congruar llengua parlada i escrita; d'altres, en canvi, van radicalitzar-la encara més, fins a convertir-la pràcticament en grec antic. Així, podem parlar de diferents *katharévuses*, segons el grau de complexitat de les estructures. Si en el camp de la llengua escrita la imposició d'aquest model fou una lluita que durà molts anys (fins a l'aparició del gran normativitzador Manolis Triandafil·lidis, que fou capaç d'unificar criteris i fixar definitivament la nova gramàtica de la llengua), en el de la llengua parlada, la batalla feia temps que s'havia decantat a favor de la *dimotikí*. Dit d'una altra manera, els filhel·lens europeus que visitaven Grècia no es podien fer entendre parlant *katharévusa*.

Dimítrios Vikelas es trobava a mig camí entre els defensors més acèrrims del retorn al grec antic i els que progressivament tendiren a atansar-se a la llengua demòtica amb l'objectiu d'aconseguir una llengua nova, depurada, però comprensible per al poble. Per il·lustrar millor les característiques de la llengua de Vikelas, hem triat un passatge del començament del capítol III del *Lukís Laras* en la forma

original, que acompanyem de la versió en llengua demòtica, extreta d'una edició escolar,²⁷⁵ i de la traducció de Rubió:

Ὅθεν εὐρισκόμεθα συντροφευμένοι εἰς τὴν ἐξοχὴν. Ἦτο δὲ τοσοῦτω μᾶλλον εὐχάριστον νὰ βλεπώμεθα μετὰ τῶν οἰκείων, καθ' ὅσον ἐν τῇ τρομοκρατίᾳ ὑπὸ τὴν ὁποίαν, ἐσχάτως μάλιστα, διεβιοῦμεν εἰς τὴν πόλιν, οὔτε τῶν οἰκιῶν μας ἐξηρχόμεθα οὔτε ἐπισκέψεις ἀντηλλάσσομεν. Αἱ θύραι ἔμενον κλεισταὶ καὶ ἡμῖκλειστα τὰ παράθυρα. Προσπαθῶ ἤδη νὰ ἐνθυμηθῶ, ἐὰν ἐπὶ μῆνας εἶδα ξένον ἀναβαίνοντα τὴν κλίμακά μας καὶ δὲν ἐνθυμοῦμαι εἰμὴ μόνον τὸ κατηφὲς τοῦ Ζενάκη πρόσωπον.²⁷⁶

Brisκόμασταν λοιπὸν με συντροφιά στην ἐξοχή. Κι ἦταν τόσο πολὺ εὐχάριστο νὰ βλεπόμαστε με τοὺς συγγενεῖς, μια και στις συνθήκες τρομοκρατίας που ζούσαμε στην πόλη, τελευταία κυρίως, οὔτε βγαίναμε ἀπ' τα σπίτια μας, οὔτε ανταλλάσσαμε ἐπισκέψεις. Οἱ πόρτες ἔμεναν κλειστὲς και τα παράθυρα μισόκλειστα. Προσπαθῶ τώρα νὰ θυμηθῶ ἀν εἶδα, γιὰ μῆνες ολόκληρους, κάποιον ξένο ν' ἀνεβαίνει τὴ σκάλα μας και δὲν θυμάμαι παρά μόνο παρά μόνο το κατσοφιασμένο πρόσωπο τοῦ Ζενάκη.²⁷⁷

Per tot això no restarem sols al camp. Ab tant major gust veyam als nostres íntims, en quant ab lo pánich en que habiam viscut sobre tot als últims temps á la ciutat, ni gossavam sortir de casa, ni 'ns tornavam las visitas. Las portas estavan tancadas y las finestras mitg badadas. Veig si puch recordá si havia vist en alguns mesos pujar la nostra escala á algun estrany, y tan sols recordo 'l semblant rufol d'en Zenaki.²⁷⁸

El text en *katharévusa* no representava cap obstacle de comprensió morfosintàctica per a Rubió, que, amb l'ajuda del diccionari grec-francès que tingué a l'abast, podia solucionar els entrebanccs lèxics que se li presentaven. Tot seguit reportem les característiques arcaitzants d'aquest fragment, comparant-les amb les formes en grec modern:

²⁷⁵ VIKELAS, Dimítrios. 1998. *Lukís Laras*. Atenes: Iliotrópio.

²⁷⁶ VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 53.

²⁷⁷ VIKELAS, Dimítrios. 1998. *Op. cit.*, p. 15.

²⁷⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 50 (1 març 1882).

- ♣ Εύρισκόμεθα: 1a persona del plural del verb antic εύρισκω: «ens trobàvem» / βρισκόμασταν: el verb antic ha patit l'afèresi del prefix εύ-, «bo, bona», que trobem en noms o mots com Eulàlia, Eugènia, eufemisme.
- ♣ Συντροφευμένοι: participi passiu del verb συντρέφω, «reunits» / με συντροφιά: substitució del participi per règim proposicional: «en companyia»
- ♣ εις τὴν ἐξοχὴν: ús de la preposició antiga εις + acusatiu / στην ἐξοχή. Contracció de la preposició εις + l'article την = στην.
- ♣ ἦτο: 3a persona del singular de l'imperfet i perfet del verb εἶμί «ser», recuperada dels evangelis / ἦταν : forma adoptada pel grec modern.
- ♣ νὰ βλεπώμεθα: retorn a la desinència antiga de 1a persona del plural -μεθα/ να βλεπόμαστε: en demòtic s'havia imposat la forma -μαστε.
- ♣ μετὰ τῶν οἰκειῶν: ús de la preposició μετὰ amb genitiu i de la paraula clàssica οἰκειῶν «dels de la casa» / με τους συγγενεῖς: generalització de la preposició με amb acusatiu enloc de genitiu. Ús del terme: συγγενεῖς: «de la família»,
- ♣ ὑπὸ τὴν ὁποίαν: us del pronom relatiu declinat, en aquest cas en acusatiu femení singular, «sota la qual» / που: el grec modern ha generalitzat la partícula relativa που, «que».
- ♣ διεβιοῦμεν εις τὴν πόλιν : ús del verb clàssic διαβίωω, «passar la vida» / ζούσαμε στην πόλη: amb la forma ζω «viure».
- ♣ Αἱ θύραι ἔμενον κλεισταὶ: ús de la paraula antiga θύρα, «porta», i recuperació de la desinència del nominatiu plural femení de la primera declinació: -αὶ / Οἱ πόρτες ἔμεναν κλειστές: el grec moderna substituï la paraula θύρα, per la forma llatina «porta». La desinència femenina de plural es generalitzà en -es, a partir de la tercera declinació.
- ♣ καὶ ἡμῖκλειστα τὰ παράθυρα: retorn a la forma clàssica ἡμί, que significa «meitat», igual que en neologismes com «hemicicle» / και τα παράθυρα μισόκλειστα: el grec modern substituï l'antiga forma pel prefix μισό-, «mig».
- ♣ ξένον ἀναβαίνοντα τὴν κλίμακά μας: ús del participi actiu declinat ἀναβαίνοντα «rujant»; recuperació de la forma antiga κλίμακά, «escala»/ κάποιον ξένο ν' ανεβαίνει τη σκάλα μας: substitució del participi actiu per

una construcció relativa: «que pugés»; la paraula σκάλα és l'adaptació de la forma llatina.

- ▲ τὸ κατηφὲς τοῦ Ζενάκη πρόσωπον: retorn a la dislocació sintàctica del complement de nom, que s'intercala dins del sintagma nominal. Literalment: «el rúfol de'n Zenakis rostre de» / το κατσουφιασμένο πρόσωπο του Ζενάκη: «el rostre rúfol d'en Zenakis».

Referint-nos ja a la traducció, la comparació amb l'original ens permet afirmar que, en general, Rubió aconseguí un grau de fidelitat i literalitat considerables. Tot i manifestar la temença que la versió no fes justícia al text, «per inesperienza en escullir los plechs que mes puguen escáureli»,²⁷⁹ el mateix Vikelas, capaç, ni que fos amb dificultat, de resseguir la versió catalana, el felicità pel resultat obtingut i només li assenyalà un parell d'errades, que atribuí a errors tipogràfics.²⁸⁰ Si deixem de banda les adaptacions de noms propis i topònims, els poquíssims errors de traducció i/o d'impressió i certes similituds amb la versió francesa que hi ha, hem de concloure que Rubió reproduí magistralment la senzillesa narrativa d'un text que volia ser l'autobiografia d'un humil comerciant originari de l'illa de Quios. I això sense renunciar a la llengua literària que defensava per a la prosa, el «bell catalanesch que [...] s'escrivía encara per tot arreu cap á la fi del segle XV i comens del XVI; trayentne vulgarismes, llatinisnies y paraules forasteres; prenent lo bo de la llengua moderna».²⁸¹ La traducció de Rubió és fluïda, anostrada o, per dir-ho amb les paraules de Rubió, escrita en un català que: «té [...] la naiveté que encanta en l'original grech, y lo mateix sabor popular que l'avalora. Més direm; escenas hi ha

²⁷⁹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 251.

²⁸⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 2006. *Op. cit.*, p. 106.

²⁸¹ [RUBIÓ I LLUCH, Antoni] ANÒNIM. 1891. *Op. cit.*, p. 236.

que semblan dictadas més per un català, que per un habitant de Grècia».²⁸² En aquest sentit, Rubió fou un reescriptor *avant la lettre*, en un moment en què la traducció catalana, i encara menys la de novel·la, no havia irromput com un element que ajudà a la fixació literària, procés que s'inicià en el modernisme del tombant de segle i triomfà en el noucentisme. Un avançat al seu temps que, conscient dels paral·lelismes entre Grècia i Catalunya en la qüestió lingüística, en la diglòssia entre registre popular i culte va intentar incidir en el sistema meta amb una traducció que, a més, incorporava un llarg pròleg en què s'introduïen ja algunes «intuïcions» traductològiques, abans que ho fessin Antoni Bulbena, Arthur Masriera, Joan Maragall, Josep Carner, Manuel de Montoliu o Cebrià Montoliu, per citar cronològicament alguns noms. De fet, la seva versió unia els conceptes d'*acceptabilitat* i d'*adequació* que, segons l'escola de la manipulació, normalment solen divergir en la recepció dins del sistema d'arribada. Manllevant les paraules de Josep Marco, Rubió, d'una banda «dóna prioritat a les convencions i normes imperants al sistema literari receptor»,²⁸³ és a dir, a les de la Renaixença, i ofereix al lector una traducció *acceptable*, basada en els criteris lingüístics, estètics i culturals que aquest moviment defensava; al mateix temps, però, si tenim en compte «el respecte al text original i la reproducció, en la mesura que siga possible, de tots els seus matisos»,²⁸⁴ podem parlar amb propietat d'*adequació*. Quina capacitat d'influència en el sistema receptor o en la creació del cànon literari català tingué Rubió? Molt poca, sense dubte, sobretot perquè en el moment de l'esclat de la traducció a Catalunya, Rubió ja havia abandonat aquesta tasca i s'havia centrat en la

²⁸² RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 251.

²⁸³ MARCO, Josep. 2000. «Funció de les traduccions i models estilístics: el cas de la traducció al català al segle XX». *Quaderns. Revista de Traducció*, 5, p. 30.

²⁸⁴ *Ibidem*, p. 30.

docència i els estudis històrics; a més, amb el retorn als clàssics que impulsà el noucentisme (de la mà de la Fundació Bernat Metge i de les traduccions homèriques de Carles Riba), l'interès per les lletres neogregues es perdé i la producció literària de la Grècia moderna quedà novament sota el pes i el prestigi dels autors de la Grècia eterna.

D'altra banda, malgrat tenir a l'abast les edicions francesa i anglesa, en el cas de Rubió no podem parlar ni de llengua interposada —com en Joan Sales—, ni de confrontació textual —com s'esdevingué amb Jaume Berenguer i, en certa manera, també amb el Kavafis de Riba. De les versions esmentades, a les quals cal afegir l'alemanya de Wagner, n'aprofità exclusivament les notes i els pròlegs. Tot seguit mostrem quatre exemples que il·lustren l'acurada feina que dugué a terme. El primer se situa a l'inici del relat. El protagonista narra els primers anys de joventut i de feina en el comerç familiar a la ciutat d'Esmirna. Rubió respectà escrupolosament el text grec, incloent-hi l'estructura sintàctica, que combinava, com es pot observar, estructures paratàctiques amb llargs períodes hipotàctics.

Κατά τας αρχάς του έτους 1821 ευρισκόμεν ης Σμύρνην. Ήμην τότε εικοσαετής σχεδόν. Προ επτά ήδη ετών ο διδάσκαλος μου, ο Παππά Φλούτης, θεός συγχωρέσει τον, είχε βεβαιώσει τον πατέρα μου, ότι έμαθα πλέον όσα γράμματα αρκούν εις άνθρωπον μέλλοντα να μετέλθη το εμπόριον; ο δε πατήρ μου είτε πεισθείς υπό των λόγων του αγαθού ιεροδιδασκάλου, είτε θεωρών το σχολείον του πρακτικού βίου ως ωφελιμώτερον δι' εμέ, δεν ενέκρινε να με αφήση εις Χίον προς εξακολούθησιν των σπουδών μου, αλλά μ' επήρην έκτοτε εις Σμύρνην, παραλαβών με κατ' αρχάς μεν ως μαθητευόμενον, μετ' ου πολύ δε ως εταίρον εις το εμπορικόν του κατάστημα. Ο Ύψιστος εν τούτοις ηυλόγει τους κόπους μας. Το ισοζύγιον εκάστου έτους ήτο παχύτερον του προηγηθέντος, και η εμπορική μας υπόληψις εστερευούτο επί μάλλον και μάλλον εις την αγοράν της Σμύρνης. Άλλως τε,— δύναμαι μετά υπερηφανείας να το είπω,— απ' αρχής ο πατήρ μου είχεν αποκτήσει όνομα καλόν και υπόληψιν άκραν, διότι ήτο τιμιώτατος και ακριβέστατος εις τας συναλλαγάς του. Οφείλω δε να προσθέσω, (και δεν

το λέγω διά να επαινεθώ, γνωρίζων εκ πείρας, ότι ο εαυτόν επαινών ή πλανάται, ή συχνάκις άλλους θέλει ν' απατήση,, αλλά το λέγω ως φόρον υικής ευγνωμοσύνης,) ότι την επιτυχίαν εις το στάδιον του εμπορικού μου βίου την χρεωστώ, προ παντός άλλου, εις τας αρχάς της τιμιότητος, τας οποίας από της παιδικής έτι ηλικίας μου ενέπνευσεν ο πατήρ μου.²⁸⁵

En lo comensament del any 1821 me trobava jo a Smirna. Tenia jo llavors prop de vint anys. En feya ja set que mon mestre, lo Pappa Floutis,(Deu l'haja perdonat), havia assegurat á mon pare, que de coneixements en tenia jo més que'ls suficients pera un home qui 's destina al comers; y aixís fou que mon pare, ja persuadit perlas rahons del sacerdot, ja que vejés la escola de la vida práctica com més útil per mi, no cregué del cas deixarme anar á Chio pera continuar mos estudis, sino que 'm portá á Smirna al seu costat, empleantme al principi com á dependent, y associantme després al establiment de comers. A tot aixó lo Senyor benehia nostres esforsos, d' aital manera, que 'l balans d'any en any era més important, y 'l postre crédito se consolidava més y més en lo mercat de Smirna. Per altra part,—ho puch dir ab orgull—desde 'l principi mon pare havia adquirit bon nom y gran credit, perquè era molt honrat y exacte en los seus negocis. Mes dech afegir, (y no ho dich pera alabarme, perquè se per experiencia qu' el que á si mateix s' alaba ó s' enganya ó vol moltes vegadas enganyar als altres, sino que ho dich com un tribut de reconeixement filial), que ma fortuna en la carrera comercial, la dech més que á altre cosa, als principis de honradesa, que desde la meva infancia m' inspirá mon pare.²⁸⁶

El segon exemple pertany al final del capítol tercer, quan el protagonista fuig dels turcs amb tota la família per les muntanyes de Quios. Vikelas descriu el difícil camí cap a la llibertat com si es tractés d'una ascensió inacabable, que Rubió traduí amb una vivesa i una naturalitat com si, certament, hagués estat escrita per un excursionista català:

Αρχίζεις μετά θάρρους την πορείαν. είναι τραχεία η άνοδος και ο ιδρώς περιβρέχει εντός ολίγου το μέτωπόν σου. Αλλ' η προς το τέρμα προσέγγισις σμικρύνει του κόπου την αίσθησιν. Την βλέπεις άνωθέν σου την κορυφήν. Προχωρείς προς αυτήν. Επλησίασες! Ολίγα έτι μένουν

²⁸⁵ VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 1.

²⁸⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 251.

βήματα. Έφθασες! Αλλ' όχι. Δεν ήτο τούτο η κορυφή. Σε ηπάτησε του βουνού το εξόγκωμα. Παρέκει, υψηλότερα είναι η αληθής κορυφή του. Η απόστασις δεν φαίνεται μεγάλη. Εμπρός! Και αρχίζεις εκ νέου την ανάβασιν, με τα γόνατα ολιγώτερον στερεά, με ταχύτερους της καρδίας παλμούς. Και φθάνεις εκεί, και την κορυφήν την βλέπεις μακρότερα πάλιν. Και τας δυνάμεις σου τας εξήντησας ήδη αγωνιζόμενος να φθάσης εις το τέρμα, το δε τέρμα απομακρύνεται καθόσον νομίζεις ότι το ήγγισες. Καταβεβλημένος, ασθμαίνων, βλέπεις επί τέλους τον ουρανόν όπισθεν της τελευταίας άκρας, και τότε πίπτων επί του χώματος, όπως αναλάβης δυνάμεις, βλέπεις κάτω την κοιλάδα και θαυμάζεις το ύψος εις το οποίον ανήλθες.²⁸⁷

Has emprés may, amich lector, la pujada d'una alta muntanya? Comensa lo camí ab coratje; la ascensió es difícil y la suor banya dintre de poch lo teu front: més la proximitat del terme disminueix la fatiga. Lo tens allí demunt del teu cap. Avansas cap á ell, t'hi acostas, sols te restan alguns passos, y 'l tocarás. Mes no, no hi ets encara; era una ondulació de la montanya lo que t` y havia enganyat. Allí lluny, mes elevat está 'l veritable cim. La distancia no sembla pas gran cosa. Avant donchs! Y altre colp de nou comensas la pujada, y ab las camas menys fermas, y sent mes frequents los bategaments del cor. Hi arribas y veus que lo cim es encara mes lluny. Mes las forsas se t'acaban lluytant pera conseguir la punta; y lo terme 's mostra mes lluny quantas vegadas creus arribarhi. Esbufegant, afadigat veus al fi lo cel darrera de l'ultim cim, y llavors te deixas caurer á terra per reprendre forsas, miras abaix la vall i t'admiras de l'altura ahont has arribat. Vet aquí com passaren aquells deu mesos. Avansavam sempre, pero lo cim de nostre montanya desde'l principi estava ccobert de núvols y no'l veyam.²⁸⁸

El tercer exemple que proposem correspon al moment en què la petita Adriana es llença a l'aigua desesperada, després de la mort de tota la família a mans dels turcs. L'escena és commovedora i Rubió s'hi aplicà per transmetre el dolorós suïcidi d'una criatura indefensa i els esforços inútils del protagonista per salvar-la, que li fa exclamar: «Oh! may he odiat tant als Turchs com en aquell moment».

²⁸⁷ VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 53.

²⁸⁸ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1882. *Op. cit.*, p. 34 (1 de març 1882).

Και παρήρχοντο αι ώραι. Αλλ' η γενική επί του πλοίου ησυχία και η μονότονος της θαλάσσης βοή, και του σκάφους η κίνησις ήρχιζον βαθμηδόν να επενεργώσιν επί του απηυδημένου μου σώματος. Χωρίς εντελώς να κοιμώμαι, ήρχιζον ήδη αι σκέψεις μου να λαμβάνωσιν ονειρών μορφήν, ότε εξαίφνης ακούω ήχον βαρύν σώματος πίπτοντος εντός της θαλάσσης και τρόμου συγχρόνως κραυγάς :

— Έπεσε εις την θάλασσαν ! Έπεσε εις την θάλασσαν!

Ευρέθην διά μιας εις την πρύμνην. Η Ανδριάνα δεν ήτο εις την θέσιν της. Οι δ' επιβάται σκύπτοντες από των πλευρών του πλοίου έβλεπον την θάλασσαν, και αι γυναίκες έκραζον :

—Έπεσε εις την θάλασσαν! Σώσατέ την!

Ο πλοίαρχος διέταξε να χαλαρώσωσι τα ιστία.

Εκόπη του πλοίου ο δρόμος, και η λέμβος κατεβιβάσθη. Αλλ' ο άνεμος έπνεε δυνατός και είχομεν ήδη αφήσει οπίσω το άγνωστον εκείνο σημείον, όπου ηκούσθη ο απαίσιος ήχος, όπου η Ανδριάνα εροίφθη εις το πέλαγος.

Ω! ποτέ δεν εμίσησα τους Τούρκους όσον κατ' εκείνην την στιγμήν!

Επήδησα εντός της λέμβου πριν ή δυνηθή ο πλοίαρχος να μ' εμποδίση. Οι ναύται εκωπηλάτουν βιαίως. Υπήγομεν οπίσω. Εσιωπώμεν προσέχοντες μη ακούσωμεν την φωνήν της. Εκράζομεν δυνατά διά ν' ακουσθώμεν. Τίποτε! Εβλέπομεν εις το σκότος μη διακρίνωμεν μορφήν τινα επί των κυμάτων. Τίποτε! Τίποτε!

Εκεί, λευκή τις σκιά επί των υδάτων επέσυρε το βλέμμα μου. Την δεικνύω προς τους ναύτας. Κωπηλατούμεν, πλησιάζομεν. Ήτο ο λευκός της Ανδριάνας κεφαλόδεσμος.²⁸⁹

Aixis veya passar las horas lentament, quant la calma general d'abordo, y lo soroll monótono de la mar y 'l moviment del barco, començaren á exercir sa influencia en mon cos afadigat. Sens estar adormit completament, mas ideas prenian la forma de somnis, quant tot de colp sento 'I soroll d' un cos que cau al ayga, y ensemps crits de terror.

—Ha caigut al mar! Ha caigut al mar!

En un moment me vaig trovar á la popa. Andriana no era al seu lloch. Los pasatjers treyent lo cos apoyat en las baranas, miravan al mar, y las donas cridavan:

—Ha caigut al mar! Salvaula!

²⁸⁹ VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 115.

Lo capitá feu amainar velas, maná aturar la velocitat de la nau, y baixá al aygua una llanxa. Mes lo vent bufava ab forsa y haviam deixat enrera lo punt desconegut, ahont s'havia sentit lo fatal crit; ahont Andriana s'havia tirat al aygua. en aquel!

Oh! may he odiat tant als Turchs com en aquell moment. Jo havia saltat á la barca ans que 'l capitá ho impedis. Los mariners remavan ab forsa, y tornarem endarrera, tant aviat callant pera veure si sentiam sa veu, com cridant ab tots los nostres pulmons, pera fernos sentir d'ella. Tot en vá! Mirarem en las tenebras per si distingiam alguna forma humana en las onas.

Res! absolutament res! De prompte una cosa blanca sobre l' aygua crida m' atenció y l' ensenyo als marinérs. Remem ab mes forsa y 'ns acostem.

Era la blanca cofia de Andriana que surava sobre 'l mar.²⁹⁰

Els darrers exemples seleccionats són uns fragments amb diàlegs. Rubió adoptà el registre col·loquial per transmetre els sentiments, les passions humanes d'una gent que maldava, no ja per la independència del país, sinó per conservar la pròpia vida. El dramatisme de la fugida, per exemple, es fa palès en la imploració de la mare del protagonista, en demanar-li que no es preocupi per ells i salvi les germanes:

Κατ' εκείνην την στιγμήν η μήτηρ μου όπισθεν μ' έλαβεν εκ της χειρός. Εστράφην προς αυτήν.

—Λουκή μου, πάρε τας αδελφάς σου και πηγαίνετε με την ευχήν μας. Αφήσατέ μας ημάς εις το έλεος του Θεού.

Και συγχρόνως εναπέθετεν εις τον κόλπον μου μικρόν δέμα περιέχον όσα κοσμήματα είχε δυνηθή να περισώσει. Την ενηγκαλίσθην και εφίλουν τον λαιμόν της και έλεγα·

— Όχι, όχι, όλοι ομού θα σωθώμεν....

Εκεί, με ήρπασεν εκ του βραχίονος ο πατήρ μου.

— Πήγαινε με τας αδελφάς σου. Ερχόμεθα κατόπιν ημείς.²⁹¹

²⁹⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 93-94 (15 maig 1882).

²⁹¹ VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 53.

—Louki, pren las tevas germanas y fuig. Deixa'ns aquí á la má de Déu! —al mateix temps me ficava á la butxaca un paquet que contenia totas las joyas que havia pogut salvar. La vaig abraçar besant son coll y dientli:

—No, no, tots nos salvarem.

Mes mon pare m' agafá del brás.

—Fuig áb las tevas germanas. Nosaltres ya vindrérn després.²⁹²

O en les discussions entre grecs sobre la conveniència de revoltar-se o no contra la Gran Porta:

Αρχαίος του πατρός μου φίλος και γείτων, ήτο εκ των ολίγων οίτινες κατ' εκείνην την εποχήν εσύχναζον εις την οικίαν μας. Ως εκ τουαξιωματός του ευρίσκετο εις καθημερινήν μετά των λοιπών προξένων επαφήν, η δε ανθελληνική τότε των Δυνάμεων πολιτική, ρυθμίζουσα του εν Χίω προξενικού σώματος τας ιδέας, αντενακλάτο εις του Ζενάκη την γλώσσαν. Αι περί επαναστάσεως εκφράσεις του δεν ήσαν ούτε διά το παρόν επαινετικάί, ούτε ενθαρρυντικάί διά το μέλλον.

— Δεν επεμβαίνει η Ευρώπη και ησύχασε, έλεγε και επανέλεγε προς τον πατέρα μου· οι βασιλείς δεν συμπεθερεύουν με αποστάτας.

—Και θ' αφήσουν τον Σουλτάνον να σφάξη τους Έλληνας όλους! ανέκραζεν ο πατήρ μου.

—Ας προσκυνήσουν και ας ζητήσουν το έλεός του, απεκρίνετο ο Ζενάκης.

Και μου φαίνεται ότι τον ακούω επιλέγοντα την συνήθη του φράσιν, όποτε ήτο περί επαναστατών ο λόγος,— Επήραν το Γένος εις τον λαιμόν των!²⁹³

Antich amich de mon pare y vehí, era dels pochs qu' en aquell temps frecuentavan nostra casa. Com per sa situació 's trojava en diària comunicació ab los demás cónsols, la política antihelénica de las Potencias, que regulava las ideas del cos consolar de Chios, se reflectava també en son llenguatje. Sos judicis sobre la Revolució no eran ni un elogi de lo present, ni encoratjadors per lo pervindre.

—L' Europa no intervendrá pas, siáune ben persuadits; los reys no s' alsan ab los insurgents.

—Y deixarán que 'l Sultá degolle á tots los Grechs? exclamava mon pare.

²⁹² RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.* p. 89. (1 maig 1882).

²⁹³ VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 40.

—Que 's someten y que li demanen perdó, responia en Zenakis.

Y encara 'm sembla que 'l sento repetir la frase que tenia costum de dir, quantas vegadas parlava dels sublevats: «Han causat la ruina de la nació!». ²⁹⁴

Probablement l'aspecte menys reeixit de la traducció és el de la transcripció i adaptació dels nombrosos noms propis i topònims que surten a la novel·la. De fet, Rubió no aplicà cap criteri transcriptor, resultat d'una reflexió profunda sobre les característiques fonètiques i accentuals del grec, com era d'esperar en un filòleg de la seva categoria. A parer nostre Rubió tenia massa feina (no oblidem que anà lliurant la traducció a mesura que l'enllestia) per a preocupar-se d'un assumpte, per a ell menor ja que la majoria de noms que apareixien en els estudis medievals que l'ocupaven tenien una forma testimoniada en català. A més, cal tenir en compte que la llengua catalana es trobava en un moment crucial de la fixació ortogràfica, de manera que la correcta transcripció dels noms del grec modern devia ser relativament important en un context de constants disputes ortogràfiques. Mancat d'uns criteris en la pròpia, decidí recórrer als d'una llengua de prestigi com el francès i optà, en general, per les solucions proposades per Queux de Saint-Hilaire. S'ha de dir que tampoc ho féu amb gaire zel, com ho demostra el fet que alguns noms apareixen en dues formes diferents segons si es tracta de la traducció (pròpia) o de les notes a peu de pàgina (manllevades del francès i de l'anglès). És el cas d'Idra (de vegades, Hidra) / Hydra; Cidonia / Cydonia; el príncep Ipsilanti / Ypsilanti; o l'ús indistint de la transcripció en nominatiu, com ara Floutis, Visbilis, Rigas, Zenakis, Chios, i en acusatiu, Ipsilanti, Mavrogeny, Chio o del protagonista que dóna nom al relat, que escriu com a Louki, en lloc de Lukís.

²⁹⁴ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p 5. (15 febrer 1882).

Un dels pocs errors de traducció, el trobem en el preàmbul, en què Vikelas relatava com havia trobat el manuscrit autobiogràfic, font d'inspiració de la novel·la. Es tracta de la confusió de les persones de l'adjectiu possessiu: «son nom» en lloc de «mon nom». L'escriptor l'atribuïa a un error d'impremta, tot i que Rubió exonerava els tipògrafs i l'acceptava com a propi.

Vers lo fí de sa vida emprengué á instancias meas, l' escriurer de sa propia má sas memorias, y quant morí fá, ja alguns anys, se trová lo manuscrit entre 'ls seus papers ficats en un sobre-escrit que portava son nom [το όνομά μου, «el meu nom»]. Al publicarho avuy, sols desitjo que siga llegit pels demás ab igual interés ab que jo escoltava las relacions verbals del vell.²⁹⁵

Encara en el capítol primer, trobem una confusió del temps verbal en la frase:

Αι λέξεις αύται, ανησυχία, φόβος, συχνάκις ήδη διέφυγον τον κάλαμόν μου «Aqueixas paraulas, por, inquietut, s' escaparán mes d' una vegada de ma ploma». Queux traduí «ces mots [...] se sont déjà rencontrés plus d'une fois sous ma plume»²⁹⁶ Rubió traduí per futur «διέφυγον», «s'escaparán més d'una vegada», que és, però, una forma de passat: «s'han escapat ja més d'una vegada».²⁹⁷ Continuant amb aquest passatge, s'observa una omissió textual: «Προς τι ηδύνατο η γενναιότης να μας χρησιμεύση», «De què ens hauria servit el valor?», que Rubió no recollí. Queux traduí: «Et d'ailleurs, à quoi ce courage nous aurait-il servi?».²⁹⁸

πώς ήτο δυνατόν ημείς, οι ταπεινοί έμποροι του Χανίου της Σμύρνης, να έχωμεν γενναιότητα; Προς τι ηδύνατο η γενναιότης να μας χρησιμεύση;

²⁹⁵ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 251.

²⁹⁶ BIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 12.

²⁹⁷ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 25.

²⁹⁸ BIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 12.

¿com nosaltres humils comerciants de khan de Smirna havíam de tenir valor? De què ens hauria servit el valor?

En canvi, una mica més avall, Rubió reculli i traslladà fidelment l'original, un fragment que manca a la versió de Queux de Saint Hilaire:

Πολλά ηρωισμού παραδείγματα και κατά την Ελληνικήν επανάστασιν και εις την γενικήν των ανθρώπων ιστορίαν, την γραπτήν και την άγραφον, είναι ίσως απελπισίας τοιαύτης παραγόμενα.

Molts exemples d'heroisme, aixís en la Revolució grega, com en l'història general de l'humanitat han sigut produïts per aqueix desesperació.²⁹⁹

L'exemple del final del capítol II il·lustra perfectament que Rubió confrontà més aviat poc l'edició francesa. Es tracta de l'episodi de mort i detencions a Constantinoble per part de les autoritats turques en mig de la Setmana Santa ortodoxa. Els grecs anomenen aquest període «Μεγάλη Εβδομάδα», la «Gran Setmana», que és la traducció literal que proposà Rubió, mentre que Queux l'adapta a la nostra «Setmana Santa». Rubió no traduí el terme «φυλακισμοί», «detencions», que sí apareixia en francès: «arrestations». El nom del gran dragoman Morousis és un error tipogràfic de l'edició catalana, «Lonrosi», ja que a la nota a peu de pàgina surt en la forma correcta. Al final del fragment, ni Rubió ni Queux van respectar estrictament l'original. n'Queux eliminà una frase sencera: «Και μας εθέρωσε την καρδίαν η είδησις και μας έκοψε τα γόνατα!» («que ens oprimí el cor i ens deixà paralizzats»), mentre que Rubió la tradueix, però la col·loca al final. A més, girà literalment l'expressió: «μας έκοψε τα γόνατα!» («Ens va tallar les cames»), que en realitat significa: «deixar-nos garratibats, paralizzats». Vegem-ne les diferents solucions:

²⁹⁹ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 263.

Cap al mitg de la Gran Semana s'espargiren rumors sinístres que á Constantinopla s'havian fet [detencions] confiscacions y moltas morts; y que á gran nombre de notables grechs els hi havian llevat lo cap. Vingué lo dimenge de Pascua, , y saberem que al gran drogman Lonronsi lo havian condemnat á mort [...] Pochs jorns després arrivá una altre espantosa noticia, qu' ens oprimi 'l cor y segá en semps las camas. Lo Patriarca havia sigut penjat, y son cadaver entregat als insults y ultratjes dels Juheus!³⁰⁰

Vers le milieu de la Semaine Sante, des bruits sinistres se répandirent. Des arrestations, des confiscations, des massacres avaient eu lieu a Constantinople; beaucoup de notables grecs avait été décapités. Le dimange de Pâques, nous apprîmes que le gran drogman Mourousi avait été mis a mort. [...] Quelques jours après se répandit une nouvelle épouvantable. Le Patriarche avait éte pendu et son corps livré aux insultes et aux outrages es juifs!³⁰¹

Περί τα μέσα της Μεγάλης Εβδομάδος φήμαι απαίσιιοι διεδόθησαν. Ηκούσθη ότι γίνονται φυλακισμοί και δημεύσεις και σφαγαί ειςΚωνσταντινούπολη, ότι πολλοί εκ των προκρίτων του γένουσαπεκεφαλίσθησαν. Την Κυρι Μεγάλης Εβδομάδος κήν του Πάσχα, εμάθομεν ότι εθανατώθη και ο μέγας Διερμηνεύς, ο Μουρούζης. [...] Μετ' ολίγας ημέρας διεδόθη φοβερά και καταπληκτική αγγελία. Ο Πατριάρχης εκρεμάσθη! Το πτώμα του εδόθη παίγνιον και όργιον εις τους Εβραίους! Και μας εθέρισε την καρδίαν η είδησις και μας έκοψε τα γόνατα!

Un darrer exemple que il·lustra les diferents decisions traductològiques de Rubió i Queux és l'episodi en què els grechs d'Esmirna comencen a fugir d'amagat de la ciutat. Vikelas féu servir un estil directe, construït amb preguntes retòriques i frases curtes, que la traducció francesa respectà i que Rubió transformà en una llarga subordinada temporal:

Gran nombre de personas comensavan á partir secretament, y cada jorn desapareixia alguna de las nostres coneixensas. Després de preguntar inútilment d' un y de l' altre

³⁰⁰ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 5 (1 gener 1882).

³⁰¹ BIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. p. 25

si l' havian mort ó se havia amagat, á la fi sabiam, que res d' aixó era y que havia fugit.³⁰²

Un grand nombre de personnes avaient déjà commencé à partir en secret. Chaque jour quequ'un de notre connaissance disparaissait. Qu'était-il devenu? L'avait-on tué? Se cachait-il? A la fin, on apprenait qu'il s'était enfui.³⁰³

Πολλοί εν τούτοις, από των πρώτων ημερών, ήρχισαν κρυφίως να φεύγωσι. Ανά πάσαν σχεδόν ημέραν εμανθάνομεν ότι εγένετο άφαντος εκ των γνωστών μας τις. Τι έπαθε! Μη τον εφόνευσαν; Μη κρύπτεται φοβηθείς; Εγένετο επί τέλους γνωστή η φυγή του.

Un dels pocs calcs del francès és al principi del capítol II, en el moment en què pare i fill decideixen finalment fugir d'Esmirna. El capità els ha citat: «εις απόκεντρον της πόλεως άκραν», o sigui «en un indret (extrem) apartat del centre la ciutat». Rubió calcà la forma francesa «extremite solitaire»; a més traduí «ville» per «vila», quan es tractava d'una ciutat («της πόλεως») gran, com era Esmirna:

Lo capita havia avisat ahont nos trovariam: en una de las extremitats solitaries de la vila, y ell nos esperara vora de la costa.

Le capitain avait designé le lieu où nous devions le retrouver à une des extrémités solitaires de la ville.

Ο πλοίαρχος είχεν ορίσει πού θα τον εύρωμεν, εις απόκεντρον της πόλεως άκραν, και μας επερίμενεν εις το παράλιον Cap. II p. 16 15 de gener 1882

Un altre exemple d'adaptació parcial del francès, més en l'esperit que en la forma, és el següent:

Los pochs Turchs que havia en l'illa eran mes civilisats, y al fi eran pochs.³⁰⁴

³⁰² RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 5 (1 gener 1882).

³⁰³ BIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 27.

Les Turcs qui étaient dans l'île avaient fini par s'humaniser, et en somme, ils n'étaient pas nombreux.³⁰⁵

Οι ολίγοι της Χίου Τούρκοι ήσαν εξημερωμένοι επί τέλους δε ήσαν ολίγοι.

Literalment el text grec diu: «Els pocs turcs de Quios eren pacífics i, al capdavall, eren pocs». Es tracta d'una traducció ideològica tant per part de Queux com de Rubió, que escriuen «s'humaniser» i «civilitzats», enlloc de «pacífics», per mostrar el caràcter bàrbar dels turcs. En el cas del francès la càrrega ideològica encara és més forta.

Acabarem aquest repàs amb la traducció de la llegenda que duïen les banderes i els estendards dels primers revoltats grecs: «Ελευθερία ή θάνατος!», «Llibertat o mort!», com el títol de la novel·la de Kazantzakis ambientada en la revolta cretenca contra els otomans. Rubió, a diferència del traductor francès («La liberté ou la mort!»), canvià l'ordre de la consigna:

y mostravan de costa en costa llur bandera, encoratjant als Cristians y desafiant als Turchs, y demunt d' aquellas enseñas se llegian escritos los mots: «O mort ó llibertat!».³⁰⁶

και επεδείκνυον από παραλίαν εις παραλίαν την σημαίαν των, εμψυχούντες τους Χριστιανούς και αψηφούντες τους Τούρκους, και επί της σημαίας εκείνης ήσαν χαραγμένοι αι λέξεις «Ελευθερία ή θάνατος!»³⁰⁷

³⁰⁴ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 16 (1 gener 1882).

³⁰⁵ BIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 35.

³⁰⁶ RUBIÓ I LLUCH, Antoni. 1881. *Op. cit.*, p. 20 (1 febrer 1882).

³⁰⁷ VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Op. cit.*, p. 33.

4. La traducció d'*El Crist de nou crucificat*, de Joan Sales

Amb la publicació, l'any 1959, d'*El Crist de nou crucificat*, de Nikos Kazantzakis, la literatura neogrega torna a casa nostra després de gairebé vuitanta anys d'absència i ho feu de la mà d'un dels grans clàssics de la prosa neogrega, d'una de les obres que més impacte va tenir a tot Europa a la dècada dels cinquanta. La novel·la de l'escriptor cretenc, que triomfava als cercles literaris francesos i anglesos —fins al punt de ser adaptada al cinema el 1957—,³⁰⁸ arribà a Catalunya gràcies a Joan Sales, el traductor i, a la vegada, editor de l'obra. Era, en paraules del mateix Sales, «una de les màximes novel·les cristianes de tots els temps».³⁰⁹

Nikos Kazantzakis va néixer a Hiraklion, Creta, el 1883, durant els anys de violents enfrontaments dels grecs de l'illa, que maldaven per posar fi a la dominació otomana i adherir-se a la nova Grècia sorgida de la Guerra de Independència. Fou un període convuls que durà diverses dècades (fins a la independència definitiva, el 1912) i que tingué, sobretot els primers anys (1898-1900), un fort ressò a la premsa europea de l'època. Un record d'aquella revolta es pot trobar a la novel·la *Kapetan Mikhalis* (*El capità Mikhalis*), que Kazantzakis va escriure quatre anys abans de morir, el 1953.

Nascut en una família de comerciants benestants, el 1902 Kazantzakis es traslladà a Atenes i es va matricular a la facultat de dret. Acabats els estudis, el 1906 començà a publicar els primers textos a la revista *Pinakothiki*, amb el pseudònim de *Karma Nirvana*, nom que indica la primerenca fascinació per l'ascètica i les

³⁰⁸ *Celui qui doit mourir* (1957). Producció franco-italiana dirigida per Jules Dassin, amb Melina Mercuri com a protagonista principal.

³⁰⁹ SALES, Joan. 1965. «Advertiment del traductor» (a la tercera edició). Dins: KAZANTZAKI, Nikos. *Op. cit.*, p. 10.

religions orientals, sempre present en la vida i l'obra del cretenc. Aquell mateix any marxà a París per continuar els estudis de dret i assistir als cursos de filosofia de Henri Bergson, de qui rebé una gran influència intel·lectual i ètica. El 1917, una mica decebut de tantes especulacions metafísiques i meditacions budistes, sentí la necessitat de passar a l'acció pura per tal de contribuir a canviar el món. D'aquesta època fou la trobada amb Iorgos Zorbàs —futur heroi de la novel·la—, un personatge extravagant, espontani i ple de vida que fascinà Kazantzakis i que, com el propi autor confessà, «li ensenyà a estimar la vida i a no témer la mort».³¹⁰ Plegats, iniciaren l'explotació d'una mina de lignit, empresa que fracassà completament. L'any 1919 entrà a formar part del govern de Venizelos,³¹¹ en qualitat de director general del ministeri d'assistència social, amb l'encàrrec de repatriar cent cinquanta mil grecs del Caucas, cosa que féu amb èxit.

A partir de 1920 començà una època de fermentació espiritual, mentre es dedicava simultàniament al periodisme i a la traducció d'obres d'autors clàssics al grec modern. Això li permeté subsistir i viatjar per tot Europa, inclòs l'Estat espanyol, que visità tres cops: el primer el 1926, quan anà a Toledo i tingué el primer contacte espiritual amb un altre cretenc il·lustre, el Greco,³¹² el 1932, Madrid, on conegué i freqüentà escriptors com Valle-Inclán, Benavente, Lorca o Juan Ramón Jiménez, amb qui inicià una forta i llarga amistat. Finalment, el 1936, a l'inici de la

³¹⁰ KAZANTZAKIS, Nikos. 1946. «Pròleg». Dins: KAZANTZAKHΣ, Nikos. *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Αθήνα: Δημητράκος, p. 2

³¹¹ Elefthèrios Venizelos (Khanià [Creta], 1864 París, 1936), una de les principals personalitats polítiques gregues de final del XIX i primer terç del XX. Participà en la revolta de 1897 contra el soldanat a la seva Creta natal i proclamà unilateralment la unió de l'illa amb Grècia el 1905. Personatge tràgic, eternament discutit, ambiciós, venjatiu, però patriota autèntic, fou el sostenidor polític de la Gran Idea, el pensament que reivindicava el retorn dels territoris d'influència grega anteriors a la dominació otomana. Francesc Cambó, que el conegué personalment, ens ha deixat una anàlisi molt aguda d'aquest polític. CAMBÓ, Francesc. 1924. *Visions d'Orient*. Barcelona: Editorial Catalana.

³¹² Aquest descobriment el portà a escriure el conegut assaig *Report sobre el Greco*, publicat pòstumament el 1961.

Guerra Civil per veure Unamuno i entrevistar-se, com a periodista, amb el general Franco.³¹³ Aquest pelegrinatge europeu acabà amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, amb l'ocupació de Grècia per part dels alemanys, l'any 1942, i la posterior guerra civil. Intentà reconciliar les dues posicions ideològiques —monàrquica i marxista— que provocaren aquell enfrontament fratricida, però s'hagué d'exiliar voluntàriament, incomprès i proscrit per l'Església ortodoxa, a París. Kazantzakis morí el 1957, a setanta-dos anys, a Freiburg, sense gaudir del reconeixement de la seva obra, que el convertí, pòstumament, en un dels màxims novel·listes del nostre temps.

Literàriament, Kazantzakis pertany, juntament amb Kavafis i Sikelianós, al grup d'escriptors grecs que Mario Vitti anomena «les grans vocacions del decadentisme».³¹⁴ Tot i tractar-se d'escriptors completament diferents, la idea de concebre la vida també com una forma d'art els uneix dins del decadentisme regnant a l'Europa de la fi del segle. Hereus de una estètica romàntica, s'imposaren una identificació entre artista i obra, per tal de superar el pessimisme de l'existència humana. Tal com assenyala Berenguer Amenós al pròleg d'*Alexis Zorbàs*:

Kazantzakis es val de la creació de personatges, d'herois que personifiquen cadascun d'ells un aspecte de la lluita, individual o col·lectiva, de l'home per una existència i un món millors. Però tots aquets herois... participen del sentit tràgic de Kazantzakis, perquè en tots ells hi ha un sentiment de fallida, de frustració, de desproporció entre l'ideal que els empeny i els fins que aconsegueixen. Més encara: en gairebé tots ells, s'hi veu reflectit llur propi autor, com a combatent o espectador de la «inutilitat del combat», de la catàstrofe irremeiable de tots els esforços humans. Es inútil el combat, no hi ha esperança.³¹⁵

³¹³ Fruit d'aquests contactes, Kazantzakis va escriure el llibre de viatges *Viatjant per Espanya* (1938)

³¹⁴ VITTI, M. 1971. *Op. cit.*, p. 306-328.

³¹⁵ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. «Presentació». Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 15.

La recerca ètica i estètica de Kazantzakis el portà de seguida a interessar-se per la literatura europea del moment, en contrast amb el que passava a Grècia, on els autors de més anomenada encara conreaven gèneres literaris que giraven entorn de la nova Grècia sorgida de la independència, d'esquena als moviments intel·lectuals europeus. Això féu que les seves primeres obres, poètiques, teatrals o en prosa, no aconseguissin cap mena de ressò al país. A més, malgrat ser un ferm defensor de l'ús literari de la llengua demòtica, fou criticat no sols pels defensors de la llengua purista, sinó, i encara amb més virulència, per molts dels que van lluitar a favor de l'ús de la llengua popular. Se l'acusava d'haver exagerat en tots els sentits les peculiaritats i la riquesa de modismes de la llengua popular en la sintaxi, en la pronunciació o en la tria de mots. Es considera que el seu gran poema *l'Odissea* — gran en qualitat, però també en extensió: té més de 33.000 versos heptasíl·labs— introdueix gairebé dues mil paraules desconegudes pels grecs instruits, que no sabien que es tractava de formes d'ús quotidià i familiar per a la gent dels pobles de les diverses regions de Grècia. Kazantzakis —Anna Murià el compara, en aquest sentit, amb Verdaguer—³¹⁶ voltà per tot el país, incloses les nombroses illes, i, amb gran cura i diligència, omplí un quadern rere l'altre amb paraules recollides a cada indret i de cada ofici, fins a enllestir un voluminós nou vocabulari de la llengua demòtica, encara no publicat. A propòsit de la llengua, el mateix Kazantzakis es manifestava així:

En l'etapa crítica d'evolució que travessa la nostra llengua demòtica és natural, essencial i extremadament útil per a un creador atresorar àvidament i salvar tanta riquesa lingüística com es pugui... La nostra llengua, per culpa de la peresa i la ignorància lingüística dels «intel·lectuals» i de la corrupció lingüística del poble

³¹⁶ MURIÀ, Anna. 1988. «Kazantzakis i Verdaguer: El català demòtic». *Serra d'Or*, 343 (maig), p. 41-42.

sotmès a un ensenyament defectuós i a l'argot de la premsa, està en perill d'ésser deformada i empobrida.³¹⁷

Kazantzakis es dedicà a la novel·la tardanament. Es considerava més poeta èpic i tràgic que no pas prosista, i bona part de l'obra de joventut i maduresa fou poètica i teatral. *L'Odisea*, recreació del poema homònim d'Homer, és una vastíssima composició èpica que reescriu el viatge d'Ulisses a la recerca de la ciutat ideal. A l'edat de quaranta-vuit anys, gairebé desconegut com a literat al seu país, Kazantzakis començà la primera de les set novel·les, *Alexis Zorbàs*, una obra amb fort contingut autobiogràfic, que es traduí a infinitat de llengües i que li donà fama internacional. Tanmateix, el reconeixement mundial li arribà a les darreries dels anys cinquanta, amb les novel·les anomenades «cristianes», i se'l comparà, en qualitat literària i en pensament, amb l'escriptor francès Georges Bernanos, que tingué una gran influència a Europa durant el període d'entreguerres. Això s'explica pel fet que Kazantzakis fou un intel·lectual de forta preocupació ètica i, per aquesta raó, obert a moltes influències culturals i religioses. Els primers anys juxtaposà les idees nihilistes de Nietzsche, el vitalisme filosòfic de Bergson, la estètica idealista i un fort sentiment d'identitat cultural, que, com ja hem dit, el portà a defensar la llengua demòtica com a forma natural d'expressió literària.

Cal afegir-hi encara, a l'inici de la dècada dels anys vint, la fascinació pel budisme, el comunisme i l'ascètica cristiana. La visita al Mont Athos, centre de l'espiritualitat ortodoxa, acompanyat del poeta Angelos Sikelianós, en marcà decisivament la vida i l'obra. D'aquests període de recerca espiritual sorgirà un ideal de vida que es pot resumir en la idea següent: l'objectiu de la vida humana és la

³¹⁷ KAZANTZAKIS, Nikos. 1946. *Op. cit.*, p. 3.

transsubstanciació de la matèria en esperit. La càrrega religiosa de la seva obra culminà en les dues últimes novel·les, *El Crist de nou crucificat* i *La temptació de Crist*, obres que provocaren un gran enrenou dins i fora de Grècia a causa de la recreació lliure i humana que l'autor féu de la vida i passió de Crist. Aquesta posició li valgué tant l'excomunió de l'Església ortodoxa com la de l'Església catòlica, que van incloure ambdues obres a la llista de llibres prohibits.

Kazantzakis fou traduït a bastament a la major part de llengües europees a partir dels anys cinquanta. També ho fou al català, tot i que una mica més tard, a finals dels anys cinquanta i a la dècada dels seixanta, quan es van traslladar dues de les novel·les més emblemàtiques, *El Crist de nou crucificat* (1959) i *Alexis Zorbàs* (1965). Posteriorment, aparegué la versió d'una obra menor, *Simposi* (1990).³¹⁸ Les nou reedicions d'*El Crist de nou crucificat* demostren l'enorme difusió que tingué a Catalunya en un moment crucial de la història cultural del país.

L'argument de la novel·la se situa als anys vint, en una zona de Grècia encara ocupada pels turcs i devastada pels enfrontaments i per les represàlies. En un poblet, però, la vida segueix el decurs normal. Com cada any, amb el permís de les autoritats otomanes, els vilatans es disposen a representar la Passió de Crist. Seguint el costum, els vilatans han de triar entre els membres de la comunitat les persones que prendran part en l'escenificació. El paper de Jesús, màxim honor que hom pot obtenir, recau en la figura d'un pastor tartamut. El personatge de Judes l'encarna el carnisser, que aspirava a representar el de Jesús, i la prostituta de la contrada és escollida pel fer de Maria Magdalena. Mentrestant, arriba un grup de camperols, encapçalat pel capellà, que ha estat foragitat pels turcs, en demanda d'auxili i

³¹⁸ KAZANTZAKIS, Nikos. 1990. *Simposi*. Traducció, pròleg i notes d'Alexis Eudald Solà. Barcelona: Llar del Llibre.

hospitalitat. Els rics del poble i el capellà, que veuen perillar la pau amb els turcs i la seva posició privilegiada, no només els neguen qualsevol ajut, sinó que intenten fer-los fora de les terres. L'humil pastor i la prostituta, identificats en els personatges bíblics que encarnen, intenten portar la concòrdia i la solidaritat, però la negativa dels nouvinguts d'abandonar la contrada provocarà una matança.

No és casualitat que un cristià convers com Sales, per a qui «tot està amarat de Déu, fins la revolució»,³¹⁹ sentís fascinació per aquesta obra d'un cristià «tardà», com la va sentir per *Els germans Karamàzov*, de Dostoïevski, «l'obra màxima de la novel·la cristiana universal».³²⁰ D'alguna manera, Sales inventa un Kazantzakis a la mesura del seu cristianisme de base, com quan l'anomenava «convertit tardà, treballador de l'hora onzena».³²¹ Tanmateix, la vida i l'obra de Kazantzakis, com explica Berenguer Amenós, «no ens permet adscriure'l a cap sistema filosòfic ni a cap religió positiva. [...] Entranyablement religiós, profundament cristià, és essencialment antidogmàtic...».³²²

Si fem un cop d'ull a les traduccions del Club Editor, veiem que totes presenten elements comuns que s'adiuen força amb el tarannà literari i personal de Sales. Aquestes obres són plenes de personatges irrepetibles, naturaleses humanes úniques que es debaten entre el bé i el mal, entre fortes contradiccions ètiques, a la recerca d'un element religiós intangible que doni sentit a les seves vides. Sales se sent còmode en aquest terreny de la redempció humana i del camí que mena a Crist i

³¹⁹ SALES, Joan. 1963. «Advertiment del traductor» (a la 3ª edició)» Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 10.

³²⁰ EL CLUB DELS NOVEL·LISTES. 1961. «Nota dels editors catalans». Dins: DOSTOIESVSKI, Fiodor. *Op. cit.*, p. 7-8.

³²¹ SALES, Joan. 1963. «Advertiment del traductor» (a la 3ª edició)» Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 12.

³²² BERENGUER, AMENÓS, Jaume. 1965. «Pròleg». Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 15-16

considera aquesta novel·la l'obra mestra de Kazantzakis precisament perquè l'autor «fa el pas decisiu cap a la fe cristiana pura i simple».³²³ Aquestes eren les temàtiques i els escriptors que li interessaven per damunt de tot: en una entrevista a *Serra d'Or*, responent a la pregunta de quin llibre editaria immediatament, respongué «El *Diari d'un rector de poble*, de Bernanos. Fa prop de tres anys que lluitem per aconseguir el dret de publicar-lo en versió catalana. El considero la màxima novel·la del segle XX».³²⁴

4. 1. Joan Sales, intel·lectual incòmode

La pitjor collita és la que no s'ha sembrat mai.

Joan Sales a Joan Coromines

Acarar-se a la figura de Joan Sales no és una tasca senzilla. No ho és perquè es tracta d'una de les personalitats més complexes i controvertides de la intel·lectualitat catalana de postguerra sobre la qual havien escrit, fins al 2012, any de la commemoració del centenari del naixement, Carme Arnau, Montserrat Bacardí, Mercè Ibarz, Núria Folch, Joan Samsó, Joan Triadú, o Francesc Vallverdú.

Joan Triadú i Carme Arnau havien glossat la figura literària de l'autor d'*Incerta glòria*, els anys d'exili a Mèxic, que tant van influir en el Sales escriptor, i la complexitat d'aquesta novel·la.³²⁵ Francesc Vallverdú n'analitzava l'ús de la

³²³ SALES, Joan. 1963. «Advertiment del traductor» (a la 3ª edició)» Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 11.

³²⁴ «Enquesta als editors catalans». *Serra d'Or* 3 (1961), p. 16

³²⁵ TRIADÚ, Joan. 1961. *La cultura catalana i el poble*. Barcelona: Selecta, p. 50-51; TRIADÚ, Joan. 2001. «Versió final d'*Incerta glòria*». *Avui* (9 març); ARNAU, Carme. 1984. «*Incerta glòria* de Joan Sales, una novel·la apassionada». *Serra d'Or*. (abril), p. 31-32; ARNAU, Carme. 2003. *Compromís i escriptura. Lectura d'*Incerta glòria* de Joan Sales*. Barcelona: Cruïlla.

llengua i les seves innovacions lingüístiques.³²⁶ Joan Samsó³²⁷ i Mercè Ibarz³²⁸ mostraven el Sales combatent cultural per Catalunya, Núria Folch aportava dades personals sobre l'home i reivindicava, després de la mort del marit, el que ella Ficonsiderava la imatge mal coneguda i mal entesa de Joan Sales.³²⁹ Finalment, Montserrat Bacardí estudiava la figura de l'editor i traductor al capdavant de la mítica col·lecció «El Club dels Novel·listes», els criteris de traducció i el compromís ideològic amb Catalunya des de les «trinxeres» de l'edició.³³⁰ A tots aquest estudis, cal afegir-hi el testimoni dels epistolaris amb Màrius Torres (1976), Joan Coromines (2004) i Mercè Rodoreda (2008), fonamentals per a entendre la figura i la personalitat humana i intel·lectual de Sales.³³¹

La celebració dels cent anys del naixement va suposar una actualització de la vida i de l'obra de Sales. Es van organitzar exposicions, taules rodones, conferències, lectures dramatitzades i recitals, es publicà una segona traducció a l'anglès de la novel·la *Incerta glòria*,³³² van aparèixer nous estudis sobre la tasca com a activista cultural, escriptor, editor i traductor³³³ i, fins i tot, un documental, *Joan Sales*,

³²⁶ VALLVERDÚ, Francesc. 1968. *L'escriptor català i el problema de la llengua*. Barcelona: Edicions 62.

³²⁷ SAMSÓ, Joan. 1995. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. vol. II.

³²⁸ IBARZ, Mercè. 1984. «El pensament fermat de Joan Sales». *L'Avenç*, 67, p. 12-17.

³²⁹ FOLCH, Núria. 1992. «Introducció». Dins: SALES, Joan. *Contes d'ahir i d'avui*. Barcelona: Club Editor Jove, p. 2; FOLCH, Núria. 1994. «Joan Sales, mal conegut». *Serra d'Or*, 295, p. 25-29.

³³⁰ BACARDÍ, Montserrat. 1998. «Joan Sales i els criteris de traducció». *Quaderns. Revista de Traducció*, 1, p. 27-38.

³³¹ SALES, Joan. 1976. *Cartes a Màrius Torres*. Barcelona: Club Editor; FERRER, Josep; PUJADES, Joan (ed.). 2004. *Epistolari Joan Coromines & Joan Sales*. Barcelona: Fundació Pere Coromines; CASALS, Montserrat (ed.). 2008. *Cartes completes Joan Sales i Mercè Rodoreda 1960-1983*. Barcelona: Club Editor.

³³² SALES, Joan. 2014. *Uncertain Glory*. Traducció de Peter Bush. Londres: MacLehose Press.

³³³ Per a un exhaustiu i actualitzat recull bibliogràfic de Joan Sales, tant de l'obra pròpia com de la recepció crítica, GARCIA I RAFI, Josep-Vicent. 2012. «Joan Sales: Obra i recepció crítica». *Estudis Romànics*, 34, p. 431-459. Pel que fa a la tasca com a editor i traductor, PASQUAL, Marta. 2011. «Joan Sales, editor de traduccions». *Quaderns. Revista de Traducció* 18, p. 41-50; PASQUAL, Marta. 2012. *Joan Sales, la ploma contra el silenci*. Barcelona: Acontravent; i la tesi doctoral inèdita:

l'home incòmode, la veritat que fa nosa, del periodista Francesc Canosa, que mostrava la imatge complexa i polièdrica d'un intel·lectual polèmic i iconoclasta, compromès amb unes idees i un país.³³⁴ El 2014 estava prevista la publicació d'una extensa biografia, signada per Montserrat Casals, a hores d'ara pendent d'edició per la sobtada mort de la periodista, així com la novel·la inèdita de l'escriptor, *Uns guants de pell de Rússia*, que encara no ha vist la llum.

Per a copsar la figura de l'home que solia dir: «Els catalans des de fa 300 anys hem estat uns imbècils. Hem de deixar de ser catalans? No: hem de deixar de ser imbècils!», i entendre el pes d'aquesta afirmació, cal que ens situem en el marc de la postguerra. Tal com diu Patrícia Gabancho:

[...] Joan Sales, és un exiliat de guerra, un vençut, que torna a Catalunya el 1948, quan el règim s'obre una mica i permet un cert, ni que sigui mínim, marge de maniobra a personalitats que havien estat marcadament republicanes i catalanes. Un any abans, el 1947, ha tingut lloc un fet singular: l'entronització de la Mare de Déu de Montserrat, el primer acte catalanista capaç d'aplegar elements dels dos bàndols d'una societat clarament dividida entre vencedors i vençuts. Sales aleshores encara és a Mèxic, treballa de linotipista perquè ell és un home d'oficis, i publica amb un grup d'amics una revista urticant, *Quaderns de l'exili*.³³⁵

Nascut a Barcelona el 1912, es llicencià en dret a la Universitat de Barcelona, el 1932. Els primers anys de la República milità al Bloc Obrer i Camperol i al

PASQUAL, Marta. 2011. *Creativitat i subversió en les reescriptures de Joan Sales*. Girona: Universitat de Girona.

³³⁴ Per a un exhaustiu i actualitzat recull bibliogràfic de Joan Sales, tant de l'obra pròpia com de la recepció crítica, GARCIA I RAFI, Josep-Vicent. 2012. «Joan Sales: Obra i recepció crítica». *Estudis Romànics*, 34, p. 431-459. Pel que fa a la tasca com a editor i traductor, PASQUAL, Marta. 2011. «Joan Sales, editor de traduccions». *Quaderns. Revista de Traducció* 18, p. 41-50; PASQUAL, Marta. 2012. *Joan Sales, la ploma contra el silenci*. Barcelona: Acontravent; i la tesi doctoral inèdita: PASQUAL, Marta. 2011. *Creativitat i subversió en les reescriptures de Joan Sales*. Girona: Universitat de Girona.

³³⁵ GABANCHO, Patrícia. 2012. «Joan Sales a través de les cartes dels amics». *Ara llegim*, 1 febrer 2012, p. 32-33.

PSUC. Durant la guerra civil lluità als fronts de Madrid i d'Aragó amb el rang d'oficial de l'exèrcit republicà i, en acabar el conflicte, s'exilià a França.

L'any 1942 s'establí a Mèxic. Al costat d'altres catalans participà en les tasques de difusió de la cultura catalana a l'exili. Fou redactor de la revista *Full Català*, precedent de *Quaderns de l'Exili*, de la qual fou fundador i editor, juntament amb Josep Maria Ametlla, Lluís Ferran de Pol i Raimon Galí.

Quaderns de l'Exili era una publicació que es repartia gratuïtament entre la comunitat catalana de Mèxic. Es finançava amb anuncis i adquirí una notable difusió. Pere Calders, un altre il·lustre exiliat i col·laborador ocasional de la revista, comenta:

Durant una llarga tongada del seu exili mexicà, Joan Sales va viure a Coyoacán. Habitava una petita casa de planta baixa, amb un jardí a la part posterior que evocava els patis-hort d'algunes torretes de la menestralia catalana. En aquesta casa es van celebrar unes memorables reunions que eren, en realitat els consells de redacció dels ja històrics *Quaderns de l'Exili*. La revista feia constar sota la capçalera que era editada «a la veïna ciutat de Coyoacán»...³³⁶

Sovint les pàgines dels *Quaderns* eren controvertides, precisament per la forta personalitat del director *de facto*:

Més d'una vegada a mi m'havia fet l'efecte que Joan Sales era un volcà en activitat, amb una sordina a la boca del cràter. D'un moment a l'altre podia saltar la tapa, amb gran estrèpit, però ell s'esforçava a contenir l'erupció. Així i tot, no aconseguia pas de dissimular el foc que duia dins.³³⁷

Des de les planes de la revista, per exemple, Joan Sales cridava els catalans a organitzar un exèrcit per lluitar amb els aliats. Aquestes idees espantaven uns exiliats que tenien el record de la Guerra Civil massa recent encara:

³³⁶ CALDERS, Pere. 1981. «El cos i l'esperit». *El Món* (25 novembre), p. 5.

³³⁷ *Ibidem*, p. 5.

En una ocasió, un prohoms exiliat va dir que el cos de la nostra pàtria era a Catalunya, però que l'esperit era a l'exili. Sales, amb la seva contundència acostumada, va replicar-li que la separació entre el cos i l'esperit significa la mort, i que Catalunya era viva precisament allà on li calia d'ésser-ho: a Catalunya. Va insinuar que els moribunds érem nosaltres, els qui ens n'havíem allunyat.³³⁸

O els atacs a Eugeni d'Ors i als seus seguidors, concentrats en el conegut article que, amb una forta dosi d'ironia, intitulà «Els òrsides».³³⁹ Sales, com diu Gabancho:

És un antinoucentista militant quan el noucentisme s'està perllongant artificialment com a únic referent. Als anys 30 aquesta estètica rigorosa ja estava sent qüestionada per gent com Josep Pla i Sagarra, per no dir els iconoclastes de la Colla de Sabadell, però amb l'arribada del franquisme queda com l'últim intent de fer un edifici cultural plausible, i el respecte és absolut, d'aquí que les paraules de Sales siguin sovint incòmodes».³⁴⁰

Encara a l'exili edità, amb estudis i anotacions, *L'Atlántida i Canigó*, de Verdaguier, *La nacionalitat catalana*, de Prat de la Riba, i la primera edició de les *Poesies* de Màrius Torres (1947). Fidel als seus principis, Sales va retornar a Catalunya i s'establí a Barcelona el 1948, decidit a continuar la lluita en el terreny que considerava més idoni. Com Enric Vila assenyala, Sales es trobà:

una Barcelona on franquistes i antifranquistes estan d'acord en donar per morta la llengua catalana; si més no, com a llengua d'una cultura capaç d'influir al món, d'educar homes fets i drets, i figures d'abast internacional.³⁴¹

Les dificultats del Sales combatent a l'exili per entendre's amb un catalanisme clandestí, reduït i acovardit, foren extraordinàries. De fet, sempre va considerar que

³³⁸ *Ibíd.*, p. 5.

³³⁹ SALES, Joan. 1945. «El òrsides». *Quaderns de l'Exili*, 12 (març-abril), p. 7-10.

³⁴⁰ GABANCHO, Patrícia. 2012. *Op. cit.*

³⁴¹ VILA, ENRIC. 2012. «El context d'*Incerta glòria*». *Diàlegs*, 57 (juliol-agost), p. 49-56.

l'actitud d'aquests cercles jugava a favor, sense ser-ne conscients, del genocidi cultural que intentava perpetrar la dictadura.

De seguida Sales començà a treballar a l'editorial Ariel. Tingué cura de la publicació de les obres de Carles Cardó i de les successives edicions de la de Màrius Torres i intervingué en confecció d'obres històriques, com la *Història dels catalans* que dirigí Ferran Soldevila. L'any 1954, preocupat per publicar llibres de lectura en català per a les noves generacions de la postguerra, adaptà el *Tirant lo Blanc*, com abans havia adaptat una mostra de rondalles de Ramon Llull, Mistral, Verdaguer, Guimerà, Casaponce, Alcover i narracions populars de totes les terres de parla catalana. Aquestes rondalles es van publicar en quatre volums, entre 1949 i 1952, i «van ser els primers llibres infantils de postguerra».³⁴² Inspirat encara en l'obra de Joanot Martorell, va escriure dues peces teatrals, la comèdia *En Tirant a Grècia*, estrenada el 1958 (i publicada l'any 1972) i l'òpera bufa musicada pel Jaume Altisent *En Tirant lo Blanc a Grècia* (1972). Donà a conèixer també el llibre de poemes *Viatge d'un moribund* (1952).

La fama com a escriptor li arribà amb *Incerta glòria*,³⁴³ la seva obra més ambiciosa, publicada el 1955 —amb nombroses mutilacions a causa de la censura—, que va rebre el premi Joanot Martorell (1955). Sales va reescriure un i altre cop la novel·la, al llarg dels següents quinze anys.

En paraules de Joan Triadú, a propòsit de la primera traducció anglesa, que va enllestir el catalanòfil ja desaparegut David H. Rosenthal:

Es tracta d'una de les novel·les cabdals de la literatura catalana del segle XX, una obra única d'un personatge únic, que va saber retratar la Guerra Civil amb tots els

³⁴² SAMSÓ, Joan. 1995. *Op. cit.*, vol. II, p. 369.

³⁴³ SALES, Joan. 1955. *Incerta glòria*. Barcelona: Aymà, 1955.

colors i des de tots els angles. Però, abans que res, Sales va saber reflectir tota la complexitat de la naturalesa humana davant d'una catàstrofe generada per la mateixa complexitat de la naturalesa humana.³⁴⁴

En efecte, *Incerta glòria* és l'obra d'un escriptor que lluita contra un context advers, que neda a contracorrent. «Quan el món s'organitza en partidismes visceral, ell és transversal; quan la majoria és tolerant amb el franquisme, ell es tanca en una defensa numantina del país; quan la majoria ha decidit passar pàgina, ell continua furgant en la ferida».³⁴⁵ L'edició definitiva, de més de vuit-centes pàgines, aparegué l'any 1969,³⁴⁶ i va obtenir, entre d'altres, el premi Ramon Llull (1968) i el Ciutat de Barcelona (1970), i va ser traduïda al castellà, al francès i a l'anglès.

Coincidint amb el centenari, ja ho hem dit, es publicà la segona traducció anglesa de la novel·la, en aquest cas a càrrec de Peter Bush.³⁴⁷ En paraules del traductor, *Incerta glòria*: «no només és una de les millors novel·les que s'han publicat mai a Espanya, sinó una de les millors que s'han escrit mai sobre l'experiència de la guerra».³⁴⁸ Una traducció també molt celebrada pels crítics: «Peter Bush ha fet una feina excel·lent en fer que aquesta novel·la complexa lingüísticament i literària estigui disponible als lectors en llengua anglesa per primera vegada», va escriure Michael Eaude a la *Literary Review*.³⁴⁹ Tot i no ser la primera traducció a l'anglès, cal considerar-la la primera que s'ha difós

³⁴⁴ TRIADÚ, Joan. 2002. «Surt la versió anglesa d'*Incerta glòria*». *Avui*, (9 novembre).

³⁴⁵ VILA, Enric. 2012. *Op. cit.*, p. 52.

³⁴⁶ SALES, Joan. 1969. *Incerta glòria*. Barcelona: Club Editor.

³⁴⁷ SALES, Joan. 2014. *Op. cit.*

³⁴⁸ Paraules pronunciades durant l'acte de presentació de la traducció de la novel·la de Joan Sales, *Incerta Gloria*, a la British Library de Londres, el 14 de novembre de 2014.

³⁴⁹ EAUDE, Michael. 2014. «Beyond Hemingway. *Uncertain Glory* by Joan Sales». *Literary Review*, 425 (octubre), p. 46.

àmpliament.³⁵⁰ «La tècnica de Sales és modernista, fa servir tres narradors i es desplaça entre diferents temps i punts de vista, però *Incerta glòria* sembla més una novel·la russa del segle XIX, amb les seves històries de joves apassionats en l'amor i en la guerra», continuava EAUDE.³⁵¹ Els crítics britànics han coincidit a situar el llibre entre les millors obres sobre la Guerra Civil, i també han lloat la vivesa del retrat que fa Sales de la vida diària en un context de guerra, un aspecte que també va destacar Paul Preston en la presentació de la traducció anglesa: «El llibre mostra increïblement bé com era ser un soldat ras al front, fins i tot en situacions en què no passava res i potser el primer impuls era jugar un partit de futbol amb els soldats enemics».

Fonamental també pel testimoni d'una època convulsa és l'epistolari, aparegut l'any 1976, *Cartes a Màrius Torres (1936-1941)*, recull d'una correspondència, gairebé diària, de la guerra i l'exili, i que aporta dades d'interès per a aprofundir en la personalitat dels dos autors. En una carta del 2 de febrer de 1937, Sales exposava a l'estimat poeta lleidatà les expectatives personals que tenia per al conjunt de la vida catalana: «El gra de sorra amb què penso contribuir algun dia a la nostra literatura serà modestíssim, però voldria que, modest o no, servís per a la construcció d'una catedral».³⁵² Intel·lectual inconformista, de pedra picada, lluitador sovint rondinaire i sempre insatisfet, un any abans de morir, la vigília de rebre la Creu de Sant Jordi (1982) li escrivia a la seva filla Núria:

Aquesta tarda, al saló de Sant Jordi, el president de la Generalitat em plantificarà la condecoració de la Creu de idem idem. Si me la plantificaren en tant que comandant

³⁵⁰ La segona edició anglesa es va publicar l'octubre de 2014 i l'editorial MacLehose Press en van distribuir 2.500 còpies, sense comptar les vendes a Austràlia.

³⁵¹ EAUDE, Michael. 2014. *Op. cit.*, p. 47.

³⁵² SALES, Joan. 1976. *Op. cit.*, p. 144.

d'infanteria de l'exèrcit de Catalunya em sentiria feliç, però no és així; és per mèrits culturals».³⁵³

A banda de la importància del Sales escriptor, l'aspecte més decisiu i que més va marcar la represa cultural del país a finals de la dècada dels cinquanta i a començament dels seixanta va ser la tasca com a editor i traductor.³⁵⁴ Aquestes dues feines —gairebé indestriables en el seu cas— començaren l'any 1957, en què s'incorporà a «El Club dels Novel·listes», col·lecció fundada el 1955 per Jaume Aymà, Xavier Benguerel i Joan Oliver, dins de l'editorial Aymà, amb l'objectiu de «d'estendre novament [...] el gust per la novel·la extensa i contemporània en català».³⁵⁵ Amb la seva incorporació, Sales es reconciliava amb Oliver i Benguerel, després de les discussions que havien tingut a l'exili a causa de les estratègies culturals i lingüístiques que calia seguir. Dos anys més tard, el 1959, Sales assumí personalment la direcció de la col·lecció, publicada ja sota el segell editorial Club Editor S. L, creat per ell mateix.

«El Club dels Novel·listes» prenia el nom de l'associació homònima creada el novembre del 1935, integrada per alguns escriptors que, més tard, ocuparien un lloc preminent en el catàleg del Club Editor dels seixanta i dels setanta:

Al primer sopar, celebrat al Restaurant Catalunya el 10 de gener del 1936, s'hi pot veure junts escriptors i intel·lectuals que amb motiu de la Guerra Civil prendrien camins molt diferents. N'hi ha que van marxar a l'exili, com Mercè Rodoreda,

³⁵³ CASALS, Montserrat. 2012. «La rigorosa glòria de Joan Sales». *La Vanguardia* (18 abril).

³⁵⁴ Per a la qüestió de l'edició i de la traducció en català sota la dictadura: BACARDÍ, Montserrat. 2012. *La traducció catalana sota el franquisme*. Lleida: PUNCTUM & TRILCAT; LLANAS, Manuel. 2006. *L'edició a Catalunya: el segle XX (1939-1975)*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya; MASSOT I MUNTANER, Josep. 1979. «La represa del llibre català a la postguerra». *Els Marges*, 17, p. 88-102; SAMSÓ, Joan. 1995. «L'activitat editorial en català entre el 1939 i el 1951». *Afers*, 22, p. 555-569; SAMSÓ, Joan. 1994-1995. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1975)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; VALLVERDÚ, Francesc. 1968. *Op. cit.*

³⁵⁵ SALES, Joan. «Advertiment del traductor (a la 4ª edició)». A: KAZANTZAKIS, N. *El Crist de nou crucificat*. Barcelona: Club Editor, 1965, p. 13-15.

Francesc Trabal i Xavier Benguerel, i d'altres que tindrien un paper important durant el franquisme, cas de Martí de Riquer, Ignasi Agustí i Joan Teixidor.³⁵⁶

Després de la mort de Sales, l'any 1983, la seva esposa, Núria Folch, n'assumí la direcció, de primer associada a l'editorial Columna (1989-2001) i després formant part del Grup Planeta (2001-2005). En aquests anys no es publicà cap novetat i l'editorial subsistí, sobretot, gràcies a les reedicions, entre les quals destaquen la publicació de l'obra pòstuma *La mort i la primavera*, de Mercè Rodoreda, i *Mossèn Tronxo*, de Josep Maria Ballarín. L'any 2005, Maria Bohigas, néta de Joan Sales, va recomprar l'editorial a Planeta, amb l'ajuda de Josep Cots, d'Edicions de 1984, en un intent de preservar i reeditar el catàleg antic de la col·lecció i d'obrir noves línies d'edició.

Els primers anys com a editor van ser difícils. El mateix Sales ho recordava el 1965, amb motiu dels deu anys de vida de Club Editor, dins del pròleg a la quarta edició del *Crist*:

El nostre CLUB nasqué el 1955 amb el propòsit d'estendre novament, després d'una duríssima hivernada, el gust per la novel·la [...] En aquell moment [1955] encara seguien en peu obstacles més que suficients per a desanimar-nos si no ens hagués sostingut per endavant una gran fe en el nostre públic.³⁵⁷

A cavall de les esperances de llibertat que s'obrien pas entre les esclertes d'una dictadura que donava mostres de fatiga i el desencís que les periòdiques reafirmacions del règim provocaven, Sales esdevingué un pioner en el món de l'edició i, per extensió, en el de la traducció. A partir dels primers anys de la dècada dels seixanta, però, el país evolucionà molt ràpidament i la velocitat dels canvis obligà Sales novament a remar a contracorrent, ja ho havia fet com a escriptor i ara

³⁵⁶ GUILLAMON, Julià. 2011. *Continuar el combat. L'aventura de Club Editor (1955- 2011)*. Barcelona: Club Editor.

³⁵⁷ SALES, Joan. 1965. *Op. cit.*, p. 13.

li tocava fer-ho també com a editor i traductor. Sales n'era conscient i en el mateix pròleg del *Crist* de 1965 no se n'estava de recordar a les editorials que en aquell moment emergien, en condicions menys difícils, que els del Club havien estat els primers combatents i que, deu anys després, emprant el llenguatge militar que tan li agradava, es podien considerar un veterans:

En moltes ciutats l'acte del CLUB fou el primer en què es tornava a sentir la nostra llengua en públic al cap de tants anys... N'han passat deu des d'aleshores, les circumstàncies han esdevingut de mica en mica menys adverses; als pocs que aleshores trencàvem la «crosta de glaç» se n'han afegit altres, cada vegada més. Les edicions catalanes van prenent d'any en any més vigor. A tots els que se'ns han ajuntat i se'ns van ajuntant en aquest combat per la difusió del llibre català, va la nostra abraçada cordialíssima de veterans.³⁵⁸

En efecte, Sales havia començat la tasca editorial encara sota la llei de premsa de l'any 1938, que contemplava una censura ferotge i unes dificultats extraordinàries per a publicar en català. Fins a la derogació de la llei i la substitució per la de 1966, impulsada pel ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga, Sales ja havia editat el bo i millor de la col·lecció: *El guepard* (1958), *El Crist de nou crucificat*, (1959), *Els germans Karamàzov* (1961), *Bearn* (1961) o *La plaça del Diamant* (1962).

Amb la nova llei de premsa i d'impremta del 18 de març de 1966, s'eliminava la burocràtica censura prèvia i obligatòria d'originals i se substituïa per l'anomenada consulta voluntària, que les editorials es podien estalviar amb un dipòsit previ de sis exemplars impresos, abans que sortissin al mercat. En aquest cas, si no se superava el control, se segrestava l'edició. Com assenyala Manuel Llanas, «de facto, doncs, la censura prèvia distava d'haver-se extingit, per bé que, en teoria, la voluntària no

³⁵⁸ *Ibíd.*, p. 14.

prohibia mai cap llibre».³⁵⁹ El nou sistema era pervers, ja que tota la responsabilitat passava a ser dels editors, que s'arriscaven a perdre diners si, un cop impresa l'obra, era bloquejada administrativament.

Malgrat les dificultats, es produí una revifada del llibre en català de primer ordre. Totes les editorials, antigues, de recent o d'imminent creació, es van posar a traduir. «La liberalització del sector», explica Montserrat Bacardí, «va originar que se'n creessin algunes i que d'altres que fins aleshores només havien publicat en castellà es decidissin també pel català».³⁶⁰ Les noves regles de joc permetien ara combinar la tasca de país amb el negoci i per primer cop en quasi trenta anys «el llibre en català era vist com un objecte comercial. S'havia passat d'una cultura resistencialista a una cultura que aspirava a una certa regularitat».³⁶¹ Aquest canvi també afectà, o sobretot afectà, a les traduccions, que van augmentar considerablement a partir de 1963, «l'any en què cessaren les darreres mesures discriminatòries respecte a les traduccions catalanes ... i el volum de les traduccions gairebé triplicà el de l'any anterior».³⁶²

Davant la creixent demanda de literatura en català, a mitjan seixanta van començar a aparèixer segells i col·leccions en què les traduccions jugaven un paper molt important. El 1962 es fundà Edicions 62, i el 1963 van néixer tres col·leccions, «Isard», «La Rosa dels Vents» i «La Cua de Palla», que «només publiquen versions de novel·les estrangeres i intenten de dirigir-se, no a públics especialitzats, sinó a d'altres de més generals».³⁶³ El nombre de traduccions creixia any rere any: del 42 %

³⁵⁹ LLANAS, Manuel. 2006. *Op. cit.*, p. 26.

³⁶⁰ BACARDÍ, Montserrat. 2012. *Op. cit.*, p. 51.

³⁶¹ *Ibidem*, p. 51.

³⁶² VALLVERDÚ, Francesc. 1968. *Op. cit.*, p. 104.

³⁶³ MOLAS, Joaquim. 1964. «La literatura». Dins: *Llibre de l'any 1963*. Barcelona: Alcides, p. 231.

del total editat el 1963 al 55% del 1965.³⁶⁴ Edicions 62 apostà tan decididament per les traduccions que «fins a l'any 1969 les traduccions superaren de bon tros les obres d'autors catalans»³⁶⁵ i, el 1979, quinze anys després de la fundació, dels mil llibres fins aleshores publicats, sis-cents eren originals en català i quatre-cents traduccions.³⁶⁶

En canvi, el ritme de producció del Club Editor fou més aviat lent, i foren les reedicions —*El Crist de nou crucificat* (nou reedicions), *El guepard* (cinc) o *Els germans Karamàzov* (dues)— les que en van permetre la subsistència: «poc més de tres llibres l'any, si bé Sales, de fet, ja havia clos el catàleg el 1980. [...] Les nombrosíssimes reedicions contrabalançaren la relativa migradesa d'obres noves».³⁶⁷

Tornant als primers anys de vida de l'editorial, per començar a superar «el trencament» que havia suposat el conflicte bèl·lic i la dictadura franquista, el Club Editor es va proposar, en paraules de Sales, iròniques i punyents:

[...] donar sistemàticament bones novel·les, llegívoles, intel·ligents, que enlairin el to general de la nostra literatura, que li donin sobretot un aire «normal» de literatura de debò, o sigui per ser llegida, lluny, ben lluny d'aquestes col·leccions de genis incompresos que solen ser les col·leccions catalanes.³⁶⁸

Per això, es va imposar l'obligació, gairebé moral, de donar a conèixer obres que fossin agradables a qualsevol lector per tal que la literatura catalana pogués normalitzar-se. Com diu Marta Pasqual, «Aquest objectiu requeria una societat lectora que, forçosament, havia de sobrepassar, en nombre, les classes cultes

³⁶⁴ Per a les xifres totals de la producció editorial en català, VALLVERDÚ, Francesc. 1987. «L'edició en català i l'experiència d'Edicions 62». Dins: *Edicions 62. Vint-i-cinc anys (1962-1987)*. Barcelona: Edicions 62, p. 117-118.

³⁶⁵ *Ibidem*, p. 120.

³⁶⁶ *Edicions 62. Mil llibres en català (1962-1979)*. 1979. Barcelona: Edicions 62, p. LVII.

³⁶⁷ BACARDÍ, Montserrat. 2012. *Op. cit.*, p. 28.

³⁶⁸ Carta inèdita a Xavier Benguerel (31 desembre 1960) citada per: PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 140.

minoritàries, fins al punt que, durant els primers temps del Club, l'eslògan era “Bones novel·les i molts lectors”.³⁶⁹

Tanmateix, aquesta voluntat d'arribar al gran públic no estava exempta d'una alta exigència literària: al costat de traduccions de clàssics —*El guepard*, de Lampedusa; *El Crist de nou crucificat*, de Kazantzakis, o *Els germans Karamàzov*, de Dostoïevsky, El Club publicà i difongué algunes de les novel·les que marcarien fites en la narrativa catalana de postguerra, com *La plaça del Diamant*, de Mercè Rodoreda i *Bearn*, de Llorenç Villalonga, a més d'obres d'autors com Xavier Benguerel, Blai Bonet o Maria Aurèlia Capmany, o l'edició definitiva d'*Incerta glòria*, del mateix Joan Sales.

Des d'aquesta perspectiva, si, com hem dit, tant l'edició com la traducció són activitats de reescriptura, és a dir, activitats de caràcter creatiu que es caracteritzen per la manipulació textual a favor d'una ideologia concreta, és inqüestionable que Sales es mostra sempre com un veritable reescriptor i com un fervent defensor de la creativitat inherent que comporten aquestes activitats.

En aquest sentit, una de les qüestions més polèmiques de la seva tasca d'editor —que la correspondència amb Xavier Benguerel, Aurora Bertrana, Joan Coromines, Ramon Folch i Camarasa, Mercè Rodoreda o Ramona Via han tret la llum— fou el caràcter profundament intervencionista del Sales editor, tant de l'obra original com de la traduïda. Les novel·les que publicava el Club havien de seguir un model lingüístic i estilístic definit. Si el text no s'hi ajustava, Sales no dubtava a intervenir en els originals, perquè, en paraules de Marta Pasqual, «un editor, segons la seva concepció, havia de ser algú capaç de preparar un text per ser publicat, tenint

³⁶⁹ Carta inèdita a Xavier Benguerel (22 novembre 1966). *Ibíd.*, p. 139.

en compte que aquest fet suposa haver de corregir o, fins i tot, condensar o modificar l'original».³⁷⁰

Joan Triadú no era gaire partidari d'aquesta manipulació textual. Amb motiu de la publicació del cinquantesim volum de la col·lecció, l'any 1968, escrivia: «Sales s'ha servit de literatura i de l'edició, en lloc de servir-les, per tal d'expressar-s'hi».³⁷¹ Aquesta afirmació, compartida per altres intel·lectuals que van haver de «patir» la política editorial, «molt a l'anglesa», de Sales, era matisada per Ramon Folch i Camarasa, que en una entrevista s'hi referia en aquests termes:

Sales era un editor que intervenia, aconsellava i guiava els escriptors. Hi havia gent que se li enfadava. Per exemple, Maria Aurèlia Capmany, no es deixava esmenar i un dia van partir peres. Però aquesta intervenció demostra la passió per la literatura i pels autors que feia conèixer.³⁷²

Aquest intervencionisme contrasta amb la política d'altres segells de l'època, en què el criteri, els gustos i els suggeriments dels traductors podien, fins i tot, determinar-ne les publicacions. El cas més notable, sens dubte, fou el de Josep Maria Boix i Selva,³⁷³ director de la col·lecció «Isard» (1962-1971), dins de l'editorial Vergara, pensada com a «primera col·lecció estable, i amb plantejaments estrictament comercials, de traduccions de la novel·lística del moment».³⁷⁴ Una de les polítiques de Boix fou, de primer, «encarregar les traduccions als escriptors més

³⁷⁰ PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 45.

³⁷¹ TRIADÚ, Joan. 1968. «Tretze anys d'edició de novel·les. Els cinquanta volums del "Club dels Novel·listes"», *Serra d'Or*, 110, p. 76.

³⁷² LLADÓ, Ramon. 2004. «Sobre literatura i sobre traduccions. Entrevista amb Ramon Folch i Camarasa». *Quaderns. Revista de Traducció* 11, p. 215-222.

³⁷³ VILARDELL, Laura. 2011. «Una aproximació a la col·lecció Isard». Dins: Coll-Vinent, Sílvia; Eisner, Cornèlia; Gallén, Enric (eds.). *La traducció i el món editorial de postguerra*. Lleida: PUNCTUM & TRILCAT, p. 254.

³⁷⁴ SAMSÓ, Joan. 1995. «L'activitat editorial en català entre el 1939 i el 1951». *Afers*, 22, p. 396.

prestigiosos de les terres de llengua catalana³⁷⁵». ³⁷⁶ Tot seguit, dotar no només «d'una àmplia llibertat de tria als traductors, sinó que àdhuc ha estat tingut en compte llur consell per a la incorporació de nous títols». ³⁷⁷ Aquest protagonisme es feia palès a les contracobertes dels llibres on, a més, d'una nota biogràfica de l'autor i d'una ressenya de l'obra, s'hi feia constar també una nota sobre el traductor. Com assenyala Montserrat Bacardí, aquest recurs «no ens consta que s'hagi repetit en cap altra col·lecció catalana». ³⁷⁸ A més, a molts volums hi havia un advertiment del torsimany en què abordava «aspectes relacionats amb la seva tasca, de manera que se li concedeix una rellevància del tot inusual en el mercat català». ³⁷⁹ Com veiem, una política gens intrusiva, ben diferent de la de Sales.

En alguns casos, la intervenció quedava justificada, quan es tractava d'autors novells i amb poca experiència, com amb Ramona Via, l'autora, si es que es pot dir així, de *Nit de Reis*, una obra que, de la lectura de la correspondència entre ambdós, sembla més «engendrada» per Sales que per Ramona Via, que era llevadora de professió:

[...] El que val més d'un llibre és aquella càrrega de vida viscuda que l'autor hi posa, allò que només ell se sap. La resta, o sigui el donar-hi una forma externa de llibre amb començament i acabament, és molt secundari; en això jo l'ajudaré, ja que és un treball purament extern i mecànic. Vostè posi-hi tots els seus records, totes les seves experiències, tota la tristesa infinita d'aquella «nit de Reis» de 1939 -i no es preocupi absolutament de res més. ³⁸⁰

³⁷⁵ Entre altres: Miquel Arimany, Jaume Berenguer Amenós, Lluís Ferran de Pol, Ramon Folch i Camarasa, Joan Fuster, Joan Oliver, Josep Palau i Fabre, Joan Sales, Carles Soldevila, Rafael Tasis, Bonaventura Vallespinosa o August Vidal.

³⁷⁶ CALDERS, Pere. 1964. «La col·lecció "Isard", d'Editorial Vergara». *Serra d'Or*, 4, p. 54.

³⁷⁷ *Ibidem*, p. 54.

³⁷⁸ BACARDÍ, Montserrat. 2012. *Op. cit.*, p. 53.

³⁷⁹ *Ibidem*, p. 53.

³⁸⁰ Carta inèdita de Joan Sales a Ramona Via (6 febrer 1965), citada per: PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 181.

No tothom hi estava d'acord. Aurora Bertrana, que patí profundament allò que per a ella eren excessos, definí Joan Sales com un «modificador impenitent de textos aliens a ell confiats».³⁸¹ Un caràcter modificador que el portava a corregir, suprimir, afegir text original i/o traduccions, i del qual no s'amagava —«ja saps que a mi m'agrada molt ficar-hi cullerada; que si l'ofici d'editor només consistís a dur els originals a les impremtes com un *botones* i a pagar pàfies, seria un ofici ben gris»—,³⁸² ans al contrari, estava convençut de les bondats del mètode: «Més val que l'autor, amb una humilitat que l'honora, es deixi fer una bona esporgada per algú que hi entén [...] normalment és natural que sigui l'editor»,³⁸³ i que convertia en norma habitual: «L'estil és dolent, però l'estil és la cosa més fàcil d'arreglar», escrivia en una carta del 2 de juliol de 1960 a Ferran de Pol, referint-se a l'obra de Josep Maria Miquel i Vergès *Un deliri de mar*, que rebutjà.³⁸⁴

Sales intervenia sobre el text aliè tants cops com considerés necessari. Com assenyala Marta Pasqual: «la implicació de l'editor-traductor en l'obra en qüestió era absoluta: cada mot era reflexionat i reescrit si no se cenyia a la poètica considerada òptima per obtenir el màxim nombre de lectors possible».³⁸⁵ En una carta a Ramona Via, probablement per tranquil·litzar-la, li confessava que «a penes hi ha cap

³⁸¹ BERTRANA, Aurora. 1975. *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya*. Pòrtic: Barcelona, p. 489.

³⁸² Carta inèdita de Joan Sales a Folch i Camarassa (14 gener 1977), citada per: PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 45.

³⁸³ Carta inèdita de Joan Sales a Lluís Ferran de Pol (8 gener 1971), citada per: PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 169.

³⁸⁴ *Un deliri de mar* va restar inèdita fins al 2005, quan va ser editada per Víctor Martínez Gil a Angle Editorial.

³⁸⁵ PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 45.

novel·la de les publicades pel Club dels Novel·listes a la qual no hagi fet observacions abans de ser publicada».³⁸⁶

Segurament, el text que millor il·lustra el concepte d'editor de Joan Sales és el següent:

Jo vull pertànyer a l'escola formada per l'editor de Mark Twain. Era un home tan interessat per la literatura com pels lectors. Tenia emmarcades en un lloc de preferència del seu despatx dues cartes que li havien enviat dos autors de la seva casa. L'una deia aproximadament: «Senyor editor,estic desolat amb els canvis que heu fet al meu manuscrit. Us veig com el culpable del meu fracàs com a escriptor. Tot ha acabat per a mi i em suïcido.» La firmava un total desconegut. L'altra deia: «Senyor editor: deixo a les vostres mans el meu manuscrit. Feu amb ell el que cregueu més necessari. Atentament...» La signava Mark Twain.³⁸⁷

Maria del Carme Bosch, a propòsit de la traducció de Villalonga d'*El Guepard*, de Lampedusa, criticava les intervencions constants de Sales i insinuava que l'editor fou, en realitat, el veritable torsimany:

Encara no ha passat un any quan la tasca està enllestida i hom veu la petjada habitual de Sales dins l'obra villalanguina [...] La sorpresa ve quan hom comprova la diferència d'ambdues amb la primera edició, la cosa permet suposar que algú (Sales?) hi ha continuant aficant mà en nom de Villalonga i no per a bé, precisament. És, a més, la prova manifesta de la manipulació que sofreix l'obra villalanguiana per part de l'editor català [...] ³⁸⁸

Per a Marta Pasqual, «amb aquesta operació que, a primer cop d'ull, podria semblar devastadora, Sales aconsegueix una major claredat i exactitud»,³⁸⁹ un punt de vista sobre la creació artística completament allunyat del de Maurici Serrahima, que, en una carta a Manuel de Pedrolo del 15 de febrer de 1954, li deia: «Crec que la

³⁸⁶ Carta inèdita de Joan Sales a Ramona Via (6 febrer 1965), citada per: PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 170

³⁸⁷ CASALS, Montserrat. 1991. *Mercè Rodoreda. Contra la vida, la literatura*. Barcelona: Edicions 62, p. 210.

³⁸⁸
³⁸⁹ PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 142

forma és precisament allò que individualitza l'obra d'art, allò que la fa ella mateixa i inconfusible amb qualsevol altre [...] perquè en la forma només hi entra en joc una sola consideració, que és el pur propòsit estètic, l'art».³⁹⁰

Com a traductor, Joan Sales tingué una curta i intensa trajectoria. En poc més de quatre anys, entre 1959 i 1963, traduí *El Crist de nou crucificat*, de Kazantzakis, *Els germans Karamàzov*, de Dostoievski,³⁹¹ *Madame Bovary* i *Salambô*, de Flaubert³⁹² al castellà, *El garell*, de Louís Delluc³⁹³ i *Thérèse Desqueyroux*, de François Mauriac.³⁹⁴ Al costat de Sales, en El Club trobem traductors com Ferran Canyameras, Lluís Ferran de Pol, Joan Fuster, Joan Oliver, Ramon Planes o Llorenç Villalonga, els quals, a part de publicar-hi obra pròpia, es feren càrrec de les traduccions que la col·lecció editava.

Com Montserrat Bacardí, exposa l'estratègia de l'editorial, articulada sobre dos eixos fonamentals, el deure intel·lectual amb Catalunya i la llengua, influí també en el Sales traductor, fins al punt de convertir-se en veritables criteris de traducció.³⁹⁵

El primer dels objectius era publicar novel·la catalana o en català, «perquè precisament els franquistes ho volien impedir i perquè era l'única manera de fer una literatura contemporània nacional»;³⁹⁶ després, l'edició d'obres que arribessin al gran públic i que permetessin tirar endavant l'editorial com a negoci rendible dins d'un país intel·lectualment normalitzat:

³⁹⁰ SERRAHIMA, Maurici; PEDROLO, Manuel. 2012. *Crítica Literària i debat religiós. Epistolari*. Lleida: Pagès, p. 59.

³⁹¹ DOSTOIEVSKI, Fiodor. 1961. *Op. cit.*

³⁹² FLAUBERT, Gustave. 1962. *Madame Bovary. Salambó*. Barcelona: Vergara.

³⁹³ DELLUC, Louis. 1965. *El garell*. Barcelona: Club Editor.

³⁹⁴ MAURIAC, François. 1963. *Thérèse Desqueyroux*. Barcelona: Vergara.

³⁹⁵ BACARDÍ, Montserrat. 1998. *Op. cit.*, p. 28-30.

³⁹⁶ IBARZ, Mercè. 1984. *Op. cit.*, p. 15.

Els catalans hem de fer un esforç per deixar de ser uns somiatruïtes [...]. A Catalunya n'hi ha molts que es creuen ser genis simplement perquè els seus llibres no es venen; i el país és massa petit per tants genis. [...] Si els llibres catalans no es venen [...] busquem-ne es causes on vulgueu, però no en donem la culpa al pobre poble, que entre tots hem desorientat i desenganyat tantíssim.³⁹⁷

En els mateixos termes s'expressava al pròleg d'*El garell*: «una literatura sense lectors no té sentit. He rebutjat totes les novel·les que eren difícils de llegir [...] El públic vol novel·les que li contin una història, amb un principi i un final».³⁹⁸

Per assolir aquests objectius, com a segona mesura engegà una campanya de subscripció que garantís un nombre de vendes mínim de cada títol (que durant anys va ser aproximadament d'un miler), tot seguint el model de la Fundació Bernat Metge (en especial en el moment del naixement, als anys vint),³⁹⁹ a l'hora que potenciava el disseny de les edicions: tapa dura, sobrecoberta il·lustrada, impressió del text espaiosa... Aquest sistema de subscriptors «es va mantenir fins a l'estiu de 1981, moment en què els dos viatges que suposava primer dur un llibre a una casa i després cobrar-lo resultava més car que el llibre mateix».⁴⁰⁰

En tercer lloc, la voluntat d'arribar a un públic ampli exigia un replantejament del model de la llengua literària de la col·lecció. Amb la represa editorial, la dècada dels seixanta es convertí, pel que fa a la traducció, en un camp de batalla lingüístic entre els defensors del català literari i del català parlat, una mena de reedició de les antigues picabaralles de final del segle XIX i començament del XX. Després d'anys de prohibició, per a molts intel·lectuals la recuperació cultural

³⁹⁷ Carta inèdita de Joan Sales a Xavier Benguerel (22 desembre 1950), citada per: PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 348.

³⁹⁸ SALES, Joan. 1965. «Pròleg del traductor català». Dins: DELLUC, Louis. *Op. cit.*, p. 12

³⁹⁹ Per a la gènesi d'aquesta fundació, FRANQUESA, Montserrat. 2013. *La Fundació Bernat Metge, una obra de país (1923-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 22-85.

⁴⁰⁰ PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 141.

passava, sobretot, per la recuperació de la llengua, que es considerava empobrida i barbaritzada. Calia reprendre el model noucentista, articulat al voltant de les normes fabrianes i del criteri d'autoritat de l'Institut d'Estudis Catalans. En canvi, els traductors i escriptors contraris, els que defensaven un ús més proper al català parlat i que no acceptaven les normes de l'Institut d'Estudis Catalans com un dogma de fe, van plantejar una acarnissada lluita. En aquest bàndol, els membres que més es van significar van ser Joan Oliver, Joan Sales o Llorenç Villalonga, més o menys vinculats a «El Club dels Novel·listes». Sales fou el capdavanter de l'oposició a la intransigència normativa i esdevingué el «màxim impulsor del que podríem anomenar la reacció contra les restes lingüístiques del noucentisme».⁴⁰¹

Segons Sales, calia evitar l'excessiu purisme del català, en un moment de reconstrucció lingüística tan decisiva per al país, i optar per un registre més proper al català parlat, ric i genuí, una mica a la manera de Verdaguer, sense caure en una llengua barbaritzada. Aquest ideari el va fer topar amb les institucions acadèmiques, en concret amb l'Institut d'Estudis Catalans, encapçalat per Ramon Aramon, a qui qualificava de ser «més fabrista que Fabra», en una carta a Joan Coromines del 4 de febrer de 1958: «amb el seu fals catalanisme, no fa altra cosa que enverinar la llengua [...] Pels camins d'aquest il·lustre, el català acabaria essent una llengua de maniàtics, totalment inservible per la vida corrent i per la literatura viva –novel·la, teatre o poesia».⁴⁰²

⁴⁰¹ PERICAY, Xavier; TOUTAIN, Ferran. 1996. *El malentès del noucentisme. Tradició i plagi a la prosa catalana moderna*. Barcelona: Proa, p. 286.

⁴⁰² *Ibidem*, p. 162.

Tot i que Sales semblava el cap visible d'aquest grup, una carta a Joan Coromines, del 29 d'octubre de 1958 demostra que la posició de Sales era més aviat moderada i contrària al trencament total amb l'Institut:

Jo soc absolutament incapaç [...] de fer res que atempti contra la unitat nacional i contra les escasses representacions legítimes que se n'aguanten dretes , com és l'Institut. Aquesta ha estat la meva actitud enfront dels novel·listes que volien tirar al dret [...] en una reunió a la qual van convocar-me també, en Berenguer i l'Oliver es deixaven arrossegar, amb inconscient eufòria, a la proposta d'aquell [Noel Clarasó], que era crear una «Acadèmia de Novel·listes» per prendre acords *absolutament al marge de l'Institut*. Érem nosaltres quatre, i jo vaig fer una de les meves escenes de violència i pèrdua dels estreps que al llarg de la meua vida m'han anat creant la trista fama de «extremista».⁴⁰³

Sales estava convençut que calia emprar una llengua literària que s'aproximés tant com fos possible, i sense forçar en excés els elements consubstancials de les normes fabrianes, a la llengua del poble, al llenguatge oral. En el seu afany de donar al públic novel·les llegívoles, considerava que el millor estil era aquell que passava desapercbut i, en el cas d'una traducció, que feia la impressió de llegir una obra original.

De tota manera, com puntualitza Bacardí, «les modificacions proposades per Sales es reduïen a una dotzena de mots i rarament afectaven la sintaxi, partidari com era d'una llengua viva però no embastardida».⁴⁰⁴ Que la lluita fou aferrissada, ho demostren les paraules d'Antoni M. Badia i Margarit, que el 1964, enmig del fragor dels enfrontaments deia: «les circumstàncies han fet que ambdós tipus idiomàtics quedessin més distanciat que no convindria en una situació normal. Per això

⁴⁰³ FERRER, Josep; PUJADES, Joan (ed.). 2004. *Epistolari Joan Coromines & Joan Sales*. Barcelona: Fundació Pere Coromines, p. 190.

⁴⁰⁴ BACARDÍ, Montserrat. 2012. *Op. cit.*, p. 78.

l'anomenem «problema»: la separació ben remarcable, entre el català literari i el català parlat»;⁴⁰⁵

En una carta a Sales de l'1 de novembre de 1959, Joan Coromines descrivia la situació de manera exemplar:

... a poc a poc tornarem a la trista situació de fa cent anys: un grup partidari a ultrança del «català que ara es parla» i un grup purista intransigent, per dir-ho així neofloralista, tots dos desfent la llengua literària comuna, aquell català normal que va costar tant de reconstruir, i fent cada vegada menys cas dels consells de moderació que els de l'Institut donaven predicant en el desert.⁴⁰⁶

Davant aquests dos posicionaments lingüístics enfrontats i irreconciliables, va sorgir una tercera via encapçalada per intel·lectuals com Joan Fuster, Jaume Berenguer Amenós, Albert Jané o Carles Soldevila, gairebé tots traductors de la col·lecció Isard, que Pere Calders qualificà de «modèlica» pel que feia al registre lingüístic emprat.⁴⁰⁷ En aquest sentit Fuster defensava que «davant la majoria dels trencacolls lingüístics que presenta l'ús literari actual del català, entre l'arcaisme i el barbarisme hi ha sempre una tercera via: l'enginy de l'escriptor».⁴⁰⁸ Aquest camí del mig, però, obligava els traductors a justificar-se constantment, de manera que moltes traduccions contenien un prefaci o advertiment, especialment si s'havien adoptat algunes llibertats respecte de la norma, de manera que les referències al model lingüístic i a les solucions preses en funció de l'autor i de l'obra versionada van ser constants:

Torsimanys i crítics en van fer un cavall de batalla, un dels principals actius del fet de traduir. Més enllà dels beneficis que reportava per a la cultura, el trasllat d'obres

⁴⁰⁵ BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1964. *Llengua i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Edicions 62, p. 111.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, p. 277.

⁴⁰⁷ CALDERS, Pere. 1964. *Op. cit.*, p. 54.

⁴⁰⁸ CAMUS, Albert. 1962. *La pesta*. Traducció de Joan Fuster. Barcelona: Vergara, p. 256.

estrangeres n'havia de reportar per a la llengua, obligada a expressar circumstàncies i mons remots, absents de les creacions originàries.⁴⁰⁹

Amb aquests criteris, les traduccions tenien per a Sales un paper secundari i limitat en la progressiva «normalització» cultural del país. Dels setanta-cinc títols de la col·lecció, només dotze corresponen a traduccions. La idea del valor de les traduccions dins d'una literatura queda recollida a «Els òrsides», el polèmic article dedicat als seguidors d'Eugeni d'Ors:

Traduir és cosa necessària i normal; i tant ho és, que no té a penes importància, ni —fora de casos singularíssims —cal esmentar-lo en la història literària d'un país. Quan un país és sa, la tasca de traduir es fa modestament, en silenci. I es fa de tal manera que vénen a ser traduïdes obres de literatures estrangeres molt diverses, les quals, neutralitzant-se les unes a les altres, no pertorben els caràcters nacionals del país on són traduïdes. Però si una literatura estrangera és introduïda en massa en un país, sense guardar proporció amb les altres, i sobretot si no hi ha motiu per justificar la desproporció, cal sospitar que es tracta d'un cas de provincianisme del país traductor respecte del traduït...⁴¹⁰

Sales reprenia així la línia de *L'Avenç*, basada en la publicació de traduccions com a vehicle i símptoma, a la vegada, de normalitat literària. En aquest sentit, que es traduís directament o indirectament, com passava a la «Biblioteca Popular», era d'una importància relativa. La peculiaritat d'aquest plantejament rau en el fet que entre aquell projecte del tombant de segle i el d'El Club havien passat més de cinquanta anys i «la vindicació de les versions indirectes per part dels traductors d'«El Club»», en una època en què ja no s'estilaven gaire, constitueix un dels punts més originals de la traductologia de postguerra».⁴¹¹ El desconeixement de la llengua original no representava un obstacle insalvable si el torsimany s'imbuïa de l'obra i,

⁴⁰⁹ BACARDÍ, Montserrat. 2012. *Op. cit.*, p. 78.

⁴¹⁰ SALES, Joan. 1945. *Op. cit.*, p. 7.

⁴¹¹ BACARDÍ, Montserrat. 1998. *Op. cit.*, p. 34-36.

per extensió, de les idees que volia transmetre l'autor. Aquesta identificació permetia fer de la traducció «obra pròpia i de reescriure-la en la llengua d'arribada amb un ampli marge d'autonomia expressiva, de reformulació de la matèria lingüística segons les exigències estilístiques de la nova llengua».⁴¹² En el capítol dedicat als pròlegs de les successives reedicions del *Crist* reprendrem aquesta qüestió.

D'altra banda, Sales trià hàbilment novel·les de llengües menys conegudes, com el rus, o minoritàries, com el grec modern, el noruec, el neerlandès o l'occità. Aquesta tria no fou gratuïta: «obeïa a un anhel d'obertura a Europa, gairebé indefectible, segons Sales, en les nacions petites».⁴¹³ Ell mateix ho expressava així: «Són els països d'una extensió anàloga als nostres aquells on més fàcilment pot florir l'esperit cosmopolita. [...] La mateixa modicitat de la seva àrea o de la seva població els impedeix de recloure's en cap aïllament».⁴¹⁴

Les traduccions de Sales, en definitiva, com la seva prosa de creació, posseeixen una força i una exactitud que l'apropen i l'identifiquen, malgrat l'ús de traduccions interposades i d'uns criteris ja aleshores en desús, amb l'autor i l'obra traduïda i el converteixen en un dels grans traductors de les lletres catalanes.

4. 2. L'edició

*El Crist de nou crucificat*⁴¹⁵ es publicà l'octubre de 1959 a «El Club dels Novel·listes» en un volum doble de la col·lecció (números XII i XIII). Des de

⁴¹² BACARDÍ, Montserrat. 2012. *Op. cit.*, p. 84.

⁴¹³ BACARDÍ, Montserrat. 1998. *Op. cit.*, p. 6.

⁴¹⁴ SALES, Joan. 1988. «Pròleg de Joan Sales a la 4a edició». Dins: VILALLONGA, Llorenç. *Mort de dama*. 15a ed. Barcelona: Club Editor, p. 32-33.

⁴¹⁵ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Ν. 1954. *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Αθήνα, Δίφρος; ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Νικος. 1959. *El Crist de nou crucificat*. Traducció de Joan Sales. Barcelona: Club Editor. Traduccions a altres llengües: ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Νικος. *Griehische Passion*. 1951. Deutsch von Werner Kerbs. Berlín: Grunewald Herbig; ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Νικος. 1954. *Le Christ recrucifié*. Traduit du grec par Pierre Amandry. París: Plon; ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Νικος. 1954. *Cristo de nuevo crucificado*. Traducción castellana del francès de José Luís de Izquierdo Hernández. Buenos Aires:

llavors, fins al 1980, la novel·la fou reeditada nou vegades (1959, 1960, 1963, 1965, 1966, 1967, 1972, 1976, 1980), gairebé una edició cada dos anys, fet que demostra la gran acollida que va tenir entre els lectors. La primera edició comptava amb un breu «Advertiment del traductor».⁴¹⁶

Com a particularitat cal assenyalar que el títol no recollia el nom de «Kazantzakis», amb «s» final, corresponent al cas recte, en funció de subjecte, absència que en grec indica la forma en funció de complement directe o de complement de nom (acusatiu i genitiu). Aquesta incorrecció en la transcripció del nom també és present a l'edició francesa, que Sales, tal com indica, va fer servir. De fet, el costum de les edicions gregues era posar el nom de l'autor en genitiu, de manera que a les edicions apareix el nom com a «Nikou Kazantzaki», és a dir, «obra de Nikos Kazantzakis», aquí, possiblement, prové l'error de transcripció. Sales no féu cas de l'advertiment de Joan Coromines, en la postdata d'una carta del 21 d'agost de 1959: «En les traduccions angleses (i crec franceses i de totes les llengües) han adoptat la forma Kazantzakis. En què us fundeu per treure aquesta -s?».⁴¹⁷

El 10 de setembre, Sales explicava a Coromines, entre altres qüestions, les raons per a transcriure el nom sense la «s» final.

A les edicions franceses posen Nikos Kazantzaki; estranyats que a les angleses i sud-americanes possessin Niko Kazantzakis, vam escriure a la vídua, que ens ha aclarit que era tal com surt a les edicions franceses. La raó, no la sabem, però bé hem de creure que aquesta dama sap com cal transcriure el nom i el cognom del seu marit.⁴¹⁸

Lohlé; KAZANTZAKIS, Nikos. 1954. *Christ recrucified*. English translation by Jonathan Griffin. Cassirer: Faber; KAZANTZAKES, Nikos. 1955. *Cristo di nuovo in croce*. Unica traduzione autorizzata dal neo-greco di Mario Vitti. Milà: Mondadori.

⁴¹⁶ SALES, Joan. 1959. *Op. cit.*, p. 7-8.

⁴¹⁷ FERRER, Josep; PUJADES, Joan (ed.). 2004. *Op. cit.*, p. 264.

⁴¹⁸ *Ibidem*, p. 266.

L'afirmació de Sales és sorprenent.⁴¹⁹ Si realment van escriure a la vídua de Kazantzakis, Heleni, sembla que no es van entendre. Potser la confusió rau en el fet que el cognom de la vídua de l'escriptor s'escriu, efectivament, Kazantzaki, sense «s», perquè el cognom de les dones a Grècia és format a partir del patern i, si es casen, del marit, però en funció de complement de nom, és a dir: «filla de...», «esposa de...». «Heleni Kazantzaki» vol dir «Heleni (esposa) de Kazantzakis». És una particularitat gentilícia grega, similar a les formes «-ov/-ova» de les llengües eslaves.

Una altra particularitat de la primera edició és que el copyright de la traducció pertanyia al Club Editor, mentre que a partir de la segona la propietat dels drets passava a ser de Joan Sales, encara que no anomenant-la directament traducció. De fet, als títol de crèdit no es parla mai de «traducció» sinó de «adaptació catalana» i de «versió catalana». Potser es tracta d'una ambigüitat volguda per part del traductor que manifestava no conèixer el grec modern i haver fet servir quatre edicions en llengües més entenedores. Tanmateix, Sales considerava que ell «traduïa» (i no versionava) quan, referint-se a l'assessorament lingüístic de Carles Riba, afirmava:

El Club li tenia demanada una revisió total de la traducció abans de passar a les linotips [...] Però ja havíem pogut consultar-li de viva veu algunes de les principals dificultats que planteja, a un traductor que vulgui ser fidel, l'estil del gran novel·lista grec.⁴²⁰

⁴¹⁹ I encara més sorprenent el comentari de Josep Ferrer i Joan Pujades, els curadors de l'espistolari, que a la pàgina 32 diuen: «Kazantzaki, i no Kazantzakis, si hem de fer cas del que diu J. Sales en la carta 548», i l'escriuen sempre de manera errònia, sense «s» final.

⁴²⁰ SALES, Joan. 1959. *Op. cit.*, p. 7.

Tampoc no apareixia el *copyright* de l'original grec ni cap referència a les edicions emprades per a la traducció. Segons Maria Bohigas,⁴²¹ néta de Joan Sales, el Club obtingué els drets de Kazantzakis de l'editorial francesa Plon, que l'any 1954 havia publicat la traducció de Pierre Amandry. En qualsevol cas, als títols de crèdit no s'hi feia esment. Dues informacions epistolars aporten nova informació. D'una banda, ho acabem de dir, l'editorial s'havia posat en contacte amb la vídua de l'escriptor per la qüestió del nom, per tant, estava al corrent de la imminent edició de l'obra. De l'altra, la carta del 9 de setembre de 1961, quan ja havia sortit la primera reedició del *Crist*, que Sales adreçava a Xavier Benguerel —en aquells moments a Amèrica—, en què, entre altres qüestions sobre a la comptabilitat de l'empresa, li deia:

Estimat amic i soci Xavier; [...] I quan tu tornis, respondrem algunes cartes que el teu noi ha trobat dins del teu pis —i tu podràs dir que eres a Amèrica i serà una excusa excel·lent i a més verídica. Una d'elles és de l'agent del Kazantzaki, reclamant les 9.000 pessetes —que evidentment les hi haurem de pagar.⁴²²

A partir de la sisena edició, a la sobrecoberta del llibre hi apareixen, com a reclam publicitari, dos fotogrames de la versió cinematogràfica de Jules Dassin, una coproducció francogrega que aconseguí força èxit al festival de Cannes de l'any 1957, a la projecció de la qual assistí el mateix Kazantzakis. A les solapes interiors de la sobrecoberta hi ha una breu semblança de l'escriptor, en què se'n lloa la importància humana i literària.

⁴²¹ Conversa mantinguda amb la neta de l'escriptor durant el col·loqui que seguí a la xerrada «Joan Sales, traductor de Kazantzakis», en el marc de les IV Jornades sobre Traducció i Literatura: Joan Sales traductor/Joan Sales traduït, celebrades el 20 i 21 d'octubre de 2010 a la Facultat de Traducció i Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona.

⁴²² Citada per: PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 357.

4. 3. Pròlegs

La primera edició (1959) anà acompanyada, com hem dit, d'un breu «Advertiment del traductor». Al llarg de les reedicions successives, Sales n'incorporarà de nous, fins a arribar al de la sisena, l'any 1967, que considerarà l'últim, tot advertint que ja no se n'afegirien en futures reedicions. Dos aspectes destaquen en aquesta notícia preliminar el primer, la informació que es tractava d'una traducció indirecta; el segon, els criteris lingüístic que Sales emprà per adaptar l'estil no gens fàcil de Kazantzakis.

Pel que fa a la traducció indirecta, recordem que era pràctica habitual a la col·lecció i que quatre de les dotze traduccions aparegudes es van fer a partir de traduccions indirectes, d'una o de diverses llengües interposades, i mai de la llengua original:

Es tracta d'un mètode tan antic com la traducció mateixa, molt esgrimit en l'acostament de llengües remotes o minoritàries fins ben entrat el segle XX, i que compta amb exponents tan memorables com les versions del xinès [...] d'Ezra Pound o, a casa nostra, amb les de Marià Manent a partir de la interpretació anglesa d'Arthur Baley.⁴²³

Això no vol dir que no es tingués en compte el text original: normalment els traductors del Club van comptar amb l'assessorament de coneixedors de l'idioma de partida. És el cas de Carles Riba per a *El Crist* i de l'eslavista August Vidal per a *Els Germans Karamàzov*, ambdues traduccions de Sales. També de Ferran Canyameras, que versionà *El bon assassí*, d'Anton Coolen gràcies a la traducció literal del neerlandès que Marcel·la Scholmer li féu a l'exili, o de Joan Fuster, que traduí *La quarta vigília*, de Johan Fallkberget, a partir del francès, amb una revisió del text

⁴²³ BACARDÍ. Montserrat. 1998. *Op. cit.*, p. 9.

noruec a cura de June Nyström de Vila-Abadal. Els traductors no se n'amagaven. Les paraules de Joan Fuster il·lustren l'ús que es feia de la traducció indirecta: «allà on la meua competència no arribava, he mirat que hi arribés la meua bona voluntat: és tot el que puc dir com a disculpa»⁴²⁴ justificada quan, no essent factible la traducció de l'original, era, tanmateix, necessària per al desenvolupament normal d'una llengua mancada de traduccions. O, com Sales, que apel·lava al criteri d'autoritat del docte assessor: «quan diferien les quatre versions que nosaltres preniem com a base [...], o quan cap de les quatre no ens donava la sensació de l'original, acudíem a la consulta directa del nostre insigne humanista».⁴²⁵ És a dir, de Riba. A més, Sales no considerava que el desconeixement de la llengua original fos un obstacle insalvable, si el traductor era capaç d'identificar-se amb l'autor, amb l'estil, amb les idees. És, de fet, un dels postulats editorials que havien empès la col·lecció i que un dels seus membres, Xavier Benguerel, expressava de la manera següent:

El Club dels Novel·listes cregué que el que importava per damunt de tot era que el traductor s'identifiqués amb l'esperit i l'estil de l'obra [...] fins al punt que el lector, llegint-la, arribés a oblidar que llegia una traducció.⁴²⁶

O com deia Fuster al pròleg de *La quarta vigília*: «he procurat que la meua intervenció no resti a la prosa de Falkberget, al ritme del relat, a la plàstica de les descripcions, cap dels seus atractius».⁴²⁷

Malgrat les possibles objeccions que aquests criteris plantegen, s'ha de reconèixer que bona part d'aquestes traduccions indirectes van ser força reeixides,

⁴²⁴ FUSTER, Joan. 1965. «Pròleg del traductor». Dins: Falkberget, J. *La quarta vigília*. Barcelona: Club Editor, p. 15.

⁴²⁵ SALES, Joan. 1959. «Advertiment del traductor». Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 1.

⁴²⁶ BENGUEREL, Xavier. 1974. *Relacions*. Barcelona: Selecta, p. 23.

⁴²⁷ FUSTER, Joan. 1965. *Op. cit.*, p. 14.

per no dir excel·lents. En *El Crist de nou crucificat* Sales demostrà una perícia, un mestratge que, encara que pugui semblar contradictori, l'apropa molt al text grec i a l'estil de Kazantzakis.

L'advertiment de la primera edició començava amb un breu homenatge pòstum a la memòria de Carles Riba, mort feia uns quants mesos: «mestre de tots, un dels primers occidentals a conèixer i estimar Kazantzaki»,⁴²⁸ l'havia assessorat sobre «algunes de les dificultats que planteja, a un traductor que vulgui ser fidel, l'estil del gran novel·lista grec»,⁴²⁹ i hauria fet la revisió definitiva del text si «la seva mort, de què portaran dol moltíssims anys les lletres catalanes, ho haurà impedit en definitiva».⁴³⁰ La invocació constant a l'autoritat intel·lectual de Riba representa una hàbil justificació de Sales davant la tasca difícil que s'imposà de traduir un autor tan complex com Kazantzakis, sobretot si la traducció era indirecta. Així, informava al lector del seu desconeixement del grec modern i del clàssic, de l'ajut inestimable que Riba li procurà i de l'ús de quatre versions interposades per a la traducció:

Ignorants nosaltres del grec modern (cosa que no vol dir doctes en el grec clàssic, potser no hauríem gosat posar mans en aquesta àrdua feina de no haver comtat per endavant amb l'ajut inestimable dels seus consells [...] les quatre versions que nosaltres preniem com a base (la francesa, la castellana, la italiana i l'anglesa).⁴³¹

Pel que fa a l'altra qüestió, la dels criteris lingüístics que Sales volia aplicar a les traduccions del Club, l'ajuda i l'autoritat de Riba també resultaren fonamentals. Sales volia introduir en la col·lecció un model de registre literari que es caracteritzés per la vivesa, la naturalitat i la versemblança, sobretot en els diàlegs. En aquest

⁴²⁸ SALES, Joan. 1959. «Advertiment del traductor». Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 7.

⁴²⁹ *Ibidem*, p. 7.

⁴³⁰ *Ibidem*, p. 7.

⁴³¹ *Ibidem*, p. 7.

sentit, Riba l'informà sobre la posició lingüística de Kazantzakis respecte a l'ús de la llengua demòtica i de les crítiques que rebé per aquesta raó:

Ens explicava aquest que en el camp de les polèmiques entorn de l'ús literari del grec modern, Kazantzaki s'havia significat per la seva tendència avançada, és a dir, favorable a un marge de tolerància amb les incorreccions de la llengua viva. [...] Això li havia guanyat l'enemistat acerba de més d'un purista; un n'havia conegut Carles Riba a Atenes que preferia llegir Kazantzaki en francès perquè l'original se li feia insuportable a causa de les seves concessions al parlar popular.⁴³²

Aquestes consideracions sobre la llengua i la veu autoritzada del gran mestre van servir a Sales per a explicar i justificar els criteris de traducció emprats:

Nosaltres ens hem esforçat perquè l'estil de la nostra versió fos en català l'equivalent més fidel possible d'allò que és en grec l'estil de Kazantzakis.[...] que algunes de les llicències de llenguatge que el lector trobarà potser més agosarades, ens van ser suggerides o aconsellades precisament per l'immortal autor de les *Estances*.⁴³³

Fer aparèixer el nom de Riba era, sens dubte, una manera de «beneir» la traducció. Un mes després del traspàs del mestre, el 17 d'agost de 1959, Sales va escriure a Joan Coromines per demanar-li que es fes càrrec de la versió final, a canvi, només, de poder incloure'n el nom en els títols de crèdit:

Estimat amic i mestre:

Tenim a punt de tirar la meva traducció d'*El Crist de nou crucificat*, de Kazantzaki. Agafant-vos per la paraula, us voldria demanar que llegíssi abans del tiratge (ja us donaré proves de plana ben netes, fàcils de llegir com el llibre acabat, el qual és molt llegívol, un dels grans èxits de novel·la d'aquests últims 20 anys). Totes les vostres indicacions seran acceptades per mi, i molt agraït, sota una sola condició: que ens deixeu posar *Revisada per Joan Coromines* sota *Versió catalana de Joan Sales*.⁴³⁴

⁴³² *Ibidem*, p. 7.

⁴³³ *Ibidem*, p. 7.

⁴³⁴ FERRER, Josep; PUJADES, Joan (ed.). 2004. *Op. cit.*, p. 261

Probablement la intenció era substituir el criteri d'autoritat de Riba, pel de Joan Coromines, amb qui mantenia una correspondència epistolar cordial i fluïda, no exempta de fortes discussions filològiques. Sales respectava extraordinàriament Coromines i, fruit d'aquesta cordialitat, li deia:

Podríeu ser, i per mi ja ho sou, el nostre segon Pompeu Fabra. En Fabra era molt menys filòleg que vós i en canvi tenia un esperit més variat, més obert a la vida; tal vegada això explica que tingués molt més ascendent que vós, més eficàcia social. Però vós, amb el vostre tarannà, també podeu fer molta gràcia (a mi me la feu, i a la meva dona, i em penso que a molts d'altres), només que us esforcéssiu a ser més comprensiu envers allò que no és filologia, i que naturalment és la immensa majoria de l'univers.⁴³⁵

L'objectiu de Sales era que la revisió de Coromines ratifiqués els criteris de traducció emprats i les llicències lingüístiques adoptades davant les possibles crítiques que podia rebre per part dels sectors més normativistes del país:

El nostre interès és que no es perdi el treball que hi posareu de llegir-ho i esmenar-ho, que senti jurisprudència, que es vagin establint en ferm els criteris de tolerància —sense els quals, ni cal pensar que sigui possible la novel·la viva en català. En una paraula, que ens estalviï en el futur discussions bizantines i estúpides.⁴³⁶

Sales li demanava que la revisió no alterés el color viu i col·loquial que havia donat a una obra situada en el món rural d'una Creta feréstega:

Hi trobareu moltes llicències que ja coneixeu i heu aprovat de paraula (com *calbo*, *viuda*, *tonto*, *enterro*, etc.) i em penso que no gaires de noves. Insisteixo que adoptaré totes les solucions que em direu, segur per endavant que tindreu en compte el to de la novel·la i no fareu dir, per exemple, «tinguin cura» a un rabadà de les muntanyes.⁴³⁷

El 21 d'agost de 1959, Joan Coromines li responia: acceptava fer-ne la revisió, però sense que aparegués el nom com a revisor:

⁴³⁵ *Ibidem*, p. 288.

⁴³⁶ *Ibidem*, p. 262.

⁴³⁷ *Ibidem*, p. 262.

Estimat amic:

Bé, en principi, el que em proposeu a la vostra carta del 17. Però ni demano que «totes les meves indicacions siguin acceptades» ni puc acceptar que s'hi posi «versió catalana de Joan Sales, revisada per Joan Coromines». Entre altres raons perquè això significaria que Joan Coromines ha confrontat la versió amb l'original grec o amb traduccions estrangeres autoritzades, cosa que de cap manera no puc fer (ni cal ni, encara que tingués temps, m'hi decidiria).⁴³⁸

La idea de Sales que la intervenció del filòleg establís jurisprudència topava amb el caràcter meticulós de Coromines, que abans de pronunciar-se sobre qüestions «difícils» preferia recórrer a la Secció Filològica de l'IEC, a costa d'endarrerir l'edició, cosa que Sales no estava disposat a acceptar. A més, les càrregues laborals i professionals del moment li impedièn dedicar-s'hi amb la cura necessària:

Però suposant que no hi hagués malentès i que tothom compregués el que volem dir, em proposeu ara això en un mal moment. Si això ha de constar públicament (i vós mateix ja preveieu les deduccions que se'n traurien) és clar que hi haurà casos delicats que jo hauria de dur a consulta de la Secció Filològica i aquesta no es reunirà fins a l'octubre, quan ja seré fora de Barcelona. Fins en Fabra ho feia així en casos que poguessin «sentar jurisprudència», com vós dieu; quant més jo, i quant més en la delicada situació de la Secció Filològica en el moment actual: és l'evidència mateixa. M'ho plantegeu en un mal moment. Àdhuc si poguéssiu esperar fins al mes d'abril, quan tornaré (en rigor tornaré el març, però aquestes coses volen temps), tampoc no podria acceptar el compromís per endavant, sense pensar-m'hi amb calma, *després* de llegir la vostra traducció.⁴³⁹

Al final de la carta, Coromines li reiterava la disposició a llegir i discutir plegats la traducció, però amb la condició ineludible que no li representés cap mena d'obligació i que es respectés la decisió de no aparèixer en els títols de l'edició:

Més val que siguem enraonats. Llegir un original vostre i fer-hi suggestions és una cosa que ens serà *útil* a vós i també a mi. Però que no pot tenir res d'obligatori per

⁴³⁸ *Ibíd.*, p. 263.

⁴³⁹ *Ibíd.*, p. 263.

part vostra; en sabeu massa, amic Sales, perquè jo pugui pretendre d'imposar-vos res! Discreparem en més d'un cas; jo us aconsellaré de posar «enterrament», que és usual i ha esdevingut familiar i tot, tant que no veig què s'hi guanya amb «enterro»; en uns casos us convenceré, en d'altres no. Sempre valdrà la pena, perquè *tots dos* hi aprendrem. Però de cap manera no ha de constar imprès *enlloc* que jo ho he revisat. En aquestes condicions estic disposat a llegir el vostre original. Però repareu bé que és condició ferma i que en cap cas no m'ho prendria a la lleugera si ningú la transgredia.⁴⁴⁰

Aquesta revisió no tingué lloc i l'únic criteri d'autoritat esmentat al pròleg fou el de Carles Riba.

L'advertiment acabava amb una relació de paraules, disset en concret, que «hem deixat [...] en la seva forma original», acompanyades del significat aproximat: majoritàriament, termes d'origen turc referits a càrrecs polítics de l'imperi Otomà (*agà, hadji, raja, rumí*), o bé objectes, menjars i estris propis d'aquelles contrades (*narguilé, pilaf, rakí, hodja...*). D'aquesta manera, Sales evitava l'ús de notes a peu de pàgina.

En els prefacis de les successives reedicions del llibre, a part del de la tercera, que aportava una referència literària a Kazantzakis més àmplia, no hi ha cap comentari nou sobre la traducció. Altrament, són molt interessants perquè ens permeten descobrir el Sales lluitador, en constant combat per Catalunya, malgrat que entre el primer pròleg (1959) i el darrer (1967) haguessin passat divuit anys, fet que els converteix en un document històric per entendre l'evolució i la recuperació cultural, lingüística i literària durant el franquisme.

La segona edició del llibre aparegué un any després, el desembre de 1960. Sales hi afegí un breu advertiment en què reconeixia que «la cordialíssima acollida

⁴⁴⁰ *Ibíd.*, p. 264.

dispensada pels lectors a aquesta versió catalana d'*El Crist de nou crucificat* [...] ha estat per a nosaltres, els homes del Club dels Novel·listes, el millor dels encoratjaments». ⁴⁴¹ Era la prova irrefutable que «ens ha confirmat en la nostra fe, aquella fe que ens va moure a emprendre'ns l'aventura temerària de llançar en la nostra llengua una col·lecció específicament consagrada a la novel·la extensa i actual». ⁴⁴² L'advertiment acabava amb paraules «militants»: «Mentre el lector català respongui, com ha respost a la crida, és possible guanyar moltes batalles, malgrat totes les altres dificultats. És el lector qui decideix en definitiva de la vida o de la mort d'un llibre —i d'una literatura —». ⁴⁴³

El pròleg a la tercera edició ⁴⁴⁴ (1963) conté dues parts. La primera, més breu, torna a insistir, arran de la publicació d'*El Guepard*, de Lampedusa i de *La plaça del Diamant*, de Mercè Rodoreda, en l'èxit de l'empresa iniciada gairebé un decenni abans, malgrat les dificultats que havien anat sorgint. Una d'aquestes, més enllà de la substancial que representava la dictadura franquista, era el silenci dels mitjans de comunicació respecte dels llibres en català: «Sabíem per endavant que aquest silenci seria general i glacial, amb poquíssimes i, per això, mateix honrosíssimes excepcions; però teníem fe en el nostre públic, aquell públic fidel que ha fet possibles tants miracles». ⁴⁴⁵ A la segona part Sales glossava la figura humana i literària de Kazantzakis, la significació dins de l'anomenada literatura cristiana, l'acollida entre els lectors catalans i la profunda empremta, "l'*enthousiasmós* de la

⁴⁴¹ SALES, Joan. 1960. «Advertiment del traductor» (a la 2ª edició). Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 9.

⁴⁴² *Ibidem*, p. 9.

⁴⁴³ *Ibidem*, p. 9.

⁴⁴⁴ SALES, Joan. 1963. «Advertiment del traductor» (a la 3ª edició)» Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 9-12.

⁴⁴⁵ *Ibidem*, p. 9.

Grècia antiga”, que li deixà la traducció de l'obra del cretenc, a qui Sales considerava digne hereu dels seus il·lustres avantpassats:

El Crist de nou crucificat mereix plenament l'acollida que el públic català li dispensa. És una de les màximes novel·les cristianes de tots els temps. La seva embranzida èpica i tràgica no té parió a penes. Sempre recordarem com se'ns endugué mentre la traduïem: a penes notàvem la fatiga del treball del traductor, com si un cavall se'ns emportés sense cap esforç per part nostra. Aleshores sentírem, com rares vegades a la vida, què volien dir els grecs antics —compatriotes de Kazantzaki— amb la seva paraula *enthousiasmos*.⁴⁴⁶

La quarta edició aparegué el 1965,⁴⁴⁷ any en què es complien els deu anys de vida de la col·lecció i s'arribava a la xifra de deu mil exemplars venuts d'*El Crist*. Sales aprofitava l'avinentsa per a fer un repàs d'aquells deu anys d'edició: «Perdoneu-me amb aquest doble motiu una mirada endarrera i una mirada endavant —i unes consideracions que potser semblaran sentimentals, i no és que ho semblin, ho són».⁴⁴⁸ Recordava els propòsits que els mogueren a crear El Club i tornava a mostrar la imatge més combativa, la del soldat que lluita per Catalunya des de les trinxeres de l'edició: «el propòsit d'estendre novament, després d'una duríssima hivernada, el gust per la novel·la extensa i contemporània en català; és a dir, per lluitar en el terreny concret de la novel·la com altres compatriotes ja ho feien en altres terrenys».⁴⁴⁹ Tornava a fer responsable de la gran acollida i de tantes reedicions al públic:

Cap literatura no podria viure sense el suport dels lectors. Una literatura no la fan solament els que escriuen, sinó també els que llegeixen. S'escriu per ser llegit, com

⁴⁴⁶ *Ibidem*, p. 10.

⁴⁴⁷ SALES, Joan. 1965. «Advertiment del traductor» (a la 4a edició). Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 13-15.

⁴⁴⁸ *Ibidem*, p. 12.

⁴⁴⁹ *Ibidem*, p. 13.

es parla per ser escoltat. Si la literatura catalana pogué sobreviure a aquella «duríssima hivernada», fou gràcies a uns milers de lectors fidels...⁴⁵⁰

Finalment, demanava que s'atrevisin «a descobrir-ne d'altres: han aparegut en efecte en aquests últims temps en la nostra llengua bon nombre de novel·les que no els defraudarien gens ni mica»⁴⁵¹ algunes de les quals havien aconseguit la coincidència de parers de crítica i lectors.

L'any 1966 apareix la cinquena edició.⁴⁵² Sales hi afegeia un breu pròleg en què donava novament les gràcies al públic i evocava amb alegria el difícil camí recorregut: «Perquè era en efecte un esdeveniment par a nosaltres, els pocs editors catalans d'aquells anys tan difícils, tota reedició d'un llibre imprès en la nostra llengua —aquella que haurien volgut reduir a la condició de dialecte inculte, no escrit ni llegit per gairebé ningú...».⁴⁵³ També feia referència als canvis que, any rere any, es produïen al país i que afectaven la literatura, la llengua i els mitjans de comunicació:

L'arbre que donaven per mort treu fulla per totes les branques. En poc temps hem vist multiplicar-se les col·leccions catalanes de llibres [...]. Vet aquí que ja comença a renéixer també la nostra premsa periòdica: ja l'heroica Serra d'Or no és l'única publicació en el nostre idioma, i sembla que el desglaç tot just començat en aquestes mateixes setmanes ja és irreversible.⁴⁵⁴

L'advertiment acabava amb unes paraules profètiques que, en gran part s'han fet realitat

Dia vindrà que el fet que un llibre imprès en llengua catalana conegui cinc edicions tan copioses i seguides semblarà tan normal que farà estrany recordar quan ens ho

⁴⁵⁰ *Ibíd.*, p. 13.

⁴⁵¹ *Ibíd.*, p. 14.

⁴⁵² SALES, Joan. 1966. «Advertiment del traductor» (a la 5a edició). Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 15-16

⁴⁵³ *Ibíd.*, p. 15.

⁴⁵⁴ *Ibíd.*, p. 15.

miràvem com un esdeveniment digne de commemorar-se [...] amb renovades gràcies al públic, que està fent possibles totes aquestes victòries.⁴⁵⁵

L'advertiment de la sisena edició ⁴⁵⁶ (1967), que fou l'últim, és una resposta pública de Sales a «algú que s'ha estranyat del que insinuàvem en la de la 3^a i de la 4^a». Sales es refereia a les crítiques que havia fet contra la premsa en castellà, controlada pel règim, per l'escàs o nul ressò de la tasca editorial en català. No sabem del cert quina mena de resposta Sales va rebre pel seus comentaris, però sembla evident que provenien de sectors catalanistes conservadors, ja que els responia:

Pel que es veu, n'hi ha que no s'han adonat encara —Déu els conservi la innocència— que durant molts i molts anys alguns dels principals quotidians del nostre Cap i Casal van ser dirigits (posem-ho cautament en pretèrit) per escriptors tan il·lustres i sobretot tan entranyablement vinculats a la terra catalana com ara és Don Luis de Galinsoga, Don José Ramon Alonso, etc, etc.⁴⁵⁷

Mostrava una irònica «pietat cristiana» envers aquells que esperaven algun moviment en favor de la cultura catalana d'un diari com *La Vanguardia*, dirigit aleshores per Luis Martínez de Galinsoga, que el 1959 (l'any de publicació d'*El Crist*) protagonitzà un dels escàndols de la postguerra en queixar-se, en públic, perquè a l'església de Sant Ildefons de Barcelona es feia missa en català. La queixa acabà amb una frase —«todos los catalanes són una mierda» —que va córrer per la ciutat com un reguer de pólvora. La reacció dels sectors de joves catòlics catalanistes (boicot al diari, escampada de paperetes, etc...) provocà que el diari perdés 20.000 subscriptors en poc temps i portà al cessament de Martínez Galinsoga. L'oposició catalana visqué aquesta destitució com una victòria sobre el règim.

⁴⁵⁵ *Ibídem*, p. 16

⁴⁵⁶ SALES, Joan. 1967. «Advertiment del traductor» (a la 6a edició). Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. 1967. *Op. cit.*, p. 16.

⁴⁵⁷ *Ibídem*, p. 16.

Sales acabava amb aquestes paraules: «Si algú desitja més que ningú estendre-hi de tot cor un vel pietós d'oblit, som nosaltres [...] Per ara ens hem d'acontentar, per a una llengua parlada per sis o set milions de persones, amb un mensual i un setmanari».⁴⁵⁸ Dit això, «que ens pesava sobre el cor», Joan Sales advertia que aquella era la salutació definitiva als lectors de futures edicions.

4. 4. Qüestions de traducció

El Crist de nou crucificat va ser la primera de les grans novel·les traduïdes per Joan Sales. Aquesta dada és important, perquè les traduccions, en especial les de Kazantzakis i Dostoievski, van ser un laboratori en què Sales posà a prova el model de llengua literària que propugnava per a la prosa, un model oposat al dels seguidors del noucentisme i a les encotillades normes que imposava, no tant la gramàtica fabriana, com alguns membres de l'Institut d'Estudis Catalans. En Sales, l'escriptor, el traductor i l'editor es confonien en una única persona, que maldava per restablir la normalitat lingüística perduda per culpa de la guerra, per crear una llengua literària més propera al català parlat, allunyada de l'encarcamament acadèmic, i per fomentar el llibre en català, la literatura en català, original o traduïda, com a vehicle de normalització cultural i idiomàtica. Prova de la importància que Sales donava a les traduccions són les paraules que adreçava a Joan Coromines, el 9 de novembre de 1959:

Llegiu la meua versió del *Crist de nou crucificat*; hi trobareu ben poques, i ben concretes, llicències de llenguatge, totes elles absolutament justificades per la necessitat de donar la il·lusió d'un llenguatge viu, descuidat, despreocupat de gramàtiques (altra cosa faria un efecte pèssim, donat el to de l'obra i la mena de

⁴⁵⁸ *Ibidem*, p. 16.

personatges que s'hi pinten). Si voleu jutjar rectament una obra, heu de començar posant-vos dins l'esperit d'aquella obra.⁴⁵⁹

En aquest sentit, les traduccions van ser un instrument de depuració literària que incidiren en l'obra pròpia. Cal tenir present que Sales, després de la publicació d'*Incerta glòria*, el 1955, va continuar reescrivint-ne la novel·la durant setze anys, fins a la versió definitiva, el 1971.

Per a entendre les raons d'aquell projecte, cal tenir en compte la situació cultural i lingüística dels primers lustres del franquisme. La correspondència amb Joan Coromines és fonamental per copsar l'estat d'ànim de l'exiliat que retornà a la pàtria el 1947. Un any després, el 16 de setembre de 1948, li escrivia, ple d'optimisme, sobre la necessitat que tothom tornés a Catalunya per redreçar el país plegats:

Hem trobat les coses, en conjunt, força millor del que ens temíem... Insisteixo que em penso que el millor que podríeu fer tots és anar tornant. S'edita ja força en català, i hi ha moltes ganes d'editar més; convindria que tots hi poséssim el coll, en aquesta tasca de recuperació positiva, molt més eficaç que tots els puritanismes negatius.... estem molt animats.⁴⁶⁰

Sis mesos després, però, el 31 de maig de 1949, matisava aquell optimisme:

A Barcelona el que ens preocupa és si seguirem essent una ciutat catalana o si tot vestigi de la nostra llengua acabarà per desaparèixer sota les onades de la invasió... és clar que jo sóc optimista, i crec que el país superarà aquesta crisi, potser la més forta de la seva història.⁴⁶¹

I ho reblava amb una imatge eloqüent dels moments difícils que es vivien a Catalunya:

⁴⁵⁹ COROMINES, Joan. 2004. *Op. cit.*, p. 288.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, p. 84-85.

⁴⁶¹ *Ibidem*, p. 89.

De fet és com si viatgessim a través d'un túnel. Ja fa 13 anys que ens hi vam endinsar. A jutjar per la seva llargada descomunal, quan en sortirem veurem un paisatge ben diferent del que vam deixar a l'entrada. És impossible preveure quina mena d'idees i aspiracions predominaran aleshores. Només cal recordar que els xicots que ara tenen 20 anys en tenien 7 quan va començar la gresca [...]és difícil saber què pensa aquesta generació, mentre no hi hagi llibertat de premsa i propaganda; ja que la conversa directa amb alguns d'ells pot exposar a prendre com a espècimen la flor que no fa estiu. La impressió que donen en conjunt és que no pensen res, però pot ser una impressió superficial; a més, és natural que tota massa presa en conjunt doni aquesta sensació, sobretot una massa de gent jove i que s'ha criat allunyada de tota política viva.⁴⁶²

Sales de seguida prengué consciència de la situació de la llengua i de la cultura catalanes, amenaçada per la colonització i la ràpida castellanització que havia iniciat el franquisme, a la dècada dels cinquanta, amb la immigració. En una carta del 3 de setembre de 1949 deia a Coromines:

Potser això que us dic us semblarà ben pessimista, només us sé dir que si el ritme d'invasió ètnica es manté una dotzena d'anys més, podem donar Barcelona per definitivament perduda tant per a la raça com per a la llengua; i ja sap vostè que un idioma quan perd la seva capiu cau ràpidament en el rang de patués, i tendeix a recular d'una manera no menys lenta.⁴⁶³

Deu anys més tard, el 1959, Sales encara recordava:

La importància actual de la llengua catalana resideix gairebé tota en el fet de ser la llengua viva d'una gran ciutat com Barcelona. Em refereixo a la importància "existencial", de fet, no a la "essencial" o de dret. Dit d'altra manera, el dia que Barcelona sigui de llengua castellana, la mort del català no serà més que qüestió d'anys. Per tant, estratègicament, hauríem d'acumular gairebé tots els nostres esforços a no perdre el trumfo capital, a no perdre la ciutat de Barcelona.⁴⁶⁴

⁴⁶² *Ibíd.*, p. 89.

⁴⁶³ *Ibíd.*, p. 93.

⁴⁶⁴ *Ibíd.*, p. 274.

Defensar i impulsar la llengua era l'única possibilitat de no morir lentament, de no sucumbir al genocidi cultural que perpetuava la dictadura. La qüestió era: però, quina llengua? Aquí Sales topà de ple amb els sectors acadèmics més immobilistes, que es consideraven el baluard de les normes fabrianes. Vint anys després de la desfeta política i de l'estroncament del projecte noucentista i postnoucentista, Sales era dels parer que, per a redreçar Catalunya, calia fer foc nou. Anys més tard, el 1971, precisament en el pròleg a les converses filològiques de Joan Coromines, feia un plantejament explícit del que havia de ser el model de llengua literària:

Perquè el nus de la qüestió és aquí, com havia comprès Pompeu Fabra ja des de les darreries del segle passat: ¿el català pot aspirar a ser una llengua plenament usual, és a dir, apta per a tots els usos, com ho són el suec, el noruec, el danès, el neerlandès, el txec i altres d'una extensió geogràfica o un nombre de parlants comparable: una llengua en què es pugui escriure amb tota naturalitat des de la correspondència més íntima fins a la propaganda comercial més multitudinària, des de la filosofia més primfilada o la jurisprudència més docta fins al vodevil més esqueixat o el serial radiofònic més demòtic? ¿Pot ser la llengua dels tribunals i dels cabarets, del Parlament i del cine, de la ciència i dels diaris, de l'oratòria sagrada i de la televisió? ¿O bé ha de limitar-se a llengua merament «literària». quasi merament «poètica», a la manera dels felibres? ⁴⁶⁵

Una crítica demolidora que escometia amb força, no tant contra un moviment cultural que havia fet una tasca fonamental fins al 1936, sinó contra els seguidors que no s'adonaven que la situació del país havia canviat radicalment. Aquell vell projecte literari, concebut com el complement imprescindible de la labor d'ordenació i codificació que havia dut a terme Pompeu Fabra, corria el risc

⁴⁶⁵ SALES, Joan. 1971. «Pròleg de l'editor». Dins: COROMINES, Joan. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, p. 9.

d'esdevenir un obstacle per a una veritable i progressiva normalització lingüística i cultural.

Les traduccions havien jugat un paper importantíssim en la creació del cànon literari i havien estat, al seu torn, un banc de proves on «s'assajaven les eleccions lèxiques i gramaticals que passarien a constituir el cor de l'estil de la prosa noucentista».⁴⁶⁶ Sales pretenia fer el mateix exercici de reescriptura, però adequant-lo a unes regles noves que estaven per fer, perquè la societat s'havia transformat i el model de llengua literari neonoucentista era, segons ell, impracticable per a unes generacions educades en castellà, que amb prou feines podien llegir i escriure en català. Si es continuava pel camí dels acadèmics, Sales li augurava a Coromines, en una carta del 9 de gener de 1959, dues possibilitats:

L'alternativa em sembla ser la següent: *a)* Considerar el català una llengua “closa” l'any 36, immodificable, tancada en el seu estat d'aleshores: és a dir, considerar-la com una llengua morta. I aleshores: o escriure en “aquell” català o escriure en castellà. *b)* Considerar el català una llengua viva en constant evolució, sensible a les circumstàncies històriques d'ara com ho va ser a les del passat. i per tant arrossegant ara quantitat de castellanismes, com en altre temps quantitat de provençalismes o d'arabismes o de germanismes.⁴⁶⁷

Calia, doncs, replantejar-se la llengua literària, i en especial la de la novel·la, el gènere que més podia influir en l'enriquiment lingüístic d'un públic ampli. El 9 de desembre de 1959, escrivia a Joan Coromines:

Que una llengua literària es pugui abstrure totalment o quasi de com és parlada en la realitat, és una utopia insensata, que no pot conduir més que a la mort d'aquella llengua. La gent ha de descriure aproximadament tal com parla [...] hi ha d'haver una llengua corrent, reduïda a la mínima expressió, que ofereixi el mínim de dificultats a

⁴⁶⁶ PERICAY, Xavier; TOUTAI, Ferran. 1996. *El malentès del noucentisme. Tradició i plagi a la prosa catalana moderna*. Barcelona: Proa, p. 18.

⁴⁶⁷ COROMINES, Joan. 2004. *Op. cit.*, p. 205.

ser escrita, llegida i entesa. I s'hauria d'aconsellar, per qui tingui autoritat, als escriptors que es dirigeixen al públic obert i no a una minoria selecta (generalment minories pedantesques) que el millor és sempre el més senzill, el més planer, el més semblant a com ho diu tothom. Que un arcaisme és tan de mal gust com un barbarisme.⁴⁶⁸

D'altra banda, com a editor, Sales vivia de la literatura, necessitava un públic que comprés llibres en català i fes viable el negoci editorial. En una llarga carta, del juny de 1959 (sense data), Sales es preguntava:

¿quina perspectiva és per a un escriptor no ser llegit més que pels 3.000 benemèrits que compren llibres catalans? Cap ni una. ¿I quin interès pot tenir una literatura fins a tal punt reclosa dins un ambient tan esquifit? Cap ni un. Tan materialment com espiritualment, cal donar a l'escriptor català unes perspectives més amples.⁴⁶⁹

Davant d'aquestes migrades perspectives només era possible una política: oferir sistemàticament «bones novel·les, llegívoles, intel·ligents, que enlairin el to general de la nostra literatura, que li donin sobretot un aire “normal” de literatura de debò, o sigui per ser llegida».⁴⁷⁰

El Crist de nou crucificat fou una d'aquestes «bones» novel·les. Aturem-nos, però, en el segon adjectiu: «llegívoles». En aquest punt el mestratge del traductor, segons Sales, havia d'excel·lir per a transmetre al lector no només un text comprensible, sinó agradable de llegir. Si calia, se serviria d'una o més d'una llengua interposada per arribar a copsar, mitjançant la confrontació de traduccions —com ell mateix declarava—, l'esperit del text i fer-lo acceptable als criteris i a les normes del sistema d'arribada. Es tractava d'una acceptabilitat a les normes que ell mateix propugnava i que intentava fer prevaler mitjançant l'escriptura, l'edició i la traducció. Si tenim en compte els resultats que aconseguí amb *El Crist* —nou reedicions en vint

⁴⁶⁸ *Ibidem*, p. 155-156.

⁴⁶⁹ *Ibidem*, p. 245.

⁴⁷⁰ PASQUAL, Marta. 2011. *Op. cit.*, p. 140.

anys—, cal reconèixer que Sales reeixí en l'intent d'apropar un text gens senzill com el de Kazantzakis a un públic que el va rebre amb entusiasme.

Un dels recursos per a fer més “llegívola” la novel·la era evitar les notes a peu de pàgina. Al final del pròleg de la primera edició, Sales inclogué disset termes transcrits de l'original acompanyats d'una breu explicació. Un criteri que, tanmateix, no seguí a l'edició d'*Els Germans Karamàzov*, publicada dos anys més tard. Cal cercar-ne les raons no tant en la voluntat de l'editor-traductor de simplificar la tasca lectora, com en les característiques de les versions interposades que emprà: les traduccions que va fer servir per a *El Crist* no contenien pràcticament notes; en canvi, la traducció francesa dels *Karamàzov* (1952) n'era plena, uns comentaris que Sales aprofità. Els mots que Sales va incloure a la novel·la de Kazantzakis eren les següents:

- Agà: funcionari turc amb categoria de tinent coronel o coronel, i especialment el qui està encarregat del govern —civil i militar— d'una localitat determinada.
- amané: cançó sentimental, molt llangorosa. / **Aman: Canción oriental de mucho sentimiento** / complainte monotone dont le refrain se termine par Amán, aman.
- arconte: aquest títol, antigament importantíssim, es dona avui als nobles grecs rurals.
- Hadji: títol de respecte (és el que els musulmans donen al que ja ha fet el pelegrinatge a la Meca), amb què es fa precedir el nom dels mestres d'escola, etc.
- Hodja : entre els turcs, persona recomanable pel seu saber o experiència.
- iatagan : sabre encorbat, mena de simitarra.
- kalpak : gorra alta i folrada de pell, pròpia de persones de distinció a Orient.
- Kyr, kyra : senyor, senyora.
- Licovrisi : la font del llop.
- lukum: mena de coca, que a Grècia i Asia Menor se sol menjar en els cafès. / **Especie de torta, cuyos trozos se sirven en los cafés griegos.** / Tipico dulce turco: sono cubetti di marmellata solida, dolcissima e profumata, preparata con petali di rosa e zucchero.

- narguilé (o narguil) : pipa oriental de luxe, en què el fum passa a través d'un recipient amb aigua freda i perfumada i s'aspira amb un tub llarg i flexible.
- pilaf: arròs saltat amb mantega i pebre roig, cuinat amb caldo blanc, molt apreciat pels turcs. / **Arroz salteado con mantequilla y pimienta encarnada, cocinado con caldo blanco. Plato muy apetecido entre los arabes.** / Il "pilaf" è un piatto turco, specie di risotto cotto in brodo di castrato e con regaglie di pollo.
- Pope : diminutiu de parc, títol d'afectuós respecte que es dóna als sacerdots. En realitat, com ens observa Joan Coromines, la forma grega és *papàs* (en rus, serbi i alguns altres idiomes eslaus, és *pop*; en romanès, *popà*).
- Raia : súbdit turc no musulmà. / Rayas: Nombre que se da en Turquía a los súbditos turcos no musulmanes.
- Raki : beguda aromàtica preparada amb alcohol de cereals a Grècia i de vi a l'Àsia Menor / **Rakí Bebida aromàtica preparada con alcohol de cereales en Grecia o con alcohol de vino en Levante.**
- Rumi: cristià (antigament volia dir tot súbdit de l'Imperi romà).
- xibuquí: pipa turca senzilla, de tub molt llarg, estret i recte.

Els termes *aman*, *lukum*, *pilaf*, *raia* i *raki* també apareixien a l'edició castellana i, en algun cas, a la italiana. La resta van ser de collita pròpia. Un comentari a part mereix la forma *pope*, que Sales havia discutit amb Coromines. En una carta del 10 de setembre de 1959, a propòsit d'una frase en què es plantejava l'ús d'*enterro* o *enterrament*, li deia: «El cas d'*enterro* i *enterrament*, que me'l vaig plantejar, el vaig resoldre a favor d'*enterro* perquè si no matava frases com “Que en duràs de pocs popes a l'enterro!”».⁴⁷¹ Coromines li responia el 22 de setembre: «No teniu por d'infligir a la vostra frase la greu violència que significa substituir-hi *capellans* per *popes* i us fa por aquesta bagatel·la?». I més endavant, parlant del terme *pope*, afegia:

⁴⁷¹ COROMINES, Joan. 2004. *Op. cit.*, p. 265.

A propòsit de *popes*, un singular *pope* no podria anar en català: heu hagut de decidir com ho poseu a la vostra traducció? És una minúcia de mal resoldre [...] Penso si es podria adoptar *popa* (un *popa*), plural *popes*, és clar!⁴⁷²

Sales no féu cas de les indicacions de Coromines i finalment adoptà la forma *pope*, tal com apareixia a les traduccions interposades. Tot i això, en una carta del 21 d'octubre de 1959, quan el llibre ja era en fase d'impressió, Sales li escrivia: «En el cas que em poseu de *pope*, he estat a temps a posar una nota al principi del llibre fent constar el que vos em dieu».⁴⁷³ Tanmateix, es reafirmava en la seva decisió:

però no crec que es pugui escriure res més que *pope*, ja consagrat per les traduccions dels grans novel·listes russos. Qualsevol altre cosa (*pop*, *popa* o *papa*) desconcertaria el lector. No es pot anar contra el costum.⁴⁷⁴

No resulta casual, doncs, el comentari que Coromines féu al *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, on titllava d'humiliant la solució adoptada per Sales:

(s. v. *popa* I): Un homònim seria el terme que jo proposaria per anomenar en català els sacerdots de l'església ortodoxa greco-eslava. No podem pas dir *pop*, com en rus i en serbi (que fóra equívoc i ridícul en català), ni podem dir *papàs*, com en neogrec, ni deixar-ho en la transcripció francesa i anglesa *pope* (lògica en aquestes llengües on la *-e* final és muda), o cast.-port. *pope* (llengües que ho manllevaren del francès, i podien justificar-ho perquè no admeten mots en *-p* final). Deixar *pope* posant-ho en cursiva (com feren p. ex. Slaby, en la trad. de *La filla del Capità*, de Puíxkin, p. 24, o Joan Sales i Vallès en la d'*Els Germans Karamàzov*, és humiliant per al català, o hem de pronunciar-ho amb una *-e* tancada acastellanada: és un francesisme provincià de gent que se sotmet a la tutela castellana, dimitint de la nostra categoria de llengua, no dialecte. Els nostres germans de llatinitat, els romanesos, que tenen

⁴⁷² *Ibíd.*, p. 271

⁴⁷³ *Ibíd.*, p. 276.

⁴⁷⁴ *Ibíd.*, p. 276.

aqueixos sacerdots ortodoxos, en diuen *un popa*. Adoptem, doncs, la forma *un popa* masculina en català (paral·lela al *papa*, el *patriarca* etc.).⁴⁷⁵

D'altra banda, Sales no s'hi esmerçà gaire a l'hora de transcriure i accentuar algunes d'aquests paraules (escriu *raki*, per *rakí*, *rumi*, per *rumí*, *raia*, per *raia*) ni tampoc en el cas dels noms propis i dels topònims que apareixen a la novel·la. No va tenir en compte les peculiaritats fonètiques del grec i es limità a reproduir les formes que apareixien en les edicions consultades, fonamentalment en les versions castellana i francesa. En general, convertí en esdrúixols bona part dels noms que en l'original eren aguts, com ara *Manlios*, per *Manliós*, *Lènio*, per *Lenió*, *Mariori*, per *Mariorí*, *Ladas*, per *Ladàs*, etc; emprà la «y» grega enlloc de la llatina per a transcriure noms com *Yusufakis*, *Panayotaros*, en lloc de *Iusufakis*, *Panaiotaros*, i adaptà la gutural sonora «kh» amb la grafia «ch» en noms com *Michelis*, en lloc de *Mikhelís*; fins i tot dubtà en algunes formes i les va transcriure erròniament, com *Xaralambis*, en lloc de *Kharalambís*, etc. Tampoc no traduí el nom del capità Furtunas, un joc de paraules que en les versions francesa i italiana apareixia com a *capitain Tempête* i *capitan Burrasca*, respectivament, i que la castellana deixà en la forma original. En canvi, aclaria al lector que el nom del poble on s'esdevenia el relat, *Licovrisí*, que volia dir «La font del llop». Molt possiblement la revisió textual que Carles Riba no pogué fer hauria evitat aquestes incongruències, tal com va passar amb la duta a terme per August Vidal a *Els germans Karamàzov*.

Sales declarava haver emprat quatre versions interposades: la francesa, la castellana, la italiana i l'anglesa. Només dues havien estat traduïdes a partir de l'original: la francesa, de Pierre Amandry, i la italiana, de Mario Vitti; la castellana i

⁴⁷⁵ COROMINES, JOAN. 1980-1991. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, 695a22-42 (s.v. *popa* I).

l'anglesa devien ser traduïdes a partir de la francesa, atès que tant José Luís Izquierdo com Jonathan Griffin treballaven a partir d'aquesta llengua i *El Crist* fou l'única obra neogrega que van versionar. Pierre Amandry no era neohel·lenista, sinó classicista que, com Jaume Berenguer, traduí puntualment del grec modern. En canvi, Mario Vitti, l'autor de la *Història de la literatura neogrega* (1971), és un dels grans noms dels estudis neogrecs a Itàlia, la traducció del qual, malgrat la seva excel·lència, Sales consultà poc. De fet, com tot seguit veurem, Sales confrontà constantment l'edició castellana d'Izquierdo (tot i no declarar-ho obertament *pudoris causa*), de manera que ens trobem davant d'una traducció feta a partir d'una versió, la castellana, que al seu torn havia fet ús d'una altra interposició, la francesa.

No és el nostre objectiu presentar una anàlisi exhaustiva de la traducció de Sales. La complexitat del text, l'ús de terceres llengües i les dimensions de l'obra, la converteixen en una tasca massa extensa i complexa. Hem optat per mostra uns quants exemples que permetin fer-nos una idea de les decisions traductològiques preses pels quatre traductors. Aquests fragments pertanyen al capítol primer, en què Kazantzakis introdueix el lloc, el poble de Likovrisi, el moment, la celebració de la Pasqua grega, i els personatges que hauran de representar la Passió de Crist.

El començament de l'obra, que arrenca amb una detallada descripció del governador turc del poble que passa l'estona fumant i bevent raki, mentre els vilatans celebren la resurrecció de Crist, posà a prova els quatre traductors. El text, en aparença simple, amaga la complexitat de la prosa de Kazantzakis. Si comparem les quatre versions, veurem que van adoptar solucions diferents:

Κάθεται ο αγάς της Λυκοβρύσης στο μπαλκόνι του άπάνω από την πλατεία του χωριού, καπνίζει τό τσιμπούκι του και πίνει ρακή.⁴⁷⁶

-L'Agà de Licovrisí, assegut, fuma el xibuquí i beu raki al balcó que dóna a la plaça del poble. (p. 4)

-El agá de Licovrisi, sentado al balcón que da sobre la plaza del pueblo, fuma su chibuquí y bebe raki. (p. 4)

-Assis à son balcon d'où l'on domine la place du village l'agha de Lycovrisi fume son chibouk et boit du raki. (p. 5)

-L'aga' di Likovrissi sta seduto al suo balcone, sovrastante la piazza del paese, fuma nel lungo bocchino e beve acquavite.(p. 5)

La dificultat de la primera frase rau en l'acumulació de tres verbs, *seu*, *beu* i *fuma*, i en la preeminència que es dóna a cadascun. Tres dels traductors fan dependre el complement circumstancial de lloc *al balcó*, del verb *seure*, mentre que Sales el subordina a *fumar* i *beure*. La traducció més literal, i possiblement la menys forçada en català seria: «L'agà de Likovrisi, assegut al balcó que dóna a la plaça del poble, fuma el xibuc i beu raki».

La continuació presenta nous reptes que provoquen versions altre cop diferents. Plou i la pluja mulla els mostatxos de l'agà, que se'ls llepa per mitigar la fortor de l'aiguarent:

♣ ψιχαλίζει ήσυχα, τρυφερά, και στά γυρτά χοντρά μουστάκια του, τά φρεσκοβαμμένα μέ καρμπογια, κρέμονται λαμπυρίζοντας μερικές ψιχάλες· κι ό αγάς, ξαναμμένος από τή ρακή, τις άναγλείφει νά δροσερέψει.⁴⁷⁷

♣ Una finíssima pluja, molt tèbia, cau suaument. Dels seus grossos mostatxos [recargolats], acabats de tenyir de negre, pengen unes gotetes que llampeguen. Escalfat pel raki es llepa els llavis i es reconforta. (p. 4)

⁴⁷⁶ KANTZAKIS, Nikos. 1954. *Op. cit.*, p. 6.

⁴⁷⁷ *Ibídem*, p. 6.

- ^ Una fina lluvia templada cae suavemente; de sus gruesos bigotes [retorcidos], recién teñidos de negro, penden y centellean unas gotitas; calentado por el raki, el agá se relame y se reconforta. (p. 4)
- ^ Des gouttes de pluie tombent, silencieuses et tièdes; quelques-unes scintillent, dans son épaisse moustache aux points retroussées, fraîchement peinte d'un noir d'ébène; pour se rafraîchir, il y passe sa langue enflammée par le raki. (p. 5)
- ^ Cade una pioggerella tepida, silenziosa, e sui suoi grossi baffi ritorti, tinti di fresco in nero, stanno sospese e luccicano alcune gocce: l'Agà riscaldato dall'acquavite le lecca per rinfrescarsi. (p. 5)

Començant per la pluja, la traducció que més s'aproxima a l'original és la italiana: «Cade una pioggerella tepida, silenziosa». La forma grega ψιχαλίζει significa *plovisquejar, lloviznar* en castellà. Izquierdo proposa: «una fina lluvia templada cae suavemente», que Sales adapta com a «una finíssima pluja, molt tèbia, cau suaument». La versió francesa s'inclina per «des gouttes de pluie tombent, silencieuses et tièdes». Cap dels traductors ha optat pels verbs *piove, pleut, llueve* o *plou* i trien per les formes *cade, tombent, cae, cau*. Amandry i Vitti coincideixen en la traducció dels adverbis ήσυχα, τρυφερά, que canvien per adjectius que qualifiquen el substantiu pluja: *tepida, silenziosa; silencieuses et tièdes*. En català i castellà es transformen en *templada / molt tèbia* i en l'adverbi *suavemente / suaument*, que complementen el verb *cae / cau*. Les gotes de pluja mullen els grossos mostatxos de l'agà, que son recargolats, γυρτά, tal com recullen Amandry, *aux points retroussées*, i Vitti, *ritorti*, i que Izquierdo i Sales no tradueixen. L'agà es llepa els mostatxos per refrescar-se del rakí. Les traduccions francesa i italiana tradueixen aquest gest: «pour se rafraîchir, il y passe sa langue enflammée par le raki»; «l'Agà riscaldato dall'acquavite le lecca per rinfrescarsi». Izquierdo limita

l'expressió a «calentado por el raki, el agá se relame y se reconforta», que Sales interpreta «escalfat pel raki es llepa els llavis i es reconforta», substituint *gotes* per *llavis*. Vitti, no tradueix *rakí* i tradueix per *acquavite*, aiguardent.

- ▲ Δεξιά του στέκεται όρθιος ό σείζης, ένας θεόρατος άγριος άνατολίτης, άλλήθωρος και κακομούτσουνος, μέ τήν τρουμπέτα του.⁴⁷⁸
- ▲ Dret al seu costal, amb la corneta penjada de la faixa, hi ha el seu escuder i guarda de corps, Hussein. un oriental agegantat, lleig com un goril·la, guenyo. (p. 4)
- ▲ De pie a su derecha, con la corneta colgando, se halla Hussein, escudero y guarda de corps, un oriental gigante, feo como un gorila y bizco. (p. 4)
- ▲ A sa droite se tient debout le palefrenier, une trompette la main; c'est un Oriental énorme, à l'air sauvage; il y a une sale tête et il louche. (p. 5)
- ▲ Alla sua destra, in piedi, è il suo staffiere, un gigantesco e burbero uomo d'Anatolia, strabico e torvo, con la sua tromba. (p. 5)

En aquest passatge, la primera dificultat és la traducció de *σειζης*, terme turc que denomina l'ajudant de camp d'un oficial, de vegades el seu palafrener o escuder. L'italià i el francès adopten aquesta segona opció: *palafrenier*, *staffiere*, mentre que el castellà i el català empen les paraules *escudero* i *guarda de corps*; *escuder* i *guarda de corps*. Kazantzakis no donà nom a aquest personatge, completament secundari, que només torna a aparèixer unes línies després, decisió que respecten les traduccions italiana i francesa. En canvi, en castellà i català, com que es tracta d'un oriental, els traductors es prenen la llibertat de batejar-lo amb el nom de *Hussein*. La descripció d'aquest personatge també mostra diverses traduccions. Es tracta literalment d'un *oriental enorme i bestial (salvatge), guenyo i lleig*. Kazantzakis fa

⁴⁷⁸ Ibídem, p. 6.

servir quatre adjectius per a descriure'l. *Gigantesco e burbero* és la traducció dels dos primers adjectius en italià; *énorme, à l'air sauvage*, en francès. Izquierdo i Sales l'anomenen només *gigante i agegantat; strabico e torvo* són els altres dos adjectius en italià; *il y a une sale tête et il louche*, en francès; i en castellà i català, el rebatejat Hussein es converteix en *lleig com un goril·la, guenyo; feo como un gorila y bizco*. Sales segueix escrupolosament la versió castellana i bandeja expressions populars com *lleig com un pecat* o, si la lletjor havia de ser simiesca, *lleig com un mico*.

- ♣ ζερβά του κάθεται διπλοπόδι, άπάνω σέ βελουδένιο μαξιλάρι, ένα όμορφο στρουμπουλό τουρκόπουλο, πού του άνάβει κάθε τόσο τό τσιμπούκι καί του γεμίζει άκατάπαυτα τήν κούπα του ρακή.⁴⁷⁹
- ♣ A la seva esquerra, assegut a la turca — amb les cames encreuades — damunt un coixí de vellut, un noiet grassó no para d'encendre-li el xibuquí i d'omplir-li el vas. (p. 4)
- ♣ A su izquierda, sentado con las piernas cruzadas en un almohadón de terciopelo, un muchachito gordinflón no cesa de encenderle el chibuquí ni de llenarle el vaso de raki. (p. 4)
- ♣ A la gauche de l'agha est accroupi, sur un coussin de velours, un jeune Turc. beau et joufflu, qui lui rallume de temps en temps son chibouk et lui remplit à tout instant son verre. (p. 5)
- ♣ A sinistra sta seduto alla turca, su un cuscino di velluto, un bel turchetto paffutello che gli accende di tanto in tanto il bocchino e gli riempie ininterrottamente di acquavite la tazza. (p. 5)

Aquí sorgeixen dues dificultats de traducció. La primera és l'adjectiu *διπλοπόδι*, *sobre ambdues cames*. Amandry usa el participi *accroupi*, format sobre el substantiu *croupe*, gropa, és a dir, *assegut de cul, a la gatzoneta*. Vitti fa servir l'expressió *alla turca*, expressió perfectament arrelada en totes les llengües romàniques, mentre que Izquierdo opta per *con las piernas cruzadas*. Sales afegeix

⁴⁷⁹ Ibídem, p. 7.

un aclariment a l'inicial *assegut a la turca* i escriu *amb les comes encreuades*. Les altres formes que presenten solucions diferents són els adverbis *κάθε τόσο*, referit a la pipa, i *άκατάπαντα*, al raki, que Vitti i Amandry tradueixen literalment per *de temps en temps; di tanto in tanto* i *à tout instant; ininterrottamente*. Izquierdo i Sales transformen ambdós adverbis en un règim verbal: *no para de* [encendre i omplir].

Només les deu primeres línies de la novel·la ja plantegen prou dificultats de traducció que es multipliquen a mesura que el relat avança. En general, Sales seguí molt fidelment la traducció castellana i reproduí els mateixos encerts, errors i adaptacions. Vegem-ne, més esquemàticament, alguns exemples:

- ♣ —Μεγάλος μάστορας είναι ο Αλλάχ, μουρμούρισε συγκινημένος, μέγας μάστορας, μερακλής· κόβει τό μυαλό του· πώς του ήρθε τώρα κι έκαμε τή ρακή και τό Γιουσουφάκι!⁴⁸⁰
- ♣ —¡Quin gran artista és Al·lah! —mastega entendrit — A fe que és en veritat un artista prodigiós i, a més, enginyós; ¡Ell prou que s'ho coneix! ¿Com diables li vingué la meravellosa idea de crear el raki i els Yusufakis? (p. 5)
- ♣ —¿Qué portentoso artista es Alá! —mascula enternecido—; a fe mía, es verdaderamente un artista prodigioso y que se conoce a si mismo y, por eso, ingenioso. ¿Cómo, diablos, le habrá dado la idea de crear el raki y a Yusufaki? (p. 5)
- ♣ —Allah est un grand maître, murmure l'agha avec emotion; un grand maître et un artiste. Son imagination est sans bornes. Comment l'idée lui est elle venue de créer le raki et le petit Youssouf? (p. 6)
- ♣ —Dio è un abile artigiano —mormorò tutto commosso—, un abile artigiano pieno di attenzioni; ragiona bene; come gli è venuto per esempio in mente di fare l'acquavite e Ghiussufaki?" (p. 6)

⁴⁸⁰ Ibídem, p. 7.

El text necessita alguns comentaris. En primer lloc, l'ús del present històric *mastega*; *mascul·la*, en lloc de la forma de passat. En segon, el valor del verb *mastegar* que, si bé en català pot tenir el sentit metafòric de *mormolar*, sembla més aviat un calc del castellà *mascul·lar*. El sentit de l'expressió *κόβει τό μυαλό του* (*hi pensa, hi toca, hi rumia, se les sap totes, se la sap llarga*) es perd en una traducció incomprendible, *ell prou que s'ho coneix*, una adaptació del castellà *y que se conoce a si mismo*. El mateix cas és l'expressió *com diables / como diablos*. Sales podia haver optat per una forma més nostrada: *com diantre, com caram, com redimonis*. Amadry i Vitti tendeixen a donar traduccions explicatives: *Son imagination est sans bornes; ragiona bene; comment l'idée lui est elle venue; come gli è venuto per esempio in mente*.

- ♣ Βουρκώνουν τά μάτια του Αγά άπό τή θρησκευτική κατάνυξη κι άπό τό πολύ ρακοπότι.⁴⁸¹
- ♣ Els ulls de l'agà s'entelaren; havia begut tant que se sentia l'ànima esponjada. (p. 5)
- ♣ Los ojos del agá se empaparon de lagrimas; había bebido tanto que sentía el alma enternecida. (p. 5)
- ♣ Les nombreux verres de raki que l'agha a vidé, l'ont plongé dans un pieux recueillement; ses yeux s'emplissent des larmes. (p. 6)
- ♣ Gli occhi dell'Agà lacrimano per la religiosa pietà e per aver troppo bevuto. (p. 6)

La traducció més propera al text original és la de Vitti; Amadry fa una llarga perífrasi i Sales i Izquierdo proposen una traducció allunyada de l'original, però efectiva: *se sentia l'ànima esponjada*.

- ♣ —Κι ένας νά πάει νά φωνάξει τόν Παναγιώταρο τό σαμαρά, μέ του διαόλου τά γένια...⁴⁸²

⁴⁸¹ Ibidem, p. 8.

- ♣ —Que algun de vosaltres vagi a buscar, ni que sigui a les banyes de la lluna, el baster Panayotaros... (p. 8)
- ♣ —¡Ah!, serà necesario que uno de vosotros vaya a buscar a los cuernos de la luna al albardero Panayotaros... (p. 8)
- ♣ —Que l'un de vous aille appeler Panayotis le sellier, avec sa barbe du diable... (p. 9)
- ♣ —E qualcuno vada a chiamare Panaghiotaro il sellaio dalla barba di diavolo... (p. 9)

L'expressió *μέ του διαόλου τά γένια* es refereix a la barba del baster, tal com Amandry i Vittì recullen. Sales segueix la versió d'Izquierdo, que la transforma en un circumstancial de lloc inexplicable. Al lector català, *a les banyes de la llunya* li devia sonar força estrany. Sales hauria pogut optar per *a la quinta forca; a la fi del món*, si volia mantenir la idea d'anar a cercar lluny a algú, que no era el cas.

- ♣ —Τί γελάτε, μωρέ σερσέμηδες; φώναξε. Καλά κάνει· φωτιά στά τόπια, μωρέ Παναγιώταρε, και μήν τούς άκούς! Λίγη είναι ή ζωή, πολύς ό θάνατος, βίρα!⁴⁸³
- ♣ —¿Què rieu, maricons? Au, fes la teva, Panayotaros, que tens raó; vés per feina i no et preocupis del que diguin els altres. La vida és curta i la mort llarga, fes la teva! (p. 9)
- ♣ —¿Que teneis que bromear, maricas! Sigue con tu negocio, Panayotaros, tienes razón y no te preocupes de lo que digan. La vida es breve y la muerte larga; ¡sigue yendo, muchacho!(p. 9)
- ♣ —Pourquoi riez vous, bande d'étourneaux? Cria-t-il. Il a raison. Hardi, Panayotis! Ne les écoute pas! La vie est courte et la mort longue!(p. 10)
- ♣ —Che ridete, sciocchi?— gridò—, Fa bene, fuoco al cannone, o Panaghiotaro, e non dar ascolto! La vita è poca e la morte molta, coraggio!(p. 10)

⁴⁸² *Ibíd.*, p. 10.

⁴⁸³ *Ibíd.*, p. 11.

Aquest és un altre exemple de l'esforç de Sales per apropar el diàleg a la parla comuna (molt urbana, d'altra banda). Aquest afany, però, de vegades el traeix i, excessivament refiat de la versió castellana (o perquè la francesa i la italiana li semblaven massa estàndards), li fa dir: *maricons!*, expressió que no produïa cap rubor a Sales, que manifestava clars prejudicis envers la homosexualitat: «No he acceptat mai una novel·la que faci, per exemple, una apologia de la homosexualitat».⁴⁸⁴ La paraula en grec, que és una forma adaptada del turc, significa *rucs, babaus, estúpids, ases...* Pel que fa a l'expressió φωτιά στά τόπια!, la traducció italiana és la més aproximada: *Fuoco al canone; Hardi!*, en francès. El *vés per feina* de Sales fa perdre força a l'expressió, que en català vindria a ser: *Endavant les atxes!*

- ✦ —Βρέ παιδιά, είπε, μή μαλώνετε. Χρειάζεται μιά παστροικιά σέ κάθε χωριό, νά μή βρίσκουν τόν μπελά τους οί τίμιες.⁴⁸⁵
- ✦ —Apa, fills meus, no us baralleu. És bo que al poble hi hagi una paia, a fi que els homes no molestin les dones com cal. (p. 9)
- ✦ —Vamos, hijos, no disputéis. Es bueno que en cada lugar haya una tunanta, para que a las mujeres decentes no se les moleste.(p. 9)
- ✦ —Allons, les gars, en vous querellez pas! Il faut une créature dans chaque village, pour que les honnêtes femmes n'aient pas d'ennuis.(p. 10)
- ✦ —Ragazzi —disse— non litigate. In ogni paese ci vuole una donna facile perché le donne oneste non vadano di mezzo. (p. 10)

Dues paraules són la causa de traduccions diferents: *παιδιά* i *παστροικιά*. La primera és d'ús molt comú a Grècia i correspon a les nostres expressions *nois, companys, amics*, i en castellà *chicos, muchachos, amigos*. Així ho fan Amandry i Vitti, que tradueixen encertadament *les gars* i *ragazzi*. *Hijos; fills meus* és una tria

⁴⁸⁴ IBARZ, Mercè. 1984. *Op. cit.*, p. 15.

⁴⁸⁵ *Ibidem*, p. 11.

equivocada que sona estranya en boca del vell llop de mar. L'altra paraula, *παστρικιά*, és un eufemisme per *meuca*, *prostituta*. Les quatre traduccions intenten adaptar el significat o amb una paraula, com el castellà *tunanta* o el francès *créature* (molt més fluix d'intencionalitat) o amb un gir, *donna facile*. La tria de Sales és sorprenent: *paia*. Novament en la seva dèria d'introduir mots que representin millor la parla popular, Sales oblida formes tan nostrades com *barjaula* o *bandarra*, que en aquest cas haurien estat d'allò més escaients

- ♣ —Χριστός άνέστη, παλικάρια! είπε ο καπετάνιος στους τρεις γέρονς.⁴⁸⁶
- ♣ —¡Crist ha ressuscitat! ¡Venerables panxuts! —saludà el capità als tres vells. (p. 13)
- ♣ —¡Cristo ha resucitado! ¡Gordotes! —saludó el capitán a los tres viejos. (p. 12)
- ♣ —Le Christ est ressuscité, bons amis! —Dit le capitaine en s'adressant aux trois notables. (p. 15)
- ♣ —Cristo è risorto, ragazzi! —disse il capitano ai tre vecchi. (p. 13)

Sales tradueix *παλικάρια* a partir del *gordotes* d'Izquierdo: *vells panxuts*. Kazantzakis fa servir irònicament el terme, que literalment significa *nois en la plenitud de la vida, jovenalla, valentots, muchachotes*, per a referir-se als tres ancians. En el seu cas la ironia es trasllada a l'aspecte gras dels vells. Amandry i Vitti opten per neutralitzar la forma: *bons amis; ragazzi*.

A la vista dels exemples comentats, sembla clar que cal relativitzar l'afirmació de Sales al pròleg: «quan diferien les quatre versions que nosaltres preniem com a base [...], o quan cap de les quatre no ens donava la sensació de

⁴⁸⁶ *Ibídem*, p. 15.

l'original, acudíem a la consulta directa del nostre insigne humanista».⁴⁸⁷ Sales seguí, sobretot, la traducció castellana, segurament perquè li semblava la més lliure de totes, i amb la qual podia obtenir el resultat desitjat d'aproximació al registre col·loquial. *El Crist de nou crucificat*, a diferència de l'*Alexis Zorbàs*, és una obra en què predominen els diàlegs per sobre de les descripcions. Sales considerava els diàlegs un element fonamental per a la recuperació del llenguatge popular: els personatges podien expressar-se en un registre versemblant, en aquest cas, del món rural. De vegades, però, aquesta dèria el féu cometre alguns excessos, sobre els quals l'alertava un Joan Coromines ponderat :

Quan un home naturalment disciplinat com vós ho sou parla d'aquesta manera, s'ha de témer que a poc a poc tornarem a la trista situació de fa cent anys: un grup partidari a ultrança del «català que ara es parla» i un grup purista intransigent, per dir-ho així neofloralista, tots dos desfent la llengua literària comuna, aquell català normal que va costar tant de reconstruir. [...] Entre altres coses que us podria dir, em cal repetir el que ja us he dit altres vegades. La vostra actitud seria justificable en una gran llengua literària de vida normal i no amenaçada, però es excessiva en la nostra. En realitat vós caieu en el mateix tort (però en sentit oposat) en què queien certs amics de l'Institut en els anys 20: voler fer en català allò que només estaria bé en francès, anglès, italià, etc.⁴⁸⁸

⁴⁸⁷ SALES, Joan. 1965. *Op. cit.*, p. 1.

⁴⁸⁸ COROMINES, Joan. 2004. *Op. cit.*, p. 277.

5. La traducció d'*Alexis Zorbàs*, de Jaume Berenguer Amenós

L'any 1965, quan la traducció d'*El Crist* de Sales anava per la quarta edició, l'editorial Vergara publicà l'*Alexis Zorbàs*,⁴⁸⁹ «la primera, per ordre cronològic de publicació, de les grans novel·les de Kazantzakis», en paraules del traductor.⁴⁹⁰ El relat, portat al cinema l'any 1964,⁴⁹¹ té un fort caràcter autobiogràfic: els corresponen a un moment de la vida de l'escriptor, en què, dominat per meditacions budistes i atret pel nihilisme de Nietzsche, trobà un personatge aventurer, fatxenda, desbordant de vida i estrofolari, Iorgos Zorbàs, que el va empènyer cap a una empresa econòmica, l'explotació d'una mina de lignit al Peloponnès, que acabà en fracàs.

Aquesta és la història que narra la novel·la, amb el rerefons d'una Creta feréstega i endarrerida, que canvià la vida de l'intel·lectual, de l'home de lletres fascinat per la vitalitat, per l'acció d'un personatge pintoresc, d'una enorme saviesa popular, com és Zorbàs. Tal com escriu Jaume Berenguer Amenós al pròleg de la traducció, «la vivesa, la força i el relleu que com a figura literària té aquest personatge expliquen la importància que, per a Kazantzakis, representà el seu

⁴⁸⁹ KAZANTZAKHIS, N. 1946. *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Αθήνα, Δημητράκος;; Traduccions a altres llengües: KAZANTZAKI, Nikos. 1947. *Alexis Zorba, ou le rivage de Crète*. Traduit du grec par Yvonne Gautier. Tolosa: Editions di Chêne; KAZANTZAKIS, Nikos. 1952. *Alexis Sorbas: Abenteuer auf Kreta*. Übertr. Alexander Steinmetz. Braunschweig: Kleine; KAZANTZAKIS, Nikos. 1952. *Zorba the Greek*. Translated by Carl Wildman. Londres: Lehmann; KAZANTZAKIS, Nikos. 1954. *Alexis Zorba el griego*. Traducció de Roberto Guibourg. Buenos Aires: Peusser; KAZANTZAKES, Nikos. 1955. *Zorba il Greco*. Unica traduzione autorizzata [dall'inglese] di Olga Ceretti Borsini. Milà: A. Martello; KAZANTZAKES, Nikos. 1958. *Alexis Zorba*. Traduit du grec par Yvonne Gauthier avec la collaboration de Gisele Prassinis et de Pierre Fridas. Lausana: La Guilde du Livre..

⁴⁹⁰ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. «Pròleg». Dins: KAZANDZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 15.

⁴⁹¹ KAKOIANIS, Mikhalis. 1964. *Zorba the Greek*. Coproducció anglo-greco-americana, Actors: Alan Bates, Anthonny Quinn, Irene Pappàs i Lila Kedrova (Oscar a la millor actriu de repartiment). Música de Mikis Theodorakis.

encontre amb Zorbàs».⁴⁹² El mateix escriptor, al pròleg de la primera edició, s'expressava en les paraules següents:

En la meua vida, els més grans benefactors foren els viatges i els somnis. Dels homes, vius i morts, molts pocs m'han ajudat a sostenir la meua esforçada lluita. Això no obstant, si volgués triar quins homes deixaren més rastre en la meua ànima, en triaria tres o quatre: Homer, Bergson, Nietzsche i Zorbàs. [...] Zorbàs m'ensenyà d'estimar la vida i de no témer la mort.⁴⁹³

Zorbàs té tot allò que l'escriptor cerca i necessita: una mirada primitiva del món, no contaminada per les elucubracions del pensament reflexiu, que neix cada dia a la vida com un nadó, que és capaç de burlar-se d'ell mateix sense amargor. Aquesta visió del món, en paraules de Berenguer Amenós «sacseja i enderroca totes les defenses —moral, religió, pàtria— que l'home, espantat, desvalgut, ha dreçat al seu voltant per fer-se segura l'existència».⁴⁹⁴

La traducció va córrer a càrrec de Jaume Berenguer Amenós (1915-1974), un dels grans hel·lenistes catalans del nostre segle. Sense ésser tan conegut com Antoni Rubió i Lluch, Carles Riba, de qui fou deixeble, Eduard Valentí Fiol o Josep Alsina, la seva tasca en el camp de la didàctica de la filologia grega clàssica i la feina d'anys com a traductor i membre del consell directiu de la Fundació Bernat Metge li atorguen un lloc d'honor entre els hel·lenistes del país.

Va néixer a Belltall, a la Conca de Barberà, al si d'una família pagesa de condició humil. Aquest coneixement del món rural fou fonamental per a la traducció d'*Alexis Zorbàs*, una novel·la ambientada en la Creta camperola i endarrerida de començament del segle XX. Berenguer utilitzà paraules i expressions del seu català

⁴⁹² BERENGUER, AMENÓS, Jaume. 1965. «Pròleg». Dins: KAZANDZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 15-16.

⁴⁹³ KAZANTZAKIS, Nikos. 1946. «Pròleg». Dins: KAZANTZAKIS, N. *Op. cit.*, p. 7.

⁴⁹⁴ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. «Pròleg». Dins: KAZANDZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 17.

occidental per a adequar-les als localismes cretencs del text de Kazantzakis. Estudià el batxillerat a Tarragona i, amb grans esforços de la família, el 1932, comença els seus estudis de Filosofia i Lletres, secció Filologia Clàssica, a la Universitat de Barcelona. Un del seus mestres, abans de la Guerra Civil, fou Carles Riba, de qui va copsar tota la vàlua intel·lectual i humana. En aquesta època desenvolupa l'única activitat política coneguda, com a destacat dirigent de la FNEC (Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya). Va participar a la batalla del Segre, el novembre del 1938, va caure presoner i reclòs en un camp de concentració, d'on no va ser alliberat fins a l'agost del 1939.

Pel jove Berenguer, que posseïa un rigor poc comú i una innata qualitat literària, el mestratge de Riba fou decisiu. Un any després d'acabar la carrera guanyà la càtedra de professor d'institut a Múrcia. El curs següent ja va obtenir el trasllat a un dels centres públics més antics i il·lustres de Barcelona, el que fou Institut Escola en temps de la República, l'Institut Verdaguer. En les classes alternava els ensenyaments de gramàtica, vocabulari, sintaxi i etimologia amb la lectura de narracions d'autors. Invitava a reflexionar sobre les situacions que vivien els clàssics comparant-les amb les de l'època. El 1970 en va ser nomenat director. En aquest centre va exercir la major part de la seva tasca docent, fins a les vigílies de la mort, el 1974. Entre 1962 i 1969 també va impartir classes de llengua i literatura gregues a la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona.

L'activitat docent el portà, entrada la postguerra, a publicar valuosos textos pedagògics sobre el grec antic, d'una concisió i claredat admirables, il·lustrats amb fotografies acurades i mapes ben triats. El més important és la *Gramática griega*,⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1942. *Gramática griega*. Barcelona: Bosch.

editava el 1942. Des d'aleshores se n'han fet moltes reedicions i encara avui dia és un material didàctic útil per a aquells que s'inicien en l'estudi de les llengües clàssiques.

La vida professional de Jaume Berenguer va estar fortament lligada a la Fundació Bernat Metge. Primerament com a traductor i després com a membre del consell directiu, l'any 1964, en el qual va ocupar el lloc que havia deixat Joan Petit en morir. La dedicació que hi esmerçà durant deu anys encara avui és recordada amb admiració. Montserrat Ros, hel·lenista, secretaria del consell directiu de la Fundació Bernat Metge fins a la jubilació, el 2010, deixeble i amiga personal de Berenguer, afirmà:

A les reunions del Consell les seves opinions i els seus comentaris, mesurats pel seu gran seny, per la seva voluntat de justícia i per la seva clara intel·ligència, eren breus i definitius, però sempre matisats per la seva comprensió i bondat tan humanes. [...] Tanmateix restarà viu entre nosaltres el record d'un home que ens ensenyà a treballar conscientment i que dedicà moltes hores a preparar bones traduccions amb una pacient i eficaç laboriositat.⁴⁹⁶

A partir de 1953, i fins a 1970, traduï per a la Fundació Bernat Metge els cinc primers llibres de la *Història de la Guerra del Peloponnès*, de Tucídides, que la mort li impedí de completar.⁴⁹⁷ La seva dèria per l'historiador àtic li venia de lluny, dels anys d'estudiant a l'institut, segons contaven els amics de joventut. La traducció de Berenguer és, sens dubte, una de les traduccions que han enriquit la col·lecció i li han donat prestigi.

⁴⁹⁶ ROS, Montserrat. 1974. «Jaume Berenguer Amenós, humanista». *Serra d'Or*, 173 (febrer), p. 27.

⁴⁹⁷ Manuel Balasch s'encarregà dels tres últims volums de l'obra de Tucídides.

Fora de la Fundació, traduï *Dafnis i Cloe*, de Longus, el clàssic de la literatura hel·lenística, per a l'editorial Vergara,⁴⁹⁸ Heròdot en castellà, per a la col·lecció de textos grecolatins «Alma Mater» del Consejo Superior de Investigaciones Científicas,⁴⁹⁹ innumbrables edicions didàctiques de Plató, Xenofont, Homer, etc., publicades a l'editorial Bosch, i *Alexis Zorbàs*, de Kazantzakis. Va decidir d'abordar aquest text després de l'únic viatge a Grècia que féu. Tornà meravellat amb una novel·la de la qual tothom parlava —se n'havia fet, fins i tot, una pel·lícula amb força èxit de públic— d'un autor intens i vital, obsessionat per la recerca de la veritat i la justícia.

Jaume Berenguer no era un neohel·lenista *ad hoc*. Gosaríem afirmar que tenia nocions rudimentàries de grec modern. Tanmateix, com en el cas de Riba amb Kavafis, Berenguer suplía les limitacions del coneixement de grec modern amb el de grec antic i amb una extraordinària intuïció literària, que li permeteren, amb l'ajut de les versions a altres llengües de l'època, abastar el difícil text de Kazantzakis. La versió de Jaume Berenguer d'*Alexis Zorbàs* és una petita joia: divertida, precisa, molt propera literàriament parlant a la prosa de Kazantzakis.

5. 1. L'edició

Alexis Zorbàs aparegué el novembre de 1965 al segell de l'editorial Vergara, al número 25 de la col·lecció Isard, dedicada majoritàriament a la traducció d'obres estrangeres; dels trenta vuit primers títols, només tres corresponen a obres d'autors catalans: *L'aperitiu*, de Josep M. de Segarra, *La veu dels joves*, de Miquel M.

⁴⁹⁸ LONGUS. *Dafnis i Cloe*. 1963. Versió del grec per J. Berenguer Amenós. Barcelona: Vergara.

⁴⁹⁹ HERÓDOTO. 1971. *Historias*. Vol. I. Texto revisado y traducción de Jaime Berenguer Amenós. Madrid: C.S.I.C.

Estradé i *Proses bàrbares*, de Prudenci Bertrana. Entre els autors estrangers que difongué hi ha noms tan importants com Albert Camus, Alphonse Dauder, William Faulkner, James Joyce, François Mauriac, George Orwell o Antoine de Saint-Éxupery. Entre els traductors sobresurten noms il·lustres com els de Lluís Ferran de Pol, Ramon Folch i Camarasa, Joan Fuster, Joan Oliver, Joan Sales, molts també lligats a «El Club dels Novel·listes». El 1963 Jaume Berenguer ja hi havia traduït el *Dafnis i Cloe*, de Longus.

L'*Alexis Zorbàs* fou reeditada tres cops, la primera l'any 1972, encara sota el segell d'Argos Vergara; la segona el 1984 a l'editorial Laia i, finalment, l'any 1995, a Edicions 62, dins de la col·lecció Millors obres de la literatura universal del segle XX (MOLU), amb el numero 97.⁵⁰⁰ Aquesta edició va córrer a càrrec de l'hel·lenista Jaume Almirall, que va revisar la versió de Berenguer i hi afegí el pròleg de Kazantzakis de l'original grec que no apareixia en la traducció de Berenguer:

NOTA A LA PRESENT EDICIÓ

Des de ben aviat el públic català pogué llegir l'*Alexis Zorbàs* en l'esplèndida traducció de Jaume Berenguer Amenós. Per a aquesta nova edició, el text ha estat minuciosament revisat, per tal de resoldre un determinat nombre de mancances i inexactituds, en general de poca importància. Així mateix, a més de conservar la introducció de Berenguer, hem considerat oportú restituir, en la forma i en el lloc originals, el pròleg de Kazantzakis. Hem volgut ser fidels per igual a l'autor i al traductor. Per poc que sigui ser, esperem que el lector hi surti guanyant.

Jaume Almirall
Juliol de 1994

Tornant a l'edició del 1965, observem que, a diferència d'*El Crist* de Sales, sí que hi apareixen el drets d'autor (© Heleni Kazantzakis) i de l'edició catalana (©

⁵⁰⁰ KAZANDZAKIS, Nikos. 1973. *Alexis Zorbàs*. Barcelona: Vergara; KAZANDZAKIS, Nikos. 1984. *Alexis Zorbàs*. Barcelona: Laia; KAZANDZAKIS, Nikos. 1995. *Alexis Zorbàs*. Text revisat per Jaume Almirall. Barcelona: Edicions 62.

Vergara S. A). No hi consta, però, el *copyright* de la traducció, fet habitual a l'època. Pel que fa al nom de l'autor, es transcriu correctament, amb la «s» de nominatiu que no era a la traducció de Sales, però amb una grafia «d» per a la forma «Kazandzakis», enlloc de la comunament adoptada avui dia amb «t», «Kazantzakis». Pel que fa a la traducció, sota el títol de la novel·la s'informa que la introducció i la traducció directa són de Jaume Berenguer Amenós.

5. 2. Pròleg

Alexis Zorbàs es publicà amb una introducció de catorze pàgines a cura del mateix traductor,⁵⁰¹ que té tres parts ben definides. A la primera, hi ha les referències biogràfiques de Kazantzakis. Al llarg de cinc planes Berenguer fa un repàs exhaustiu de la vida de l'escriptor. Tot seguit comença la part dedicada a l'obra general, a la significació literària i als aspectes formals i lingüístics d'*Alexis Zorbàs*. Ens centrarem en el comentari d'aquest apartat, que prepara l'exposició del criteris de traducció emprats. Sobre la prosa de Kazantzakis, Berenguer comenta: «l'obra és una autèntica creació literària, feta d'una prosa ben treballada, austera, sense cap artifici, que va de dret a l'essencial per camins senzills».⁵⁰² A continuació posa exemples de l'estil «concís, ràpid, agressiu, acolorit...» en traducció catalana, recordant les influències homèriques que tan bé coneixia com hel·lenista: «les comparacions, les metàfores —en aquest punt la influència d'Homer és ben manifesta—, brollen constantment», per arribar, finalment, al comentari sobre la traducció: «Totes aquestes qualitats del llenguatge i de l'estil de l'obra de

⁵⁰¹ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. «Pròleg». Dins: KAZANDZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 7-20.

⁵⁰² *Ibidem*, p. 19.

Kazantzakis, en fan extraordinàriament difícil la traducció. Difícil si volem que sigui alhora fidel i literària». ⁵⁰³

Berenguer començava la justificació traductològica amb una reflexió teòrica sobre l'acte de traduir: «Una traducció, que, per voler ser fidel, resulta feixuga i rígida —no essent-ho l'original— no és una bona traducció. Però tampoc no ho és aquella que, tot i ésser bona literàriament parlant, no és estrictament fidel al fons i a la forma del text original». ⁵⁰⁴

Coneixent la formació clàssica del traductor, avesat a traduir textos d'autors antics, sovint en edicions bilingües o didàctiques (en aquests casos interlineals), congeniar el fons i la forma del text de Kazantzakis esdevé una preocupació i una dificultat afegida:

Nosaltres podem dir que ens hem acostat al text grec amb l'afany i la il·lusió de traduir-lo amb absoluta fidelitat. No cal dir que l'empresa ha resultat tan apassionant com àrdua, però, al capdavall, ens sembla que aprofitada. Perquè ens hem aferrat a l'original, hem lluitat amb ell, l'hem viscut, l'hem assimilat fins a fer-lo nostre. ⁵⁰⁵

Aquesta declaració «d'aferrar-se», «lluitar», «assimilar» l'original, palesa, d'una banda, les dificultats que va tenir per desxifrar una llengua neogrega que no dominava prou, i de l'altra, que abordà el text amb la paciència, l'ordre i la cura amb què s'atansava als autors clàssics. Sens dubte l'experiència en la traducció de textos clàssics, tan diferents de la de les llengües vives, li fou de gran utilitat. Literalment, La certesa d'haver trobat el camí correcte, «ens ho corrobora el confrontament de la nostra versió amb dues altres traduccions que tenim a mà: la francesa i la hispano-

⁵⁰³ *Ibidem*, p. 19.

⁵⁰⁴ *Ibidem*, p. 19.

⁵⁰⁵ *Ibidem*, p. 19.

americana, aquesta feta —així ho adverteix lleialment— a través de la primera». Efectivament, l'ús i la confrontació d'altres traduccions era, i és, un fet molt habitual en la traducció dels clàssics.

El mètode de traducció emprat fou molt semblant al de Joan Sales per traduir *El Crist*. Sales se serví de quatre traduccions i, com que no sabia ni grec modern ni clàssic —aquesta és la diferència fonamental entre ambdós traductors—, «quan cap de les quatre no ens donava la sensació de l'original, acudíem a la consulta directa del nostre insigne humanista»,⁵⁰⁶ és a dir, de Carles Riba. Berenguer, en canvi, se'n podia sortir tot sol, gràcies als enormes coneixements de grec antic.

Un altre punt molt similar dels pròlegs de Sales i Berenguer és la reflexió sobre la dificultat de plasmar l'estil de Kazantzakis. Referint-se a l'ajuda de Carles Riba, Sales afirmava: «però ja havíem pogut consultar-li de viva veu algunes de les principals dificultats que planteja, a un escriptor que vulgui ser fidel, l'estil del gran novel·lista grec».⁵⁰⁷ Berenguer Amenós s'expressava en termes molts similars: «I és que una bona traducció de Kazantzakis es fa difícil pel seu impressionisme estilístic i, també, per la riquesa de llenguatge».⁵⁰⁸ Per justificar aquests comentaris ambdós traductors recordaven al lector el problema lingüístic de la llengua grega al llarg dels segles XIX i XX, «que, en alguns punts», reblava Berenguer, «recorda el nostre propi».⁵⁰⁹ Sales esmentava també les paraules de Riba respecte a aquesta qüestió i la posició avançada i incompresa de Kazantzakis a favor de la llengua *demòtica*, popular. Berenguer s'hi referia d'una manera més exhaustiva, aportant dades més concretes i entenedores:

⁵⁰⁶ SALES, Joan. 1965. *Op. cit.*, p. 1.

⁵⁰⁷ *Ibidem*, p. 1.

⁵⁰⁸ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. «Pròleg». Dins: KAZANDZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 18.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, p. 19.

A la Grècia moderna hi ha dues llengües: d'una banda, la katharevusa, la dels puristes, que escriuen una llengua bastarda, mig antiga mig moderna, mig morta mig viva, i que és la llengua oficial de l'Estat i de l'Església; d'altra banda la llengua viva del poble, la dimotikí, que avui ha triomfat ja plenament a la literatura. Kazantzakis escriu, naturalment, la llengua del poble.⁵¹⁰

L'interès per mostrar les semblances entre el català contemporani i l'estil popular i viu de Kazantzakis té com a finalitat justificar uns criteris de traducció i l'elecció d'un registre de llengua: fer de la llengua parlada, viva, una llengua literària. Sales ja ho havia provat, quan en el pròleg d'*El Crist*, manifestava:

Nosaltres ens hem esforçat perquè l'estil de la nostra versió fos en català l'equivalent més fidel possible d'allò que és en grec l'estil de Kazantzakis...[...] ... que algunes de les llicències de llenguatge que el lector trobarà potser més agosarades, ens van ser suggerides o aconsellades precisament per l'immortal autor de les *Estances*.⁵¹¹

Les paraules de Berenguer no són gaire diferents:

Creiem que aquesta també és l'obligació que l'escriptor català ha d'imposar-se a l'hora present: purificar, enriquir, ennoblir el llenguatge viu, fent-ne una llengua literària. [...] L'enriquiment del català literari per l'aportació de materials de totes les àrees de parla catalana s'ha sentit qui-sap-lo aquests darrers anys. Hi ha una marcada tendència cap a l'academicisme, cap a còmodes i perillosos criteris d'autoritat, i això només condueix a esmorteir i anquilosar la llengua. Dir d'una paraula que «no és al Fabra» és anatemitzar-la. I aquest camí no és el bo, Mestre Fabra hauria estat el primer a condemnar-lo.⁵¹²

A l'última part de la introducció, Berenguer adverteix: «que hem introduït en la nostra traducció alguns mots i expressions procedents del català occidental»⁵¹³ i,

⁵¹⁰ Ibídem, p. 19.

⁵¹¹ SALES, Joan. 1959. *Op. cit.*, p. 2.

⁵¹² BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. «Pròleg». Dins: KAZANDZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 20.

⁵¹³ Ibídem, p. 20.

tot seguit, els enumera. Molts són del món rural de la Conca de Barberà i de la Segarra:

camallada, passa feta amb camalls, passa llarga; *matxo*, híbrid d'ase i egua; *pillanc*, parrac; *rampillar*, gratar, recercar, arreplegar (de rampill, eina de pagès per a recollir les espigues escampades pel rostoll); *donar els bons dies*, felicitar el sant d'una persona. Hem emprat algunes vegades *altre* com a indefinit neutre, forma molt viva a la Segarra: *parlem d'altre*, parlem d'una altra cosa; *encara plora? No fa altre*. Ens hem permès algun neologisme: *sabrejar*, tallar a cops de sabre, per analogia a «fujetejar»: *els llampecs sabrejaven el cel*. En fi, ens ha semblat més recomanable d'escriure *efebe*, *efebes* que no *efebus*, per raons que aquí no cal donar⁵¹⁴

En el pròleg de *Thérèse Desqueyroux*, de François Mauriac, novel·la també publicada a Vergara, Joan Sales detallava d'una manera molt similar els elements que aportava a la traducció i que se separen «de les gramàtiques i diccionaris tinguts per normatius».⁵¹⁵ Com podem observar, es tracta de plantejaments de traducció semblants que tenen com a objectiu traslladar l'estil de Kazantzakis a un català viu, popular i, alhora, literari.

5. 3. Qüestions de traducció

Jaume Berenguer va emprar la confrontació textual com a mètode de traducció per, en paraules seves, tenir «la certesa d'haver trobat el camí correcte».⁵¹⁶ Amb aquest acarament volia resoldre les dificultats que se li presentaven i evitar els errors que pogués detectar en les traduccions consultades. Berenguer tingué a l'abast dues edicions «la francesa, i la hispano-americana, aquesta feta —així ho adverteix

⁵¹⁴ *Ibidem*, p. 20.

⁵¹⁵ SALES, Joan. 1963. «Nota sobre aquesta traducció catalana de *Thérèse Desqueyroux*». Dins: MAURIAC, François. *Op. cit.*, p. 149-150.

⁵¹⁶ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. *Op. cit.*, p.18.

lleialment— a través de la primera».⁵¹⁷ No ens detindrem en la versió de Roberto Guibourg. Només assenyallem que la recepció de l'obra de Kazantzakis en castellà començà a Hispanoamèrica, en concret a l'Argentina, gràcies a les editorials Peuser i Lohlé, i sempre a través de versions franceses. Roberto Quiroz ho explica de la manera següent:

Asimismo como antes en Europa, la expansión masiva en el caso de Hispanoamérica sobrevino con las novelas *Vida y hechos de Alexis Zorbás*, que apareció bajo el título de *Alexis El Griego* en las Ediciones Peuser, del año 1954, y traducido del francés por Roberto Guibourg. La otra novela célebre fue *Cristo de nuevo crucificado* —con traducción desde el francés de José Luis de Izquierdo, en 1954—, cuya divulgación se debió al editor holandés Carlos Lohlé, admirador y amigo de Kazantzakis. Así recuerda Lohlé la edición de esta novela: «Cuando poco tiempo después apareció la novela en castellano en Buenos Aires, tuvo una enorme aceptación. En pocos meses hicimos edición tras edición. Kazantzakis quedó encantado con el éxito de su libro en idioma castellano». Hay una sexta novela editada en Sudamérica, *Libertad o Muerte*, cuya primera edición corresponde a la de Carlos Lohlé, en el año 1957, y cuya traducción corrió por cuenta de la escritora española Rosa Chacel.⁵¹⁸

La versió francesa s'havia publicat uns mesos abans, el 1954, a l'editorial Plon, a càrrec d'Yvonne Gauthier, en col·laboració amb Gisèle Prassinós i Pierre Fridas, ambdós d'origen grec. La traducció va merèixer el Premi Nacional de traducció d'aquell mateix any.⁵¹⁹ Posteriorment, Gauthier girà altres obres menors de literatura neogrega, però cap més de Kazantzakis. En canvi, els col·laboradors, el matrimoni Prassinós-Fridas, va continuar la traducció del cretenc: *La llibertat o la mort* (1956), *El pobre d'Assís* (1957) i *Del mont Sinaí a l'illa de Venus* (1958). Gisèle Prassinós, nascuda el 1920 a Constantinoble, és una poetessa, novel·lista i

⁵¹⁷ *Ibidem*, p.18.

⁵¹⁸ QUIROZ PIZARRO, Roberto. 2009. «Un escritor griego fuera de Europa». *Byzantion Nea Hellás*, 28, p. 207-234.

⁵¹⁹ VAN HOOFF, Henri. 1991. *Histoire de la traduction en Occident*. París: Diculot, p. 107.

pintora, que va emigrar de molt jove a París, on entrà en contacte amb el cercle surrealista d'André Breton. El seu espòs, Pierre Fridas, Michel Volkovitch, uns dels traductors de grec modern actuals més importants de França, li va retre un sentit homenatge:

C'était un petit homme tiré à quatre épingles; un Grec d'Alexandrie acclimaté chez nous, qui résumait pour moi par sa culture, son ouverture d'esprit, sa courtoisie, cette société disparue que je n'ai connue que par lui. Il avait traduit en compagnie de sa femme, impeccablement, quelques grands livres, mais la spécialité de cet homme discret était le retapage en principe anonyme de traductions foireuses. Au lieu de me piquer le bouquin, il demanda que ce soit moi qui le traduise, et accepta de relire bénévolement l'essai que m'imposait l'éditeur. Mes cinquante pages revinrent généreusement barbouillées. Je pestai, ergotai in petto, puis m'inclinai devant la finesse de ses remarques. Et leur délicatesse : tout était rédigé au crayon, pour moins peser, faire moins mal. Pierre Fridas m'avait «mis les lunettes», comme disent les Grecs, en douceur.⁵²⁰

Sobre les traduccions consultades, Berenguer comentava el següent:

En aquestes versions observem moltes negligències: s'hi escurcen, resumeixen o treuen paràgrafs sencers, i no són rares les equivocades interpretacions de mots i frases; a l'edició hispano-americana fins i tot n'hi ha alguna d'originada per errades d'impremta de la francesa.⁵²¹

Jaume Almirall, curador de la reedició de 1995, després de revisar minuciosament el text, afirmava que el nombre de mancances i inexactituds detectades en la traducció de Berenguer eren, en general, «de poca importància»⁵²² i que no alteraven substancialment ni la comprensió del text ni la qualitat de la versió. Almirall, a banda de conservar la introducció de Berenguer, també va recuperar,

⁵²⁰ VOLKOVICH, Michel. 1998. *La mort de Pygmalion*. http://www.volkovitch.com/F07_11.htm [consulta en línia 20-10-2015].

⁵²¹ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. *Op. cit.*, p.18.

⁵²² ALMIRALL, Jaume. 1995. «Nota a l'edició». Dins: KAZANTZAKIS, Nikos. *Op. cit.*, p. 19.

«restituir en la forma i en el lloc original»,⁵²³ el pròleg escrit pel mateix Kazantzakis, que no s'havia publicat ni en la versió catalana ni en la francesa, tot i que ambdues el reproduïen parcialment, afegint-lo al darrer capítol de l'obra. Berenguer, a més, en féu ús a la notícia introductòria, en l'apartat referit a la vida de l'escriptor grec, al caràcter autobiogràfic de la novel·la i al lligam amb el personatge real que inspirà l'obra:

En la meua vida, els més grans benefactors meus foren els viatges i els somnis. Dels homes, vius i morts, molt pocs m'ajudaren a sostenir la meua esforçada lluita. Això no obstant, si vulgués triar quins homes deixaren més rastre en la meua ànima, en triaria tres o quatre: Homer, Bergson, Nietzsche i Zorbàs. El primer ha estat per a mi la serena mirada il·luminada —com el disc del sol— que ho il·lumina tot amb resplendor alliberadora. Bergson m'alleugerí d'angoixes filosòfiques insol·lubles que tirantzaren la meua primera joventut. Nietzsche em va enriquir amb noves angoixes i m'ensenyà de transformar la desgràcia, la tristesa i la inseguretat en orgull i seguretat. I Zorbàs m'ensenyà d'estimar la vida i de no témer la mort.

Perquè Zorbàs té el que necessita un escriptor -un raspapaper, que ell diu- per a salvar-se: la mirada primitiva, primigènia que atrapa d'un cop d'ull el seu aliment; la creadora, cada matí renovellada ingenuïtat que li fa mirar sempre per primera vegada totes les coses i retorna virginitat i esclat als eterns elements de cada dia -aire, mar, llum, dona, pa; la mà segura, la frescor de cor, la valentia de saber-se burlar d'ell mateix; el sanglot, les llàgrimes fàcils sentides, d'infant, que deixa anar quan té una pena; la salvatge i pura rialla que, gairebé renill, sorgeix en els moments crítics del vell pit de Zorbàs i sacseja i enderroca totes les defenses – moral, religió estàtica, pàtria- que l'home, espantat, desvalgut, ha dreçat al seu voltant per fer-se segura l'existència.⁵²⁴

Malgrat les paraules d'Almirall, les «negligències» que Berenguer atribuïa als textos interposats, també es reproduïren en la seva versió. De fet, la traducció presenta les mateixes omissions, afegits i lapsus que la de Gauthier i, fins i tot,

⁵²³ *Ibíd.*, p. 19.

⁵²⁴ BERENGUER AMENÓS, Jaume. 1965. *Op. cit.*, p.19.

n'afegeix de nous per interpretacions errònies del francès. Hem agrupat aquestes qüestions en cinc apartats: en el primer, repassem la transcripció catalana dels noms propis i topònims grecs; en el segon, comentem les notes que acompanyen la traducció; en el tercer, alguns exemples d'omissions textuais; en el quart, els afegits i els canvis; i en el cinquè, els errors d'interpretació.

Pel que fa als noms propis i als topònims, Jaume Berenguer intentà adaptar les característiques fonètiques i accentuals gregues al català. Rubió i Sales s'havien limitat a copiar i/o adaptar la grafia de les edicions franceses i Carles Riba no hagué d'afrontar aquesta qüestió, ja que els noms que apareixien en l'obra de Kavafis eren històrics i amb una arrelada tradició escrita en català. Berenguer respectà, en general, la transcripció dels noms a partir del nominatiu: «Anagnostis», «Lemonis», «Manolakas», «Zorbàs», etc., que en francès apareixien en la forma vocativa o genitiva: «Anagnosti», «Lemoni», «Mimitho», «Zorba». En alguns casos, però, no seguí l'original i reproduí noms com «Sifaka», per «Sifakas», «Mimito», per «Mimithós» o «Pavlí», per «Pavlís».

Sobre l'accentuació dels mots, cal recordar que el grec sempre representa gràficament la síl·laba tònica. Així, Berenguer reproduí fidelment tant noms aguts —«Pandelís», «Frossó»— com plans —«Anagnostis», «Vassilis», «Kostas»— o esdrúixols —«Manólakas», «Fanúrios», «Dímitra». De vegades, deixà de banda aquest criteri i adoptà la forma francesa: «Mimito» (francès «Mimito»), en lloc de «Mimithós», o «Constandis» (francès «Constadi»), en lloc de «Konstandís». Vegem la transcripció dels noms propis que surten a la novel·la en el quadre següent:

Grec	Francès	Berenguer	Proposta
Ζορμπάς	Zorba	Zorbàs	—
Κωστανδής	Constandi	Constandis	Kostandís
Λεμονής	Lémoni	Lemonis	Lemonís
Κοντομανολιός	Kondomanolio	Kondomanòlios	Kondomanoliós
Αναγνώστης	Anagnosti	Anagnostis	—
Μηνάς	Mina	Midas	Minàs
Μιμηθός	Mimitho	Mimitó	Mimitós
Παυλής	Pavli	Pavlí	Pavlís
Μαυραντώνης	Mavrandoni	Mavrandonis	—
Ντελικατερίνα	Delicaterina	Delicaterina	Delikaterina
Δομέτιος	Dometio	Domètios	—
Μανόλακας	Manolaka	Manolakas	Manólakas
Φανούριος	Fanourio	Fanoúrios	Fanúrios
Αντρουλιός	Andrulio	Adrúlios	Andrúlios
Σίφακας	Sifaka	Sifaka	Sífakas
Σφακιανονικολής	Sfakianonikoli	Sfakianonikólís	—

Berenguer va transcriure correctament una desena de noms. La resta mostren: una accentuació errònia, per influència de les formes franceses: «Lemonis» per «Lemonís», «Manolakas» per «Manòlakas», «Constandis» per «Konstandís»; una

fluctuació de criteri, per exemple en l'ús de «k» o «c»: «Kondomanòlios», «Manolakas», però «Constandis», «Delicaterina»; entre el diftong ou i la grafia /u: «Fanoúrios», «Adrúlios», o una caiguda de la terminació de nominatiu: «Sifaka», per «Sífakas», «Pavlí», per «Pavlís» o «Mimitó», per «Mimithós».

Hi ha tres noms que presenten unes característiques especials. El primer és el de «madam Hortènsia», que el grec adapta fonèticament del francès «Hortense», «Ορτανς», i que Berenguer catalanitza «Hortènsia», tot i mantenir la forma «madam» en lloc de «senyora». El segon és el nom masculí «Minàs», que el francès transcriu com «Mina» i que en l'edició catalana apareix com a «Midas». Possiblement es tracta d'un *lapsus calami* del traductor, tal vegada per les similituds fonètiques amb el nom del mític rei (en l'edició revisada d'Almirall el substitueix per «Minàs»), o simplement un error tipogràfic. El tercer és el nom de dona «Marúlia», que Berenguer copia del francès, «Maroulia», i que en l'original correspon a un nom diferent, «Anezinió». No sabem les raons per les quals Gauthier la forma grega, el fet és que Berenguer optà per manllevar el canvi proposat en la versió francesa.

Pel que fa als topònims, la novel·la en conté una vintena. Alguns tenen una llarga història en català i Berenguer els escriu respectant-la: Atenes, Pireu, Creta, Salamina, etc. Els noms de les ciutats d'Iràklion —que Kazantzakis anomena «Megalo Kastro» («Castell Gran»), en referència a la fortificació veneciana que presidia el port— i Khanià, són transcrits en les formes «Candia» (Almirall corregeix el nom i l'accentua: «Càndia») i «Canea», les antigues denominacions italianes (en francès: «Candie», «La Canée»). La serralada més alta de Creta en el text grec apareix sota la forma «Psiloritis» («Muntanya elevada»), que les edicions

catalana i francesa substitueixen pel nom classic, «Ida», refugi de Zeus infant, segons la mitologia.

La traducció catalana conté vint-i-sis notes a peu de pàgina, deu de les quals són idèntiques a les franceses, que en té tretze en total. En general són aclariments breus sobre costums grecs i balcànics (menjars, begudes, balls, tradicions, etc.) o sobre personatges històrics, com ara Eleftherios Venizelos, l'almirall Kanaris, Digenís Akritas, etc. A continuació en fem un repàs per ordre d'aparició, tot indicant aquelles que també surten en la versió de Gauthier:

1. Karaguiosis: el teatre de titelles grec. / 1. Karagheuz: le Guignol grec.
2. Narguilé: pipa oriental en què el fum passa a través d'un recipient amb aigua freda, perfumada i s'aspira amb un tub llarg i flexible.
3. Panaït Istratis. Escriptor romanès de llengua francesa, fill de pare grec, molt amic de Kazantzakis.
4. Santuri: instrument de cordes, semblant a l'arpa. / 2. Santouri: instrument à cordes.
5. Clèftiques: pròpies dels cleftes. Els cleftes —la paraula originàriament vol dir lladre— eren grecs que fugien de l'opressió turca i vivien a les muntanyes, del banditatge. Més endavant contribuïren valentament en la lluita per la independència.
6. Zeimbékiko, hasàpiko, pendozali: balls populars grecs.
7. Venizelos: Polític liberal i republicà grec (1864- 1936).
8. Rakí: Aiguardent, molt sec, de vi o de prunes, aromatitzat amb anís.
9. Bubulina: heroïna de la guerra naval en la lluita per la independència grega (1821-1828)./ 3. Bouboulina: héroïne de la guerre de l'indépendance (18221-1828) qui combattit vaillamment sur mer comme Canaris et Mioulis
10. Pilaf: Arròs preparat amb mantega i pebre vermell, i a vegades barrejat amb carn rostida.
11. Xibuc: Pipa turca senzilla, de tub llarg, estret i recte.
12. Comitadzi: Membre dels comitès revolucionaris macedonis que lluitaren contra la dominació turca. També es deien comitadzis els búlgars que lluitaren contra els grecs i els turcs.
13. Kotopuli: actriu grega molt popular. El nom significa *pollastre*./ 4. Kotopouli: actrice célèbre en Grèce. Le nom signifie poulet.

14. Permandona: deformacio de prima donna./ 5. Permandones: déformation de prima donna.
6. Aman: interjection exprimant la supplication.
15. Kalandas: Cançó de cap d'any./ 7. Kalanda: chant populaire de nouvel an.
16. Constantí Paleòleg: el darrer emperador bizantí, mort defensant Constantinoble: convertit en marbre segons la llegenda, espera l'arribada de l'àngel de la llibertat./ 7. Dernier empereur byzantin, tué sur les murs de Constantinople en défendant la ville contre les Turcs, en 1453.
17. Akritas Digenís: Heroi llegendari d'una epopeia grega bizantina. Akritas correspon al nostre mot marquès o governador de marques o terres de fronteres. Digenís, de dues races, grega i oriental. / 8. Akritas: Digénis Akitas: héros légendaire d'une épopée grecque. Akritas à notremot marquis, gouverneur de marches. Digénis: de deux races, grecque et orientale.
18. Souvlàkia: carn rostida a l'ast. / 9. Souvlakia: brochettes de viande grillée.
10. Passa-tempo: graines de citrouille grillées. Berenguer tradueix per «cacahuets»,
19. Kadaif: pastís oriental./ 11. Kadaif: pâtisserie orientale.
20. Hadzí: títol honorífic que reben els musulmans que han fet el pelegrinatge a la Meca.
21. Pavlo Melàs: capità de guerrillers grecs que sobresortí en la lluita contra els búlgars./ 12. Pavlo Mélas: officier grec qui s'illustre dans la guerre contre les comitadjis bulgares.
22. Medzidia: moneda turca de poc valor./ 13. Medjidié: monnaie turque.
23. Ous de colors: és un costum tradicional grec felicitar-se la Pasqua de Resurrecció obsequiar-se amb ous durs de closca tenyida de colors.
24. Kalokhorió: nom propi de poble, compost de dos noms comuns. Correspondria al nostre Bell-lloc o Vilabella.
25. Kanaris: mariner grec (1790-1877), heroi de la guerra de la independència i després, moltes vegades ministre.
26. Manaliga: plat de pagès, romanès, una mena de farinetes

Altrament, la traducció presenta un seguit d'omissions de l'original. En alguns casos es tracta de paraules, normalment adjectius, que afecten poc el sentit del text; en altres, de frases o paràgrafs sencers, significativament més importants. Totes aquestes pèrdues també es detecten en la versió francesa:

El vaig trobar per primera vegada al Pireu. Jo havia baixat al port per agafar un vaixell cap a Creta. [Era a trenc de dia]. Plovia. [...] A fora feia fred i l'alè gelat entelava els vidres.

Je le rencontrai pour la première fois au Pirée. J'étais descendu au port prendre le bateau pour la Crète. Le jour allait se lever. Il pleuvait [...] Dehors, il faisait froid et le brouillard des haleines embuait les carreaux.

Encara al capítol primer, falta la frase final del paràgraf, en francès i en català:

El barquer que havia portat les meves maletes [al vapor] em féu un senyal. [Em vaig aixecar; vaig tocar l'espatlla de Zorbàs].

Le passeur qui m'avait porté mes valises sur le bateau me fit signe.

Al capítol tercer hi ha una llarga omissió. És una descripció del paisatge de Creta, que Berenguer adaptà del francès. Comparem-la amb la traducció que proposa Almirall:

Je montai sur une hauteur et regardai. Un austère paysage de granit et pierre à chaux très dure. Des carouhiers sombres, des oliviers argentés, des figuiers d'orangers, de citronniers et de nffiers; tout près du rivage, les potagers. Au sud, la mer encore irrité, immense, venant des côtes africaines, mugissante, s'élançait et rongea la Crète. Tout près, un îlot bas, sablonneux, d'un rose virginal sous les premiers rayons. [Gauthier]

Pujo a una altura, dono una mirada. Un auster, greu, paisatge de granit i de pedra calcària molt dura, amb obscurs garrofers, oliveres argentades, figueres i vinyes. Als fondals arrecerats del vent, enmig de dues muntanyoles, tarongeres, llimoners i nesprers; i, vora la costa, les hortes. I lluny, cap al sud, un illot baix, sorrenc, d'un rosa verge, relluïa els primers raigs dels sol. I enllà, la mar encara irritada, immensa, que venia de les costes africanes, escometia i rosegava Creta. [Berenguer]

Pujo a una altura, dono una mirada. Un auster, greu paisatge [de roques pelades, d'arbres obscurs i de blan sòl calcari, on diries que és impossible clavar un pic; però de sobte uns delicats lliris verds foradaven aquesta terra dura com una conquilla i resplendien al sol.] Lluny, cap al sud, un illot baix, sorrenc, d'un rosa

verge, relluïa i enrojolava als primers raigs del sol. [Una mica més retirades de la costera, oliveres, garrofers, alguns ceps; als fondals arrecerats del vent, enmig de dues muntanyoles, cítrics i nesprers; i, vora la costa, les hortes.]

[Llarga estona, des de l'altura, vaig gaudir de les suaus ondulacions de la terra; una franja rera l'altra, les roques pelades, els garrofers d'un verd fosc, les oliveres de fulles argentades, com si despleguessin davant meu, ondulant llistada, una pell de tigre.] I enllà, cap al sud, immensa i deserta, encara irritada, resplendia la mar, que venia de les costes africanes, bramulava, escometia i rosegava Creta. [Almirall]

Encara en el capítol tercer:

Jo veia acostar-se les noies, com si vulguessin fer una barrera infranquejable i emprendre una defensa desesperada. [Berenguer]

Je regardais s'approcher les jeunes filles, farouges, collées l'une à l'autre, comme pour former une barrière infranchissable.

Jo veia acostar-se les noies, estrenyent-se les unes amb les altres, com si formessin una defensa desesperada. [Almirall]

Al capítol vuitè hi ha una omissió i un lapsus de traducció: «i que jo m'arrisco a semblar ridícul». La frase és negativa: «i que no hi ha perill que jo et sembli tendre i ridícul»

Ara que tu no ets al meu davant, que tu no veus el meu rostre i que jo m'arrisco a semblar ridícul, et dic que t'estimo molt [Berenguer]

Ara que tu no ets al meu davant, que tu no veus l'expressió que pren el meu rostre, i que no hi ha perill que jo et sembli tendre i ridícul, et dic que t'estimo molt. [Almirall]

Maintenant que tu n'es pas devant moi, que tu en vois pas mon visage et que je en risque pas de paraître ridicule, je te dis que je t'aime beaucoup

En el capítol desè, en parlar de l'arribada de Sant Basili per cap d'any, Berenguer adapta la traducció del text francès, que s'aparta de l'original i hi afegeix

un paràgraf nou. Tant l'una com l'altra ometen una part del grec, que Almirall restitueix:

Arribava Sant Basili des de la seva ciutat natal, Cesarea. Allí estava, erudit també ell, en aquella petita platja cretenca, recolzant el bastó i el bastó tot seguit es va cobrir de fulles i de flors, mentre retrunyia la cançó del dia de cap d'any. Jo mirava, escoltava, no deia res. [Berenguer]

Saint Basile, arrivé de sa ville natale, Césarée. Il était là, s'appuya sur son bâton, les batôns aussitôt, se couvrit de feuilles et de fleurs, et le chant du jour de l'an retentit: «Que ta demeure, maître, soit remplie de blé, d'huile d'olive et de vin; que ta femme soutienne, comme une colonne de marbre, le toit de ta maison; que ta fille se marie et engendre neuf fils et une fille; et que tes fils libèrent Constantinople, la ville de nos rois! Bonne année, chrétiens!» Zorba écoutait, ravi; il avait saisi le tambourin des enfants et le faisait résonner frénétiquement. Je regardais, j'écoutais, sans rien dire.

Arribava sant Basili des de la seva ciutat natal, Cesarea. Erudit també ell, amb paper i tinter, arribava a aquella platjola cretenca de color anyil per a ordir l'elogi de Zorbàs, el meu i el de la imaginària «gran dama». Jo escoltava, escoltava, no deia res. [Almirall]

Encara en el capítol desè, Berenguer suprimeix una frase sencera, com en francès, que fa perdre al text una part del sentit:

Em vaig aclofar d'alt d'una roca per assimilar amb tota tranquil·litat aquesta reflexió d'any nou. Ah!, si aquesta petita papallona, em deia, que jo vaig matar havent-la forçada a sortir, voletegés sempre davant meu mostrant-me el camí! [Berenguer]

Je m'assis sur un rocher pour assimiler en toute tranquillité cette pensée de nouvel an. Ah! Si ce petit papillon pouvait voltiger toujours devant moi et me montrer le chemin!

Em vaig aclofar d'alt d'una roca per assimilar amb tota tranquil·litat aquesta reflexió d'any nou. Ah!-em deia-, si aquest any nou jo podia compassar així, sense frisances histèriques, la meva vida. Si aquella petita papallona, que jo vaig matar havent-la forçada a sortir, voletegés sempre davant meu mostrant-me el camí! [Almirall]

Al capítol catorzè, Berenguer ometia un fragment de l'original, respectat en francès i restituint per Almirall:

Desaparegueren en el crepuscle. En el clarobscur vaig distingir l'oncle Anagnostis, que encara era allà assegut en una pedra. [Berenguer]

Desaparegueren en el crepuscle; tornà a sentir-se la respiració tranquil·la del mar. Vaig mirar entorn: m'havia quedat sol. —Hauré de tornar-me'n —vaig dir; prou pena havia passat aquell dia, Déu sia lloat! Vaig prendre el caminó, tot rumiant. En el clarobscur vaig distingir l'oncle Anagnostis, que encara era allà assegut en una pedra. [Almirall]

Ils disparurent dans le crépuscule. On entendit de nouveau la paisible respiration de la mer. Je regardai autour de moi. J'étais resté seul. Je vais rentrer, me dis-je. Encore une journée que a eu sa bonne part d'amertume! Je pris le sentier, songeur.

Al capítol dinovè, Berenguer eliminà una frase, dins del diàleg entre madam Hortense i Zorbàs, que en dificulta el sentit. El text francès respecta l'original. Adjuntem la versió d'Almirall entre claudàtors:

—Zorbàs... Zorbàs... —implorà de nou la madam, i s'acotà, agafà el mocadoret i el fa enfonsar al palmell de Zorbàs. [I aquest llençà el cigarret, agafà el nus i el desfèu. I ara mantenia el palmell obert i el mirava].

—Que és això, senyora Bubulina? —digué amb desgrat.

—Zorba! Zorbà! implora de nouveau la [pauvre] femme. Elles se pencha, prit le petit mouchoir et l'enfonça dans la main de Zorba. Il jeta alors la cigarette, attrapa le noeud et le défit. Il tenait maintenant sa main ouverte et regardait.

Al capítol vint-i-cinquè, Berenguer ometia parts de l'original i seguia el text francès. Adjuntem el text restituint per Almirall:

L'home, l'infortunat, ha aixecat entorn de la seva existència una alta fortalesa que suposa inexpugnable, s'hi refugia i s'esforça a posar ordre a la seva vida corporal i espiritual de cada dia. En aquest refugi tot ha de seguir els camins traçats, la santa rutina, obeir lleis senzilles i segures. En aquest recinte fortificat contra les violentes incursions del misteri, s'arrosseguen totpoderoses, les petites seguretats de mil peus.

Només existeix un enemic formidable, temible i mortal, que tots els homes de familers i milers d'any combaten: la gran certesa. I aquesta gran certesa, després d'assaltar la fortalesa, se m'abraonava. [...] Nosaltres mateixos els criem; no ens arriben missatges de regions de tenebra totpoderoses; som nosaltres que els emetem; la nostra ànima no és receptora, és emissora; no cal tenir por. [Berenguer]

L'homme, l'infortuné, a élevé autour de sa pauvre petite existence une haute forteresse inexpugnable, prétend-il; il s'y réfugie et s'efforce d'y apporter un peu d'ordre et de sécurité. Un peu de bonheur. Tout y doit suivre les chemins tracés, la sacro-sainte routine, obéir à des lois simples et sûres. Dans cet enclos fortifié contre les incursions violentes du mystère, se traînent, toutes puissantes, les petites certitudes aux mille pattes. Il n'y a qu'un seul ennemi formidable, mortellement redouté et haï: la Grande Certitude. Or, cette Grande Certitude avait maintenant franchi les murailles et s'était ruée sur mon âme.

L'home, l'infortunat, ha aixecat entorn de la seva ànima una alta fortalesa inexpugnable; ha fortificat un petit recinte on s'esforça en posar ordre i seguretat a la seva humil vida corporal i espiritual de cada dia. En aquest refugi tot ha de seguir els camins traçats, la santa rutina, obeir lleis senzilles i segures, per tal de poder preveure així, amb una certa seguretat, el que ha d'esdevenir-se i la manera com cal actuar. En aquest recinte fortificat contra les violentes incursions del misteri, regnen les petites seguretats de mil peus. Només existeix un enemic odiat i mortal, per foragitar el qual tots els homes estan organitzats de familers i milers d'anys: la gran certesa. I aquesta gran certesa, ara, després d'assaltar la fortalesa se m'abraonava. [...] Nosaltres mateixos els criem, no vénen pas de lluny a trobar-nos; no ens arriben missatges de regions de tenebra totpoderoses; som nosaltres que els emetem; fora de nosaltres no tenen cap valor; la nostra ànima no és receptora, és emissora, no cal tenir por. [Almirall]

La traducció de Berenguer presentava també una desena d'afegits textuais. La majoria són poc rellevants i reproduïxen els de la versió francesa:

- ♣ Era una gran i preciosa pipa anglesa / C'était une grosse et precieuse pipe anglaise. (cap. IV)
- ♣ Entens patró? / Comprends-tu, patron? (cap. VIII)

- ♣ Vaig mirar per la finestra, el meu cor batejava / Je regardai par la fenêtre; mon coeur tremblai doucement. (cap. X)
- ♣ No beuràs vi / tu ne boiras pas du vin. (cap. X)

En el darrer capítol, però, s'incorporen parts del pròleg de Kazantzakis. El text original, que Almirall incorporà, és el següent:

Vaig passar tots aquells anys viatjant per l'estranger. També jo tenia un afer interminable, però aquest no ofería ni un pit opulent ni m'aportava en dot una capa ni garrinets. I un dia, a Berlín, vaig rebre un telegrama: «he trobat una pedra excel·lent; vine immediatament. Zorbàs».

No vaig tenir el coratge —ja ho he dit— per deixar-ho córrer tot i fer, també jo, una vegada a la vida, l'acció valenta i absurda; aleshores vaig rebre la breu carta que he transcrit al començament, en la qual Zorbàs em titlla, i amb raó, de perdut i raspapapers.

Les paraules de Kazantzakis, «aleshores vaig rebre la breu carta que he transcrit al començament, en la qual Zorbàs em titlla, i amb raó, de perdut i raspapapers», ens donen la pista per a entendre les raons que van decidir els traductors a incorporar un text que no apareix a l'original. Aquesta carta era reportada al principi del pròleg i l'escriptor donava per entès que el lector l'havia llegit. Com que ni l'edició francesa ni la catalana l'incorporaven, calia manipular el text, per no córrer el risc que la traducció esdevingués incoherent. Així Berenguer reestructurà la traducció i l'ordenà de la manera següent:

Era l'època que Alemanya passava fam, el marc havia caigut tan avall que per a fer la compra més insignificant havies de pagar milions; hi havia dies que calien dos milions de marcs per a comprar un segell. Fam, fred, robes espellifades, sabates esbotzades, empal·lidides galtes germàniques abans tan enrojolades. Feia una aire gelat, i els homes, com fulles, queien pels carrers. Els infants els donaven un tros de goma per a que el xuclessin i paressin de plorar. [p. 10 del pròleg original]

Fou en aquells dies d'amarguesa que vaig rebre el telegrama de Zorbàs. De bell antuvi em vaig indignar. Mentre milions d'homes s'envilien i queien de genolls

perquè no tenien ni un trist rosegó de pa per a sostenir llur ànima i llurs ossos, heus aquí que rebia un telegrama que m'invitava a recórrer milers de quilòmetres per a veure una esplèndida pedra verda! Maleïda sigui la bellesa!, em vaig dir, si no té cor i no la preocupa el dolor humà.

Però de seguida em vaig espantar; la meva indignació s'havia calmat i m'adonava amb horror que aquella crida inhumana de Zorbàs responia en mi una altra crida humana. Un ocell salvatge dintre meu estenia les ales per emprendre el vol i anar-se'n. [p. 11]

Tanmateix no me'n vaig anar. De bell nou em va mancar coratge. No vaig escoltar el diví i ferotge clamor que en mi s'alçava, no vaig fer una acció generosa i insensata. Vaig escoltar la veu moderada, freda, humana de la lògica. I vaig agafar la ploma i vaig escriure a Zorbàs i li vaig explicar... I ell em respongué: «Ets, patró, i perdona'm, un raspapapers. Podies veure, desgraciat, un cop a la teva vida, una magnífica pedra verda, i no la veuràs. En bona fe que, quan no tenia feina, alguna vegada em preguntava: «hi ha, no hi ha infern?» Però ahir, en rebre la teva carta, vaig dir: «segur, cal que hi hagi un infern per a alguns raspapapers com tu [...] Així passava el temps, dolçament enverinat pels records. L'altra ombra, la del meu amic, també m'afeixigava l'ànima i no em deixava perquè jo tampoc no la deixava. D'aquesta ombra, però, no en parlava ningú. Jo parlava secretament amb ella i gràcies a ella em reconciliava amb la mort. Era el meu pont secret amb l'ultratomba.[p. 12]

Després d'aquest llarg paràgraf de l'original afegit, continuava el darrer capítol:

No vaig tenir el coratge -ja ho he dit-per deixar-ho córrer tot i fer, també jo, una vegada a la vida, una acció valenta i absurda; aleshores vaig rebre la breu carta que he transcrit al començament en la qual en Zorbà em titlla, amb raó, de perdut i raspapapers.

Com podem comprovar, Berenguer seguí l'ordre textual proposat per Gauthier. N'adjuntem només la primera part:

C'était à l'époque de la grande famine en Allemagne. Le mark était tombé si bas que pour acheter la moindre chose -un timbre-poste- on était obligé de transporter les millions a pleines valises. Famine, froid, vestons râpés, souliers éculés, les subicondes joues allemandes avaient blêmi. La brise soufflait et, telles des feuilles,

les hommes tombaient dans les rues. Aux bébés on donnait à mâcher un morceau de caoutchouc pour qu'ils en pleurent plus. La nuit, la police montait la garde aux ponts du fleuve afin que les mères en s'y jettent pas avec leurs enfants pour en finir.

A l'últim, assenyalem un seguit d'errades de traducció, provocades per una manca de comprensió de l'original o de la versió francesa, així com la correcció d'Almirall:

- ♣ Φτάνει: Vés-te'n / marche / Prou! (cap. I).
- ♣ είμαι ο σκλαβός σου: Sóc el teu home / je suis ton homme / sóc el teu esclau. (cap. I).
- ♣ στραφτάλισε: El mont Ida, que s'esfumava darrere nostre / Le mont Ida, qui estompait (brillava) derrière nous / El mont Ida que brillava darrere nostre. (cap. II)
- ♣ το σώμα: em sentia el cor ple de força/ je sentais mon cors / em sentia els cos. (cap. III). Error de traducció. Gauthier tradueix el terme σώμα, per «cors», que Berenguer confon amb «coeur».
- ♣ Κόκοροι: tots coberts d'or, amb botes llustroses i plomalls al cap. Com pollastres, grossos pollastres de vuitanta a cent quilos cadascun / Comme de coqs, des grands coqs. Almirall no corregeix aquest error. (cap. III). «Com galls». Es refereix als almiralls de la flota aliada amb el barrets emplomallats, com galls.
- ♣ ξαγριεμένη αστροβολή: I la terra, immòbil, immòbil sota la selva de les estrelles, també callava / Immobile sous la salve des étoiles, la terre se taisait aussi / I la terra, immòbil, sota l'exasperada pluja d'estels. (cap. V). Berenguer no tradueix del terme grec i confon el mot «salve» («salva», «pluja») per «selva», forma que no existeix en francès. Gauthier, de la seva banda, omet la forma «ξαγριεμένη» («salvatge»). Sembla com si Berenguer afegeís a la confusió semàntica una traslació de significat: selva, salva, salvatge... selva d'estrelles.
- ♣ Καλή της ώρας!: Maleïda sigui! / Maudite soit-elle! / Beneïda sigui! (cap. VI).
- ♣ Πατσουλί: Ambre / ambre / pàtxuli. (cap. VI).
- ♣ Βούτηρο: I no solament els melons i les síndries, sinó també els peixos i la cervesa / Et pas seulement les melons et les pastèques, mais les poissons et le beurre / els

peixos i la mantega. (cap. VI). Confusió entre «bière» (cervesa) i «beurre» (mantega), en grec, «βούτηρο».

- ♣ Σέρνεται στα φύλλια της καρδιάς: Esperances que han perdut les ales com papallones, que s'han quedat només amb el cuc. I aquest cuc s'ha posat sobre les fulles del teu cor i les rosega / Espoirs qui ont perdu leurs ailes comme des papillons dont il n'est restais que le ver. Et ce ver c'est possé sur le feuilles de mon coeur et les ronge / I aquest cuc ara repta al fons del teu cor i el rosega. (cap. VIII). Ni Gauthier ni Berenguer entenen prou bé el text grec. El terme «σέρνεται» significa «arrossegar-se», Quan es refereix al cor, l'expressió «στα φύλλια της καρδιάς» no significa «a les fulles del cor», sinó «en el fons més pregon del cor».
- ♣ Κούκλες παραγεμισμένες με πίτουρα: Comme des poupées farcies de son / Com nines farcides de so / Com nines farcides de segó (cap. VIII). Berenguer confon el mot homònim francès «son» (so i segó).
- ♣ διπλόφαρδο κρεβάτι: avec le grand lit tentateur / el gran llit temptador / el llit de doble amplada (cap. X).
- ♣ στην αγκαλιά τν σημαιστόλιστη γριά τν χιλιαντρούσα: Zorbàs s'abalançà a la cantant empolistrada. / La chanteuse pavoisée / la vella llicenciosa empolistrada (cap. X). Berenguer calca la traducció francesa. El text grec és força més explícit. De fet, al llarg de tota la traducció, la vida mundana de joventut de madam Hortense queda amagada sota l'aparença de vella entranyable i una mica boja. Potser es tracta d'un fenomen d'autocensura per part de Berenguer.
- ♣ φτάνει τα φαρμάκια που τον ποτίζουμε!: I fora les penes! Beguem! / Ja li hem fet beure prou metzines. (cap. X). Gauthier no tradueix l'expressió i Berenguer no en capta el sentit.
- ♣ Ελλαδίτικο στρείδι: Voltor aferrat a la roca grega / huitre collée aux rocher grecque / ostrá aferrada a la roca grega (cap. XII). No entenem la confusió. En francès el mot per voltor és «vautoure».
- ♣ Είναι κάμποσοι Ρωμιοί: Aquí no hi ha cap grec, però no els vull ni veure / il y a pas mal de grecs / Hi ha força grecs (cap. XII). Berenguer segueix el francès, tradueix el «pas», però s'oblida del «mal».

- ♣ θα με διατάζει η νύφη μου και η κόρη μου: el meu gendre i la meva filla em manaran... / ma bru et ma fille me commandèront.../ la meva jove i la meva filla em manaran. (cap. XIII). Berenguer confon el mot francès «bru» («belle-fille»)
- ♣ μεταφύτεω: transportar / transplanter / transplantar.(cap. XIII).
- ♣ Όποιος θέλει ν'αρέσει στους άλλους, αλλιμονό της: Ai de qui no vol agradar als altres! / malheur a celui qui veut plaire aux autres/ Ai de qui vol agradar als altres (cap. XVI).

Com ha quedat palès, en la confrontació textual, Berenguer seguí les pautes de traducció marcades per la versió d'Yvonne Gauthier, fins al punt d'incórrer en les mateixes «infidelitats» i, de vegades, en d'altres atribuïbles a una interpretació errònia del francès. A banda dels exemples aportats, la prova més evident d'aquesta subordinació és la no inclusió del pròleg de Kazantzakis, d'acord amb el criteri adoptat per Gauthier, que hi afegí parts importants en el darrer capítol de la seva versió. Berenguer féu el mateix i, a més, aprofità altres passatges per a la introducció pròpia.

6. Les traduccions catalanes de Kavafis

6. 1. Introducció

L'any 1962 es van publicar les versions de Carles Riba de seixanta-sis poemes de l'obra canònica de Konstandinos Kavafis. En general, els estudis sobre aquestes traduccions coincidien a assenyalar que Riba s'havia acarat a l'obra de l'alexandrí de manera circumstancial i sense un especial interès envers la literatura neogrega. La publicació, el 2012, de *D'una nova llum: Carles Riba i la literatura grega moderna*,⁵²⁵ d'Eusebi Ayensa, que inclou la correspondència que Riba i Clementina Arderiu van mantenir amb la hispanista Júlia Iatridi des del 1956, fins al 1964 amb

⁵²⁵ AYENSA I PRAT, Eusebi. 2012. *Op. Cit.*

la vídua de Riba, va aportar informació nova i valuosa que obliga a un replantejament del que s'havia dit fins aleshores sobre la relació de Riba amb Kavafis i la literatura grega moderna.

Les cartes conservades (set de Riba, una de Clementina Arderiu i quatre de Júlia Iatridi),⁵²⁶ demostren, en primer lloc, que el contacte de Riba amb la literatura neogrega no fou circumstancial i no es limità a la figura de Kavafis. Com veurem, abans de l'alexandrí, ja coneixia i s'havia interessat per l'obra d'altres autors importants de les lletres neohel·lèniques, com Kazantzakis o Seferis; en segon, que la informació continguda permet resseguir les motivacions, la gènesi i el procés de traducció de Riba; en tercer, que l'interès per Kavafis, en paraules del mateix Riba, augmentava a mesura que llegia, «desxifrava» els poemes, fins a esdevenir admiració i necessitat de conèixer a fons, no només l'obra, sinó la personalitat de l'alexandrí; en quart, que cal revisar i matissar la creença comunament acceptada que fou Gabriel Ferrater qui li féu conèixer Kavafis; i, en darrer lloc, que la correspondència aporta dades, si no definitives, almenys aclaridores, sobre la qüestió de la tria dels poemes, en especial la dels poemes eròtics, que fou objecte, des del moment de la publicació, d'una profunda controvèrsia per part de la crítica.

⁵²⁶ Les cartes de Iatridi es troben a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Fons Carles Riba– Clementina Arderiu, Sèrie Correspondència, núm. 1-26 i Subsèrie Traduccions - Kavafis), i les de Riba i Arderiu a l'Arxiu de la família Iatridi, conservat a l'Arxiu Literari i Històric Grec (ELIA) (Secció: Júlia Iatridi, capsa 15), per cessió del fill de Júlia Iatridi, Vassilis Iatridi, l'any 2002.

6. 2. El poeta Konstandinos Kavafis

Konstandinos Kavafis va néixer a Alexandria el 1863.⁵²⁷ Fill d'una família de comerciants de cotó benestant, la fallida del negoci familiar el va fer emigrar, primer a Anglaterra i, d'allí, a Constantinoble, ciutat d'on eren originaris. El 1885 tornà a Alexandria, una ciutat aleshores habitada per una important comunitat grega, que convivia amb la població egípcia i amb altres comunitats estrangeres (francesos, britànics, italians, jueus, armenis...). Des d'aleshores hi residí permanentment i, no podent acomplir la seva primerenca vocació intel·lectual, treballà com a funcionari de l'administració britànica d'Egipte des del 1889 fins a la jubilació, el 1922. En paraules de Josep Pla, «una vida sense brillantor, a peu pla».⁵²⁸

El juliol de 1932 li van diagnosticar càncer de laringe, malaltia que el va obligar a viatjar a Atenes, on li van practicar una traqueotomia. Ianis Sareianis, botànic alexandrí, explicava que durant l'estada a l'hospital passava l'estona llegint

⁵²⁷ La bibliografia sobre la vida i l'obra de Kavafis és extensa. L'esmentem per ordre cronològic: FOSTER, E. M. 1923. «The poetry of C.P. Cavafy». Dins: *Pharos and Pharillon*, Londres: Hogarth Press; FOSTER, E. M. 1951. «The Complete Poems of C.P. Cavafy». Dins: *Two Cheers for Democracy*, Edward Arnold, 1972; SAVVIDIS, G.P. 1966. «Cavafy, Gibbon and Byzantium». Dins: *Μικρά καθαφικά*, Α', Ερμής, 1985; AUDEN, W.H. 1968. «Introduction». Dins: *The Complete Poems of C.P. Cavafy*. Translated by Rae Dalven. Chatto & Windus; WARNER, Rex. 1978. «Introduction». Dins: *Poems by C.P. Cavafy translated by John Mavrogordato*. Londres: Chatto & Windus; BOWERSOCK, G. W. 1983. «Cavafy and Apollonios». *Grand Street*, vol. 8, 3; SAVVIDIS, G.P. 1975. «Cavafy and Forster». Dins: *Μικρά καθαφικά*, Α', Ερμής, 1985; KEELEY, Edmund. 1976. «The Universal Perspective». Dins: *Cavafy's Alexandria. Study of a Myth in Progress*. Harvard University Press; KOLAITIS, Memas. 1980. «Cavafy's Middle Name». Dins: *Cavafy as I knew him*, Santa Barbara: Kolaitis Dictionaries; KEELEY, Edmund. 1983. «Voice, Perspective, and Context». Dins: *Cavafy's Alexandria*. Princeton: Princeton University Press, 1996; SAVVIDIS, G.P. 1984. «Cavafy versus Aeschylus». Dins: *Μικρά καθαφικά*, Α', Ερμής, 1985; NEHAMAS, Alexander. 1989. «Cavafy's World of Art». *Grand Street*, vol. 8, 2; KEELEY, Edmund. 1995. «An Introduction». Dins: *The Essential Cavafy*. Selected and with an Introduction by Edmund Keeley. Translated by Edmund Keeley and Philip Sherrard. Notes by George Savidis. Londres: The Ecco Press; MENDELSON, Daniel. 2002. «Cavafy and the Erotics of the Lost». Dins: *CML. Classical and Modern Literature*, vol. 23, 2 ; HEANEY, Seamus. 2004. «Foreword». Dins: C.P. Cavafy, *The Canon*. Translated from the Greek by Stratis Haviaras, Hermes Publishing.

⁵²⁸ PLA. Josep. 1974. «El poeta grec modern Kavafis». Dins: *Notes per a Sílvia*. Barcelona: Destino, p. 419-422.

novel·les policíiques i que es va entusiasmar amb els relats de George Simenon.⁵²⁹ No podia parlar i, per a comunicar-se, escrivia notes breus. En aquestes condicions retornà a Alexandria, amb una salut cada cop més precària, i a principis d'abril del 1933 fou traslladat a l'Hospital Grec de la ciutat, on va morir el 29 d'abril, dia del seu aniversari. D'aquells moments queda en el record l'anècdota de la visita del patriarca ortodox d'Alexandria per administra-li els darrers sagraments, que Rafael Pérez Estrada recrea magistralment en el poema «A petición del patriarca, por cortesía, recibe las sagradas especies, días antes de morir, el poeta alejandrino Constantino Cavafis».⁵³⁰

Alexandria i el poeta han quedat vinculats per sempre en l'imaginari dels lectors de tot el món. La llegenda creada entorn de la seva persona es pot resseguir en la poesia posterior d'arreu, per exemple, en versos com els de Joan Margarit: «Jo i la ciutat som la mateixa pols / daurada de la tarda».⁵³¹

Si bé Kavafis començà a escriure poemes de molt jove, Kavafis tingué una escassa participació en els cercles literaris de l'època. Col·laborà en algunes revistes d'Atenes fetes per joves escriptors, que de seguida van copsar l'excel·lència dels seus versos, però que, sobretot, valoraven el fet que escrivís en llengua demòtica, encara que sempre mantingué una posició ambigua respecte al tema de la llengua, tan polèmic:

La seva tendència —encara que relativa— a escriure en demòtic interessà als joves escriptors hel·lènics. L'escriptor que ha escrit en demòtic sempre i a veles

⁵²⁹ SAREIANIS, I. A [1944] 1964, *Σχόλια στον Καβάφη* [Comentaris a Cavafis]. Edició. de S. Lorendsatos, pròleg de I. Seferis. Atenes: Ícaros, p. 37.

⁵³⁰ PÉREZ ESTRADA, Rafael. 1977. «A petición del patriarca, por cortesía, recibe las sagradas especies, días antes de morir, el poeta alejandrino Constantino Cavafis». *Caballo Griego para la Poesía*, 3, Madrid-Màlaga.

⁵³¹ MARGARIT, Joan. 1985. «Conversa a Alexandria», Dins: *L'ordre del temps. Poesia 1980-1984*, Barcelona: Edicions 62.

desplegades ha estat Kazandsakis, d'Herakleion, Creta. Kavafis cregué en la tendència, hi intervingué, però no fou pas tan valent.⁵³²

Tancat al seu apartament del barri vell d'Alexandria, produí una obra poètica d'extensió limitada i única. De fet, Kavafis pertany, juntament amb Kazantzakis i Sikelianós, al grup d'escriptors grecs que Mario Vitti anomena «les grans vocacions del decadentisme».⁵³³ Tot i tractar-se de poetes completament diferents, la idea de concebre la vida com una forma d'art, els uneix dins del decadentisme regnant a l'Europa de fi de segle. Hereus de una estètica romàntica, s'imposaren una identificació entre artista i obra, per tal de superar el pessimisme de l'existència humana. Segons Josep Pla, els poemes de Kavafis «són poesies extremament senzilles, sense pedanteria, sense la més petita utilització de l'inintel·ligible galimatias de la poesia d'avui, que és horrible».⁵³⁴

La poesia de Kavafis, allunyada del lirisme, «objectiva», «narrativa» i «prosaica», en el sentit de la poesia contemporània, té dos eixos centrals. D'una banda, l'evocació constant dels amors homosexuals perduts i de la voluptuositat que ofereixen. Kavafis visqué l'homosexualitat d'una manera amagada, sòrdida i il·lícita, aspectes que queden reflectits als seus poemes. L'altre eix és la mitificació de la ciutat d'Alexandria, últim testimoni d'un hel·lenisme que s'enfonsava sense que la nissaga grega, hereva també del gloriós passat bizantí, pogués evitar-ho. Els coneixements que Kavafis tenia, no solament del món grec antic, sinó del dilatat —i complex— món hel·lenístic i bizantí, són extraordinaris. La poesia de Kavafis parla de la vanitat del poder i la solitud dels ciutadans, de l'amor i del plaer, de la dignitat

⁵³² PLA, Josep. 1974. *Op. cit.*, p. 421.

⁵³³ VITTI, M. 1971. *Op. cit.*, p. 306-328.

⁵³⁴ *Ibíd.*, p. 420.

dels perdedors, de la creació artística. «Una estètica —en paraules del poeta colombià Harold Alvarado Tenorio— donde lo pobre, lo sucio, el desempleo y la miseria podían ser objeto de belleza».⁵³⁵ Els protagonistes dels seus poemes, situats en l'antiguitat tardana, o en l'Alexandria del poeta, s'enfronten a la mateixa disjuntiva: ser ells mateixos o deixar-se endur per les convencions. Segons Auden, «Cavafy has three principal concerns: love, art and politics in the original Greek sense».⁵³⁶ Amor, art, política; tres dimensions fonamentals de l'experiència humana, animades pel mateix al·lègic.

Kavafis no va publicar mai cap llibre complet en vida. Els poemes, inspirats en una constant lectura i reflexió de la història, amb una clara intenció didàctica, mai no foren recollits en un volum: circulaven en petits opuscles o bé en fulls impresos, en revistes, *plaquettes*, edicions fora de mercat, de tiratge limitat, que distribuïa sistemàticament, a mà o per correu, entre els amics:

Conservava [les poesies] d'una manera força original: per a cadascuna feia una mena de sobre artesanal, consistent en un full doblegat (i encara més sovint una tira de paper o un trosset de cartró), que contenia a l'interior fulls també doblegats amb esbossos, apunts, variants, primeres i segones versions; a l'exterior, hi escrivia el títol i la data de la primera composició. Kavafis escriu amb llapis, usa materials pobres; hom diria que en la seva manera d'aproximar-se a l'escriptura hi ha una absència total de retòrica; s'hi reconeix, en canvi, el sentit de la incertesa i la provisionalitat.⁵³⁷

Fou un intel·lectual a la manera de Gramsci: «Els intel·lectuals entenen la literatura com una “professió” independent que hauria de “donar rèdits” fins i tot

⁵³⁵ ALVARADO, Harold. 1988. «Kavafis» Dins: KAVAFIS, Konstandinos, *Poemas*. Traducció directa del grec d'Harold Alvarado i Rena Frantzis. Bogotá: Tiempo Presente, p. 29.

⁵³⁶ AUDEN, W. H, 1961. «Introduction by W. H. Auden», Dins: *The Complete Poems of Cavafy. Translated by Rae Dalven. With an Introduction by W.H. Auden*. Nova York: Harcourt, Brace & World, p. xvii.

⁵³⁷ LAVAGNINI, Renata. 2008. «Introducció». Dins: KAVAFIS, K. P. *Simfonia inacabada*. Traducció i notes d'Alexis Eudald Solà. Viena: Barcelona.

quan en la immediatesa no es produeix res, i que hauria de donar dret a una pensió. Però, qui decideix que algú és de debò un literat i que la societat l'ha de mantenir, a l'espera d'una obra mestra?». ⁵³⁸ Kavafis construí el seu personatge d'home de lletres i va escriure la seva obra al llarg de tota la vida. La primera edició del nucli principal —els cent cinquanta-quatre poemes, els canònics, que va donar a conèixer, com hem dit, de maneres diverses en la seva maduresa— no es va imprimir com a llibre a Alexandria fins al 1935, dos anys després de la seva mort, a cura de Rika Sengopulu. ⁵³⁹ A partir de 1963 l'edició de referència, revisada el 1991, són els dos volums que Iorgos P. Savidis publicà a l'editorial atenesa Ícaros, el 1952, l'original sobre el qual Carles Riba. Treballà.

Al servei d'aquest estil depurat, mancat d'elements superflus, que facilita la narració objectiva i aparentment prosaica, hi ha la llengua. La llengua de Kavafis, des dels primers poemes fins als darrers, revisats constantment, mostra una depuració, una precisió, una acumulació i una intensitat morfosintàctica, amb abundància d'oracions nominals pures, de la coordinació per damunt de la subordinació, de limitació adjectiva, per tal d'aconseguir la màxima economia de mitjans expressius.

Per això, des del punt de vista de la formació de la tradició literària de la Grècia moderna, Kavafis té un registre a part. Com Carles Miralles sosté: «es recolzen els poemes en el grec com a llengua de família, fora de Grècia i en una realitat plurilingüe, i en les seves lectures, preferentment poetes, antics i hel·lenístics, i prosistes, sovint d'època romana i bizantins, preferentment

⁵³⁸ GRAMSCI, Antonio. 1970. «Literatos y bohème artística» [*Cuadernos*, 1929-1931], Dins: *Antología*, Selecció, traducció i notes de Manuel Sacristán, 3^a ed., Mèxic: Siglo Veintiuno, p. 289.

⁵³⁹ Rika Sengopulu, juntament amb el seu marit, Alekos Sengópulos, es féu càrrec del llegat de Kavafis després de la mort. Més endavant fou venut a Iorgos P. Savidis, el gran editor de Kavafis.

historiadors».⁵⁴⁰ Formalment, és cert, la llengua de l'alexandrí evolucionà de la *katharévousa* a la *dimotikí*, però, alhora, en molts aspectes se situa al marge d'aquesta evolució. A banda del registre culte, la presència en l'obra de Kavafis de formes lingüístiques «arcaïtzants», de procedència diversa —bizantines, hel·lenístiques, clàssiques, homèriques—, juntament amb els registres de la llengua popular, *demòtica*, netament col·loquials, és al servei d'una poètica i d'una configuració textual pròpies.

Aquestes formes, combinades amb un ritme que és l'essència de la seva poesia, són, en paraules de Vicente Fernández, «expressió de la polifonia, la plasmació, manifestació del dialogisme i del plurilingüisme constitutius del text».⁵⁴¹

La rima, sovint present, i el metre són, igual que els accents de vers, l'encavalcament, l'al·literació, la repetició, la puntuació i la disposició gràfica, «procediments que confereixen gran complexitat formal als textos, i estan al servei de la seva poesia».⁵⁴² La peculiar rima, i el metre, combinats amb els altres recursos, contribueixen molt sovint a realçar els elements i al to irònic de les composicions. Tots aquests elements són importants a l'hora d'analitzar les diverses maneres com els traductors s'han atansat a la poesia de l'alexandrí.

6. 3. La recepció europea de Kavafis

La recepció de Kavafis a Europa, la fama i la divulgació de la seva obra es degué, en part, a una coincidència. Una coincidència que, a la llarga, provocà una veritable passió per l'alexandrí en els cercles literaris europeus. En el curs de la Primera

⁵⁴⁰ MIRALLES, Carles. 2008. «El Kavafis de Riba». *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 24, 25 i 26, p. 193.

⁵⁴¹ FERNÁNDEZ, Vicente; GESTÍ, Joaquim. 2013. *Malaga Cavafis Barcelona. Antologia de les primeres traduccions catalanes i castellanes*. Màlaga: Fundación Málaga, p. 47-48.

⁵⁴² *Ibidem*, p. 46.

Guerra Mundial, l'escriptor anglès E. M. Forster visità Alexandria. Conegué Kavafis i es feren amics. Més tard, Forster parlà a Londres de Kavafis amb grans elogis i aquest fou l'origen de la consideració dels seus poemes. L'amistat entre Forster i Kavafis és un dels grans mites literaris de la contemporaneïtat. Sembla indubtable que la seva trobada va ser transcendental per a tots dos per diverses raons. La correspondència entre ells, publicada el 2011 per Peter Jeffreys,⁵⁴³ constitueix, entre altres coses, una introducció a la història de la recepció de la poesia de Kavafis al món de parla anglesa i, per extensió, de la recepció internacional. Tanmateix, els esforços de Foster per propiciar la publicació dels poemes a Anglaterra es toparen amb les reticències del mateix Kavafis, que li donava llargues constantment, tot revisant un i altre cop les versions; fins i tot, li retornà el contracte de The Hogarth Press per publicar, el 1925, un opuscle de vint-i-cinc poemes, en traducció de Iorgos Valasópulos. En una carta datada l'1 de setembre, Leonard Woolf, després de confessar-li l'admiració pels poemes que, a proposta de Foster, havia llegit en la traducció de Valasópulos, instava Kavafis perquè els deixés publicar aquelles traduccions en un volum. Leonard i Virginia Woolf havien de ser els impressors —no només els editors— del primer llibre de poemes de Kavafis. L'alexandrí va agrair l'interès de l'editorial, però The Hogarth Press no va poder publicar *The Poems* fins al 1951, gairebé vint anys després de la mort del poeta. Virginia Woolf ja no es va ocupar de la impressió i la traducció no va ser la de Valasópulos, sinó la de John Mavrogordato, «fiable més que inspirada» en opinió de Foster, que finalment no va escriure la introducció.

⁵⁴³ JEFFREYS, Peter (ed.). 2009. *The Forster-Cavafy Letters. Friends at a Slight Angle*. El Cairo, Nova York: The American University in Cairo Press.

L'interès del món literari de parla anglesa per l'obra de Kavafis no és casual. Tal com Sam Abrams assenyala «[Kavafis] des del primer moment ha format part del projecte literari i cultural de la modernitat».⁵⁴⁴ Tant els escriptors com la crítica de seguida es va interessar per la seva obra. Per a C. M. Bowra els aspectes innovadors de la poesia de Kavafis —la senzillesa de la llengua i les imatges al servei de la càrrega emotiva i la discreció de la forma— el converteixen en una figura clau en la moderna tradició poètica europea.⁵⁴⁵

Des d'Anglaterra, les notícies sobre un nou poeta neogrec, que unia la tradició antiga i la moderna, amb la mítica Alexandria com a rerefons, de seguida es van escampar al continent. Aviat van aparèixer traduccions, de primer a l'anglès, i posteriorment a altres llengües europees. Destaquen les versions al francès de Margueritte Yourcenar i Konstantinos Dimaras, que havien començat a difondre'ls l'any 1944, i la versió completa en anglès ja esmentada de John Mavrokordato.⁵⁴⁶ A

⁵⁴⁴ ABRAMS, Sam. 2009. «Llum, voluptat i risc: Carles Riba i la cultura anglosaxona», Dins: MALÉ, Jordi i PARDELL, Jordi (eds.), *Actes del III Simposi Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 103.

⁵⁴⁵ BOWRA, C. M. 1947. «Constantine Cavafy and the Greek past». Dins: *The creative experiment*. Mcmillan: Londres.

⁵⁴⁶ Les principals traduccions de Kavafis entre 1944 i 1976 a Europa són: CAVAFIS, C. 1944. «Choix de poèmes». Traduits par Marguerite Yourcenar et Constantin Dimaras. *Fontaine*, 36, p. 38-40; CAVAFIS, C. *Poèmes*. 1947. Traduits du grec par Théodore Griva, précédés d'une étude d'Edmond Jaloux. Avant propos de Mario Meunier. Lausana: Abbaye du Livre; CAVAFIS, C. P. 1951. *The Poems of C. P. Cavafy*. Translated into English by John Mavrogordato. Introduction by Rex Warner. Londres: Hogarth Press; KAVAFIS, K. 1953. *Kavafis*. Übertr. Von Helmut von den Steinen. Berlín: Suhrkamp; Cavafis, C. 1954. «Choix de poèmes». Traduits par Marguerite Yourcenar et Constantin Dimaras. *Preuves*, 39 (1 maig), p. 38-41; CAVAFIS, C. 1955. *Poèmes choisis*. Traduits du grec par Charles Astruc. Atenes: L'Hellénisme Contemporain; CAVAFIS, C. 1956. *Poesie scelte*. Versioni di Filippo Maria Pontani, con un «Ricordo» de Giuseppe Ungaretti. Milà: All'insegna del Pesce d'Oro. CAVAFY, C. P. *Poèmes*. 1958. Traduits par Georges Papoutsakis. Préface de André Mirambel. Dijon: Les Belles Lettres; CAVAFY, C. P. 1958. *Poèmes*. Traduction par Marguerite Yourcenar et Constantin Dimaras. Présentation critique Marguerite Yourcenar. Paris: Gallimard; KAVAFIS, C. 1967. *Poesie*. Versioni di Filippo Maria Pontani. Milà: Mondadori; CAVAFIS, C. 1964. *Veinticinco poemas*. Versión de Elena Vidal y José Ángel Valente. Málaga: Caffarena y León; CAVAFIS, K. 1968. *Cinquantacinque Poesie*. Versioni di Margherita Dalmati e Nello Rissi. Torí: Eunaldi; CAVAFIS, C. 1971. *Veinticinco poemas de Cavafis*. Traducción de Juan Ferraté. Barcelona: Lumen; KAVAFIS, C. 1974. *Poesie nascoste*. Versioni di Filippo Maria Pontani. Milà: Mondadori; KAVAFIS, K. 1976. *Poesías completas*. Traducción y notas de José María Álvarez. Madrid: Peralta Ayuso.

l'Estat espanyol, l'obra de l'alexandri arribà, ja ho hem dit, de la mà de Carles Riba.

Respecte a les versions que anaven sortint, Josep Pla comentava:

Si ara em preguntessin quina és la millor traducció que s'ha fet de les poesies de Kavafis en una llengua estrangera diria, naturalment, que, tot i no ser, ni de bon tros, completa, és la de Carles Riba. Ara, després, deu venir la traducció anglesa, que és més total, conté una notícia admirable i és —segons em diuen— discretíssima, cosa que quan es tracta de traduccions fa de molt bon sentir.⁵⁴⁷

Les traduccions en català i castellà que van anar apareixent a partir de 1959 van influenciar tant les generacions poètiques posteriors que, com diu Vicente Fernández, «una manera d'aproximar-se a la història de la poesia a l'Espanya de la segona meitat del segle XX és l'estudi de la introducció i recepció de l'obra de Kavafis en els cercles literaris català i castellà».⁵⁴⁸ I això no només pel fet que, entre edicions, reimpressions i reedicions, hagin vist la llum més d'un centenar de llibres amb la poesia de l'alexandri versionada al castellà, al català, al gallec, al basc i a l'asturià; no només perquè considerem la literatura traduïda part integrant del bagatge i del cànon literari d'una cultura o d'un àmbit lingüístic, sinó pel fet que «la difusió de Kavafis a les nostres terres va estar estretament lligada a les circumstàncies de la construcció de l'espai poètic de l'Espanya de la transició».⁵⁴⁹ Totes les generacions poètiques dels anys seixanta i setanta entaulen un diàleg amb la poesia i la poètica de Kavafis.

En aquest sentit, es produeix una simultaneïtat en la recepció i l'interès per Kavafis a Catalunya i a l'Estat espanyol.⁵⁵⁰ Mentre el 1958 Riba ja treballava en la seva traducció, el 1959 el poeta Luis Cernuda declarava públicament l'interès per la

⁵⁴⁷ PLA, Josep. 1974. *Op. cit.*, p. 422.

⁵⁴⁸ FERNÁNDEZ, Vicente; GESTÍ, Joaquim. 2013. *Op. cit.*, p. 50.

⁵⁴⁹ *Ibidem*, p. 50.

⁵⁵⁰ Per a la recepció al castellà de Kavafis, FERNÁNDEZ, Vicente. 2001. *La ciudad de las ideas*. Madrid: Nueva Roma Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 19-169.

seva obra. Dos anys abans, en una carta a Jaime Gil de Biedma de l'11 de juny de 1957, i des de Santiago de Cuba, Joan Ferraté adjuntava «un par de poemes, de seis que tengo traducidos, de Cavafis. Es un capricho de José Luis Cano, que quiere que le haga una antología para Adonais. ¡El típico optimismo de Madrid!». ⁵⁵¹ Aquests dos poemes eren «Esperando a los bárbaros» i «Grises».

Jaime Gil de Biedma, segons el seu testimoni, ⁵⁵² ja coneixia Kavafis des de 1955 per les versions mai publicades del pare Pacho Aguirre, asturià, hel·lenista i sacerdot de ritu ortodox, i se n'havia plantejat una traducció que finalment no va dur a terme. En efecte, en una carta de l'1 d'abril de 1958 Riba escrivia a Júlia Iatridi:

y a Kavafis, que he estado «descifrando» durante tardes enteras, y del que he traducido un par de poemas para aquella antología de la que le hablé [...] Mi proyecto era traducir más y dar el «avant-goût» de K[avafis] en España, pero he sabido que Gil de Biedma está trabajando en un volumen para la colección Adonais ⁵⁵³

Tal com havia passat amb la traducció de l'*Odissea*, el Kavafis de Riba, per la importància, la significació i la influència que va tenir en la renovació de les lletres catalanes, esdevingué una veritable reescriptura, capaç d'influir en la fixació del cànon literari hispànic de la segona meitat del segle XX. En el pròleg de la reedició de 1977, Solà recordava que l'aparició de la versió catalana de Riba «fou saludada pels crítics amb un gran entusiasme unit a una respectuosa evocació del mestre, la tràgica desaparició del qual encara era massa recent». ⁵⁵⁴ Remetia, entre d'altres, a la reacció de l'escriptor valencià Joan Fuster, que en la revista barcelonina

⁵⁵¹ FERRATÉ, Joan. 1994. *Jaime Gil de Biedma. Cartas y artículos*, Barcelona, Sirmio-Quaderns Crema, p. 29-35.

⁵⁵² GIL DE BIEDMA, Jaime. 1993. *Retrato del artista en 1956*, Barcelona, RBA, p. 8.

⁵⁵³ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 163.

⁵⁵⁴ SOLÀ, Eudald. 1975. «Pròleg», en KAVAFIS, K.P. *Poemes***, Traduïts i anotats per Carles Riba. Barcelona: Curial, p. 6.

Poemes, afirmava que «poques vegades els versos del nostre poeta [Riba] han aconseguit una fluència i una diafanitat, una gràcia i una destresa tan llisquents i tan voluptuoses com en aquesta traducció»,⁵⁵⁵ i a la de Jordi Pinell, que a *Serra d'Or* escrivia que la traducció de Riba dels poemes de Kavafis «obeïa segurament a l'afany de completar la seva aportació humanística a la llengua catalana».⁵⁵⁶ En paraules de Francesc Parcerisas, «la preeminència indiscutible de Riba dins el panorama intel·lectual de la postguerra era una garantia que aquella porta diferent que ell obria als lectors havia de tenir un interès i una exigència especials per a la malmesa cultura literària catalana».⁵⁵⁷

L'any 1983, Lluís Calderer va fer un recorregut exhaustiu per la història i la gènesi de les versions kavafianes al català,⁵⁵⁸ a les quals ja ens hem referit en el capítol dedicat a les traduccions a partir de 1959. El corpus kavafià en català s'ha enriquit els darrers anys amb les versions d'Alexis Eudald Solà, *Una simfonia inacabada. Trenta-quatre poemes en esbós* (2008), i d'Eusebi Ayensa i Prat, *Esborrans i poemes inacabats*, (2014) dels anomenats poemes inconclusos.

La traducció d'Eudald Solà va aparèixer en edició pòstuma, amb notes i comentaris a cada poema. La mort, el 2011, li va impedir escriure'n el pròleg, del qual s'ocupà Renata Lavagnini, amiga personal de Solà i una de les més importants especialistes de Kavafis, que va recollir i va estudiar els apunts i papers manuscrits conservats a la casa del poeta a Alexandria, entre els quals hi havia els de les trenta-quatre poemes en esbós traduïts per Solà. El llibre també inclou un fragment d'una

⁵⁵⁵ FUSTER, Joan. 1963. «Carles Riba: *Poemes de Kavafis*». *Poemes 2*, p. 16-17.

⁵⁵⁶ PINELL, Jordi. 1963. «*Poemes de Kavafis*». *Serra d'Or*, 7 (juliol), p. 38-39.

⁵⁵⁷ PARCERISAS, Francesc. «Perspectiva de Kavafis a la poesia catalana». Dins: FERNÁNDEZ, Vicente; GESTÍ, Joaquim. 20013. *Op. cit.*, p. 20.

⁵⁵⁸ CALDERER, Lluís. 1983. *Op. cit.*, p. 27-38.

carta que Salvador Espriu va enviar a Solà, de qui fou secretari durant uns quants anys, arran de la publicació, el 1975, de la seva versió dels poemes de l'alexandrí.

Pel que fa a la traducció dels *Esborranyes i poemes inacabats* d'Ayensa, es tracta d'una nova aportació d'aquest neohel·lenista, que va rebre el VIIIè premi Jordi Domènech de poesia.

6. 4. Carles Riba: Kavafis i la literatura neogrega

«Riba és un dels intel·lectuals més importants del segle XX i un dels deu poetes més universals d'aquest segle. És un tipus de persona que és difícil que es doni, un autèntic home de lletres: poeta, crític, traductor, conferenciant...». Amb aquestes paraules Carles Miralles definia la figura de l'insigne mestre durant el III Simposi Carles Riba que es va celebrar a l'Institut d'Estudis Catalans la tardor del 2009, tot coincidint amb el cinquantè aniversari del traspàs del *doctus magister*.⁵⁵⁹

Per això, fer una semblança biogràfica i literària de Carles Riba esdevé una tasca difícil, i més si ha de ser breu. Probablement és l'escriptor català del segle XX sobre la qual s'ha escrit més i de manera més exhaustiva. Les múltiples facetes intel·lectuals i vitals del gran mestre han fet córrer, sense perill d'incórrer en l'exageració del tòpic, rius de tinta al llarg dels darrers cinquanta anys.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ MIRALLES, Carles; MALÈ, Jordi; PUJOL, Jordi (ed.). 2009. *Actes del III Simposi Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

⁵⁶⁰ Esmentem una succinta bibliografia ribiana de tipus general: FERRATER, Gabriel. 1983. *La poesia de Carles Riba*. A cura de Joan Ferraté. Barcelona: Edicions 62; FERRATÉ, Joan. 1993. *Papers sobre Carles Riba*. Barcelona: Quaderns Crema; MALÉ, Jordi. 1996. *Carles Riba i el noucentisme. Les idees literàries (1913-1920)*. Barcelona: La Magrana; MEDINA, Jaume. 1989. *Carles Riba (1893-1959)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; MIRALLES, Carles; MALÈ, Jordi; PUJOL, Jordi (ed.). *Op. cit.*; RIBA, Carles. 1990-1993. *Cartes de Carles Riba*. Recollides i anotades per Carles-Jordi Guardiola. Barcelona: La Magrana (3 vol.); SULLÀ, Enric. 1993. *Una interpretació de les «Elegies de Bierville» de Carles Riba*. Barcelona: Empúries; TERRY, Arthur. 1984. «La poesia de Carles Riba». Dins: C. Riba. *Obres completes*. vol. 1. Barcelona: Edicions 62, p. 5-47; TRIADÚ, Joan. 1993. *Per comprendre Carles Riba*. Manresa: Faig.

Carles Riba va néixer el 23 de setembre de 1893 a Barcelona, on va morir el 12 de juliol de 1959. Ja de ben jove va rebre l'incondicional suport familiar per al desenvolupament de la carrera literària. L'any 1911, només amb divuit anys, publicà una traducció de les *Bucòliques*, de Virgili, finançada pel pare. Va guanyar, amb una *Ègloga*, la Flor Natural als Jocs Florals de Girona, ciutat on l'any següent va conèixer la seva futura esposa, la poetessa Clementina Arderiu. Pel que fa a l'àmbit acadèmic, estudià Filosofia i Lletres, juntament amb la carrera de Dret, per imposició familiar, i es doctorà el 1938, amb una tesi sobre *Nausica* de Joan Maragall, que havia exercit, juntament amb Leopardi, una influència inicial sobre la seva obra poètica.

A partir del 1916, data del casament amb Clementina Arderiu, va començar a exercir de professor de literatura a l'Escola de Bibliotecàries (1916) i, sota la protecció de Josep Carner, a treballar de traductor per a l'Editorial Catalana. Durant aquells anys col·laborà amb altres editorials i publicacions, com ara *La Veu de Catalunya* i *La Revista*. La tasca dins del món editorial fou molt diversa, però essencialment es dedicà a la traducció. D'aquest període destaquen *Històries extraordinàries* (1915) i *Els assassins de la Morgue* (1916), d'Edgar Allan Poe. Tanmateix, les traduccions que li van atorgar un lloc d'honor en les lletres catalanes, van ser, el 1919, l'*Odissea* d'Homer (el 1948 en publicà la versió definitiva), i, el 1920, *Electra* i *Antígona* de Sòfocles. Paral·lelament, conreà també la literatura infantil: *Les aventures de Perot Marrasquí* (1923), *L'ingenu amor* (1924) i *Sis Joans* (1928).

Com a escriptor, el seu primer llibre d'*Estances* (1919) va significar una novetat: ja hi ha un poeta sense les vacil·lacions pròpies del principiant. Després

d'un període de crisi entre el viatge a Itàlia (1920) i el viatge a Alemanya (1922-23), on va estudiar estilística amb Karl Vossler, va ser nomenat cap de la secció grega de la recentment constituïda Fundació Bernat Metge (1922). L'any 1923 va entrar a les Oficines Lexicogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans, on va col·laborar fins al 1932 en la fase preparatòria de l'elaboració del *Diccionari general de la llengua catalana*, sota les ordres directes de Pompeu Fabra.

El 1927 viatjà a Grècia, cosa que significà per al poeta una fita molt important. Aquell mateix any havia començat a exercir de professor auxiliar de grec a la Universitat de Barcelona. A partir de la creació de la Universitat Autònoma, el 1934, ja com a professor agregat, la seva activitat docent i el seu mestratge van adquirir una importància indiscutible.

D'aquest període de consolidació cal esmentar-ne els articles de crítica. Carles Riba es va formar, com tota la seva generació, llegint el *Glosari*, d'Eugeni d'Ors. El qualificatiu de «noucentista» li és aplicable en dos sentits diferents. Riba passà, certament, per una intensa influència orsiana, durant la segona dècada del segle. L'ascendent d'Ors és palès, per exemple, en *Escolis i altres articles* (1921), i en la primera part d'*Els marges* (1927), en què Riba intentava construir-se un pensament literari propi, manllevant conceptes de diferents teòrics i crítics romàntics, simbolistes, i de l'ideari noucentista d'Ors: la seva rigorosa construcció formal i la constant presència de fonts cultes (Homer, poetes medievals catalans i italians, simbolistes francesos, etc.) revelen la voluntat de fer un exercici de cultura. L'altre aspecte en què l'adjectiu «noucentista» li és aplicable, que va més enllà de la influència d'Ors i que abraça el pensament de Prat de la Riba i de Pompeu Fabra, és la convicció ferma del que significava l'obra col·lectiva que forjà el noucentisme,

obra de construcció i de redreçament del país, en la qual va contribuir. La seva evolució com a crític va continuar amb *Per comprendre* (1937), seguint Valéry, Thibaudet o Eliot, i ...*Més els poemes* (1957), on va analitzar les obres a partir de la sensibilitat del creador.

La publicació del segon llibre d'*Estances* (1930) marcà la pauta creativa de l'autor. Carles Riba hi mostra un gran domini lingüístic, on la frase esdevé musical. Pel que fa a les influències, si en les primeres *Estances* els models eren els clàssics grecs, Dante, Petrarca, Ausiàs March i alguns poetes catalans moderns, com ara Josep Carner, en aquest segon els models eren Rilke, Hölderlin, Guillén, Valéry i, sobretot, Mallarmé. Justament aquests dos darrers autors foren la base sobre la qual va escriure, entre 1930 i 1935, *Tres suites*, llibre més proper al concepte de «poesia pura» que els anteriors i en el qual la preocupació formal va donar com a resultat una lírica hermètica que deixava enrere l'emotivitat mostrada a les *Estances*. Va ser publicat en plena guerra civil espanyola, el 1937, per la qual cosa no va tenir gaire ressò.

Aquell mateix any es va fundar la Institució de les Lletres Catalanes i en va ser nomenat vicepresident. A més, va rebre el premi Maragall pel tercer llibre de crítica, *Per comprendre*. Conscient del paper de l'intel·lectual, es va comprometre decididament amb la causa catalana i republicana i va continuar treballant en ple període de guerra. L'imminent entrada de les tropes franquistes a Barcelona, el 1939, va fer que es decidís a fugir i es va exiliar a França. Durant l'exili, condicionat per l'ocupació nazi, va viure successivament a Bierville, Isle d'Adam, Bordeus i Montpeller. L'abril de 1943 va tornar a Barcelona, després d'haver desestimat la possibilitat d'emigrar a Mèxic. De tornada, per culpa de les condicions imposades

per la dictadura, es va veure forçat a viure allunyat de l'activitat pública, especialment de la universitat, d'on havia estat apartat, va exercir el guiatge de les noves generacions de joves, més enllà de la literatura. Les tertúlies que organitzava a casa seva, els diumenges, reservades principalment als amics, esdevingueren mítiques.

Mentrestant, la seva obra guanyava popularitat i admiració. Va publicar en edicions clandestines les *Versions de Hölderlin* (1944) i, un any abans, les *Elegies de Bierville*, escrites en part a la població francesa on va estar exiliat durant un temps, que assenyalen un abans i un després en la poesia pròpia i en la lírica catalana. S'hi fonen tres realitats bàsiques: el jo personal del poeta, el del seu poble i Grècia, entesa com a pàtria comuna i filtrada per mitjà de la visió germànica del món hel·lènic. Sobre la influència de Hölderlin en la poesia de Riba, Gabriel Ferrater afirmava que, com a poeta, després del primer llibre d'*Estances*, el 1919, «es trobava en un carreró sense sortida, o potser fóra més just de dir en un erm sense orientacions [...] i en aquell moment crucial», conèixer Hölderlin «va asserenar Riba»,⁵⁶¹ i que aquest coneixement influí poderosament en les *Elegies*. Carles Miralles també es referia a la importància d'aquesta obra i insistia en un element que present en l'obra de Riba a partir d'aquest recull, la convergència del poeta i del traductor:

La contenció extrema de la urgència expressiva del poeta, que és moral i cívica —de reivindicació de la dignitat humana—, són realitzats d'una manera tan excepcional —pel ritme, la sintaxi, les imatges, les repeses poètiques tan diverses; per la respiració dels mots— que, tot i que evidentment s'articulen amb altres realitzacions

⁵⁶¹ FERRATER, Gabriel. 1971. «Prefaci». Dins: *Carles Riba, Versions de Hölderlin*. Barcelona: Edicions 62, p. 10.

de Riba com a poeta i traductor —com a escriptor, *tout court*—, resulten assolir una concentració més intensa, més definitiva i modèlica.⁵⁶²

Després de les *Elegies*, va publicar tres llibres de poesia més: *Del joc i del foc* (1946); *Salvatge cor* (1952) i *Esbós de tres oratoris* (1957). Més endavant ens referirem a aquestes obres de maduresa i a la influència que el descobriment de Kavafis hi va tenir.

En complir seixanta anys, el 1953, l'alumna a l'Escola de Bibliotecàries i poeta Rosa Leveroni tingué la idea d'obrir una subscripció entre els amics i deixebles per fer al matrimoni Riba-Arderiu un regal d'aniversari, que fou una casa de pescadors, lliurada el 30 d'agost de 1953. Aquest i altres actes de reconeixement van culminar amb la publicació del volum *Homenatge a Carles Riba* (1954).⁵⁶³

Fins a la mort, Riba va dur a terme la funció de divulgar i defensar la cultura catalana arreu, mitjançant nombroses lliçons i conferències que va dictar a Catalunya i a l'estranger. El darrer càrrec important fou el de director de la Fundació Bernat Metge, el 1958, des d'on va continuar amb rigor la seva feina de traductor dels clàssics grecs.

Des de finals de la dècada dels anys deu i al llarg dels vint es consagrà a la traducció, tant d'obres d'autors moderns —William S. Bruce, Gottfried Keller, Nikolai Gògol, Edgard Allan Poe o Henryk Sienkiewicz—, com d'autors antics grecs —Homer, Plutarc, Sòfocles o Xenofont—. Cal tenir present que, l'any 1922 i des d'Alemanya, Riba va iniciar la col·laboració a la Fundació Bernat Metge, fundada

⁵⁶² MIRALLES, Carles. 2008. *Op. cit.*, p. 186.

⁵⁶³ *Homenatge a Carles Riba en complir seixanta anys*. 1954. Barcelona: Josep Janés.

llavors per Francesc Cambó.⁵⁶⁴ El 1925, Cambó li creà una càtedra dins la Fundació, que li oferia la possibilitat de dedicar-se de ple a l'ensenyament del grec.

La vocació humanística de Riba no s'ha d'entendre en un sentit exclusivament filològic, perquè el seu interès pels clàssics no fou mai merament científic i erudit, sinó d'una intensa implicació personal, profundament humana. D'altra banda, en ell dominava i s'imposava, per damunt del filòleg i del professor, el poeta i l'escriptor, la qual cosa feia que considerés els textos clàssics no com a obres per a escutar i analitzar, sinó com un punt de partença per a la seva tasca creativa personal. D'aquí ve la constant presència de temes grecs en l'obra pròpia, com també la importància del viatge a Grècia del 1927, en el qual pogué entrar en contacte directe amb els paisatges dels autors que més apreciava.

Sobre l'interès de Riba per Kavafis se n'ha parlat molt. Fins ara semblava establert, a partir del pròleg de Triadú a l'edició pòstuma,⁵⁶⁵ de l'article de Gabriel Ferrater a *Serra d'Or*,⁵⁶⁶ de la nota preliminar de Joan Ferraté a la seva traducció del 1977 i de l'estudi d'Eudald Solà a l'edició de Riba de 1975, que van ser el mateix Gabriel Ferrater i Júlia Iatridi que li van donar a conèixer la figura del poeta grec, ambdós l'any 1956. Ferrater li proporcionà les traduccions franceses de Yourcenar, mentre que Júlia Iatridi li féu arribar el text original de Kavafis, després d'una visita al matrimoni Riba a Barcelona, que fou l'inici de la relació epistolar. Tanmateix, l'assaig *D'una nova llum* (2011), d'Eusebi Ayensa, que recull la correspondència de Riba amb la hispanista Júlia Iatridi, no només permet determinar el moment exacte i la manera com Riba descobrí l'obra de Kavafis, sinó que explica el procés

⁵⁶⁴ Per a la gènesi de la Fundació Bernat Metge i la participació de Riba, FRANQUESA, Montserrat. 2013. *Op. cit.*, p. 22-28.

⁵⁶⁵ TRIADÚ, Joan. 1962. «Nota preliminar». Dins: KAVAFIS, K.P. *Op. cit.*

⁵⁶⁶ FERRATER, Gabriel. 1962. «Els poemes de Kavafis». *Serra d'Or*, 11 (novembre), p. 1.

d'atansament a la figura i a l'obra de l'alexandrí i de la traducció dels poemes. Hi aprofundirem més endavant.

En qualsevol cas, el fet és que, a partir de 1957, Riba es concentra en la traducció d'aquests poemes, hi treballa aferrissadament i, tal com escriu a Ferrater, se sent content de l'esforç: «em fa goig de veure vençut a la grega, a força de vitalitat, una vitalitat que arriba a ser feroç, i a força de llum, una llum pura i dura que admet enganys...».⁵⁶⁷ El resultat final fou la primera edició de poemes d'aquest autor traduïts en alguna de les llengües de la Península Ibèrica, dos anys abans que aparegués la primera versió castellana.⁵⁶⁸

Tradicionalment s'ha considerat que les traduccions de Kavafis, igual que les *Elegies de Bierville*, expressen l'enyorança del retorn a Grècia, a una pàtria més espiritual que concreta. Tot i que les *Elegies* evoquen paisatges que el poeta havia visitat personalment quinze anys enrere, Riba hi projectà les seves vivències cap al món dels clàssics. En són una prova les paraules que va escriure a Júlia Iatridi en una llarga carta de l'1 d'abril de 1957:

No es poco poder decirle: «Para nosotros Vd. es Grecia». Vd. se ha añadido, con lo generoso y siempre imprevisto de la verdadera amistad, a nuestros recuerdos del ya lejano viaje: los más vivos, los más operantes de todos nuestros recuerdos e imágenes de viaje (testimonio de ello: mis *Elegías de Bierville*).⁵⁶⁹

Malgrat aquells records, tot el que podia fer referència a l'escenari real de la Grècia del segle XX ha estat eliminat. Josep Pla comenta el sentit de les versions de Kavafis de manera aguda i perspicaç:

⁵⁶⁷ *Ibíd.*, p. 1.

⁵⁶⁸ CAVAFIS, C. 1974. *Veinticinco poemas*. Versión de Elena Vidal y José Ángel Valente. Málaga: Caffarena y León.

⁵⁶⁹ AYENSA, Eusebi. 2011. *Op. cit.*, p. 162.

[...] Aquest llibre planteja molts problemes sobre el sentit que donà a la seva obra Carles Riba. És una traducció que dóna una idea tan clara de l'esperit cordialíssim que hi posà Riba, que sembla constantment que el llibre és del mateix Riba —i a més a més que és el seu millor llibre de poesies: el llibre que hauria hagut de fer, el de la seva precisa i autèntica cultura, que fou bàsicament plutarquiana, em sembla. Riba cregué en la Cultura —amb majúscula— i no es volgué limitar. Entrà en la selva del germanisme, del Mediterrani germànic, i es trobà que tot havia estat ja dit i arrasat per Goethe i els erudits alemanys. Li hauria, probablement, donat més rendiment el Mediterrani.⁵⁷⁰

Aquesta observació de Pla, que els poemes semblaven més de Riba que de Kavafis, ha estat generalment compartida pels crítics i s'ha explicat per la tria de poemes, la major part situats en el món grec de l'època hel·lenística. En llegir la traducció, tothom se sentia confirmat en la idea que els temes i les formes de la literatura grega eren els mateixos des d'Homer i que no canviarien mai. El mateix Riba comentava a Júlia Iatridi que havia fet lectures públiques i privades de les primeres versions de Kavafis i que l'acollida havia estat entusiasta.

Les lectures privades van ser una pràctica habitual a la Catalunya de postguerra. Les prohibicions de manifestació pública de la llengua i de la cultura catalanes imposades per la dictadura, obligaven els escriptors i traductors a treballar sovint de manera quasi clandestina. Així, les reunions privades van esdevenir una forma de resistència silenciosa al franquisme. A tall d'exemple, Maurici Serrahima explica que el gener de 1942 Sagarra va llegir *Otel·lo* a casa de Manuel Serra;⁵⁷¹ i Riba, «uns quants fragments, llargs, de la nova traducció de l'*Odissea*»⁵⁷² a casa de Fèlix Millet, de Lluís Bonet... Així mateix, a les vetllades literàries i musicals del

⁵⁷⁰ PLA, Josep. 1974. *Op. cit.*, p. 421.

⁵⁷¹ SERRAHIMA, Maurici. 2005. *Del passat quan era present, V (1969-1971)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 88.

⁵⁷² *Ibíd.*, p. 213.

passatge de Permanyer, Riba hi va llegir fragments de l'*Odissea* i, al Cercle Literari de l'Institut Francès, *Antígona* i *Filoctetes*, de Sofocles. Del contingut de la carta a Iatrídi es desprèn que Riba recità algunes traduccions de Kavafis en alguna d'aquestes reunions privades.

Pel que fa a les lectures públiques, la més important fou la que tingué lloc a la Universitat de Barcelona, vint anys després d'haver-la abandonat per força, en l'acte de desgreuge que els alumnes de la facultat li van preparar, el 1959:

Y así entré otra vez, después de 20 años, en aquella Universidad... Me acompañaban unos estudiantes, me esperaba en el patio una comisión formada por otros estudiantes y algunos profesores, significativamente jóvenes. El pretexto de mi vuelta a la universidad era leerles algunos poemas de nuestro Cavafis. Yo imaginaba un auditorio de un par o tres de docenas de personas... Quedé asombrado ante una aula llena a rebosar: más de cien, quizá ciento cincuenta oyentes. Estaba aún yo pasando el umbral cuando se levantaron todos y prorrumplieron en unos aplausos apretados, interminables. Me conmoví: en mi vida había conocido muestra de simpatía más vehemente, más expresiva... Y les leí veinte o treinta poemas de Cavafis... Siguieron admirablemente la lectura –y las explicaciones marginales–, aprobando con la cabeza, riéndose, alguna vez aplaudiendo. Le aseguro que el poeta se hubiera estremecido al verse tan hondamente comprendido en sus intenciones y en su realización.⁵⁷³

Com observa Alexis E. Solà al pròleg de la segona edició, del 1977:

...l'enfrontament amb Kavafis fou dur i difícil per a Riba i àdhuc pot semblar una contradicció. [...] en donà només aquelles mostres [de la seva lírica] que més s'adeien amb la seva formació, amb els seus interessos i amb el seu gust. [...] Banejà tota la presència de la il·lustre nissaga bizantina (la nissaga de la qual deriva la Grècia d'avui, com Kavafis molt bé sabia i recalcava!).⁵⁷⁴

El mateix Solà, en aquesta introducció reconeixia, que «d'entrada, he de confessar que, bé que me l'he plantejada sovint, no trobo resposta satisfactòria a la

⁵⁷³ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 177.

⁵⁷⁴ SOLÀ, Eudald. 1977. *Op. cit.*, p. 25.

pregunta del per què i com Riba s'aproximà a la poesia de Kavafis i es lliurà, molt entusiàsticament, a traduir-la».⁵⁷⁵ La Grècia de Kavafis no és la Grècia clàssica, ni la Grècia moderna, resultat de quatre segles de domini otomà. El món de Kavafis és el món hel·lenístic, en alguns casos el bizantí, encarnat per Alexandria, una ciutat plena de races i creences molt diferents, compartint una mateixa herència cultural i lingüística, tal com Marguerite Yourcenar ho expressava en la presentació del poeta de les seves traduccions: «L'humanisme de Cavafy passe par Alexandrie, par l'Asie Mineure, à un moindre degré par Byzance, par une complexe série de Grèces de plus en plus éloignées de ce qui nous paraît l'âge d'or de la race, mais où persiste une continuité vivante».⁵⁷⁶

Pel que fa al corrent estètic, Kavafis és un poeta narratiu, formalment poc complicat, amb una llengua, com hem dit, particular, plena de formes arcaïtzants i populars al servei d'un estil aparentment prosaic, un poeta molt concís, poc conceptual, molt «modern» a la manera com el va interpretar la crítica anglosaxona, a la manera d'Eliot.⁵⁷⁷ Kavafis recorre al passat grec com a pretext per a parlar de situacions quotidianes, o evoca els amors i els plaers perduts, però sempre des de la concreció, a partir de la realitat sense generalitzacions conceptuals. Una llengua, segons Miralles:

[Concentrada en] l'expressió, sovint indirecta, de la vida, de l'experiència humana del goig a la decepció, de la joventut i la bellesa a la decrepitud; per mitjà de la presentació, aparentment objectiva, però sempre enfocada amb alguna intenció,

⁵⁷⁵ *Ibidem*, p. 24.

⁵⁷⁶ YOURCENAR, Marguerite. 1958. *Présentation critique de Constantin Cavafy, 1863-1933*, París: Gallimard, p. 21.

⁵⁷⁷ ABRAMS, Sam. 2009. *Op. cit.*, p. 87-105.

d'una escena d'ara o d'un altre moment de la història. I això a la grega: en grec d'ara on ressona el d'abans, en l'hel·lenisme que continua l'hel·lenisme.⁵⁷⁸

La resposta a la pregunta de Solà, ens la dóna, d'una banda, els comentaris que el mateix Riba feia de Kavafis i de la seva obra en la conversa epistolar que mantingué amb Júlia Iatridi, el 3 de febrer de 1958, en què li confessava que el que més l'interessava de Kavafis «no son sus ideas, sino su posición frente a las emociones y los medios con que las expresa. Cavafis da una lección de clasicismo eterno»,⁵⁷⁹ i, de l'altra, l'anàlisi de la poesia que Riba conreava en el moment que traduïa l'alexandrí. Els estudiosos de Riba estan d'acord en assenyalar que, a final dels cinquanta, Riba anà a la recerca d'un estil poètic menys conceptual, més senzill, i més intens alhora, en què l'element narratiu, com en Kavafis, es posa al servei d'aquesta poètica. Mentre llegia i traduïa Kavafis, enllesteix *Esbós de tres oratoris* (1957), un recull que palesa l'aposta de Riba per uns poemes més narratius, en els quals coexisteixen veus diferents i apareixen constants detalls de moments i mostres de sentiments i de conceptes.

En morir, Riba va deixar inèdits deu poemes, reunits en una carpeta sota el títol «Poemes per a un nou llibre encara sense títol»⁵⁸⁰ que van ser objecte d'estudi per part de Carles Miralles.⁵⁸¹ Representen, entre *Salvatge cor* i *Esbós de tres oratoris*, la recerca d'una altra poètica, més directa, caracteritzada per la intensitat més que no per la concentració, o en paraules de Miralles «s'hi nota una voluntat de Riba cap a una forma d'expressió més explícita, o, almenys, no tan abruptament

⁵⁷⁸ MIRALLES, Carles. 2008. *Op. cit.*, p. 205.

⁵⁷⁹ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 166.

⁵⁸⁰ RIBA, Carles. 1965. *Obres completes, I: Poesia i narrativa*, Introducció d'Arthur Terry, edició a cura de Josep Lluís Marfany. Barcelona: Edicions 62, p. 325-341.

⁵⁸¹ MIRALLES, Carles. 1984. «Deu poemes per a un llibre que no tingué títol». Dins: *Actes del Simposi Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986, p. 97-117.

condensada com en la major part dels poemes anteriors». ⁵⁸² En aquest mateix sentit s'expressa Eusebi Ayensa quan escriu: «Així doncs, el descobriment de Kavafis, gràcies a la seva amiga Júlia Iatridi, fou providencial, ja que responia perfectament al concepte formal de poesia a què Riba aspirava i en el qual només la mort li impedí d'aprofundir». ⁵⁸³

Gabriel Ferrater, per a qui l'*Esbós de tres oratoris* fou un fracàs i la traducció de Kavafis també, corroborà la influència de l'alexandrí, al seu parer fallida. Ferrater, que tenia un altíssim concepte de la poesia de Riba quan es movia dins del registre més alt de la llengua, definia els *Oratoris* com poema narratiu i afirmava que, en aquest terreny, Riba:

no era bo, perquè, per escriure poemes narratius, s'ha de tenir un enorme control de la llengua que en podríem dir col·loquial, de la llengua del diàleg, de la llengua ordinària. Ara bé, de control d'aquesta mena de llengua, Riba no en va tenir mai. Ell només podia, només era gran poeta, i era molt gran poeta, però només era gran poeta donant-se, per dir-ho així, una altura musical força alta de la veu i sense moure's d'aquesta altura... I, aleshores, resulta que els diversos nivells de la llengua en aquests poemes, en aquests oratoris, no estan ben fosos. ⁵⁸⁴

Igualment, pel que fa a la traducció de Kavafis, afirmava: «Kavafis és un poeta molt col·loquial, de llengua molt viva i molt de cada dia, i aquesta és la mena de llengua que Riba era incapaç de traduir». ⁵⁸⁵

Aquestes consideracions, hi estiguem d'acord o no, ens retornen al comentari que Riba feia a Ferrater, a propòsit de la seva traducció: «el goig de veure vençut a la grega, a força de vitalitat, una vitalitat que arriba a ésser feroç, i a força de llum, una llum pura i dura que no admet enganys, el modernisme i la seva sentimental

⁵⁸² Ibídem, p. 101-102.

⁵⁸³ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 40.

⁵⁸⁴ FERRATER, Gabriel. 1979. *La poesia de Riba*. Barcelona: Edicions 62, p. 119

⁵⁸⁵ Ibídem, p. 120.

quincalla».⁵⁸⁶ Carles Miralles afirmava a propòsit d'aquesta frase: «Dels sentiments, joies de gran valor, el modernisme n'havia fet quincalla, i, a força de vitalitat i de llum, Kavafis n'ha restituit la força i la veritat»,⁵⁸⁷ una reflexió que, al seu torn, en permet comprendre millor Josep Pla, quan deia que considerava que la traducció de Kavafis de Riba «dóna una idea tan clara de l'esperit cordialíssim que hi posà Riba, que sembla constantment que el llibre és del mateix Riba, [...] el llibre que hauria hagut de fer, el de la seva precisa i autèntica cultura, que fou bàsicament plutarquiana».⁵⁸⁸

Les cartes de Riba a Júlia Iatridi no només aporten informació inèdita de com el mestre s'atansà a Kavafis, sinó també al bo i millor de la literatura neogrega d'aleshores. Demostren, tot contradient la creença general que Riba no tingué un interès especial per la literatura grega moderna, que coneixia i respectava les principals plomes literàries del moment. Havia llegit Kazantzakis i sentia una profunda admiració per ell:

Hemos estado mucho con Grecia, estos meses, aparte lo que para mí es estrictamente profesional. Hemos leído bastante a Kazantzakis (¿cómo agradecerle a Vd. sus libros?).⁵⁸⁹ Me parece simplemente genial. Trazaría desde él una línea que llegaría a los más grandes clásicos de la Hélade sin interrupción, aunque pasando un largo trecho por debajo del suelo, a través de la tierra Madre; la vida en él tiene una fuerza telúrica, de comienzo eterno, de humanidad súbitamente nueva y usando de una vida nueva enteramente, hasta una ferocidad a la que uno no puede aplicar sin reservas la noción de pecado.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ GUARDIOLA, Carles-Jordi. 1993. *Cartes*, *Op. cit.*, p. 411.

⁵⁸⁷ MIRALLES, Carles. 2008. *Op. cit.*, p. 101-126.

⁵⁸⁸ PLA, Josep. 1974. *Op. cit.*, p. 421.

⁵⁸⁹ Carles Riba es refereix al llibre *Ascèse: salvatores Dei*, que li envià Iatridi, publicat en francès a Atenes per l'Institut Français d'Athènes l'any 1951. Aquest llibre s'ha conservat a la biblioteca particular de Riba-Arderiu.

⁵⁹⁰ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 116.

La part filosòfica de Kazantzakis, però, a Riba, l'incomodava, xocava amb el seu cristianisme humanista:

Al lado de sus novelas, la filosofía de *Ascesis* me da cierta desazón: no puedo aceptarla sino como posterior a ellas, como un producto del espanto del mismo Kazantzakis ante lo grandioso y feroz de la vida a que ha dado forma literaria: una vida absoluta entre dos abismos absolutos, que casi lo mismo da que los llamemos la Nada o Dios: lo real tangible es esa vida; él, novelista de raza, tiene en ella su reino y su prueba, pues, aunque después de ella sólo existiera la sombra absoluta, también para volver a esta nada sería necesario probarse, si se ha podido vivir en la luz y en la conciencia.⁵⁹¹

Amb tot, li reconeix una grandesa literària sense reserves:

[...] Sí, Kazantzakis me parece uno de los máximos exponentes de nuestra época, que es un renacimiento del hombre, como todas las épocas trágicas; el hombre se descubre a sí mismo, nuevo y sin velos, se fascina consigo mismo, en lo gozoso y en lo sangriento de su vivir, tiene que empezar a creer de nuevo; los mejores aún dentro del cristianismo están en esta actitud, aunque parezcan entregados por completo, sin posible vuelta atrás, a la vida...⁵⁹²

Les reflexions sobre Kazantzakis, que són de l'any 1958, porten inevitablement a Joan Sales i a la traducció del 1959. Les paraules de Sales, que al pròleg a la primera edició d'*El Crist* informa al lector que, «quan diferien les quatre versions que nosaltres preniem com a base [...], o quan cap de les quatre no ens donava la sensació de l'original, acudíem a la consulta directa del nostre insigne humanista [Riba]»,⁵⁹³ prenen un nou sentit, deixen de ser un comentari casual o un recurs al criteri d'autoritat que suposava referir-se a Riba. Sales i Riba van arribar a Kazantzakis per camins, ideologies i estètiques diferents, però hi van confluïr en la traducció d'*El Crist de nou crucificat*. I, òbviament, de l'*Alexis Zorbàs* de Jaume

⁵⁹¹ Ibídem, p. 116.

⁵⁹² Ibídem, p. 117.

⁵⁹³ SALES, Joan. 1959. *Op. cit.*, p. 1.

Berenguer Amenós, que fou deixeble de Riba i que, com hem dit, també quedà impressionat amb la lectura de Kazantzakis, després d'un viatge a Grècia. D'altra banda, és molt probable que la traducció manuscrita de les primeres pàgines d'aquesta mateixa obra de Rosa Leveroni, alumna i amiga de Riba, fos per influència del mestre.⁵⁹⁴ I, finalment, influí en Eudald Solà, continuador de les traduccions kavafianes de Riba, que el 1990 traduí el *Simposi*.

Al final de la vida, com si es tanqués un cercle, Carles Riba descobreix la poesia de Iorgos Seferis, un dels grans exegetes de Kavafis. Quatre mesos abans de morir, en una carta del 7 de març de 1959, preguntava a Iatridi: «Por mi parte desearía algo de Seferis. ¿Existe alguna antología? Lo que conozco de él, a través de versiones inglesas, me ha interesado de veras».⁵⁹⁵ La hispanista, d'acord amb l'excel·lència poètica que Riba li atorgava, li responia el 17 de març: «A propósito de Seferis, no tengo nada suyo, pero ya procuraré hallar algún tomo suyo y mandárselo. Es de lo mejor que tenemos, seguramente».⁵⁹⁶

Els poemes en anglès de Seferis que Riba llegí, i que van despertar l'interès per un dels grans poetes de la literatura universal, premi Nobel l'any 1963, devien ser, segons dedueix Ayensa, «els recollits per Philip Sherrard en la seva obra *The Marble Threshing Floor: Studies in Modern Greek Poetry*, publicada a Londres l'any 1956 (p. 185-231)».⁵⁹⁷ A més, sembla que Iatridi envià a Riba el llibre de Seferis que li havia promès, perquè «entre els llibres extraviats de la biblioteca privada de Carles Riba i Clementina Arderiu, ens consta que hi figurava el recull

⁵⁹⁴ Aquesta traducció manuscrita es conserva al fons Rosa Leveroni de la Biblioteca de Catalunya, ms. 336/7, f. 176-194

⁵⁹⁵ AYENSA. Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 179..

⁵⁹⁶ *Ibidem*, p. 180.

⁵⁹⁷ *Ibidem*, p. 90.

dedicat a Xipre –un dels millors del poeta–, titulat *Quadern de navegació III* (Atenes: Íkaros, 1955)». ⁵⁹⁸

Manllevant el títol d'una de les traduccions emblemàtiques de Riba, *Vides paral·leles* de Plutarc, podem considerar que Riba i Seferis, haurien establert, si la mort no s'hi hagués interposat, el fructífer diàleg poètic que, tal com deia Ferrater, Riba no va aconseguir del tot amb Kavafis. Kavafis era un poeta històric, com ell mateix reconeixia, i contraposava passat i present fent ús d'un discurs narratiu que jugava amb els diferents nivells de la llengua, segons les circumstàncies descrites, la genialitat dialèctica que Ferrater no sabia veure en Riba.

Seferis, en canvi, elimina passat i present i el fusiona. En paraules de Jaume Pòrtulas: «es tracta ara ja de quelcom indestruïble, d'una sola il·luminació instantània, de la cara i la creu d'una mateixa moneda». ⁵⁹⁹ Influït per la poesia d'Eliot i de Valéry, autors que van deixar una forta empremta també en Riba, Seferis crea escenes, sovint irracionals, trossejades, que són l'altra cara de la moneda del desassossec, de la desorientació tràgica de l'home modern: «aquesta visió del passat (i molt específicament de l'antiga mitologia), posada al servei de l'experiència personal, és la mateixa que trobem [...] també a Riba, per bé que en ell no assoleix cotes tan tràgiques...» ⁶⁰⁰ Aquesta poètica discursiva, distant de la de Kavafis, és, a grans trets, similar a la de molts poemes de *Salvatge cor* i de *Elegies de Bierville*.

Ambdós poetes tenen, a més, un mite en comú que els apropa: Ulisses, omnipresent en l'obra del poeta d'Esmirna:

⁵⁹⁸ Sobre els llibres extraviats de la biblioteca Riba-Arderiu, MEDINA, Jaume. 2006. *La biblioteca de Carles Riba - Clementina Arderiu*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, p. 45.

⁵⁹⁹ PÒRTULAS, Jaume. 1980. «Història, nostàlgia i mite». *Els Marges*, 20, p. 28-29.

⁶⁰⁰ AYENSA. Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 138-139

Benaurat qui féu el viatge d'Ulisses.⁶⁰¹
Benaurat si a la partença sentia ferma l'eixàrcia
d'un amor, estès per dins del seu cos,
com les venes on la sang bull.
[...]
I se'm presenta al davant, una volta i una altra, el fantasma
d'Ulisses, amb els ulls enrogits per la salaborr
de l'onada
i pel desig madur de reveure el fum que desprèn
l'escalfor de la llar i el gos
que ha envellit esperant a la porta.
[...]

Sembla voler foragitar de dins nostre el Ciclop
sobrehumà que mira amb un ull,
les Sirenes que en escoltar-les oblides,
Escil·la i Caribdis:
tants monstres estranys, que no ens deixen pensar
que ell també fou un home que lluità
pel món, en cos i ànima.⁶⁰²

Un heroi homèric del qual esdevé alter ego literari sota el nom d'Stratis, el mariner, en referència a un altre il·lustre navegant de l'antiguitat, Simbad.

Vaig viatjar un any amb el capità Odisseu
estava bé
quan feia bon temps m'acomboiava a la proa al costat de la sirena
cantava els seus llavis vermells mentre contemplava
els peixos voladors
durant les tempestes m'entaforava en un racó de la bodega
en companyia del gos del vaixell que m'escalfava.⁶⁰³

Quina presència té aquest mite en l'obra de Riba? Molta i fonamental. De manera explícita, en la tesi doctoral, defensada l'any 1938, sobre la *Nausica* de Joan

⁶⁰¹ «Heureux qui, comme Ulysse, a fait un beau voyage», Joachim du Bellay. 1558. *Les Regrets*. París.

⁶⁰² SEFERIS, Iorgos. 1937. «Sobre un vers estranger». *Quadern d'Exercicis (1928-1937)*. Atenes: Íkaros. La traducció catalana és nostra.

⁶⁰³ «Stratis el mariner descriu un home, IV». *Ibidem*, p. 118. La traducció catalana és nostra.

Maragall, en què el poeta imagina l'amor de la jove princesa per Ulisses en la seva estada al país dels feacis. En segon, en la traducció de l'*Odissea*, que el consagrà com a insigne hel·lenista:

Conta'm, Musa, aquell home de gran ardit, que tantíssim
errà, després que de Troia el sagrat alcàsser va prendre;
de molts pobles veié les ciutats, l'esperit va conèixer
molts de dolors el que és ell, pel gran mar patí en el seu ànim,
fent per guanyà' el seu alè i el retorn de la colla que duia;⁶⁰⁴

En tercer, en l'elegia setena de les *Elegies de Bierville*, en la qual reelabora, en clau personal, el viatge d'Ulisses:

He navegat com Ulisses pel noble mar que separa,
amb un titànic somris d'obediència a l'atzur,
l'illa de l'últim adéu, on es va inclinà' el meu migdia,
i el necessari ponent, dolç d'una glòria sagnant.
Sobre la rosa dels astres, set vents, atònits deixaven
que n'exultés un de sol, el decretat del retorn.⁶⁰⁵

Una temàtica que ja apareixia, més o menys emmascarada, en els poemes «La partença», «L'absència», «El retorn» i «El darrer freu», del primer llibre d'*Estances*:

El vent, el vent llagotejà ma nau feliç,
el vent que mesurava de banda a banda el freu
¿Quin amor aquell dia domà l'imperi greu
del vent, que sobre el mar m'obris un calladís
d'ones blaves, per on volés ma nau feliç?
Com a un fat que somriu t'abandoní ma fe,
oh vent! i m'asseguí sota el velam inflat.

⁶⁰⁴ HOMER. 1948. *Odissea*. Traducció de Carles Riba. Barcelona: Alpha., I, 1-5.

⁶⁰⁵ RIBA, Carles. 1919. «Elegia setena». *Estances*. Barcelona: Editorial Catalana.

A l'últim, i com a culminació, el poema «Ítaca», de Kavafis, la traducció del qual li valgué tota mena d'elogis:

Quan surts per fer el viatge cap a Ítaca,
has de pregar que el camí sigui llarg,
ple d'aventures, ple de coneixences.
Els Lestrígons i els Cíclops,
l'aïrat Posidó, no te n'esfereixis:
són coses que en el teu camí no trobaràs,
no, mai, si el pensament se't manté alt, si una
emoció escollida
et toca l'esperit i el cos alhora.⁶⁰⁶

I per què aquest mite? Una possible resposta la trobem en les vivències d'ambdós poetes, en les circumstàncies històriques i convulses que els va tocar viure. En el camp de l'experiència humana, Seferis i Riba tornen a convergir. D'una banda comparteixen l'exili de la guerra: en el cas del poeta grec per partida doble, de jove fugint de l'Esmirna natal, després de la caiguda de la ciutat en mans turques el 1922, i, posteriorment, l'exili arran de l'ocupació nazi de Grècia, l'any 1941; en el de Riba, l'exili a França del 1939 al 1943, el resultat literari del qual fou les *Elegies* —tan odisseïques— *de Bierville*. L'interès per Seferis, coincidint amb l'opinió d'Ayensa, si la mort «no hagués estroncat els molts projectes que de segur tenia en ment, s'hauria acarat a la poesia de Seferis i n'hauria esdevingut, com en el cas de Kavafis, el gran traductor».⁶⁰⁷

Les dades que aporta l'epistolari grec de Carles Riba confirmen, doncs, que el coneixement que tenia de la literatura neogrega contemporània era força ampli. En una carta a Iatridi del 3 de febrer de 1958, esmenta, fins i tot, la figura d'Elias

⁶⁰⁶ KAVAFIS, Konstandinos. 1978. *Op. cit.*, p. 71.

⁶⁰⁷ Cf. AYENSA. Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 138-139.

Venezis, un dels màxims exponents de la prosa de la generació dels trenta, juntament amb Stratis Mirivilis, Iorgos Theotokàs, Pnadelís Prevelakis o M. Karagatsis: «Kazantzakis fué también genial por aquí; y por aquí acierta asimismo a ser griego de siempre *hoy* ese Venezis, quizás no genial, pero con tan seguro talento, que usted con su gentileza me ha permitido conocer». ⁶⁰⁸

6. 5. L'edició i el pròleg de 1962

Les traduccions de Riba es van publicar, com hem dit, l'any 1962 a l'editorial Teide, en edició pòstuma, tres anys després de la mort. La documentació aplegada al fons Carles Riba-Clementina Arderiu, dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya, ⁶⁰⁹ mostra quatre estadis de conservació de les traduccions: la versió manuscrita, la versió mecanografiada i les dues versions editades, la de Teide, de 1963, i la de Curial, de 1977. La versió manuscrita té cent vint-i-quatre fulls i al davant hi ha un índex cronològic dels poemes, distribuïts en dos blocs: «Temes històrics i polítics», amb 36 poemes, i «Temes morals i personals», amb 27 poemes, numerats segons l'ordre de l'edició grega de Savidis. L' índex, però, és incomplet: hi manquen quatre poemes traduïts: «Torna» (1912), «Emilià Monae, alexandrí (628-655 dC)» (1918), «Sacerdot del temple de Serapis» (1926) i «Als encontorns d'Antioquia» (1933). Al

⁶⁰⁸ Entre els llibres de Carles Riba, figura una traducció al francès de l'obra més coneguda de Venezis, *Terra d'Eòlia* (cf. *Terre éolienne*, Traduit du grec par Pierre et Loula Amandry, Préface de Anghélos Sikélianos, París: Gallimard, 1946, 10a edició).

⁶⁰⁹ El fons personal Carles Riba-Clementina Arderiu està catalogat com a Fons 26, Codi 433, a l'Arxiu Nacional de Catalunya. La documentació va ingressar-hi en virtut del conveni de cessió signat el 12 de novembre de 1992 entre els germans Riba i Arderiu, hereus legals del fons, i la Generalitat de Catalunya. De mans seves, procedeixen els ingressos de dates 30 de setembre de 1991, 14 d'octubre de 1993, 8 d'octubre de 1996 i 27 de març de 2002. Carles-Jordi Guardiola i l'Institut d'Estudis Catalans van completar el fons amb altres ingressos el 10 de març de 1994 i 21 de març de 1996, respectivament. El fons conté la documentació generada i rebuda per Carles Riba i Clementina Arderiu, relacionada tant amb l'activitat personal com amb la professional. En destaquen els aspectes literaris, de caràcter cultural i associatiu, i la correspondència, especialment la rebuda per Carles Riba, editada en quatre volums. GUARDIOLA, Carles-Jordi. 1990-1993. *Op. cit.*

peu de cada versió apareix l'any del poema i, de tres poemes, «Jònica», «Una gran processó de sacerdots i laics» i «Anem, oh rei dels lacedemonis», se'n conserven dues versions, una de completa i una altra d'incompleta. La versió mecanografiada és una còpia en paper carbó de l'original lliurat per Joan Triadú a l'editor. Té cent-tres fulls, numerats a mà. A peu de pàgina, els poemes, pràcticament sense esmenes, porten les notes que havien de sortir a l'edició impresa. Cal fer notar que en la versió a màquina falta un poema que apareixia a la versió manuscrita, «Sota la casa» (1918), un títol, però, que ja apareixia ratllat a l'índex manuscrit i que finalment Riba no va incloure.

Al final del manuscrit apareix la versió castellana del poema «Per romandre», que finalment no traduí al català:

Para quedarse

Podía ser la una de la noche
o la una y media.

En un rincón de la taberna:

detrás de la mampara de madera.

Salvo nosotros dos

la sala estaba completamente vacía.

Un quinqué de petróleo la iluminaba apenas.

Dormitaba en la puerta el desvelado mozo.

No nos vería nadie.

Pero ya nos habíamos ido excitando tanto
que no estábamos para precauciones.

Las ropas se entreabrieron –no eran muchas,
porque ardía el divino mes de julio.

Goce de la carne por entre
las ropas medio abiertas;

en pronta desnudez, carne –Ah, ¡cómo su cuerpo
cruzó veinte y seis años! Y ahora vino
para quedarse aquí, en la poesía.

I quatre poesies populars, també en castellà, que li envià Iatridi, per al projecte d'edició de l'antologia de poesia amorosa que mai no veié la llum.⁶¹⁰

La correspondència entre Carles Riba i Júlia Iatridi aporta informació fonamental sobre la gènesi de la traducció. Gabriel Ferraté comentava a *Serra d'Or*: «Les primeres versions de Kavafis que va fer Riba van ser en castellà, d'uns quants poemes d'amor (curiosament, dels que després, *pudoris causa*, va ometre de la selecció catalana) per a una antologia de poesia amatòria que li havia encarregat l'editor Janés».⁶¹¹

El mateix Riba ens dóna la clau per a interpretar aquestes paraules. En una carta a Júlia Iatridi de l'1 d'abril de 1957, entre altres consideracions literàries, li comentava que havia llegit el material que li havia enviat:

Y a Kavafis, que he estado «descifrando» durante tardes enteras, y del que he traducido un par de poemas para aquella antología de la que le hablé (y para la que Vd. tan gentilmente me ha ayudado con canciones populares hermosísimas en su ingenuidad, y en su vitalidad, muy griegas ambas; sí, envíeme, si no es abusar, alguna selección, aunque no tenga traducción enfrentada al texto).⁶¹²

Tot sembla indicar que en alguna carta, possiblement perduda, Riba li exposà el projecte d'antologia de poesia amorosa al·ludit, per al qual havia demanat a Iatridi algun text, especialment de poesia popular. Ayensa explica el perquè de l'interès de Riba per aquest gènere:

⁶¹⁰ Per a aquests quatre poemes, AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 27 i s.

⁶¹¹ FERRATER, Gabriel. 1962. *Op. cit.*, p. 1.

⁶¹² AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 163.

Al nostre entendre i amb tota la cautela que exigeix el tema, [...] l'interès de Riba per la poesia popular sembla apuntar a l'exploració, al final de la seva vida, d'una nova font d'inspiració, que es pot emmarcar en la línia de recerca de nous camins expressius que posen de manifest els nou poemes que deixà inèdits i que coincideixen, cronològicament, amb aquest projecte d'antologia amatòria del qual hem parlat. [...] O, potser, seria més encertat dir que Riba retorna, al final dels seus dies, a la tradició folklòrica, que, de fet, mai deixà d'interessar-li, com a lector i antòleg, com manifesta ben clarament el seu *Llegendari català*, publicat a Barcelona per l'Editorial Catalana l'any 1920 i en el qual recollí, a banda de poemes de Verdaguier, Guimerà, Carner, Ruyra o Maragall.⁶¹³

De mica en mica, però, Riba madurà la idea de traduir Kavafis al català i, quan finalment rebé l'encàrrec per a la que, en principi, havia de ser una edició de bibliòfil, s'hi llençà amb gran entusiasme, ja que de seguida enllestí una vintena de poemes. A la carta del 3 de febrer de 1958, informava Iatridi de la proposta que havia rebut:

De pronto ocurrió algo reconfortante. Un señor que pretende quedar ignorado (yo sé quién es, claro está, pero debo disimularlo) me invitó a verter, bajo las condiciones que yo fijara, 50 o 60 obras de un poeta,⁶¹⁴ para una edición de bibliófilo.

L'editor li suggeria Rilke, però Riba se sentia tan fascinat per Kavafis — «raramente me he sentido tan identificado con mi poeta...»—, que descartà Rilke:

Me dejaba a mí la elección; él sugería Rilke. Yo objeté que Rilke está ya bastante trillado y ofrecí, en cambio, la revelación de uno de los más grandes poetas del siglo XX, que, por lo reducido del ámbito de su lengua, es poco menos que desconocido.⁶¹⁵

Davant la reticència de l'editor envers un poeta que el mateix traductor admetia que era pràcticament un desconegut, Riba li féu arribar unes quantes traduccions: «Las muestras que el intermediario —un crítico joven con mucho talento

⁶¹³ *Ibidem*, p. 52.

⁶¹⁴ Sovint s'ha discutit també sobre el nombre de poemes que Riba traduí (66). Potser la resposta a aquesta pregunta és menys complicada: l'encàrrec de l'editor era d'una seixantena de poemes.

⁶¹⁵ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 166.

y también helenista— presentó al mecenas, gustaron mucho».⁶¹⁶ Al final li comunicava que ja havia traduït una vintena de poemes, que els havia llegit entre el cercle més íntim i que agradaven: «Y así está la cosa. Llevo traducidas ya más de veinte piezas; las he leído a personas de situación muy diversa en lo que respecta a la poesía, y han producido indefectiblemente sensación».⁶¹⁷

Aquest mecenes era, segons Albert Manent,⁶¹⁸ l'industrial barceloní Josep Maria Vall i Perdigó. Nascut a Barcelona l'any 1906, col·leccionista de llibres de bibliòfil, l'any 1953 creà una col·lecció pròpia sota el nom d'Els cinquanta-cinc, que era el nombre d'exemplars que s'editaven de cada llibre. Entre altres títols hi trobem clàssics universals com les *Olímpiques*, de Píndar (1953) i els *Sonets*, de Shakespeare (1958), en traducció de Joan Triadú. Pel que fa a Kavafis, segons Jaume Medina, fou Triadú —«un crítico joven con mucho talento y también helenista»,⁶¹⁹ com el qualificava Riba— qui actuà d'intermediari i convencé Vall i Perdigó perquè tirés endavant l'edició dels poemes de Kavafis.⁶²⁰ L'empresari acceptà la proposta de Triadú i quan Riba morí, li lliurà el text que ja tenia mecanografiat. El mecenes, al seu torn, el cedí a l'editorial Teide perquè en fes una edició més àmplia.

La revisió del text i les proves va córrer a càrrec de Joan Triadú, Joan Ruiz Calonja i Jordi Rubió i Lois, de l'editorial Teide, tal com es desprèn de dues cartes adreçades, el 8 i el 15 de febrer de 1962, per aquest darrer a la vídua de Riba, Clementina Arderiu, en les quals li informava de les correccions, les proves

⁶¹⁶ *Ibidem*, p. 167.

⁶¹⁷ *Ibidem*, p. 168.

⁶¹⁸ MANENT, Albert. 1988. «Els llibres de bibliòfil a Catalunya (1914-1962)». Dins: *Miscel·lània Joan Gili*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 329.

⁶¹⁹ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 167.

⁶²⁰ MEDINA, Jaume. 1989. *Op. cit.*, vol. II, p. 183, n. 5.

d'impremta i li plantejava una sèrie de dubtes lèxics i d'interpretació de versos. Aquesta correspondència, així com la que Riba i Arderiu van mantenir amb Júlia Iatridi, posen de manifest que Clementina Arderiu va participar, de primer, en el procés de recepció i lectura de Kavafis, de selecció i traducció dels poemes després i, finalment, d'edició de les versions traduïdes pel seu marit. El 17 de febrer, Clementina Arderiu responia a Rubió i Lois en aquests termes:

Estimat amic,

He repassat i he fet tot el que he pogut, amb tota consciència i atenció, per a mirar d'aclarir-li aquests dubtes, però no he pogut trobar gran cosa.

Insisteixo, recordant el que em deia en Carles, que el llenguatge d'aquest poeta és molt viu, ràpid i col·loquial. Potser ell, per a donar-ne més l'esperit, s'havia pres alguna llibertat tolerable dintre de la nostra llengua. No sé, no voldria equivocar-me. Vostès mateixos en saben més que no jo.

Disposin de mi i dels meus llibres sobre aquest tema. M'agradaria que el nom i la fama d'en Carles en sortissin afiançats, com no en dubto, perquè està en bones mans. Per les proves veig que la impressió és feta amb molta cura i n'estic contenta.⁶²¹

L'edició incloïa una notícia preliminar de Joan Triadú i il·lustracions de Josep M. Subirachs. Ni l'un ni l'altre s'escapen de les crítiques de Pla: «El paper porta un pròleg estrany de Joan Triadú i unes il·lustracions aberrants i horribles de Subirachs —que s'ha equivocat d'il·lustracions».⁶²² El llibre conté una dedicatòria *in memoriam*: «Aquesta primera edició dels POEMES DE KAVAFIS, és un homenatge que fan a la memòria de Carles Riba tots aquells que han intervingut en la realització de l'obra». S'indica també el nombre d'exemplars editats: «set-cents, numerats, dels quals els cinquanta primers damunt paper de fil».

⁶²¹ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 100.

⁶²² PLA, Josep. 1974. *Op. cit.*, p. 402.

No hi trobem cap mena de referència ni als drets d'autor —Kavafis havia mort l'any 1933— ni als de la traducció. En aquest sentit, la resposta de Júlia Iatridi a Clementina Arderiu, l'1 de desembre de 1964, pràcticament dos anys després de la publicació del llibre i en resposta a la darrera carta —no conservada— que la vídua de Riba li envià, revela que en algun moment es va interposar una reclamació per part d'un suposat propietari dels drets d'autor de Kavafis. Arderiu estava amoïnada i Iatridi la tranquil·litza:

A propósito del asunto que usted me dice de Cavafis, he hablado con mi editor y él me aconseja, por el momento, de no hacer nada, porque, como usted sabe, Cavafis no existe, familia no tiene y no hay más que un tipo raro que está explotando sus derechos. Así que no es preciso darle la ocasión a que se aproveche. Yo no conozco a este señor, anda por aquí o por Egipto y, según siempre mi autor, es que usted no tiene que molestarle... Esto me lo dijo también mi marido, que es abogado. Usted no sabe cómo aquí también se hacen ediciones sin pedir ningún permiso a los autores. Es casi una costumbre. Déjelo y será mejor. Además que aquí hay una ley que, según ella, cuando han pasado 20 años de la muerte del autor, se puede no pagar derechos a no ser por algún acuerdo especial.⁶²³

No tenim cap altra informació sobre aquest afer i, pel que sembla, aquesta reclamació no portà enlloc. No sabem a qui es refereix Iatridi quan parla d'aquest suposat hereu de Kavafis que corria per Egipte i, d'altra banda, no deixa de ser simptomàtica la resposta de la hispanista, perquè: «Usted no sabe cómo aquí también se hacen ediciones sin pedir ningún permiso a los autores. Es casi una costumbre. Déjelo y será mejor».⁶²⁴

Josep Pla qualificava el pròleg d'«estrany». És probable que l'escriptor empordanès es referís a la primera part, en què Triadú manifestava que: «substituir amb un altre, comsevulla que aquest altre fos, el pròleg que Carles Riba s'hauria

⁶²³ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 182.

⁶²⁴ *Ibíd.*, p. 182.

promès d'escriure ací, fóra el gest més predestinat possible a esdevenir una audàcia sense fortuna». Tot seguit, recordava el caràcter pòstum de l'edició i la desgràcia de la desaparició del poeta:

I justament és un infortuni allò primer que aquest llibre recordarà: la mort del seu autor, en la plenitud de l'entusiasme creador que desprenien íntegrament les seves versions de Kavafis. Per tant, precedirem la poesia d'un silenci d'expectació i de respecte. Correspondrà als poemes de dir tot el que ell ens hauria dit.⁶²⁵

La intenció d'aquestes notes no era altra que donar a conèixer estrictament:

una part d'allò que com a informació paral·lela i, per tant inútil al coneixement essencial de la poesia, hauria acompanyat probablement aquestes versions, per voler del seu autor, hem cregut que s'havia de mirar que, concisament, hi fos ara. Amb aquest propòsit han sorgit les notes següents.⁶²⁶

La notícia preliminar de Triadú es divideix en quatre apartats. Al primer, fa una breu semblança biogràfica i literària de Kavafis. Al segon, esmenta els primers escriptors europeus que conegueren l'alexandrí i la seva obra i que la difongueren entre els cercles literaris europeus. Es refereix a Foster i a Ungaretti, que fins i tot el traduï. D'aquests dos autors va néixer, segons Triadú, l'interès per Kavafis. En efecte, en una carta a Júlia Iatridi del 3 de febrer del 1958 Riba li demanava que li enviés alguna monografia (i una foto!) de Kavafis, perquè «a parte de lo que se trasluce de sus versos, nada sé de él, pero me esbozó un cuadro de cómo vivía el extraordinario Ungaretti, que lo conoció en Alejandría, donde también nació».⁶²⁷ Es referia, sens dubte, a l'obra d'Ungaretti *Ricordo di Cavafis*, llibre que Gabriel Ferrater conservava en la seva biblioteca com a regal de Riba, que «en el seu projectat pròleg, volia incloure-hi el *Ricordo di Cavafis*, per Ungaretti, que

⁶²⁵ TRIADÚ, Joan. 1962. *Op. cit.*, p. 1

⁶²⁶ *Ibidem*, p. 1.

⁶²⁷ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 168.

encapçala el volumet». ⁶²⁸ Pel que a fa a Foster, Triadú comenta que, entre les obres que Riba féu servir per a la que havia de ser la introducció a Kavafis, hi havia *Pharos and Pharillon*, ⁶²⁹ un fragment de la qual, segons el mateix Triadú, havia estat traduït per Riba, amb la intenció d'incloure'l a la presentació de la traducció.

Tanmateix, l'afirmació que Foster i Ungaretti el van iniciar en la coneixença de l'alexandrí és més aviat inexacta. Com veurem tot seguit, Riba conegué l'existència de Kavafis entre el 1954 i el 1956, gràcies a les informacions personals i a la bibliografia que li envià la hispanista grega Júlia Iatridi, especialment l'edició dels poemes originals, i a les traduccions de Margueritte Yourcenar, facilitades per Gabriel Ferrater.

La tercera nota del pròleg informa del text original i de les traduccions que Riba utilitzà per a les seves versions. Pel que a fa al text grec, es tracta de l'edició de l'editorial Íkaros, de 1952, que li arribà —segons Triadú— per mitjà d'«una bona amiga grega, la senyora Júlia Iatridi». A l'estudi introductori de l'edició de les traduccions de Riba de 1975, Eudald Solà comentava que: «aquesta senyora, filla d'un mestre basc establert a Atenes, ha estat i és encara la traductora al grec de la major part de les obres d'Unamuno, Valle Inclán, Antonio Machado, García Lorca i d'altres». ⁶³⁰

Les informacions que ens proporcionen Triadú i Solà, la correspondència amb Riba, la documentació consultada per Ayensa a l'arxiu familiar de Iatridi ⁶³¹ i l'entrevista que Enrique Badosa li féu durant la visita de Iatridi a Barcelona l'estiu

⁶²⁸ FERRATER, Gabriel. 1962. Op. cit., p. 1; Repetí aquesta afirmació a: FERRATER, Gabriel. 1979. *La poesia de Carles Riba. Cinc conferències*. Barcelona: Edicions 62, p. 115

⁶²⁹ FOSTER, E. M. 1929. *Pharos and Pharillon*. Londres: The Howard Press.

⁶³⁰ SOLÀ, Eudald. 1977. Op. cit., p. 25.

⁶³¹ ELIA [Arxiu Literari i Històric Grec], Arxiu Família Iatridi, Secció: Júlia Iatridi, caps 15.

de l'any 1956,⁶³² permeten fer un esbós biogràfic d'aquesta intel·lectual grega que, en paraules d'Ayensa: «des de la distància aconseguí de despertar l'interès de Riba per les grans veus de la literatura grega contemporània».⁶³³

Filla del músic basc José Bustunduy, director de l'Orquestra de la Ràdio Nacional de Grècia, i d'Heleni Gueorgandopulu, primer violí de l'Orquestra Nacional i professora al Conservatori d'Atenes, va néixer el 1910. L'any 1930 comença els estudis de violí al Conservatori d'Atenes. El 1935 es casà amb Andreas Iatridis i adoptà el nom de casada. Del 1947 al 1949 estudià llengua i literatura espanyoles a la Universitat de Barcelona. Del 1952 a 1958 fou professora d'espanyol a l'Escola d'Idiomes Moderns de la Universitat d'Atenes. Durant el mes d'agost de 1956 seguí un curs d'estiu llengua i cultura espanyoles a la Universitat de Barcelona, moment en què va conèixer el matrimoni Riba. No ens consta que visités Catalunya posteriorment. Com diu Solà, fou la traductora al grec d'alguns clàssics contemporanis castellans i una pionera dels estudis hispànics a Grècia.

Segons Gabriel Ferrater,⁶³⁴ fou ell qui donà a conèixer Kavafis a Riba mitjançant les versions franceses, que l'entusiasmaren i el feren decidir a girar-les al català:

Sóc justament jo qui, deu fer set anys o sis, vaig fer conèixer a Riba les traduccions de Kavafis que Marguerite Yourcenar havia publicat a les revistes *Mesures* i *Fontaine* (aleshores no havia sortit encara el volum complet). Riba tenia el text original, però, abans de saber si li interessaria, i poc que entenia el grec modern, no s'havia llançat a desxifrar-lo. Es va entusiasmar de seguida, i es va posar a l'estudi de la llengua.⁶³⁴

⁶³² BADOSA, Enrique. 1956. «La escritora griega Julia Iatridi, en Barcelona». *El Noticiero Universal* (11 setembre), p. 3

⁶³³ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 15.

⁶³⁴ FERRATER, Gabriel. 1962. *Op. cit.*, p. 1.

Una afirmació que repetí anys més tard: «Jo sóc qui vaig descobrir Kavafis a Riba, i Kavafis m'entusiasma, i li vaig comunicar el meu entusiasme; aleshores, Riba es va posar a estudiar el grec modern, que no sabia (ell només sabia el grec clàssic) i va traduir Kavafis».⁶³⁵ Aquesta asseveració ha estat generalment acceptada pels estudiosos de Riba, entre els quals Carles Miralles, que ja l'any 1981, al pròleg de la traducció de Riba de les tragèdies d'Eurípides, es preguntava «si Riba hauria realitzat mai el seu reeixit intent de traslladar alguns poemes de Kavafis sense l'entusiasme de Gabriel Ferrater».⁶³⁶ Amb tot, mereix una puntualització a partir de la correspondència entre Riba i Iatridi.

En realitat, la confusió temporal és imputable precisament a la mateixa Iatridi. En efecte, tot i que la hispanista —en un article d'homenatge a Riba publicat a la revista atenesa *Nea Hestia* pocs dies després de mort del poeta—⁶³⁷ afirmava que, en la trobada a la casa del matrimoni Riba-Arderiu el 2 d'agost de 1956, havien parlat de Kavafis, «a qui Riba no coneixia», Ayensa considera que aquest comentari és més aviat «una petita llicència de canviar el curs dels esdeveniments amb la intenció de donar-los un ordre, al seu entendre, més lògic i comprensible a ulls del públic grec, a qui anava adreçat l'article».⁶³⁸ La correspondència mantinguda entre ells abans del 1956, demostra, però, que ja li havia parlat de Kavafis.

Cronològicament, la primera referència a l'alexandrí en l'epistolari Riba-Iatridi és de l'abril de 1954. En concret, a la segona carta de la hispanista,⁶³⁹ que contenia una versió mecanografiada del poema «Ítaca», a la qual Iatridi afegia una

⁶³⁵ FERRATER, Gabriel. 1979. *Op. cit.*, p. 115-116.

⁶³⁶ MIRALLES, Carles. 1981. «Introducció a Carles Riba». Dins: EURÍPIDES. *Tragèdies*. Traducció de Carles Riba. Barcelona: Curial, vol. I, p. 13.

⁶³⁷ IATRIDI, Júlia. 1959. «Carles Riba i Kavafis». *Nova Hestia* [Atenes], 769, p. 951-952.

⁶³⁸ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 40.

⁶³⁹ GUARDIOLA, Carles-Jordi. 1993. *Cartes*. *Op. cit.*, p. 713.

sèrie de comentaris. Un poema que s'adeia d'allò més al Riba traductor de l'*Odissea* i que semblava una premonició de la glòria i de la difusió que més tard aconseguiria amb aquella traducció.

La següent referència a Kavafis és del 12 de juliol de 1954. Iatridi escrivia a Riba: «le mando el libro con los versos de Cavafis». Juntament amb la missiva, Iatridi li enviava l'edició d'Ìkaros dels poemes complets de Kavafis. Dos mesos més tard, el 16 de setembre del 1954, Riba confessava a Iatridi que llegia Kavafis, a qui qualificava d'«el más hondo de los poetas griegos modernos que conozco».⁶⁴⁰ D'acord amb aquesta carta, Riba ja coneixia Kavafis l'any 1954, —dos anys abans del que Ferrater afirmava.

A més, en una carta enviada a Iatridi el 3 de febrer de 1958, quan ja havia començat a traduir els primers poemes, Riba «sense citar en absolut Ferrater, reconegué literalment a la seva corresponsal que fou ella qui li donà a conèixer, uns anys abans, aquest gran poeta»:⁶⁴¹

Va a tener usted una alegría. Estoy traduciendo al catalán una selección de poemas de Cavafis. La historia empieza con usted: la copia mecanografiada que me mandó de *Ítaca*; luego el volumen de la edición standard.⁶⁴²

Tres setmanes després, en una altra carta del 24 de febrer de 1958, Riba comunicava a Iatridi la intenció de consultar-li un seguit de dubtes sobre la traducció d'aquests poemes:

Cuando haya terminado lo que no puede ser más que un esbozo, me permitiré recurrir a Ud. con una lista de dudas, no precisamente sobre el sentido esencial (C[avafis] no es difícil, ni por su idioma ni por sus conceptos) sino sobre ciertos

⁶⁴⁰ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 153.

⁶⁴¹ *Ibíd.*, p. 165.

⁶⁴² *Ibíd.*, p. 166

matices: según lo que el vocablo griego signifique en el uso corriente hay que darle correspondencia.⁶⁴³

Un mes després, el 23 de març de 1958, Iatridi li responia en els termes següents: «¿Cómo va su tarea con Cavafis? Siempre a su disposición para todo lo que necesite».⁶⁴⁴ I encara un any més tard, el 17 de març de 1959, li reiterava el seu oferiment: «Y todo lo que desea de Cavafis estoy a su disposición (sic), y para mí será una gran alegría poder prestarle algún servicio».⁶⁴⁵

La participació, la influència i l'ajuda de la hispanista en la gènesi i la traducció dels poemes de Kavafis per part de Riba és prou important per a no considerar-la un fet casual, tal com es podria inferir d'aquelles paraules —«un poeta que no conocía»— que la mateixa Iatridi va escriure en l'article de *Nova Hestia* i que és l'origen del malentès.

La influència de Iatridi no s'acabà aquí. Fou també ella qui, atenent les peticions que Riba li feia el 3 de febrer de 1958, li envià la millor monografia sobre Kavafis d'aleshores, la biografia escrita per Timos Malanos.⁶⁴⁶ Riba també li hi havia demanat un retrat de l'alexandrí:

Voy a pedirle, Sra. Iatridi, dos cosas. Una, un retrato de Cavafis, para satisfacer mi curiosidad, muy a lo griego, de los rostros; aunque sea tan sólo un recorte de revista. Otra, una biografía del poeta (aparte de lo que se trasluce de sus versos, nada sé de él, pero me esbozó un cuadro de cómo vivía el extraordinario Ungaretti, que lo conoció en Alejandría, donde también nació). Leo que existe *Βίος και έργο του Κ. Καβάφης*. (Atenas, 1948), de un Sr. Michael Perides. ¿Es una obra asequible?⁶⁴⁷

⁶⁴³ Ibídem, p. 172.

⁶⁴⁴ Ibídem, p. 175.

⁶⁴⁵ Ibídem, p. 177.

⁶⁴⁶ MALANOS, Timos. 1957. *Records d'un alexandri*. Athina: Mboukoumane.

⁶⁴⁷ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 153.

Vuit dies més tard, el 10 de febrer de 1958, enlloc de la biografia de Perides, que no va trobar, Iatridi li féu arribar la de Timos Malanos, amic i deixeble de Kavafis:

Ya ha salido hoy el Cavafis para usted. Es una biografía, análisis de la obra, análisis de la persona, del ambiente intelectual en el que vivió, matices de su carácter. En fin, la obra más completa que se ha escrito, por Timo Malano, uno de sus discípulos y amigo íntimo. Es la mejor obra que se ha escrito sobre Cavafis, la más completa.⁶⁴⁸

S'oferia, a més, a traduir-li al castellà, si ho desitjava, els passatges que li calguessin:

si quiere que le traduzca algo que le interesa especialmente en este libro, porque es bastante grande y quizá usted no tenga tiempo para leerlo todo, podrá decirme qué le interesa, de tal página hasta tal, para que se lo mande en castellano».

Pel que fa a la fotografia, li informava que al llibre de Malanos, que Riba rebé catorze dies més tard, ja n'hi havia una, però que intentaria trobar-ne una altra:

Para otra fotografía voy a preguntar, pero es difícil porque este hombre no vivía aquí. Vivió en Alejandría, en Egipto. Allí vive una señora, Segópulo, que es hermana suya y heredera de su fortuna y derechos.⁶⁴⁹

I tot seguit li feia un breu retrat del poeta alexandrí:

La fortuna era poca, a penas le permitía vivir decentemente y no trabajar más que en su poesía. Vivió siempre solo, era un hombre anormal, de carácter bastante raro. Refiriéndose a su vida de soltero acostumbraba a decir: es mejor vivir como un hombre y morir solo como un perro que vivir casado como un perro y morir como un hombre... Era muy vivaz, oportunísimo en sus respuestas, que se citan todavía entre los que le han conocido. Tenía en horror toda manifestación oficial y alabanzas grandilocuentes, no le gustaba la sociedad y la gente, prefería un café... Ya habrá usted leído, aquel café... Usted verá en este libro y conocerá a Cavafis,

⁶⁴⁸ Ibídem, p. 169.

⁶⁴⁹ Ibídem, p. 170.

procediendo en conclusiones sobre el carácter y la personalidad del artista. Cavafis es un caso, un caso que da mucho a pensar, a parte de su arte.⁶⁵⁰

Tota aquesta documentació epistolar permet matisar les paraules de Gabriel Ferrater sobre la influència que va tenir en Carles Riba quant a la traducció de Kavafis. Ferrater li donà, és cert, les primeres versions al francès. Riba, però, ja coneixia i admirava Kavafis, i Ferrater, com a molt, l'ajudà a confirmar l'interès pel poeta alexandrí, de qui intuïa la grandesa.

A banda de les edicions franceses, Riba també tingué a l'abast altres traduccions més recents. Per exemple, consultà a fons la versió anglesa de John Mavrokordato, de 1952, tal com ho proven les correccions a llapis que afegia a les versions angleses. Ayensa, que ha vist el llibre que encara es troba a la biblioteca privada Riba-Arderiu, comenta:

a la p. 106 fins i tot féu constar que mancaven dos versos en la traducció anglesa del poema «Dels hebreus», a més de remetre, en la traducció del poema «Julià veient negligència» (p. 108), a l'edició de les obres de Julià l'Apòstata publicada per la Col·lecció Guillaume Budé. I en molts dels poemes de Kavafis que reproduïx Sherrard afegí també a llapis el número corresponent de l'edició canònica d'Íkaros.⁶⁵¹

També disposà de la versió definitiva de Margueritte Yourcenar i Konstantinos Dimaras,⁶⁵² del 1954, a més d'una edició italiana «la referència exacta de la qual no hem pogut trobar», com Triadú deia al pròleg.⁶⁵³ Es tracta de la primera versió de Filippo Maria Pontani,⁶⁵⁴ una selecció bilingüe de poemes que li

⁶⁵⁰ *Ibidem*, p. 170.

⁶⁵¹ *Ibidem*, p. 91.

⁶⁵² Per a la tasca traductora de Kavafis de Margueritte Yourcenar, la tesi doctoral: GALLART, Montserrat. 2009. *Margueritte Yourcenar traductora de Kavafis*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Consultable en línia: <http://www.tdx.cat/handle/10803/1741>.

⁶⁵³ TRIADÚ, Joan. 1962. *Op. cit.*, p. 4.

⁶⁵⁴ CAVAFIS, C. 1956. *Poesie scelte*. Versioni di Filippo Maria Pontani, con un ricordo de Giuseppe Ungaretti. Milano: All'insegna del pesce d'oro.

devia ser de gran utilitat. L'edició italiana completa de Pontani aparegué després de la mort de Riba, el 1961.⁶⁵⁵ Com a obres de referència i estudis sobre l'alexandrí, Triadú esmenta la «Presentation critique de Constantin Cavafy» de Yourcenar, que precedia la traducció, i la monografia ja esmentada de Timos Malanos, que cita com a «*El poeta K. M.⁶⁵⁶ Kavafis. L'home i l'obra*, en l'edició grega publicada a Atenes el 1957».⁶⁵⁷

L'última part de la tercera nota —que provocà una gran controvèrsia entre el món literari— feia referència a la tria de poemes de Riba. Triadú s'expressava en aquests termes:

Resta a dir que en la tria de poemes el traductor va creure que es devia als gustos del lector actual tant com a les seves afinitats, i prescindí deliberadament d'aquelles zones del món eròtic kavafià que no podien ser acollides sinó amb marcada violència entre nosaltres.⁶⁵⁸

A propòsit de la selecció, Lluís Calderer recollí les ressenyes crítiques que aparegueren a les revistes i als diaris de l'època. Jordi Pinell publicà a *Serra d'Or*⁶⁵⁹ una primera valoració, molt elogiosa, de la feina de Riba:

La traducció, un nou esforç d'equilibri entre tensió verbal i fluïdesa, correspon exactament a l'estil poètic dels últims anys de Carles Riba, i representa una victòria en la seva recerca de la diafanitat sens perjudici de la densitat antiga.

Sobre la qüestió dels poemes eròtics, Pinell diu:

Les efusions massa explícites del seu erotisme [de Kavafis] foren descartades ja en la selecció de poemes per part de Carles Riba. Però —i no podia ésser altrament— aquestes aspecte de la personalitat de Kavafis apareix encara poc o molt arreu. I cal

⁶⁵⁵ CAVAFIS, C. 1961. *Poesie*. Versioni di Filippo Maria Pontani. Milano: Mondadori.

⁶⁵⁶ Al pròleg apareixen els noms de Kavafis com a «K.M.». La «M.» no coincideix amb el segon nom propi de Kavafis, que era Petros, d'aquí la «P.». Probablement es tracti d'un error d'impressió o del propi Triadú.

⁶⁵⁷ MALANOS, Timos. 1957. *Op. cit.* MALANOS, Tinos. 1957.

⁶⁵⁸ TRIADÚ, Joan. 1962. *Op. cit.*, p. 4.

⁶⁵⁹ PINELL, Jordi. 1963. *Op. cit.*, p. 38-39.

tenir-lo en compte per a comprendre i explicar el que hi ha de bo i millor en aquesta tria de 66 poemes.

Joan Fuster, a la revista *Poemes*, féu una valoració molt positiva de les traduccions i, sobre la selecció, afirmava que: «la tria que Riba havia projectat, entre els textos de Kavafis, era incompleta i notòriament parcial, per raons i escrúpols ben respectables i no literaris».⁶⁶⁰

Gabriel Ferrater aclaria, entre altres coses, que:

Les primeres versions de Kavafis que va fer Riba van ser en castellà, d'uns quants poemes d'amor (curiosament, dels que després, *pudoris causa*, va ometre de la selecció catalana) per a una antologia de poesia amatòria que li havia encarregat l'editor Janés.⁶⁶¹

En el pròleg de la versió completa dels poemes canònics de Kavafis, de 1978, Joan Ferraté també es manifestava a propòsit de la gènesi d'aquella selecció.⁶⁶² En contra de l'opinió del seu germà i de Fuster, considerava que la tria no havia estat feta per una qüestió de pudor, ans al contrari, per raons alienes als gustos poètics de Riba. Per justificar aquesta afirmació, revelava una llarga conversa privada que havia tingut amb Riba anys abans: «I fou, finalment, també aleshores que vaig tenir amb Carles Riba una llarga conversa sobre Cavafis, en el report d'un aspecte de la qual crec que val la pena que m'entretingui una mica».⁶⁶³ Naturalment, es tracta de la qüestió dels poemes de temàtica homoeròtica. Al llarg d'aquella trobada van llegir i van intercanviar traduccions, i Riba li regalà un exemplar mecanografiat de les seves, ja acabades: «exactament el que em va donar, i que encara tinc, és la penúltima copia a màquina del text dels poemes, juntament amb la primera redacció

⁶⁶⁰ FUSTER, Joan. 1963. *Op. cit.*, p. 13-14.

⁶⁶¹ FERRATER, Gabriel. 1962. *Op. cit.*, p. 1.

⁶⁶² TRIADÚ, Joan. 1962. *Op. cit.*, p. 1

⁶⁶³ *Ibíd.*, p. 21.

manuscrita de les seves notes». ⁶⁶⁴ Ferraté li lliurà la seva versió del poema eròtic «Una nit»: ⁶⁶⁵

que va llegir en veu alta, amb el to de passió controlada que li era característic i va ser en ocasió d'això i, en certa manera, a tall de justificació pel fet que no havia inclòs aquest poema, que tant el commovia, en la seva selecció que em va explicar les raons estranyes al seu gust personals que havia tingut per traduir determinats poemes de la sèrie eròtica i la manera com havia procedit a l'hora de fer la tria ⁶⁶⁶

Segons ell, Riba estava preocupat per la possible identificació malèvola que alguns lectors podien fer entre els amors de Kavafis i les inclinacions sexuals del traductor:

Allò que Riba no va voler (i faig report estricte del que em va dir) va ser donar ocasió que qualsevol lector dels que corren pel país, que ell sabia, i tant, que eren i són, regularment desultoris i distrets [...] al mateix temps que molt sovint malèvols, s'empesqués fullejant el seu Cavafis que era a ell, el traductor, i no exclusivament a l'autor, que calia imputar la mena de desig i les relacions sexuals descrites o al·ludides en el text. No va ser, doncs, pudoris causa ni per cap escrúpol que ell personalment tingués davant del desig homosexual (al contrari: els poemes eròtics que tanmateix va traduir prou ho demostren), sinó raons de prudència davant la imbecil·litat maligna que el rodejava, allò que el va dur a excloure de la seva selecció abans que res aquells poemes eròtics d'ambient contemporani escrits en primera persona que no fossin prou indeterminats perquè poguessin ser malentesos pels cretins i referits per ells a una noia.

⁶⁶⁴ *Ibíd.*, p. 21. Aquest comentari sobre la penúltima còpia mecanografiada que Riba li lliurà és interessant, ja que se'n desprèn que pràcticament havia enllestit la feina, que hauria vist la llum, probablement, a primers de 1960, si la mort no li ho hagués impedit.

⁶⁶⁵ La traducció de Ferraté d'aquest poema és la següent: «La cambra era vulgar i miserable,/ oculta als dalt de la taverna equívoca./ Per la finestra es veia el carreró/ estret i buit. Arribaven, de baix,/ les veus d'uns quants obres/ que jugaven a les cartes i que reien./ I allí, damunt del llit plebeu i humil,/ vaig obtenir el cos de l'amor, vaig tenir els llavis/ sensuals i rosats de l'embriagament—/rosats d'un embriagament tan fort que, fins i tot/ ara, que escric, passats tants anys!/ a casa, sol, em torno a embriagar».

⁶⁶⁶ FERRATÉ, Joan. 1978. *Op. cit.*, p. 21

I afegia:

... i per fer la tria d'aquests darrers va recórrer al judici de la seva muller, que li deia si allò que ell traduïa expressava coses que un home podia pensar (sentir, voler, etc.) respecte a una noia.⁶⁶⁷

Finalment, com gairebé tothom, Ferraté atribuï l'origen de la controvèrsia a les paraules de Joan Triadú:

Suposo que va ser això mateix que Riba em va dir a mi que va dir a Joan Triadú i que és l'origen de la declaració enrevessada i ambigua, i en darrer terme del tot contrària a les seves intencions, sobre aquesta qüestió que hi ha a la nota preliminar de l'edició pòstuma que és va fer el 1962. En tot cas, és a aquesta declaració que cal atribuir l'opinió establerta, i del tot falsa, [...] segons la qual Carles Riba hauria exclòs del seu Cavafis, perquè li feia angúnia, el tema del desig homosexual.⁶⁶⁸

Més o menys de la mateixa manera s'expressava Eudald Solà a l'estudi introductor de les versions de Riba, reeditades el 1977. Només en un punt Solà no estava d'acord amb Ferraté: li semblava inadmissible, quasi irreverent, acceptar que, en la manera de fer la tria, comptés amb l'ajut de la seva muller, cosa que la mateixa Clementina Arderiu, en una entrevista, havia sostingut: «Ell em deia: Què et sembla, hi poso aquest? Tu a qui diries que es refereix, a un home o a una dona? I així va anar fent la tria»⁶⁶⁹ Solà afirmava:

No insistiré sobre aquest punt concret, però la considero una confessió inacceptable perquè a mi —i suposo que a qualsevol persona— se'm fa difícil d'imaginar que l'home consciencios, el professor rigorós que fou Riba actués d'una manera tan poc científica i coherent en una decisió arriscada i gairebé transcendental.⁶⁷⁰

⁶⁶⁷ *Ibíd.*, p. 21.

⁶⁶⁸ *Ibíd.*, p. 22.

⁶⁶⁹ BASSETS, Lluís. 1974. «Clementina Arderiu, amb 85 anys, parla de la literatura catalana d'avui». *Tele-Exprés* (8 setembre), p. 15.

⁶⁷⁰ SOLÀ, Eudald. 1977. *Op. cit.*, p. 9.

No compartien l'opinió de Solà ni Joan de Sagarra⁶⁷¹ ni Carles Miralles, que defensava les paraules de Clementina Arderiu en aquests termes:

Jo personalment no penso que aquest risc no fos important per a Riba, i crec versemblant que busqués l'assessorament de la seva dona, Clementina Arderiu, però l'evidència que no es va estar de triar poemes molt explícits m'inclina a creure que Riba, si hagués pogut publicar en vida aquestes seves versions, s'hauria explicat en un prefaci, essencial i aclaridor, com solia; i que, atès que Riba no es va poder explicar, les nostres raons, des de Triadú fins ara, han d'assumir un grau de conjectura que les pot fer aparèixer com a especulacions.⁶⁷²

Que Clementina Arderiu participava en les inquietuds intel·lectuals del marit, si més no pel que fa a la literatura neogrega, ho demostren les paraules que Riba adreçava a Júlia Iatridi: «hemos leído bastante a Kazantzakis».⁶⁷³ Hi devien haver reflexionat, especialment sobre el rerefons cristià de l'obra del cretenc, de manera que és força versemblant que ella participés en les lectures poètiques de Kavafis. A més, una ullada als poemes eròtics seleccionats per Riba, confirmen que molts descriuen escenes que perfectament podrien referir-se a una relació heterosexual. És el cas de «Lluny», «Quan es desperten», «Hi vaig anar», «Jura», «Dies de 1903» i «Torna».

L'última nota de Triadú recordava que les versions que Riba llegia al cercle literari d'amics eren plenes d'anotacions i comentaris als poemes, que «malauradament han desaparegut».

⁶⁷¹ SEGARRA, Joan. 1977. «Kavafis, Riba...». *El Correo Catalán* (13 desembre), p. 5.

⁶⁷² MIRALLES, Carles. 2008. *Op. cit.*, p. 199

⁶⁷³ AYENSA, Eusebi. 2011. *Op. cit.*, p. 116

6. 6. L'edició i el pròleg de 1977

L'any 1977 l'editorial Curial reuní en dos volums l'obra poètica completa de Kavafis.⁶⁷⁴ Al primer es recollien les versions pòstumes de Riba, publicades per Teide el 1962, mentre que al segon es reeditaven les traduccions d'Eudald Solà, que havien aparegut en aquesta mateixa editorial el 1975. Per primer cop s'oferia al públic l'obra íntegra del poeta alexandrí en català. L'edició anà a càrrec del mateix Solà, que féu el pròleg de les versions de Riba, substituint la nota preliminar de Triadú i, també, els dibuixos de Subirachs, i amb la indicació del *copyright* de la traducció, que no constava a la primera (© Fills de Carles Riba, 1977). L'obra va tenir un èxit important, ja que, fins al 1987, es reedità sis vegades.

El pròleg d'Eudald Solà⁶⁷⁵ pretenia ser, d'una banda, l'estudi introductori que plausiblement hauria el mateix Riba hauria escrit; de l'altra, un estudi crític que aclarís alguns aspectes controvertits d'aquelles versions, en especial la tan debatuda qüestió de la tria dels poemes eròtics.

D'entrada, però, justificava la decisió d'encapçalar les versions del mestre amb un estudi introductori per raons diverses:

En primer lloc, perquè —publicades o no— han estat fetes al llarg d'aquests anys diverses consideracions sobre l'últim treball de Riba i potser ara ja és hora de sospesar-les. Per altra part, potser també és hora d'intentar d'esbrinar com va acostar-se Riba a l'obra de Kavafis, de saber fins a quin punt els poemes de l'alexandrí el varen atreure, de preguntar-se si se sentia identificat o no amb aquests poemes, de raonar la seva tria, el perquè de l'acceptació dels uns i el refús d'uns altres... i, per últim, d'examinar amb el degut rigor els resultats del seu treball. Sé positivament que moltes de les coses que diré a continuació a l'entorn de tot això que acabo d'assenyalar no són més que pures hipòtesis i que no tenen

⁶⁷⁴ KAVAFIS, K.P. 1977. *Op. cit.*, 1977.

⁶⁷⁵ SOLÀ, Eudald. 1977. *Op. cit.*, p. 5-46.

altre valor que aquest, el d'ésser pures hipòtesis. Però, d'entrada, voldria manifestar que no han pas estat fetes a l'atzar i sense reflexió.⁶⁷⁶

Com el mateix prologuista indicava en nota a peu de pàgina, no eren reflexions del moment, sinó una part del treball doctoral que feia sobre Kavafis. Els eixos centrals del seu estudi eren els següents. En primer lloc, la rebuda per part de la crítica de les versions de Riba. En segon, la controvèrsia sobre la tria dels poemes de temàtica homosexual i la gènesi de les traduccions. No ens estendrem sobre aquestes qüestions, per no repetir allò que ja hem comentat a propòsit del pròleg de Triadú. Esmentarem només que Solà, a partir del poema d'aquesta temàtica traduït per Riba al castellà, «Para quedarse», afirmava que l'antologia ribiana «inclou una part prou important de la temàtica eròtica de Kavafis». Les raons de pudor i puritanisme, argumentades per altres autors, Solà les posava en qüestió. En tercer lloc, Solà comentava l'absència de poemes de temàtica existencial i la justificava, com en el cas dels poemes eròtics, pel gust del traductor. En no tractar-se d'un «encàrrec», el caràcter personal en justificava la selecció.⁶⁷⁷

Finalment, precisava que fou Júlia Iatridi qui va fer arribar a Riba el primer text original de Kavafis i citava una carta adreçada a la professora grega en què Riba comentava la lectura de les versions de Kavafis feta per ell mateix a la Universitat de Barcelona.

La part final conté un estudi crític sobre les traduccions de Riba i la comparació amb les d'altres autors, sobretot francesos, anglesos i italians de la mateixa època, i conclou: «Ens trobem —ho crec totalment— davant d'una de les

⁶⁷⁶ *Ibídem*, p. 6.

⁶⁷⁷ Afirmació no del tot exacta, ja que sí que es tractava, com hem vist, d'un encàrrec editorial.

traduccions més belles —potser la més bella de totes les que s’han donat en el món— dels poemes de Kavafis». ⁶⁷⁸

6. 7. Joan Ferraté, la reescriptura del lector

Entre 1972 i 1978, Joan Ferraté traduí els cent cinquanta-quatre poemes que componen l’obra canònica de Konstantinos Kavafis. ⁶⁷⁹ La gènesi d’aquestes traduccions fou llarga i plena d’interrupcions per diverses circumstàncies, tal com indica el mateix traductor al pròleg de l’edició definitiva de 1978:

La gestació d’aquesta versió «completa» de les poesies de Cavafis és quasi tan vella com la formació de la meua consciència de lector (però si no m’estic d’explicar-ne ara les vicissituds és sobretot perquè m’interessa de precisar la seva relació amb les versions de Riba). ⁶⁸⁰

Ferraté havia anat publicant les versions a mesura que les enllestia, de manera que aparegueren fragmentàriament al llarg dels anys esmentats. Per tal de donar coherència al nostre estudi, hem recollit en un únic capítol l’anàlisi de les diverses versions de Ferraté. Hi hem afegit un comentari sobre els *Tretze de l’arxiu de Kavafis*, del 1976, una sèrie de poemes que no pertanyen al corpus canònic de l’alexandrí, que no va veure la llum fins al 1968, en l’edició grega de Savvidis, i que Ferraté no inclogué a la de 1978.

Joan Ferraté va néixer a Reus el 1924 i morí el 2003 a Barcelona. Crític literari i autor de poemes originals i traduïts, la seva obra és, sens dubte, una de les

⁶⁷⁸ *Ibidem*, p. 46.

⁶⁷⁹ KAVAFIS, K. 1972. «Quatre poemes». *Serra d’Or*, 156 (setembre), p. 42-48; CAVAFIS, C. 1975. *Vuitanta-vuit poemes de Cavafis*. Barcelona: Edicions 62; KAVAFIS, K. P. 1976. *Tretze de l’arxiu de Kavafis i altres coses*. Barcelona: Edicions 62; KAVAFIS, K. P. 1978. *Les poesies de K. P. Kavafis*. Barcelona: La Gaia Ciència.

⁶⁸⁰ FERRATÉ, Joan. 1978. *Op. cit.*, p. 22.

més singulars i heterodoxes del món de les lletres catalanes.⁶⁸¹ Llicenciat en Filologia Clàssica per la Universitat de Barcelona (1953), va ser professor de llengües clàssiques a la Universidad de Oriente (Santiago de Cuba) entre 1954 i 1960. Després de fer d'assessor tècnic al Ministerio de Educación del govern cubà (1961), el 1962 es traslladà a Edmonton (Canadà) per ensenyar literatura espanyola i, des del 1969, literatura comparada a la Universitat d'Alberta, on va treballar fins a la jubilació (1985). Entremig, del 1970 al 1973, s'encarregà de la direcció literària de Seix Barral.

L'obra de Ferraté neix de la passió de lector, especialment, de poesia. L'afany de llegir amb tota precisió i d'interpretar amb la màxima racionalitat, el va dur a fixar-se en textos literaris pràcticament d'arreu del món i de totes les èpoques i a escriure assaigs, anàlisis, comentaris, traduccions i edicions filològiques. Al mateix temps, Ferraté reflexionà teòricament sobre l'«operació de llegir» i de la reescriptura, l'assimilació i l'apropiació personal del text. Aquests conceptes són claus per a entendre el Ferraté traductor.

El primer llibre de crítica, *Carles Riba, avui* (1955)⁶⁸² ja en mostra tant l'interès per la poesia com la capacitat d'aprofundir en la interpretació estricta de les més diverses manifestacions literàries. El segon, *Teoría del poema* (1957),⁶⁸³ el recull d'alguns articles publicats a *Laye*, compagina l'esforç teòric amb

⁶⁸¹ Anotem una bibliografia fonamental sobre Joan Ferraté: LÓPEZ, Antonio. 1988. «Las lecturas dinámicas y poéticas de Juan Ferraté». *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 3, p. 58-75; OBIOLS, Víctor. 1997. «Catàleg general 1952-1981»: *Elements intertextuals en l'obra poètica de Joan Ferraté*. Reus, Associació d'Estudis Reusencs; OBIOLS, Víctor. 2000. «L'«interpoema» de Segimon Serrallonga i l'«apropiació» de Joan Ferraté: dos procediments originals de traducció poètica en la poesia catalana contemporània». *Quaderns. Revista de Traducció*, 5, p. 69-81; RIVERS, E. L. 1963. «La operación de leer y otros ensayos by Juan Ferraté», *Hispanic Review*, 31, p. 48-67; TERRY, Arthur. 1981. «Joan Ferraté, Lectura de *La terra gastada* de T. S. Eliot», *Canadian Review of Comparative Literature*, 1, p. 52-74.

⁶⁸² FERRATÉ, Joan. 1955. *Carles Riba, avui*. Barcelona: Alpha.

⁶⁸³ FERRATÉ, Joan. 1957. *Teoria del poema*. Barcelona: Seix Barral.

l'aproximació a obres concretes: de Josep Carner i de Joan Vinyoli. El llibre que situà Ferraté a l'avantguarda de la crítica i la teoria literària en l'àmbit hispànic és *La operación de leer y otros ensayos* (1962),⁶⁸⁴ ampliat el 1968 a *Dinámica de la poesía: Ensayos de explicación, 1952-1966*⁶⁸⁵ (i complementat amb un epíleg d'última hora en l'edició del 1982). Ferraté hi esbossava, d'una banda, el marc teòric de la seva poètica, que té una ferma base lingüística i que se centra en la concepció de la lectura com el procés pel qual hom temporalitza el poema llegit, alhora que formalitzava la seva consciència de l'objecte imaginari, no estàtic sinó dinàmic, que és el poema. Amb aquesta base teòrica, desenvolupà una poètica pròpia i l'explicità amb l'anàlisi de textos dels més diversos autors, clàssics i contemporanis.

Ferraté revelà la fecunditat de la pràctica analítica més escrupolosa, aquest cop desproveïda de cap component teòric explícit d'ordre general, en un estudi capital, *Lectura de «La terra gastada» de T. S. Eliot* (1977).⁶⁸⁶ Al mateix temps, explicava els principis que regulen el funcionament de Josep Carner al volum *Poesia*, al qual dedicà el 1976 un assaig de gran transcendència, en els pròlegs a les edicions d'*Auques i ventalls* (1977)⁶⁸⁷ i de *La primavera al poblet* (1979).⁶⁸⁸ Aquests últims treballs, al costat de tots els altres que Ferraté va dedicar a Carner, de qui va ser sempre un lector entusiasta, es troben reunits a *Papers sobre Josep Carner* (1994)⁶⁸⁹ —germà del volum *Papers sobre Carles Riba* (1993),⁶⁹⁰ que inclou la reedició de *Carles Riba, avui*. L'altre poeta català que Ferraté tenia en la més alta consideració és Ausiàs March. Fruit de molts anys de lectura, en va donar una edició

⁶⁸⁴ FERRATÉ, Joan. 1962. *La operación de leer y otros ensayos*. Barcelona: Seix Barral.

⁶⁸⁵ FERRATÉ, Joan. 1968. *Dinámica de la poesía*. Barcelona: Seix Barral.

⁶⁸⁶ FERRATÉ, Joan. 1977. *Lectura de «La terra gastada» de T. S. Eliot*. Barcelona: Edicions 62.

⁶⁸⁷ FERRATÉ, Joan. 1977. *Auques i ventalls*. Barcelona: Edicions 62,

⁶⁸⁸ FERRATÉ, Joan. 1979. *La primavera al poblet*. Barcelona: Edicions 62,

⁶⁸⁹ FERRATÉ, Joan. 1994. *Papers sobre Carner*. Barcelona: Empúries.

⁶⁹⁰ FERRATÉ, Joan. 1993. *Papers sobre Carles Riba*. Barcelona: Quaderns Crema.

innovadora, *Les poesies d'Ausiàs March* (1979),⁶⁹¹ que es completà amb una anàlisi detallada dels primers poemes, *Llegir Ausiàs March*, (1992).⁶⁹²

Com a poeta, ens ha deixat una obra originalíssima, una mena de recreació poètica d'autors llegits i vivències pròpies que es reuneixen a *Les taules de Marduk i altres coses* (1970)⁶⁹³ i *Llibre de Daniel* (1976),⁶⁹⁴ reunits a *Catàleg general 1952-1981* (1987).⁶⁹⁵ Com Victor Obiols assevera, el *Catàleg general*:

és un excel·lent paradigma, fins a cert punt, de col·loqui d'un autor amb la literatura general, la consciència cultural unitària, permanent i simultània de què parlava Goethe. Ferraté, que s'ha negat a «exercir» de poeta, i fins i tot de mestre, ha destil·lat uns quants versos —apèndix a la seva obra fonamental, la crítica i l'edició de poetes— que tenen la virtut, si més no, de generar més crítica, més comentari, més literatura, encara que l'autor sostingui que el seu únic objectiu, en aquest cas, és divertir.⁶⁹⁶

La creació poètica de Ferraté, que es vol mantenir al marge dels corrents imperants de la poesia catalana contemporània, ha anat mereixent cada cop més atenció per part dels lectors i dels crítics.

Pel que fa a la traducció, Ferraté demostra un òptim domini del vers amb traduccions molt notables: *Líricos griegos arcaicos* (1968),⁶⁹⁷ *Cinquanta poesies de Du Fu* (1992)⁶⁹⁸ i *Les poesies de C. P. Cavafis* de 1978. La traducció que Obiols anomena «apropiació» dona com a resultat, no ben bé traduccions, sinó nous poemes, reescrits a partir de la interpretació del traductor-lector. Victor Obiols ho explica amb claredat:

⁶⁹¹ FERRATÉ, Joan. 1979. *Les poesies d'Ausiàs March*. Barcelona: Quaderns Crema.

⁶⁹² FERRATÉ, Joan. 1992. *Llegir Ausiàs March*. Barcelona: Quaderns Crema.

⁶⁹³ FERRATÉ, Joan. 1970. *Les taules de Marduk*. Barcelona: Proa.

⁶⁹⁴ FERRATÉ, Joan. 1976. *Llibre de Daniel*. Barcelona: La Gaia Ciència.

⁶⁹⁵ FERRATÉ, Joan. 2000. *Catàleg general: 1952-1981*. Barcelona: Quaderns Crema,

⁶⁹⁶ OBIOLS, Víctor. 2000. *Op. cit.*, p. 71.

⁶⁹⁷ FERRATÉ, Joan. 1967. *Líricos griegos arcaicos*. Barcelona: Seix Barral.

⁶⁹⁸ FERRATÉ, Joan. 1991. *Cinquanta poesies de Du Fu*. Barcelona: Quaderns Crema.

Podríem comparar la seva particular antologia de traduccions amb la d'autors contemporanis seus, les *Imitations* de Robert Lowell, o les *Versions poétiques* de J. M. Llompart, per posar només dos exemples, i dues maneres prou divergents d'entendre la traducció poètica. Però hi trobem una diferència fonamental que ens duu a un altre aspecte cabdal en el caràcter complex de la seva obra literària: mentre que els autors suara esmentats es presenten, respectivament, com a poetes que ofereixen traduccions poètiques com a substitut de l'obra de creació o com a mer exercici per posar-se a prova i perfeccionar l'ofici, Ferraté nega qualsevol identificació amb la figura de poeta, i es declara, abans que res, un lector. La producció de traduccions o imitacions paròdiques d'obres literàries s'explica, així, com a formes de reescriptura a fons. D'aquesta manera arribem a un concepte que és fonamental en la poètica ferrateniana: l'apropiació. [...]. En publicar aquest producte i oferir-lo a uns nous lectors no fa sinó relançar-lo en un nou espai intertextual: nosaltres, lectors de *Catàleg general*, llegim Ferraté i rellegim Píndar, Arquífoc, Auden... a través del «palimpsest» de Ferraté i en un nou context, que és el nostre. [...]. D'aquesta manera Ferraté es converteix, parafrasejant Roland Barthes, en un «refabricador de sentit», de la mateixa manera que s'hi converteix el lector de *Catàleg general*.⁶⁹⁹

6. 8. Edicions i notes introductòries

6. 8. 1. L'edició de *Quatre poemes de C. P. Cavafis*

Els *Quatre poemes de C. P. Cavafis* es van publicar a la revista *Serra d'Or* deu anys després que aparegués la traducció de Riba. Es tracta de «Murs», «Un vell», «Els cavalls d'Aquil·les» i «Imploració», algunes de les composicions més antigues del corpus canònic del poeta alexandrí. Ferraté acompanyà aquestes versions d'una nota introductòria en què n'explicava la gènesi. El seu interès, compartit durant anys amb Carles Riba, venia de molt abans, tal com el mateix traductor indicava al pròleg a l'edició íntegra de 1978:

⁶⁹⁹ OBIOLS, Víctor. 2000. *Op. cit.*, p. 71.

La gestació d'aquesta versió «completa» de les poesies de Cavafis es quasi tan vella com la formació de la meua consciència de lector (però si no m'estic d'explicar-ne ara les vicissituds es sobretot perquè m'interessa de precisar la seva relació amb les versions de Riba). Ja molt aviat en el curs dels anys quaranta, en efecte, vaig poder llegir la traducció de tretze poemes, feta per Marguerite Yourcenar i Constantin Dimaras, que havia sortit a *Mesures* el gener del 1940 i que el meu germà Gabriel va dur amb ell de França en tornar a Espanya (es a dir, a Reus) a finals del 1941. Jo, al meu torn, vaig tenir la sort de poder comprar el número de *Fontaine* on van sortir el 1944, traduïdes pels mateixos Yourcenar i Dimaras, unes altres dotze poesies (juntament amb tres que ja s'havien publicat a *Mesures*). Va ser, doncs, amb aquest total de vint-i-cinc obres seves que ja ben aviat em vaig poder fer una idea prou adequada de la mena de poeta que era Cavafis i també, es clar, del seu enorme interès, excepcional en tants sentits, i més aleshores que ara en la mesura en què en ell ja es podia del tot, per dir-ho amb paraules de Riba, «veure venut a la grega, a forja de vitalitat, una vitalitat que arriba a ésser feroç, i a forja de llum, una llum pura i dura que no admet enganys, el modernisme i la seva sentimental quincalla».⁷⁰⁰

La voluntat de Ferraté era «traduir al català tots els poemes de C. P. Cavafis que no havien estat ja traduïts per Carles Riba»,⁷⁰¹ és a dir, els vuitanta-vuit poemes que mancaven, al llarg dels mesos de juliol i agost del 1970. Ferraté aconseguí de traduir-ne seixanta-sis, «exactament el mateix nombre que va incloure Riba a la seva selecció». Diverses circumstàncies, sovint laborals: «feina, feina i feina!», li impediren d'acabar la traducció dels vint-i-dos poemes que faltaven per a completar el corpus canònic de Kavafis: «Vistes les circumstàncies, no crec pas que tingui aviat el lleure d'una o dues setmanes que necessito per acabar les meves versions».⁷⁰²

⁷⁰⁰ FERRATÉ, Joan. 1978. *Op. cit.*, p. 22.

⁷⁰¹ FERRATÉ, Joan. 1978. *Op. cit.*, p. 22.

⁷⁰² *Ibíd.*, p. 42.

Aquests quatre poemes eren, doncs, un tast, una bestreta que Ferraté ofería al públic català, a l'espera d'enllestir la feina definitiva, que s'endarrerí encara fins al 1975, any de la publicació dels *Vuitanta-vuit poemes de Cavafis*.

Ferraté justificava les versions a partir del criteri de «traduir la poesia subratllant el rigor formal, purament extern (metre i rima), de la meva obra, en lloc de prescindir-ne del tot, com se sol fer»;⁷⁰³ és a dir, les seves traduccions intenten adaptar la sonoritat rítmica i mètrica de l'original grec al català. No s'estava de criticar amb ironia les que obliden el principi d'adaptació mètrica i rítmica, «norma (per no dir mandra) usual», i que prescindeixen del rigor formal de la poesia «deixant a l'original la responsabilitat de tenir allò que és una condició necessària (per bé que no suficient) de tota poesia: una certa organització de paraula observable fora, o al costat, de les estructures de sentit».⁷⁰⁴ A més, «el metre i la rima són dues possibilitats d'organització, les més fàcils i assequibles, sense cap dubte les que a mi em van més bé», i reblava amb sornegueria: «més val això que res! Les he usat no per satisfer la meva vanitat, sinó per no traïr l'original». Es mostrava convençut que Riba «*il miglior fabro*, hi hauria estat d'acord».⁷⁰⁵

6. 8. 2. L'edició de *Vuitanta-vuit poemes de Cavafis* (1975)

El 1975 Edicions 62 publicà els *Vuitanta-vuit poemes de Cavafis*. D'aquesta manera Ferraté assolí l'objectiu que s'havia marcat des de feia anys: acabar els poemes de l'edició canònica de Kavafis que Riba no havia traduït. La gènesi d'aquestes

⁷⁰³ FERRATÉ, Joan. 1972. *Op. cit.*, p. 42.

⁷⁰⁴ *Ibidem*, p. 43.

⁷⁰⁵ *Ibidem*, p. 43.

versions fou plena de dificultats i entrebancs, tal com declara el mateix traductor al pròleg de l'edició completa de 1978:

Per fi, l'estiu del 1970, amb la perspectiva d'un possible any lliure de tot altre treball, em vaig posar a fer el de Cavafis, però aquesta vegada sense concedir res al caprici. Vaig anar traduint, en efecte, un darrera l'altre, tots els poemes que havien quedat fora de la selecció de Riba, en el mateix ordre que tenen a l'edició alexandrina que he descrit al començament d'aquestes pàgines, fins acabar-ne seixanta-sis; i no vaig anar més enllà perquè, finalment, la feina per altri de què m'havia cregut que estaria lliure se'm presentà ja a partir del setembre. No va ser fins l'estiu del 1974 que vaig poder dur al seu terme final el meu pla amb la traducció dels vint-i-dos poemes que faltaven. Amb la publicació dels meus *Vuitanta-vuit poemes de Cavafis*, el maig de 1975, el meu objectiu d'aleshores havia quedat assolit.⁷⁰⁶

L'edició conté dos apèndix força útils. El primer aporta les dades de composició dels poemes, des de 1892 fins a 1925. El segon és una relació completa dels poemes de Kavafis.

6. 8. 3. L'edició de *Tretze de l'arxiu de Kavafis i altres coses* (1976)

Un any després que aparegués la versió dels poemes no traduïts per Riba, el 1976, Ferraté, donà a conèixer tretze poemes que pertanyien a l'arxiu inèdit de Kavafis, dins d'una obra heterogènia, en la qual hi ha també —les «altres coses»— traduccions dels poetes anglesos W. H. Auden, Randall Jarell, Kingsley Amis i Ted Hughes. Pel que fa a la selecció de poemes de Kavafis, a la nota introductòria, que Ferraté anomenà «Prospecte», llegim:

Les tretze poesies de Cavafis que té el lector en aquest llibre pertanyen totes a l'edició de *Poesies inèdites*, 1882-1923, publicada el 1968 a Atenes a cura de G. P.

⁷⁰⁶ FERRATÉ, Joan. 1978. *Op. cit.*, p. 28.

Savvidis. De les setanta-cinc poesies (algunes fragmentàries i tres en anglès) que conté aquesta edició, n'hi ha vint-i-sis que van ser escrites entre el 1903 i el 1923, i és exactament la meitat de les poesies d'aquest grup que jo he traduït.⁷⁰⁷

Trobem també consideracions molt interessants per a poder situar adequadament el poemes.

6. 8. 4. L'edició de *Les poesies de C. P. Cavafis* (1978)

Finalment, el 1978, Ferraté assolí l'objectiu que s'havia proposat feia tants anys: presentar la traducció completa del corpus canònic kavafià. L'edició anava precedida d'una introducció, d'un «prospecte», com l'anomenà l'autor, que aportava dades molt significatives, no només sobre la gènesi d'aquestes versions, sinó també sobre les de Riba. A més, Ferraté explicava el motius que el decidiren, a partir de la traducció de 1975, a emprendre un camí diferent de l'iniciat per Riba.

Malgrat haver assolit l'objectiu que s'havia marcat, Ferraté s'adonà de seguida, d'una banda, que, tretze anys després de la versió de Riba, aquelles traduccions «no existien pel lector d'avui» i que eren incompatibles amb les seves en la mesura que,

tant per part de Riba com per la meua part, Cavafis havia sofert l'empremta d'un gust i una manera de fer personals que, a desgrat de la nostra coincidència en el propòsit de ser literalment fidels a l'original, ens havia dut inevitablement a resultats de conjunt molt sovint força divergents.⁷⁰⁸

Aquestes raons l'impulsaren a traduir allò que Riba ja havia traduït, sense escarafalls ni disculpes. D'aquesta manera, a primers de 1978, apareixien les seves

⁷⁰⁷ FERRATÉ, Joan. 1975. *Op. cit.*, p. 2.

⁷⁰⁸ FERRATÉ, Joan. 1978. *Op. cit.*, p. 28.

Poesies, corresponents a les cent cinquanta-quatre que configuren l'edició canònica, la primera traducció catalana d'un únic traductor.

Ferraté, més interessat en qüestions textuais que biogràfiques, aporta dades sobre la gènesi de l'edició canònica de Kavafis que es féu després de la mort del poeta:

Aquest volum conté la versió catalana de totes les poesies de Cavafis que figuren a la primera edició completa, publicada a Alexandria el 1935, dos anys després de la mort de l'autor. Tots els poemes que van ser inclosos en aquesta edició, fora del cent cinquanta-quatre i darrer, havien estat publicats privadament pel mateix Cavafis en el curs dels darrers trenta anys de la seva vida i havien circulat abans de la seva mort, d'ençà del 1912 en la forma de lligalls de fulls solts cada vegada més fornits, com a obra vàlida seva. Quant a l'esmentat darrer poema, havia estat ja preparat perquè fos donat a imprimir, quan ocorregué la mort de Cavafis; la seva inclusió dins l'edició pòstuma en qüestió era, doncs, del tot legítima. Van quedar exclosos del cànon un cert nombre de poemes juvenils, que Cavafis havia publicat però que van ser expressament rebutjats per ell, i un altre grup de poemes rigorosament inèdits, alguns d'ells relativament recents i prou interessants, però que en tot cas el seu autor no havia arribat a publicar mai i que, per tant, no podien ser posats al costat dels altres com a poemes vàlids.⁷⁰⁹

Seguint els seus criteris de lector, conscient de la multiplicitat d'interpretacions que un text ofereix, aporta informació cronològica de les dates de publicació dels poemes:

Les dates de composició dels poemes de Cavafis, que son d'una importància suma per qui vulgui llegir-los com a testimoniatge personal, no van ser conegudes generalment, per la major part de poemes al 1968 i no són a la base de cap de les edicions que se n'han fet fins ara.⁷¹⁰

⁷⁰⁹ *Ibíd.*, p. 21.

⁷¹⁰ *Ibíd.*, p. 21.

Admet no haver introduït cap innovació pel que fa a l'ordre dels poemes, però adverteix el lector que «trobarà, en un apèndix a aquest volum, les dades essencials sobre les esmentades dates de composició», a fi i efecte que pugui llegir en l'ordre que desitgi i en funció de l'interès del moment.

La gestació de les traduccions fou «quasi tan vella com la formació de la meva consciència de lector». En aquest punt, s'hi entretenia «perquè m'interessa de precisar la seva relació amb les versions de Riba». Aquesta «precisió» sembla un intent de demostrar que el seu interès per Kavafis venia d'abans o, si més no, era tan antic com el de Riba (per no dir anterior, si recordem que, fins a l'aparició de l'epistolari Riba-Iatridi, era d'acceptació general que Riba no tingué notícies de l'existència del poeta fins al 1956, tal com afirmaven Gabriel Ferraté i la mateixa Júlia Iatridi):

Ja molt aviat en el curs dels anys quaranta, en efecte, vaig poder llegir la traducció de tretze poemes, feta per Marguerite Yourcenar i Constantin Dimaras, que havia sortit a *Mesures* el gener del 1940 i que el meu germà Gabriel va dur amb ell de França en tornar a Espanya (és a dir, a Reus) a finals del 1941.⁷¹¹

A partir d'aquell descobriment, Ferraté s'interessà per les traduccions posteriors, també de Yourcenar i Dimaras, que es publicaren tres anys més tard, i començà a fer-se una idea de la mena de poeta que era l'alexandrí. Actuava encara com a lector amatent, sense concebre cap idea de versionar aquells poemes. El 1955 aconseguí, finalment, el text original, pas decidí per al desenvolupament del seu treball:

Jo, al meu torn, vaig tenir la sort de poder comprar el número de Fontaine on van sortir el 1944, traduïdes pels mateixos Yourcenar i Dimaras, unes altres dotze poesies (juntament amb tres que ja s'havien publicat a *Mesures*). Va ser, doncs,

⁷¹¹ *Ibidem*, p. 22.

amb aquest total de vint-i-cinc obres seves que ja ben aviat em vaig poder fer una idea prou adequada de la mena de poeta que era Cavafis i també, es clar, del seu enorme interès, excepcional en tants sentits [...] No va ser, però, fins al 1955 que en vaig obtenir, finalment, el text original.⁷¹²

Els anys següents van ser d'una activitat docent i investigadora trepidants i Kavafis quedà en segon pla. Anà a Cuba i allí rebé l'edició completa en grec, publicada a Atenes l'any 1952. Fou aleshores que projectà per primer cop traduir els poemes a partir dels originals, malgrat que, com ell mateix admetia, els seus coneixements de grec modern i les eines filològiques de què disposava no li permetien iniciar l'aventura amb garanties:

El grec que jo mig sabia era només el grec antic d'Homer, Sòfocles i Plató, però ja aleshores vaig començar a provar de desxifrar el text de Cavafis (amb només l'ajut, ai misèria d'aquells anys!, d'un petit lèxic del grec modern, fet per Hubert Pernot, que m'havia endut de Barcelona, i del capítol XI de *The Greek language*, de B. F. C., Atkinson, on hi ha unes indicacions sumàries sobre la morfologia neogrega). Em consta que no vaig arribar gens lluny en el meu esforç de lectura, però en tot cas es d'ençà del 1955 que em vaig establir en el projecte d'arribar a llegir Cavafis en la seva llengua original, ja que en tenia el text i l'obra m'interessava.⁷¹³

A principis de 1959, «després de fer-me una idea prou exacta del conjunt de l'obra» començà a traduir un poema darrere l'altre, «abans que res per anar-me exercitant en l'aprenentatge de la llengua del poeta». Ho féu inicialment en castellà, llengua en què també publicà assaigs i traduccions. Com sigui, admet les dificultats que el text i la llengua grega li plantegen. Amb tot, es posà a treballar convençut de publicar aquelles versions castellaneres en un termini no gaire llarg: «de fet, aquell mateix abril vaig veure a Madrid, de pas a L'Havana, José Luís Cano, que em va fer l'encàrrec d'un Cavafis per a la col·lecció Adonais, que ell dirigia». A més, Cano li

⁷¹² *Ibíd.*, p. 23.

⁷¹³ *Ibíd.*, p. 23.

regalà un llibre que li fou de gran ajuda: l'edició completa de Kavafis en traducció anglesa i estudi de John Mavrokordato.

Retornat a Cuba, el 1959, continuà traduint, encara en espanyol, fins a completar vint-i-cinc poemes, que aparegueren a dues revistes de Santiago de Cuba, els mateixos que publicà Lumen el 1971. El gener de 1962 deixà Cuba, amb destí al Canadà, i desestimà, alhora, les versions castellanes: «va deixar de tenir tot el sentit que tenia mentre encara era a Cuba que seguís usant el castellà, i ja Riba havia fet la feina més important». L'estiu de 1970 se submergí de ple en la traducció catalana, que no enllestí de seguida. Publicà un avenç de la feina a *Serra d'Or* i, finalment, el 1974, s'editaren els vuitanta-vuit poemes desestimats per Riba i es completava l'obra de Kavafis.

En la introducció Ferraté introduïa la qüestió de la tria dels poemes eròtics. No repetirem els arguments que emprà per defensar la decisió de Riba, que ell considerava del tot legítima i raonable, de no escollir poemes la temàtica dels quals el pogués posar en evidència davant dels lectors.

El «prospecte» acabava amb un aclariment sobre l'ús de notes i explicacions de cada poema. Com és prou conegut, Ferraté defugia sistemàticament aquest costum i així ho expressava amb la seva ironia subtil i punyent:

No és solament per mandra que no he seguit l'ús general que demana que tot traductor del text de Cavafis hi afegixi les seves notes: és un ús que, francament, no acabo d'entendre.⁷¹⁴

Per a Ferraté, tot és al text i correspon al lector desxifrar i interpretar a la seva manera, en funció del que li interessa o li suggereix el text:

⁷¹⁴ *Ibíd.*, p. 29.

Em fa l'efecte que la intenció de totes les poesies del nostre autor és prou clara encara que un no tingui sinó una idea molt vaga (la que obté en qualsevol cas llegint-se només el poema) de les circumstàncies, històriques o no, que hi són al·ludides.⁷¹⁵

6. 9. La traducció de Kavafis d'Alexis Eudald Solà

El 1973, el neohel·lenista Eudald Solà publicà «Una versió catalana de trenta poemes de K. Kavafis» dins del volum *In memoriam Carles Riba (1973)* que edità Ariel. Continuar la traducció incompleta dels poemes de Kavafis que havia iniciat el mestre s'havia convertit en un repte per a Solà, que sabia que un altre intel·lectual enllestia una traducció dels poemes que Riba no havia traduït: Joan Ferraté. Els *trenta poemes* van ser un banc de proves per a Solà, una oportunitat per a exercitar-se en la traducció del poeta alexandrí, que es plasmà, dos anys després, el 1975 (el mateix any d'edició dels *Vuitanta-vuit poemes de C. P. Cavafis* de Ferraté), amb la publicació, a Curial, de seixanta-sis del vuitanta-vuit que quedaven per traduir. Solà es reservava els vint-i-dos poemes restants per a la tesi doctoral. Dos anys més tard, el 1977, i un any abans que Ferraté donés a la impremta la versió íntegra dels cent cinquanta-quatre poemes del corpus kavafià), Solà tingué l'oportunitat de prologar la traducció de Riba, reeditada per Curial, que reunia les versions d'ambdós. Per aquesta raó, hem considerat convenient reunir en un sol apartat les traduccions d'Eudald Solà.

Eudald Solà i Farrés (Ripoll, 1946 — Barcelona, 2001) ha estat, després d'Antoni Rubió i Lluch, a qui tant admirava, el primer veritable neohel·lenista català i una figura reconeguda internacionalment en l'àmbit dels estudis literaris neogrecs.

⁷¹⁵ *Ibíd.*, p. 29.

Es podria objectar que Carles Riba, Joan Ferraté, Jaume Berenguer Amenós o Carles Miralles són igualment dignes d'aquesta consideració per la seva contribució a la difusió de les lletres neogregues a casa nostra. La diferència fonamental és que Solà fou el primer dels classicistes catalans que es dedicà exclusivament als estudis bizantins i neogrecs, deixant de banda conscientment el món de la filologia clàssica tradicional. Aquesta determinació el portà a estudiar la llengua neogrega amb profunditat i rigor i a tenir-ne un domini parlat i escrit extraordinari, un aspecte força negligit pels classicistes esmentats. El pes específic de les seves obres, sobretot com a filòlegs i traductors, té relació, fonamentalment, amb el món de la Grècia antiga. En canvi, Solà dedicà la seva vida professional exclusivament a l'àmbit de la Grècia bizantina i moderna, tot seguint les passes d'Antoni Rubió i Lluch.

Ingressà a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona. De la mà del catedràtic de grec Josep Alsina s'introduí en l'estudi de les llengües clàssiques i, posteriorment, també en el de la llengua i la literatura de la Grècia moderna. Un cop llicenciat en Filologia Clàssica, l'any 1969, va prosseguir la seva formació com a neohel·lenista, desafiant les dificultats que en aquella època havien d'afrontar els que volien especialitzar-se en estudis que pràcticament no es conreaven a les nostres universitats. Aleshores, féu un pas decisiu per a la seva formació: una sèrie d'estades estiuenques a Grècia, Xipre i Itàlia, on, a més d'aprendre perfectament la llengua neogrega i l'italià, tingué ocasió de conèixer els més distingits neohel·lenistes d'aquella època, com Filippo Pontani, Bruno Lavagnini, Mario Vitti o G. P. Savvidis, l'editor de l'arxiu de Kavafis. En aquest sentit, Solà continuava la tradició d'estudis filohel·lènics que havia quedat interrompuda per la Guerra Civil. A la manera plutarquià, sempre va considerar

paral·leles les històries de les seves dues pàtries, Grècia i Catalunya, afligides per destins similars, per la qual cosa es va complaure a comparar, per exemple, els «pares» moderns d'ambdues llengües, Manolis Triandafil·lidis i Pompeu Fabra, i polítics, com Elefèrios Venizelos i Francesc Cambó. Entenia que la seva tasca fonamental era fer palès els lligams d'identitat entre els dos pobles i, per això, va organitzar nombroses activitats commemoratives, la més important el centenari del missatge que els intel·lectuals catalans dirigiren el 1897 al rei Jordi I de Grècia , celebrat el 6 de març de 1997.

Per la banda de Grècia, Solà va rebre el reconeixement públic que mereixien els seus esforços d'ambaixador de la cultura grega a casa nostra. L'any 1995 fou condecorat pel president de la república hel·lènica amb la Creu d'Or de l'Orde del Mèrit i el 1998 l'alcalde d'Atenes li lliurà el Premi d'Honor de la Ciutat.

Com a professor de llengua i literatura neogrega a la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, durant més de vint anys formà diverses generacions d'estudiants bizantinistes i neohel·lenistes. Així mateix, creà l'Institut d'Estudis Bizantins i Neogrecs, al si de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, de la qual fou secretari entre el 1990 i el 1996, i on havia ingressat el juny del 1988 amb una lectura sobre Antoni Rubió i Lluch.⁷¹⁶ Gràcies al suport d'institucions públiques catalanes i gregues, Solà va poder dotar aquest centre amb una biblioteca que aplega pràcticament la totalitat de la producció literària en grec modern, els principals instruments de treball filològic —diccionaris, gramàtiques i enciclopèdies— i un excel·lent fons bibliogràfic sobre els aspectes fonamentals de la cultura bizantina i neogrega.

⁷¹⁶ SOLÀ, Eudald. 1988. *Op. cit.*

Com a traductor, la seva producció no fou extensa, però sí acurada i minuciosa. Li preocupava molt trobar els mots catalans que reproduïssin amb fidelitat semàntica i estètica les paraules de l'original grec i, per això, dedicava moltes hores a meticuloses recerques lexicogràfiques i a revisions metòdiques de les versions que anava elaborant. Aquesta manera de treballar explica, d'una banda, la rigorositat de les seves traduccions i, de l'altra, la relativa escassetat, la qual no es correspon amb la quantitat de material que encara resta inèdit. Això ha impedit l'aparició en vida seva de versions de Kavafis, Seferis, Elitis i Ritsos que estava enllestit.

Pel que fa al grec, ens ha deixat, a part d'un bon nombre de traduccions de poetes grecs contemporanis, escampades per revistes del país i de l'estranger, una traducció del *Simposi* (1990), de Kazantzakis,⁷¹⁷ les versions de Kavafis (1975) i, pòstumament, l'edició de la novel·la de l'escriptor sicilià Vincenzo Consolo, *El somriure del mariner ignot*, (2006) i l'edició dels poemes incomplets de Kavafis (2008).

6. 10. L'edició de «Trenta poemes», de Kavafis

El 1973 aparegué un volum monogràfic dedicat a la memòria de Carles Riba: *In memoriam Carles Riba*. Entre altres articles, s'inclouien les versions de Solà de trenta poemes del poeta grec, cap dels quals no figurava en l'edició de Riba de 1962. Feia temps que Joan Ferraté i Eudald Solà maldaven per completar les poesies de Kavafis que Riba no havia traduït. Les versions anaven acompanyades de breus notes d'aclariment.

⁷¹⁷ KAZANTZAKIS, Nikos. 1990. *Op. cit.*

6. 11. L'edició i el pròleg de *Poemes* (1975)

Finalment, el 1975, el mateix any en què es publicaven els *Vuitanta-vuit poemes de C. P. Cavafis* de Joan Ferraté, van aparèixer les versions de Solà: seixanta-sis dels vuitanta-vuit poemes que Riba no havia traduït. Els altres vint-i-dos mai no han vist la llum i, per tant, de moment podem concloure que Solà no completà la traducció de l'edició canònica de Kavafis. Posteriorment, el 1977, Curial reuní en dos volums les versions de Riba i Solà, amb un extens estudi d'aquest últim, al qual ja ens hem referit en el capítol sobre les versions de Riba. L'edició de 1975 anava acompanyada d'un pròleg del traductor.

Solà havia concebut les seves versions com una continuació de les de Riba. En aquest sentit, es tracta d'una posició ben diferent de la de Ferraté que, tot i la seva veneració per les traduccions del mestre, emprengué una línia de treball ben diferent. Així ho expressava el mateix Solà a l'inici del pròleg:

Aquí tens, lector, el resultat d'una aventura agosarada. Agosarada, sí, perquè les versions que trobaràs en aquest llibre pretenen d'ésser una continuació d'aquelles, tan meravelloses, que el mestre indiscutible ens deixà com a comiat. Foren elles les qui les van promoure i és just, per tant, que una emocionada evocació ara les presideixi.⁷¹⁸

I com si es tractés d'una *captatio benevolentia* adreçada al lector, afegia: «Que distants, però, si comparem, i que migrades són les nostres». La seva intenció davant tan gran «gosadia», només havia estat «la necessitat de prosseguir l'obra començada per Riba», i advertia que «en cap moment no hem pretès d'igualar Riba,

⁷¹⁸ SOLÀ, Eudald. 1977. *Op. cit.*, p. 1.

hem volgut, tan sols, seguir per uns camins que ell va fressar quan, de sobte, ens descobria el tresor inconegut de les lletres neogregues». ⁷¹⁹

Tot seguit feia una semblança biogràfica i literària de Kavafis (que allargà al pròleg a l'edició de les versions de Riba del 1977). Després exposava la gènesi del seu treball. Acabava amb algunes consideracions traductològiques tingudes en compte en les seves versions.

La primera fa referència a la dificultat de reproduir en català la poesia de Kavafis: «És amb respecte que ens hi hem acostat i els hem llegit i hem intentat de reproduir-los en la nostra llengua, sabent, d'antuvi, que era una empresa temerària la traducció d'un poeta». L'intent d'exactitud i de literalitat que havia presidit la seva feina:

Amb això volem dir que la nostra principal preocupació ha estat d'oferir —en la mesura que les nostres escasses possibilitats ho han permès— una traducció exacta i literal, paraula per paraula, i servant, sempre que ha estat possible, el mateix ordre que cada una posseïa en el text original, procurant, però, que l'excés de literalitat no la fes massa feixuga. ⁷²⁰

És un mètode de traducció allunyat del de Ferraté, que s'apropia del text kavafià i el refà a partir de les emocions pròpies com a lector i de les seves dots com a poeta. Ha estat una opció conscient, sabedor que:

Aquesta era una opció. En aferrar-nos-hi, ben segur que n'hem negligit d'altres. Es perden tants de valors, tants de matisos en la traducció del vers... Però la mètrica í, sobretot la rima, que considerem absolutament irreproducible, ultra obligar-nos a fer un esforç del qual érem incapaços, ens hauria obligat a prescindir d'aquella literalitat i exactitud que, per damunt de tot, hem assajat d'obtenir, d'aquella precisió que creiem que és necessària per a traduir els versos de Kavafis. Amb tot, bé val a dir

⁷¹⁹ *Ibíd.*, p. 2.

⁷²⁰ *Ibíd.*, p. 2.

que no estem pas satisfets del tot del resultat i que, evidentment, hauríem volgut més.⁷²¹

Quan es refereix a la impossibilitat de reproduir el ritme i la rima de l'original, no podem deixar de recordar les paraules de Ferraté a la nota als seus *Quatre poemes de C. P. Cavafis*, en què s'expressava, d'una manera del tot diferent: «traduir la poesia subratllant el rigor formal, purament extern (metre i rima), de la meua obra, en lloc de prescindir-ne del tot, com se sol fer»; és a dir, les seves versions intenten adaptar la sonoritat rítmica i mètrica de l'original grec al català. En definitiva, es tracta de dues concepcions de la traducció molt distanciades, que donen com a resultat versions ben diferents.

6. 12. Qüestions de traducció

Deixant de banda la polèmica sobre la tria dels poemes eròtics, una discussió al capdavant estèril, atès que Carles Riba no tingué temps d'escriure, com tenia projectat, la introducció que havia d'acompanyar la traducció, tot seguit analitzem la selecció en conjunt. En primer lloc, cal recordar que el nombre de títols, seixanta-sis, havia estat perfectament planificat i responia a l'encàrrec editorial de Josep Maria Vall i Perdigo per a una, en principi, edició de bibliòfil d'algun poeta europeu (Vall i Perdigo li havia proposat Rilke i Riba el va convèncer que fos Kavafis) que no havia de superar la seixantena de composicions. «Llevo ya hechas cerca de cuarenta: las dos terceras partes de las proyectadas»,⁷²² comentava Riba a Iatridi en una carta del 24 de febrer de 1958, i posteriorment, el 7 de març: «De Cavafis, he traducido más

⁷²¹ *Ibidem*, p. 2.

⁷²² AYENSA, Eusebi. 2012. *Op, cit.*, p. 172.

de sesenta poemas y proyecto añadir tres o cuatro más a la selección. Pronto va a decidirse la publicación».⁷²³

El text mecanografiat conté un índex cronològic dels poemes, distribuïts en dos blocs: «Temes històrics i polítics», amb 36 títols, i «Temes morals i personals», amb 27, numerats segons l'ordre de l'edició grega de Savidis. A aquest índex, se n'hi ha d'afegir quatre més: «Torna» (1912), «Emilià Monae, alexandrí (628-655 dC)» (1918), «Sacerdot del temple de Serapis» (1926) i «Als encontorns d'Antioquia» (1933). Al final, va excloure «Sota la casa»,⁷²⁴ de manera que el total fou de trenta-nou poemes històrics i vint-i-set morals i personals. Les raons que van portar Riba a seleccionar uns poemes i a desestimar-ne uns altres van ser objecte d'estudi per part d'Eudald Solà en l'extens pròleg que acompanyà la reedició de la traducció de Riba, el 1978, i, més recentment, el 2012, en la revisió de l'estat de la qüestió d'Eusebi Ayensa.⁷²⁵

Dins del grup de poemes que Riba anomenà «morals i personals», s'hi troben, evidentment, els de temàtica eròtica, sobre la tria dels quals no afegirem res més. En qualsevol cas, una ullada als títols posa de manifest que Riba no va bandejar-los i en va donar una mostra prou àmplia i significativa perquè el lector copsés la importància que tenien dins de l'obra del poeta grec.

D'altra banda, el predomini dels poemes històrics (39) sobre els eròtics (27) reproduïa la preeminència temàtica que observem en el conjunt de l'obra kavafiana. Kavafis fou un poeta fonamentalment històric i, a mesura que avançava en la recerca de la pròpia poesia, la història, com a evocació i enyorança d'un passat perdut,

⁷²³ *Ibíd.*, p. 157.

⁷²⁴ A propòsit d'aquest poema, vegeu SOLÀ, Eudald. 1978. *Op. cit.*, p. 13.

⁷²⁵ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 55-80.

esdevenia cada cop més present en les composicions. I, tanmateix, Kavafis és recordat com el poeta de la sensualitat, dels amors prohibits, del dolor de la pèrdua, de la vellesa irreparable, el poeta de «Torna»:

Torna sovint i pren-me,
sensació estimada, torna i pren-me —
llavors que es deixondeix la memòria del cos
i que un desig revé a la sang;
llavors que els llavis i la pell recorden
i que senten les mans com si de nou toquessin.
Torna sovint i pren-me dins la nit,
llavors que els llavis i la pell recorden.

I, en últim extrem, com l'autor d'«Ítaca», un poema, en realitat, atípic dins del seu repertori, que refereix la vida com un viatge i l'illa del mar jònic com el port on arribar:

Quan surts a fer el viatge cap a Ítaca
has de pregar que el camí sigui llarg
ple d'aventures ple de coneixences...

La recepció europea, la lectura i la posterior reescriptura parcial que se'n va fer arreu va traslladar els poemes eròtics de la perifèria al centre, desplaçant els històrics, que van passar a ocupar un lloc secundari dins dels sistemes meta i van convertir Kavafis en el poeta homosexual i decadent per excel·lència. Les traduccions de Riba són un exemple d'aquest procés. Per començar, la crítica les va rebre amb una encesa discussió precisament sobre la tria dels poemes amoris. A Riba, per les raons ja exposades, li interessava sobretot el Kavafis històric, la depurada tècnica narrativa del qual li permetia escriure poemes, en aparença molt simples, carregats d'una forta càrrega emotiva. I tanmateix les generacions poètiques posteriors van quedar marcades per un aspecte d'aquella poesia que no era la més

important ni per al poeta ni per a Riba. A banda d'«Ítaca», els poemes que s'han acabat incorporant al cànon literari universal són composicions com «Torna», «Recorda cos», «Una nit», «La ciutat» o «Monotonia», i molt en segon terme «Esperant el bàrbar», «Els cavalls d'Aquil·les» o «El déu abandona a Antoni».

Tanmateix, Riba va incloure la poesia amatòria de Kavafis de manera conscient i meditada. En són la prova poemes com «Desigs», «Torna», «Hi vaig anar», «Lluny», «Jura», «Al vespre», «Talment he contemplat...», «Dies de 1903», «Recorda, cos...», «Des de les nou», «Llur començament», o «El mirall de l'entrada», que són algunes de les composicions més reeixides del conjunt de l'obra, de les quals en copsà l'extraordinària qualitat. Una peculiaritat d'aquests títols és que l'element eròtic, insinuat en un rostre o en un cos bell, de vegades apareix en els poemes anomenats històrics. És el cas, per exemple, de «Dels hebreus»:

Fervents, ho són els termes en què es declara: «Sempre
jo romandré un hebreu, dels sants hebreus—»
Però no va romandre pas com deia.
El Culte del Plaer i l'Art d'alexandria
el més addicte infant el que és en ell tingueren.

O «Mires: Alexandria del 340 dC»:

I pensava que ja no el tornaria a veure
a les boniques i tan poc solemnes vetllades,
com prenia delit i reia i declamava versos
amb aquell seu perfecte sentit del ritme grec;
i pensava que havia perdut per sempre més
la seva bellesa, que havia perdut per sempre més
el jove que adorava amb bogeria.

Més sovint la sensualitat descrita té l'origen en el record d'una relació llunyana que, de sobte, assalta el poeta, ja en plena maduresa, i l'omple de remordiment i d'enyor, com en «Recorda, cos...»:

Cos meu, recorda
no solament com t'han arribat a estimar,
no solament els llits on has jagut,
sinó també aquells desigs que per tu
lluïen dins els ulls obertament!

«Al vespre»:

Un ressò dels dies de goig,
un ressò d'aquells dies ha vingut vora meu,
una espurna del foc
que era en nosaltres dos la juvenesa...

«Des de les nou»:

La imatge del meu cos quan era jove
ha vingut i em portava també les coses tristes:
dols de famílies, de separacions,
sentiments dels meus íntims, sentiments
dels qui són morts, tan poc apreciats.
Dos quarts d'una. Com han passat les hores!
Dos quarts d'una. Com han passat els anys!

«Llur començament»:

La consumació de llur goig interdit s'ha fet.
S'han aixecat d'aquella colga
i es vesteixen corrents, sense parlar-se...
Com, però, hi ha guanyat la vida de l'artista!
Demà, demà passat, o dintre uns anys, seran escrits
els grans versos dels quals allí hi hagué el començament

o «Lluny».

Voldria aquell record, poder-lo dir...
Però ja és tan apagat... és com no re el que em queda —

de juny que és, en els meus primers anys juvenívols.

Riba va evitar, per norma general, els poemes més clarament homosexuals, en què Kavafis explicitava la relació amorosa entre homes i, sobretot, quan aquesta relació s'esdevenia en el present, desconnectada del món antic. Poemes com «Dos nois de 23 a 24 anys»:

I quan l'alcohol car va estar tot consumit,
quan eren ja prop de les quatre,
es donaren, feliços, a l'amor

«Una nit»:

I allí, damunt del llit plebeu i humil,
vaig obtenir el cos de l'amor...

«Al carrer»:

camina pel carrer a la ventura,
com ensonyit encara per l'anòmal plaer,
el plaer tan anòmal que acaba d'obtenir.

«L'aparador de l'estanc»:

Les mirades, per un atzar, es trobaren
i il·lícit desig de la carn
van expressar tímidament, dubitativament...
I ja, aleshores, el cotxe tancat...
L'acostament excitat dels seus cossos;
les mans unides, els llavis units.

«Per romandre», «Dies de 1909, 10 i 11» o «I s'informava de la qualitat», no van ser inclosos en la tria i es donà preferència aquells poemes en què les escenes eròtiques també podien referir-se a una relació heterosexual, com «Lluny», «Quan es desperten», «Hi vaig anar», «Jura», «Dies de 1903» i el ja esmentat «Torna».

D'altra banda, les composicions que Solà va qualificar d'existencials o filosòfiques, també en van quedar excloses, la qualitat i la significació d'algunes de les quals fa pensar en una exclusió voluntària. Els títols de temàtica homèrica, que en teoria haurien d'haver interessat al traductor de l'*Odissea*, tampoc no hi són presents. Segons Solà, tret d'«Ítaca», poemes tan importants com «Els cavalls d'Aquil·les», «Deslleialtat» o «Troians», no van agradar a Riba pel to desesperançat, per la visió pessimista de la vida que transmeten. En Kavafis, la divinitat, cristiana o pagana, és insensible al dolor humà. Per aquesta raó Riba deixà de banda composicions en què els déus es burlen del patiment humà, com Apol·lo davant la mort d'Aquil·les, a qui havia predit llarga vida, a «Deslleialtat»:

I Tetis s'esquinçà els vestits de porpra...
I preguntà què feia, el savi Apol·lo,
per on rondava, aquell poeta que tan bé
parlava en els convits...
I els vells li van respondre que era el mateix Apol·lo
que en persona havia baixat a Troia
i junt amb el troians havia mort Aquil·les.

O la Mare de Déu, que assisteix impassible a les oracions d'una mare per la vida d'un fill que s'ha ofegat al mar, a «Pregària»:

Mentre que ella, però, així resta i implora,
la imatge se l'escolta, greu i trist el posat:
ja sap que no vindrà, el fill tan esperat.

Com diu Ayensa, «aquesta divinitat insensible al sofriment dels homes és als antípodes del Déu en què creia Riba».⁷²⁶ Altres poemes considerats existencialistes, en què es mostra l'absurditat de la vida, tampoc no van ser objecte d'interès per part

⁷²⁶ *Ibíd.*, p. 64

d'un intel·lectual que, a final dels cinquanta, després dels patiments de la guerra i de l'exili, començava a veure el futur amb més esperança. És el cas de «Troians»:

Tanmateix, la caiguda és segura. Allà dalt,
als murs, ja comença el lament.
Records i sentiments dels nostres dies ploren.

«Candeles»:

Els dies que han passat queden enrera,
dolorosa línia de candeles gastades;
les més acostades encara fan fum,
fredes candeles, foses i corbades.

«Monotonia»:

L'avenir, qualsevol se'l pot imaginar:
serà l'ahir avorrit, i no res més.
Ja l'endemà, a la fi, no sembla un endemà.

«Les finestres»:

En aquest lloc de cambres fosques, passo
dies feixucs, voltant amunt i avall, i m'escarrasso
buscant-ne les finestres....

o «Murs»:

I sec, ara i aquí, desesperat i sol.
No se sinó que em corca la meva gran dissort.

Sí recollí, en canvi, el poema «Termòpiles», un al·legat a l'abnegació d'aquells que mai es rendeixen davant les adversitats, talment com els espartans enfront dels perses, i ho fan amb bonhomia:

Honor a aquells, qui siguin, que llur vida
han termenat i en guarden les Termòpiles.
Mai d'allò que es el deure no movent-se;
justos i equitatius en tots llurs actes,
però amb simpatia i bona entranya

Aquesta darrer poema ens porta a la tria que més li va interessar, la dels poemes en què totes aquestes emocions, les passions humanes, les reflexions sobre l'art, la bellesa, l'amor, el poder terrenal, la vellura o la glòria, tenen un marc històric definit, peces que Riba acompanyà d'acurades notes, com és el cas d'«El Déu abandona Antoni», en què es relata la premonició de la derrota de Marc Antoni davant August:

Cf. Plutarc, *Vida d'antoni*, LXXV, i Shakespeare, *Antony and Cleopatra*, acte IV, esc. 3. El prodigi tingué lloc durant la nit, «estant la ciutat en silenci i abaltiment per la por del que venia». Cèsar Octavià, en efecte, la tenia investida per terra i per mar i Antoni havia decidit lliurar la seva darrera batalla, més per a una mort gloriosa que per cap esperança de vèncer. Es va concloure que, amb la misteriosa colla, fugia d'Alexandria Dionís, el déu «al qual més havia volgut sempre assemblar-se i ésser devot».

La Grècia de Kavafis, tret d'alguna composició com l'esmentada «Termòpiles», ja no és la Grècia clàssica, bressol de la democràcia i del racionalisme, sinó l'hel·lenística, hereva d'Alexandre, àmplia i diversa de races i creences, unida per una llengua comuna, la grega, el món de «Reis d'Alexandria»:

Alexandre és des d'ara rei
d'Armènia, de Mèdia i dels Parts;
Ptolomeu és des d'ara rei
de Cilícia, de Síria i de Fenícia.
Cesarió, l'han fet posar més endavant,
vestit tot ell de seda purpurina,
al pit una garlanda de jacints,
em cinturó, un doble enfilall de safirs i ametistes...

I, en menor mesura, l'època bizantina, amb el retaule i el retrat de les intrigues de palau dels darrers monarques grecs, com a «Anna Comnena»:

Ara, la veritat, sembla que fou només un greu mortal
que sofrí aquesta dona ambiciosa...

i es que no va arribar, hàbil com era,
a obtenir la Corona; l'hi va prendre
de les mans, quasi, l'insolent Joan.

D'aquests mons que fascinaven Kavafis, Riba s'inclinà per l'hel·lenístic i el tardoromà. Els poemes bizantins, en canvi, van quedar pràcticament exclosos de l'antologia. Com Ayensa assenyala,⁷²⁷ dins d'aquesta àmplia temàtica històrica, hi ha un grup de poemes dedicats a l'emperador romà Julià l'Apòstata que van ser objecte d'atenció per part de Kavafis, el fil conductor dels quals és l'actitud bel·ligerant de Julià envers el cristianisme i l'intent per restaurar el paganisme, fet que molestava profundament al poeta alexandrí: Riba va incloure en l'antologia tots aquests poemes. Vegem-ne una mostra de «Julià veient negligència»:

«Vist, doncs, que entre nosaltres molta és la negligència
que envers els déus hi ha» —diu amb un aire greu.
Negligència. Però ¿què esperava, si no?
Que treballés tant com volgués en una reforma dels cultes...

Un aspecte menys estudiat i, tanmateix, important dins la selecció de Riba és el nombre de poemes per any de publicació, d'acord amb la classificació canònica de Savidis, començant pels anteriors a l'any 1911, que tenen una datació menys clara, fins al darrer, «Als encontorns d'Antioquia», del 1933. Tot seguit presentem un quadre cronològic amb els 154 poemes originals i els seleccionats pel traductor. Els títols dels canònics corresponen a l'edició de Joan Ferraté, de 1978. Entre parèntesi indiquem, d'una banda, el nombre total de poemes i, de l'altra, els traduïts per Riba.

⁷²⁷ AYENSA, Eusebi. 2012. *Op. cit.*, p. 70-79.

ABANS DE 1911 (24)	TRADUCCIONS DE RIBA (8)
Desigs Veus Imploració El primer esglaó Un vell Candeles Termòpiles Che fece ... il gran rifiuto Les ànimes dels vells Interrupció Les finestres Troians Els passos Monotonia Murs Esperant els bàrbars Deslleialtat Els funerals de Sarpedó El seguici de Dionís Els cavalls d'Aquil·les Ve-te'l aquí! El rei Demetri La ciutat La satrapia	Desigs Veus Termòpiles Che fece... il gran rifiuto Les ànimes dels vells Els passos. Esperant els bàrbars . La ciutat.

1911 (8) Idus de març Que Antoni era abandonat pel déu Desenllaços Jònica Escultor de Tiana Els rodals escabrosos La glòria dels Ptolomeus Ítaca	1911 (3) El déu abandona Antoni Jònica Ítaca
--	--

1912 (5) Herodes Àtic Filhel·lè Reis alexandrins A l'església Torna	1912 (4) Herodes Àtic Filhel·lè Reis alexandrins Torna
---	---

1913 (4)	1913 (3)
-----------------	-----------------

<p>Tant com podràs Molt rarament Hi vaig anar De la botiga</p>	<p>Molt rarament Hi vaig anar Per a la botiga</p>
<p>1914 (4)</p> <p>Tomba de Lisias, gramàtic Lluny Tomba d'Eurió Aranya</p>	<p>1914 (1)</p> <p>Lluny</p>
<p>1915 (11)</p> <p>Teòdot I els savis, els esdeveniments que s'acosten Mar matinal A l'entrada del cafè Orofemes Jura En pintura Una nit La batalla de Magnèsia Manuel Comnè El disgust del Selèucida</p>	<p>1915 (5)</p> <p>Teòdot Mar matinal Jura La batalla de Magnèsia Manuel Comnenos</p>
<p>1916 (3)</p> <p>Al carrer Quan es desperten Davant l'estàtua de l'Endimió</p>	<p>1916 (1)</p> <p>Quan es desperten</p>
<p>1917 (13)</p> <p>Grisos En una ciutat de l'Osroena Un dels seus déus Tomba de Iases Pas Al vespre Sobre Àmmones, que morí als vint-i-nou anys, el 610. En el mes d'Athyr Tomba d'Ignasi Tant m'hi he fixat— Dies del 1903</p>	<p>1917 (5)</p> <p>En una ciutat de l'Osroene Al vespre La tomba d'Ignasi Talment he contemplat Dies de 1903</p>

L'aparador de l'estanc Al goig	
--	--

1918 (12) Cesarió En el port Recorda-ho, cos... Tomba de Lanes El termini de Neró La taula del costat Intel·lecció Missatgers d'Alexandria Des de les nou Aristobul Davant de la casa Emilià Monae, alexandrí, 628-655 dC	1918 (7) Cesarió Al port d'escala Recorda, cos El termini de Neró Des de les nou Aristobul Emilià Monae, alexandrí (628-655 dC)
--	---

1919 (6) Dels hebreus (50 dC) A romandre Imèn En el vaixell De Demetri Sòter (162-150 aC)	1919 (2) Dels hebreus De Demetri Sòter (162-150 aC)
---	--

1920 (5) Si de cas és mort Anna Comnena Perquè vinguin— Joves de Sidó (400 dC) Darios	1920 (2) Joves de Sidó Darios
---	--

1921 (8) Un noble bizantí, exiliat, fa versos Favor d'Alexandre Balas He dut a l'Art El seu origen Demarat Artífex de crateres Melancolía de Jasó, fill de Cleandre, poeta de la Commagena, 595 dC De l'escola de l'il·lustre filòsof	(4) Favor d'Alexandre Balas Llur començament Melancolía de Jasó, fill de Cleandre De l'escola del famós filòsof
--	--

1922 (3)	1922 (2)
-----------------	-----------------

<p>A Antíoc Epifanes Combatents de la Lliga Aquea Dintre d'un llibre vell</p>	<p>A Antíoc Epífanés</p>
<p>1923 (4) Epitafi d'Antíoc, rei de la Commagena Julià, veient menyspreu Teatre de Sidó (400 dC) En la desesperança</p>	<p>1923 (2) Julià veient negligència Teatre de Sidó (400 dC)</p>
<p>1924 (5) Julià a Nicomedia Ans que els mudés el Temp L'any 31 aC, a Alexandria. Joan Cantacuzè preval Ha vingut a llegir-</p>	<p>1924 (2) Julià a Nicomedia A Alexandria (31 aC)</p>
<p>1925 (6) En un litoral d'Itàlia De vidre de color Tèmet d'Antioquia, 400 dC Apol·loni de Tiana a Rodes En el poble ensopit L'any 25è de la seva vida</p>	<p>1925 (1) Apol·loni de Tiana a Rodes</p>
<p>1926 (7) La malaltia de Clitos D'una taverna a l'altra Sofista que se'n va de Síria En una ciutat d'Àsia Menor Julià i els antioquesos Una gran processó de sacerdots i laics Sacerdot del Temple de Serapis</p>	<p>1926 (4) En una ciutat d'Àsia Menor Julià i els antioquesos Una gran processó de sacerdots i laics Sacerdot del Temple de Serapis .</p>
<p>1927 (5) Anna Dalassè Grega del molt antic Dies del 1901 Dos joves, entre 23 i 24 anys Dies del 1896</p>	<p>1927 (0)</p>

<p>1927 (5)</p> <p>Un jove expert en l'art de la paraula —en el seu any 24è</p> <p>En una gran colònia grega, 200 a. C</p> <p>Retrat d'un jove de vint-i-tres anys, fet per un amic seu de la mateixa edat, aficionat</p> <p>No has entès pas</p> <p>Cimó, fill de Learc, de 22 anys, estudiant de lletres gregues (a Cirene)</p> <p>A Esparta</p> <p>Dies de 1909, 10 i 11</p> <p>Sobirà de la Líbia Occidental</p> <p>En camí cap a Sinope</p>	<p>1928 (3)</p> <p>En una gran colònia grega: 200 aC</p> <p>A Esparta</p> <p>Un príncep de la Líbia Occidental</p>
<p>1929 (5)</p> <p>Mires; Alexandria, en el 340 aC</p> <p>Dins el mateix espai</p> <p>Alexandre Janneu, i Alexandre</p> <p>Anem, oh rei dels lacedemonis</p> <p>Flors boniques i blanques que s'adeien mol bé</p>	<p>1929 (3)</p> <p>Mires: Alexandria del 340 dC</p> <p>Dins el mateix espai</p> <p>Anem, oh rei dels lacedemonis</p>
<p>1930 (3)</p> <p>Va preguntar la qualitat</p> <p>Havien de pensar-hi</p> <p>El mirall del vestíbul</p>	<p>1930 (2)</p> <p>Havien de pensar-hi</p> <p>El mirall a l'entrada</p>
<p>1931 (3)</p> <p>Segons fórmula dels antics mags hel·lenosirians</p> <p>En el 200 aC</p>	<p>1931 (1)</p> <p>En el 200 a.C</p>
<p>1932 (1)</p> <p>Dies del 1908</p>	<p>1932 (0)</p>
<p>1933 (1)</p> <p>Als voltants d'Antioquia</p>	<p>1933 (1)</p> <p>Als encontorns d'Antioquia</p>

Com veiem, Riba seleccionà composicions de tots els períodes creadors de l'alexandrí i, en molts casos, traduí la meitat o més dels títols. Les úniques excepcions són el 1927 i el 1932, en què Kavafis va publicar només cinc i tres poemes, respectivament, cap dels quals recollits per Riba. Un cas a part són els vint-i-quatre títols anteriors a 1911, en què hi ha un lleuger predomini dels temes morals per sobre dels històrics; d'aquests, només en traduí vuit. Eren anys de recerca poètica i Kavafis mostrava encara les influències parnessianes i simbolistes franceses. Tanmateix, el poeta històric s'obria pas de mica en mica i un terç d'aquestes composicions ja són ambientades en l'antiguitat grega.

6. 12. 1. Carles Riba i Joan Ferraté: dos poetes, dues traduccions

L'any 1975 Joan Ferraté publicà els vuitanta-vuit poemes de Kavafis que Riba no havia inclòs en la seva antologia. La satisfacció de veure acabada una vella aspiració, de seguida deixà pas a la constatació que aquelles traduccions eren incompatibles amb les de Riba. Ferraté havia desenvolupat un criteri traductològic propi, basat en l'experiència lectora, l'apropiació poètica i la posterior reescriptura que donaven com a resultat unes versions particulars:

Tant per part de Riba com per la meua part, Kavafis havia sofert l'empremta d'un gust i una manera de fer personals que, a desgrat de la nostra coincidència en el propòsit de ser literalment fidels a l'original, ens havia dut inevitablement a resultats de conjunt molt sovint força divergents.⁷²⁸

Ferraté en justificava el mètode a partir del criteri de «traduir la poesia subratllant el rigor formal, purament extern (metre i rima), de la meua obra, en lloc

⁷²⁸ FERRATÉ, Joan. 1978. *Op. cit.*, p. 28.

de prescindir-ne del tot, com se sol fer»;⁷²⁹ és a dir, les traduccions intentaven adaptar la sonoritat rítmica i mètrica de l'original grec al català, i criticava amb ironia el fet de negligir el principi d'adaptació mètrica i rítmica, «norma (per no dir mandra) usual»,⁷³⁰ que prescindeix del rigor formal de la poesia,

deixant a l'original la responsabilitat de tenir allò que és una condició necessària (per bé que no suficient) de tota poesia: una certa organització de paraula observable fora, o al costat, de les estructures de sentit.⁷³¹

A més, «el metre i la rima són dues possibilitats d'organització, les més fàcils i assequibles, sense cap dubte les que a mi em van més bé», i reblava amb sornegueria: «més val això que res! Les he usat no per satisfer la meva vanitat, sinó per no traïr l'original».⁷³²

Les paraules de Ferraté ens permeten reflexionar sobre la traducció poètica i, en concret, sobre les diverses maneres d'atansar-se a l'obra de Kavafis. Deixant de banda el supòsit, sovint repetit, que la poesia és intraduïble per la pròpia naturalesa del gènere, el traductor pot optar, fonamentalment, per cinc opcions diferents. La primera és intentar reproduir íntegrament el model original, amb el mateix metre, la mateixa combinació de rimes i ritmes, una tasca complexa per la manca d'equivalències absolutes entre la llengua de partida i la d'arribada i relativament poc utilitzada, mai en el cas de Kavafis. La segona és la reproducció del model, però amb una combinació de rimes i ritmes diferents i/o amb un metre també diferent; és, pel que fa a la diferència en la combinació de rimes, la més habitual al llarg dels segles XIX i XX i la que emprà Ferraté per a versionar el poemes de Kavafis, en què el metre i la rima hi son presents. La tercera possibilitat és la utilització de versos

⁷²⁹ FERRATÉ, Joan. 1972. *Op. cit.*, p. 42.

⁷³⁰ *Ibidem*, p. 43.

⁷³¹ *Ibidem*, p. 43.

⁷³² *Ibidem*, p. 43.

blancs per a un original amb rima fonètica: se sol mantenir la mètrica i de vegades el ritme, però es renuncia a un tret fonamental en el model triat pel poeta, la rima; aquest mètode permet transmetre el sentit literal al lector, però també experimentar una poètica pròpia per part del torsimany; és el cas de les versions de Riba (considerades per Pla la seva poesia més reeixida) i, per extensió d'Eudald Solà, la pretensió del qual no era sinó continuar l'obra del mestre. La quarta opció és la traducció formalment lliure, que no trasllada a la nova llengua cap dels trets del model triat pel poeta, ni el nombre d'estrofes, ni la rima, ni el metre, habitual en traduccions funcionals, però també pot ser el camí triat per a traduccions literàries; un exemple són les versions kavafianes en prosa de Margueritte Yourcenar. L'última possibilitat és la reelaboració del poema traduït en una versió que esdevé original del nou autor, a la manera de Segimon Serrallonga o de Joan Ferraté, que tanmateix no l'emprà amb Kavafis.

Vegem alguns exemples d'aquests atansaments diferents, pel que fa a Riba i Ferraté, dos poetes, dues versions. Un dels poemes de temàtica existencialista en què es fa ben palesa la tècnica de Ferraté és el poema «Imploració», no traduït per Riba:

Η θάλασσα στα βάθη της πήρ' έναν ναύτη.—
Η μάνα του, ανήξερη, πηαίνει κι ανάφτει

στην Παναγία μπροστά ένα υψηλό κερί
για να επιστρέψει γρήγο και νάν' καλοί καιροί —

και όλο προς τον άνεμο στήνει τ' αυτί.
Αλλά ενώ προσεύχεται και δέεται αυτή,

η εικών ακούει, σοβαρή και λυπημένη,
ξεύροντας πως δεν θάλθει πια ο υιός που περιμένει.

El mar cap al seu fons s'ha endut un mariner. —
La mare, que no ho sap, escull, d'entre els que té,

i l'encén a la Verge, un ciri llargarut,
perquè l'hi torni a casa, al seu port de salut —
i para, al mateix temps, l'orella al buf del vent.
Però, mentre ella resa i implora, vehement,
la imatge se l'escolta, greu i trist el posat:
ja sap que no vindrà, el fill tan esperat.

Ferraté reproduceix les vuit d'estrofes de l'original, reunides en grups de dues, adapta les catorze síl·labes alexandrines a versos dodecasíl·labs i respecta escrupolosament la rima consonant de les estrofes: AA BB BB CC.

Comparem el resultat amb la versió de Solà, en què «la mètrica í, sobretot la rima, que considerem absolutament irreproducible, ultra obligar-nos a fer un esforç del qual érem incapaços, ens hauria obligat a prescindir d'aquella literalitat i exactitud que, per damunt de tot, hem assajat d'obtenir... »:⁷³³

La mar ha acollit en les seves entranyes un mariner
La seva mare, que no ho sap, se'n va davant la Verge
i encén un ciri llarg
perquè torni aviat i tingui bon temps.
I sense treva para l'orella al vent.
Però mentre ella prega i suplica,
la icona escolta, seriosa i trista, sabent
que mai no tornarà el fill que la mare espera.

Un segon exemple d'aquesta fidelitat als elements constitutius del poema és «Murs». Vegem-ne, primer, l'original, «Τείχη»:

Χωρίς περίσκεψιν, χωρίς λύπην, χωρίς αιδώ
μεγάλα κ' υψηλά τριγύρω μου έκτισαν τείχη.

⁷³³ SOLÀ, Eudald. 1975. *Op. cit.*, p. 11

Και κάθομαι και απελπίζομαι τώρα εδώ.
Άλλο δεν σκέπτομαι: τον νουν μου τρώγει αυτή η τύχη·

διότι πράγματα πολλά έξω να κάμω είχαν.
Α όταν έκτιζαν τα τείχη πώς να μην προσέξω.

Αλλά δεν άκουσα ποτέ κρότον κτιστών ή ήχον.
Ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμον έξω.

Que Ferraté tradueix:

Sense respecte, sense vergonya, sense dol,
bastien murs massissos i alts, al voltant meu.

I sec, ara i aquí, desesperat i sol.
No sé sinó que em corca la meva dissort greu.⁷³⁴

Tenia moltes coses a fer, fora d'aquí.
Com és que, quan bastien, no hi vaig pensar un segon.⁷³⁵

Cap soroll de paletes, cap veu, no vaig sentir.
He estat, sense adonar-me'n, tancat fora del món.

En aquest cas Ferraté respecta fins i tot el vers alexandrí i novament la rima consonant, agrupada com a AB AB / CD CD. Vegem la traducció lliure de Solà:

Sense cap mirament, sense dolor, sense respecte,
m'han bastit a l'entorn grans i altes muralles.

I m'estic ara aquí i em desespero.
No penso en res més: aquesta sort em devora el pensament,
perquè tenia tantes coses per fer, allà a fora.

Ah, quan construïen els murs, com no vaig fer-hi atenció!

Però mai no vaig sentir la remor o la veu dels qui els bastien;
sense jo adonar-me'n em van tancar lluny del món.

⁷³⁴ A l'edició de 1975, hi llegim: «No sé sinó enfondir la meva dissort greu».

⁷³⁵ A l'edició de 1975: «Ah, mentre que bastien, no hi vaig pensar un segon!».

Acabem els exemples d'adaptació ferratiana amb el poema «Τα

Παράθυρα», «Finestres», i amb la versió de Solà:

Σ' αυτές τες σκοτεινές κάμαρες, που περνώ
μέρες βαρυές, επάνω κάτω τριγυρνώ
για νάβρω τα παράθυρα. — Όταν ανοίξει
ένα παράθυρο θά'ναι παρηγορία. —
Μα τα παράθυρα δεν βρίσκονται, ή δεν μπορώ
να τάβρω. Και καλλίτερα ίσως να μην τα βρω.
Ίσως το φως θά'ναι μια νέα τυραννία.
Ποιος ξέρει τι καινούρια πράγματα θα δείξει.

En aquest lloc de cambres fosques, passo⁷³⁶
dies feixucs, voltant amunt i avall, i m'escarrasso
buscant-ne⁷³⁷ les finestres. — S'obrirà
una finestra, i em traurà el defici.—
Però no hi ha finestres, o be sóc jo que no
les puc trobar. Potser de no trobar-les és millor.
Potser la llum serà un nou suplici.⁷³⁸
Qui sap les novetats que portarà.

Ferraté elimina l'article del títol grec «Τα» i opta per la forma més indeterminada «Finestres» i no «Les finestres». La mètrica de l'original és alexandrina amb rima consonant perfecta: AA BC AA CB. Ferraté l'adapta a versos hendecasíl·labs, respecta magistralment la mètrica i incorpora un ritme iàmbic(U —) a la composició: dies feixucs, voltant amunt i avall, i m'escarrasso.

La traducció de Solà fa així:

En aquestes cambres obscures on passo
dies que pesen, camino amunt i avall
per trobar les finestres. Quan s'obrirà
una finestra serà un consol.

⁷³⁶ A l'edició de 1975: «En aquest lloc ombrívol, de cambres fosques, passo».

⁷³⁷ 1975: «cercant-ne».

⁷³⁸ 1975: «sacrifici».

Però de finestres no se'n troben, o no les se trobar.
Potser val més que no les trobi!
Potser la llum seria un nou turment.
Qui sap quins nous afers no mostraria.

Finalment tres poemes traduïts per Riba i Ferraté, que acompanyem amb les versions angleses d'Edmund Keeley i Philip Serrard. El primer és «Επήγα»:

Δεν εδεσμεύθηκα. Τελείως αφέθηκα κ' επήγα.
Στες απολαύσεις, που μισό πραγματικές,
μισό γυρνάμενες μες στο μυαλό μου ήσαν,
επήγα μες στην φωτισμένη νύχτα.
Κ' ήπια από δυνατά κρασιά, καθώς
που πίνουν οι ανδρείοι της ηδονής.

HI VAIG ANAR (Carles Riba)

Jo no estava lligat. Completament vaig desfermar-me.
Vaig anar cap als gaudis, que mig eren reals,
mig me'ls feia girar dins el cervell;
hi vaig anar, en la nit il·luminada.
I vaig beure vins poderosos,
com els que beuen els valents del goig.

HI VAIG ANAR (Joan Ferraté)

No estava encadenat. Em vaig desfer del tot i hi vaig anar.
Cap a uns plaers que mig eren reals,
mig giravolts del meu cervell,
vaig anar, dins la nit il·luminada.
I vaig beure uns vins forts, d'aquells
que beuen els valents del goig.

I WENT (Edmund Keeley/ Philip Sherrard)

I didn't hold myself back. I gave in completely and went,
went to those delectations that were half real,
half wrought by my own mind,
went into the brilliant night

and drank strong wine,
the way the champions of pleasure drink.

A diferència dels títols anteriors, es tracta d'una composició de vers lliure, no rimada i sense una mètrica clara, tot i que la poesia de Kavafis sempre oculta un ritme interior no fàcilment detectable. La paraula clau del poema és la forma verbal *επήγα*, que dóna títol al poema, que apareix al primer vers i es repeteix en el quart en forma d'hipèrbaton, figura retòrica molt emprada en la poesia grega: «Cap als plaers... hi vaig anar». Riba desplaça el verb del primer al segon, mentre que Ferraté i Keleey i Sherrard el mantenen al primer. Ferraté respecte l'ordre estròfic i l'hipèrbaton inicial del segon vers, «cap a uns plaers que mig eren reals», mentre que Riba obre el segon vers amb el «vaig anar» del primer i tradueix: «vaig anar cap als gaudis», sense respectar l'hipèrbaton. El sintagma preposicional *μεσ στην φωτισμένη νύχτα* també dóna traduccions amb matisos diferents. Riba proposa «en la nit il·luminada» i Ferraté, «dins la nit il·luminada», traslladant el sentit de les preposicions *μεσ στην*, *enmig de*, *dins de*, que l'anglès recull en la forma «into brilliant night». Pel que fa a l'adjectiu *δυνατά*, que determina «vins poderosos/ vins forts», les traduccions també presenten diferències. Riba pren el sentit de l'arrel de l'adjectiu, la paraula *δύναμις*, «poder», i proposa «poderosos», mentre que Ferraté i Keleey i Sherrard opten pel sentit més habitual del terme, especialment referit a un vin: «forts», «strong». El darrer vers enfronta els traductors amb la paraula *η ηδονή*, «el plaer», tan present en l'obra de Kavafis. Riba i Ferraté tradueixen «goig», mentre que en anglès trobem «pleasure». S'ha escrit molt sobre l'ús deliberat de Riba de la forma «goig» per evitar traduir «el plaer», i no hi insistirem, només hi afegim una

qüestió mètrica que potser explica la diferència: «goig» és un monosíl·lab que en poesia funciona millor que el bisíl·lab «plaer», especialment en traducció.

El següent poema és «Μακρούά»:

Θάθελα αυτήν την μνήμη να την πω...
Μα έτσι εσβύσθη πια... σαν τίποτε δεν απομένει —
γιατί μακρούά, στα πρώτα εφηβικά μου χρόνια κείται.
Δέρμα σαν καμωμένο από ιασεμί...
Εκείνη του Αυγούστου — Αύγουστος ήταν; — η βραδυά...
Μόλις θυμούμαι πια τα μάτια· ήσαν, θαρρώ, μαβιά...
Α ναι, μαβιά· ένα σαπφείρινο μαβί.

LLUNY (Carles Riba)

Voldria, aquest record, poder-lo dir...
Però ja és tan apagat!... és com no re el que en queda —
de lluny que és, en els meus primers anys juvenívol.

Una pell que semblava feta de llessamí...
Aquella tarda d'agost — ¿era agost? —
A penes ja recordo els ulls: eren, em penso, blaus...
Si, blaus, i tant: un blau fosc de safir.

LLUNY (Joan Ferraté)

Voldria dir-lo, aquest record...
Però ja està tan apagat... gairebé res no en queda—
de tan lluny com roman, en els primers anys juvenils.

Una pell com si fos de llessamí...
Aquella tarda d'agost —¿era l'agost?—...
A penes si recordo els ulls; eren, em penso, blaus...
Ah, sí, ben blaus, un blau com de safir.

Long ago (Edmund Keeley/ Philip Sherrad)

I'd like to speak of this memory...
but it's so faded now... as though nothing is left—
because it was so long ago, in my early adolescent years.

A skin as though of jasmine...
that August evening—was it August?—

I can still just recall the eyes: blue, I think they were...

Ah yes, blue: a sapphire blue.

Les primeres tres estrofes del poema, de caràcter narratiu, preparen l'evocació continguda a les quatre següents, en què Kavafis aplica una rima consonant A B B A. Les traduccions de Riba i Ferraté mostren poques diferències: «a penes ja recordo els ulls, eren, em penso, blaus / a penes si recordo els ulls, eren em penso, blaus»; i empren les mateixes paraules al final dels quatre últims versos («gessamí», «agost», «blaus», «safir»), que intenten reproduir amb una assonància, la rima de l'original. La traducció anglesa és completament literària.

A l'últim, vegem un dels poemes més famosos de Kavafis: «Θυμήσου, Σώμα...». Els títols de Riba i Ferraté no coincideixen del tot. Riba opta per una forma que en català podria ser ambigua, com «Recorda, cos...», mentre que Ferraté hi afegeix el pronom feble: «Recorda-ho cos...»; Keleey i Sherrard inverteixen l'ordre dels sintagmes: «Body, remember».

Σώμα, θυμήσου όχι μόνο το πόσο αγαπήθηκες,
όχι μονάχα τα κρεββάτια όπου πλάγιασες,
αλλά κ' εκείνες τες επιθυμίες που για σένα
γυάλιζαν μες στα μάτια φανερά,
κ' ετρέμανε μες στην φωνή — και κάποιο
τυχαίον εμπόδιο τες ματαίωσε.
Τώρα που είναι όλα πια μέσα στο παρελθόν,
μοιάζει σχεδόν και στες επιθυμίες
εκείνες σαν να δόθηκες — πώς γυάλιζαν,
θυμήσου, μες στα μάτια που σε κύτταζαν·
πώς έτρεμαν μες στην φωνή, για σε, θυμήσου, σώμα.

RECORDA, COS... (Carles Riba)

Cos meu, recorda

no solament com t'han arribat a estimar,
no solament els llits on has jagut,
sinó també aquells desigs que per tu

lluïen dins els ulls obertament
i tremolaven dins la veu —i algun
fortuït entrebanc els va fer vans.
Ara que tot això ja són coses passades,
fa gairebé l'efecte que també als desigs
aquells vas ser donat —ah, com lluïen,
recorda, dins els ulls que se't clavaven,
com tremolaven dins la veu, per tu, recorda, cos.

RECORDA-HO, COS... (Joan. Ferraté)

Cos, recorda't no sols de com vas ser estimat,
no solament dels llits on et vas estirar,
sinó també d'aquells desigs que resplendien
per tu en els ulls obertament
que tremolaven en la veu —i algun
obstacle fortuït els va fer inútils.
Ara que tot és ja dins del passat,
sembla quasi com si també t'hi haguessis
lliurat, a aquells desigs —com resplendien,
recorda-ho, en els ulls que en tu es fixaven;
com tremolaven en la veu, per tu, recorda-ho cos.

Body, remember (Edmund Keeley/ Philip Sherrad)

Body, remember not only how much you were loved,
not only the beds you lay on,
but also those desires that glowed openly
in eyes that looked at you,
trembled for you in the voices—
only some chance obstacle frustrated them.
Now that it's all finally in the past,
it seems almost as if you gave yourself
to those desires too—how they glowed,
remember, in eyes that looked at you,
remember, body, how they trembled for you in those voices.

Aquesta és, a parer nostre, una de les traduccions més reeixides de Riba. El poema, de vers lliure, conté, tanmateix, un seguit de rimes i ritmes interns, que Riba adaptà en tirades hendecasíl·labes. Per no trencar ni allargar la primera estrofa, divideix el primer vers i afegeix una estrofa més a les onze de l'original. Possiblement per aquestes raons no emprà el pronom feble «-ho». La versió de Ferraté és potser menys llúida, més prosaica, més literal. De fet, generalitzant, en aquelles versions en què Riba mostra el geni poètic més gran, Ferraté queda un graó per sota. Aquest n'és l'exemple més il·lustratiu juntament amb «Ítaca», els versos ribians més immortals de Kavafis.

7. Conclusions i perspectives de recerca

Aquesta tesi prenia com a punt de partida un treball anterior en què fèiem un repàs de la recepció de les lletres neogregues en català des del inicis, el 1881, fins a la darrera dècada del segle passat. Les obres traduïdes, els torsimanys que se'n van ocupar i el context històric en què es van produir, permetia, ja aleshores, fer un esbós de com s'havia incorporat aquesta literatura i de les circumstàncies que n'havien afavorit la recepció.

Les perspectives d'estudi i les preguntes que havien quedat obertes han estat el fil conductor al llarg del qual hem continuat la nostra recerca, en primer lloc completant la història d'aquesta incorporació en els darrers quinze anys. Les noves dades aportades en permeten extreure conclusions més fonamentades. Amb caràcter general, es tracta d'una recepció extensa en el temps, però desigual, incompleta i fragmentària: extensa per la dilatada història en què s'ha gestat, cent trenta-cinc anys, però desigual, atès que de 1881 a 1959 no es va produir cap nova traducció;

incompleta, perquè, fins a la dècada dels vuitanta del segle XX, el nombre d'autors incorporats no superava la desena; i fragmentària perquè les obres triades, exceptuant la de Kavafis, eren, en molts casos, una petita mostra, de vegades representativa, però sovint testimonial, d'una producció més extensa.

Les lletres neogregues van arribar aviat a Catalunya gràcies a la tasca d'Antoni Rubió i Lluch, que, per les raons exposades, situà Grècia en el mapa cultural català al mateix temps que ho feien les societats filhel·lèniques europees, hereves d'una llarga tradició que tenia l'origen en la Revolució francesa. En el seu cas, la recerca històrica sobre el passat català en terres de l'Orient el portà a descobrir el present, un paisatge nou i desconegut que el posà en contacte amb una llengua i una realitat lingüística i cultural que identificà com a pròpies. Tanmateix, la tasca traductora ocupà un espai força secundari en la seva activitat intel·lectual, una circumstància que ens permet introduir el segon aspecte que va determinar la continuïtat d'aquesta recepció. Entre 1881 i 1959 no es produí cap nova traducció. Els motius cal cercar-los, en primer lloc, en el mateix Rubió, que no es dedicà a la difusió acadèmica de la llengua i de la cultura neogregues (com si va fer en l'àmbit de la historiografia medieval) i, en conseqüència, en la manca de continuadors dels estudis que va iniciar; en segon, en els esdeveniments polítics i culturals que es van produir a Catalunya i a Europa en el període d'entreguerres i, en tercer, en la situació de la pròpia literatura neohel·lènica. Els anys vint van suposar la preeminència de la novel·la com a gènere i l'inici de la difusió entre el gran públic europeu. Van aparèixer col·leccions arreu que, a banda de divulgar l'obra autòctona, despertaven l'interès per la producció en altres literatures i, per tant, per la traducció. A Catalunya aquest fenomen encara es féu més palès. El modernisme primer i,

sobretot, el noucentisme van convertir la traducció en una eina de recerca literària, amb la qual, paral·lelament a la pròpia narrativa, es volia aconseguir un model que reforçés, alhora, el procés normatiu endegat per Pompeu Fabra. Entre 1903 i 1936, es van publicar centenars de traduccions que van donar a conèixer novel·les d'autors d'arreu. La literatura neogrega, però, en va quedar al marge, per les raons esmentades, i també perquè la Grècia sorgida de la independència visqué un procés de recuperació cultural i espiritual que l'aïllà d'Europa. La poesia dominà el panorama literari grec durant aquests decennis i continuà fins després de la Segona Guerra Mundial, quan es produí la difusió internacional de les novel·les tardanes de Nikos Kazantzakis; de fet, un miratge dins de la prosa grega d'aquells anys, perquè els autors més coneguts en les dècades posteriors van ser novament tres poetes, Seferis, Elitis i Ritsos, autors que reforçaven la idea que Grècia era, des d'Homer, una terra consagrada exclusivament al vers.

De 1959 a 1973, en què Joan Oliver traduï del francès, *Les fotografies*, de Vassikis Vassilikós (autor aleshores de moda per la seva oposició a la dictadura militar vigent a Grècia a la dècada dels setanta), només es van versionar obres de Kavafis i Kazantzakis, una circumstància que corrobora el caràcter incomplet d'aquesta recepció.

Amb les dades a la mà, l'únic escriptor consolidat, i amb un èxit notable, havia estat Nikos Kazantzakis. Les nou reedicions d'*El Crist*, la darrera el 1980, i les tres de l'*Alexis Zorbàs* en són la prova i demostren la incidència que tingué en el reduït nombre de lectors en català d'aquells anys. En canvi, el Kavafis de Riba, tal com Ferraté afirmava al pròleg de l'edició de 1978, havia passat desapercebut per al gran públic i havia esdevingut un poeta de culte només entre un petit cercle

d'intel·lectuals al voltant de Joan Triadú o de Gabriel Ferrater. De fet, l'edició de Teide ja no es trobava a les llibreries a finals de la dècada dels seixanta. Això explica els esforços per actualitzar Kavafis, traduint-lo de nou, en el cas de Joan Ferraté, o completant-lo i reeditant-lo, com va fer Alexis Eudald Solà. Aquesta cursa tingué com a conseqüència un endarreriment en la recepció de les noves veus poètiques gregues esmentades, Seferis, Elitis i Ritsos, que ja s'havien incorporat als cànons literaris europeus feia temps.

En efecte, el 1963, un any després de publicar-se la traducció de Riba de Kavafis, Iorgos Seferis va rebre el premi Nobel de literatura, guardó que va accelerar la difusió de l'obra arreu. A Catalunya, a banda d'un poema solt, «Record I», que va aparèixer el 1970 a *Serra d'Or*, a càrrec de Carles Miralles, la seva poesia passà inadvertida fins al 1977, quan Anna Murià versionà uns quants títols pertanyents al llibre «Tres poemes secrets» i, finalment, el 1980, en què va veure la llum la primera obra completa, *Mithistórima*, també a cura de Miralles. Pel que fa a Elitis, guardonat també amb el Nobel el 1979, el primer tast n'arribà precisament un any després, el 1980, quan Eudald Solà, amic personal del poeta, publicà al diari *Avui*, al llarg de successives setmanes, i a la revista *Zona Universitària*, una desena de poemes, com a reconeixement a l'efemèride. L'obra emblemàtica, *To àxion esti*, no es traduí fins al 1992, quatre anys abans de la mort. Encara més anecdòtica va ser la incorporació del prolífic Iannis Ritsos, de l'obra del qual, fins al 2004, només comptàvem amb uns quants poemes traduïts per Solà (1974) i per Rubén Montañés i Jesús Cabezas (1992); Carles Miralles no el va incloure en l'antologia dedicada a set poetes neogrecs del 1988 i hem hagut d'esperar fins no fa gaire, gràcies a l'esforç de Joan Casas, per començar a tenir en català una part de la immensa obra d'aquest autor.

Seferis i Elitis, en canvi, no han vist la mateixa sort i, a hores d'ara, encara se n'ha d'incorporar les obres més importants de la seva producció.

Aquest caràcter incomplet i fragmentari començà a canviar lentament la darrera dècada del segle passat, quan la tasca duta a terme per Eudald Solà, d'una banda, i pel departament de grec modern de l'Escola Oficial d'Idiomes, de l'altra, (sumades a les polítiques institucionals de foment literari a Grècia i Catalunya), coincidí amb l'aparició d'una nova fornada de traductors, encara procedents de la filologia clàssica, però ja amb un coneixement sòlid de la llengua i de la cultura neogrega. Aquesta generació ha arribat a la maduresa en els darrers quinze anys. Totes aquestes circumstàncies han permès la incorporació de nous autors que, si bé han anat omplint les mancances i llacunes esmentades dins del cànon, han continuat supeditats a la iniciativa i als gustos i interessos del torsimanys. En darrer terme això ha produït una recepció fins a cert punt caòtica i desordenada, en què s'ha combinat la recuperació de clàssics del segle XIX i començament del XX, com Viziinós, Roïdis o Papadiamantis, amb autors d'una vàlua relativa, mentre resten per traduir obres que ajudarien a donar una visió més completa de la literatura neogrega. És, de fet, un tret distintiu d'aquesta recepció: la formació del cànon neogrec en català ha estat sempre marcada pels traductors i no pels historiadors de la literatura o pels crítics, com tradicionalment ha passat amb altres tradicions. Josep Carner ja advertia, en general, d'aquests perills:

És un error d'abandonar a la sola iniciativa privada l'edició de traduccions. En tot Estat d'ordenada cultura caldria que les seves autoritats rectores, com ja volia Talleyrand en una iniciativa que no prosperà, disposessin d'un sistema raonablement complet i tècnicament segur de traduccions d'obres essencials de

parles alienes. Això s'aplicaria, amb doble raó, als pobles amb quadres de cultura incomplets.⁷³⁹

Malauradament, els estudis neogrecs als Països Catalans continuen majoritàriament fora del món universitari, de manera que, a falta «d'aquesta autoritat rectora», sembla difícil conciliar les necessitats literàries reals amb les preferències dels traductors.

Després de completar la història de la recepció, hem aprofundit en la figura dels quatre traductors més importants d'aquest procés fins a la dècada dels vuitanta, Antoni Rubió i Lluch, Joan Sales, Carles Riba i Jaume Berenguer Amenós, i en les obres que van versionar, dues de les quals, *El Crist de nou crucificat* (1959), de Nikos Kazantzakis, i l'obra poètica de Konstandinos Kavafis, van determinar el coneixement general que es té d'aquesta literatura. Les altres dues traduccions, el *Lukís Laras* (1881), de Dimítrios Vikelas, i l'*Alexis Zorbàs* (1965), també de Kazantzakis, sense tenir la mateixa influència que les anteriors, són de gran valor, atès que representen, respectivament, l'arribada de les lletres neohel·lèniques a Catalunya i la confirmació de l'escriptor cretenc com el màxim, i diríem únic, exponent conegut de la prosa grega a casa nostra.

La tasca que Antoni Rubió i Lluch va dur a terme en aquest terreny plantejava, però, algunes incògnites, que hem mirat d'aclarir en el capítol dedicat a la seva obra. L'espai perifèric que ocupà la traducció en el conjunt de la seva activitat intel·lectual, reforçava la idea que no havia necessitat aprofundir en l'estudi del grec modern i ens portava a concloure que en tenia un domini limitat i que havia estat capaç de traduir una obra escrita en aquesta llengua gràcies als coneixements de grec

⁷³⁹ CARNER, Josep. 1998. «De l'art de traduir». Dins: BACARDÍ, Montserrat; FONTCUBERTA, Joan; PARCERISAS, Francesc (eds.). *Cent anys de traducció al català (1891-1990). Antologia*. Vic: Eumo, p. 129.

antic i a l'ajuda de la traducció francesa de Queux de Saint Hilaire. L'aparició, entre el 2006 i el 2014, de l'epistolari grec va suposar un canvi radical de perspectiva. Del contacte epistolar amb els literats grecs va néixer en Rubió l'entusiasme i el compromís moral envers la que considerà la segona pàtria, que el van convertir en el primer traductor, difusor i promotor de la literatura de la Grècia moderna a la península ibèrica.

L'anàlisi d'aquesta correspondència, en especial la mantinguda amb Vikelas, l'autor de la novel·la que versionà, demostra, en primer lloc, que Rubió passà per un procés d'aprenentatge lingüístic intens i difícil, en una època en què gairebé no existien gramàtiques ni diccionaris. Les cartes també revelen que no fou arran de la traducció de l'obra de Vikelas que s'havia iniciat en el coneixement del grec modern, sinó que abans s'hi havia abocat per la necessitat de consultar les obres dels historiadors grecs sobre la presència catalana a Grècia en època medieval. Posteriorment, aquest esforç esdevingué la porta d'accés a una literatura desconeguda fins aleshores i de la qual copsà la importància. El resultat final fou un domini suficient per a poder-la llegir i, fins i tot, escriure (com ho testimonien les cartes adreçades a Vikelas o el famós missatge a Jordi I, el rei de Grècia, el 1897, en suport de la intervenció a l'illa de Creta), un *iter vitae* que amb el pas dels anys li suposà tota mena de reconeixements i distincions per part de les institucions acadèmiques i del mateix govern grec. En el decurs d'aquest estudi, Rubió va descobrir un fet important: la llengua que aprenia no era la llengua barbaritzada per segles de domini estranger que parlava el poble, sinó la *katharévusa*, una variant arcaica creada per un grup d'intel·lectuals, entre els quals la majoria dels corresponents de Rubió, a partir de les característiques lèxiques i morfosintàctiques

del grec antic. Això, a banda de facilitar-li la feina, tingué importants conseqüències en les decisions traductològiques que adoptà en la versió del *Lukís Laras*. La situació lingüística a Grècia i a Catalunya era massa similar perquè Rubió, defensor d'una solució semblant a la *katharévusa* per al català literari, no aplicés aquests criteris en la seva traducció i, a més, els justificqués en un llarg pròleg, que s'avançà uns quants anys a aquesta pràctica que s'inicià amb el tombant de segle. De fet, en la seva versió aplicà el concepte d'*acceptabilitat*: donà prioritat a les convencions i a les normes que condicionaven el sistema literari receptor, els de la Renaixença, però alhora amb una fidelitat al text pròpia d'èpoques més recents. Malgrat l'esforç, queda clar que les solucions lingüístiques que proposà no van tenir èxit, com tampoc el va tenir la llengua *katharévusa* a Grècia, superades ambdues per una estandardització de la llengua que s'apropà més als estàndards populars que als arcaïtzants.

El 1959 apareixia la versió de Joan Sales de la novel·la de Nikos Kazantzakis, *El Crist de nou crucificat*, una obra en què es produeixen un seguit de circumstàncies que la fan especialment interessant dins de la recepció neogrega en llengua catalana. En primer lloc, es tracta de la traducció d'un torsimany sense lligams amb el grec modern ni amb l'antic, feta a partir de versions interposades, que, tanmateix, assolí la difusió més gran que ha aconseguit mai una obra grega moderna a Catalunya i propicià l'aparició, pocs anys després, d'una altra de les novel·les decisives de l'escriptor cretenc, l'*Alexis Zorbàs*. En el capítol que li hem dedicat, ens hem referit a la qualitat del text de Kazantzakis, que s'havia convertit en un autor reconegut arreu i que Sales, atent a les novetats en forma de novel·la que arribaven d'Europa, sobretot de França, va incloure en el selecte catàleg de publicacions del Club Editor. El 1947, l'*Alexis Zorbàs*, cronològicament la primera

de les obres de Kazantzakis, ja havia aparegut en francès. Tanmateix, Sales trià *El Crist* per la forta càrrega cristiana del llibre, un cristianisme nou que reclamava el retorn als Evangelis, a la pobresa de Crist, a la caritat i la solidaritat humanes, que de seguida arrelà en la societat avançada als canvis de l'Església catòlica que propicià el Concili Vaticà II, el 1962, i, alhora, nucli de resistència al regim franquista. Totes aquestes raons expliquen l'extraordinari èxit de la novel·la i la consagració per primer cop d'un autor neogrec en el cànon literari d'obres estrangeres en català. La traducció de Jaume Berenguer Amenós de l'*Alexis Zorbàs*, el 1965, fou la seqüela d'aquell èxit, que, al seu torn, va veure tres reedicions. *El Crist* complia amb tots els requisits que Sales exigia a una novel·la per a ser publicada: era amena, fàcil de llegir, tenia intensitat narrativa, diàlegs molt marcats i hi «passaven» coses. Segons Sales, la traducció s'havia de posar al servei d'aquests elements i reproduir-los a partir d'un registre lingüístic proper a la llengua de la gent, allunyat d'alguns encarcaments del català normatiu. Per tot això, que la traducció fos indirecta, era un fet anecdòtic. Per a Sales la traducció era una activitat que havia d'ocupar una posició secundària en el conjunt de sistemes que integren una cultura lingüística. En aquest sentit s'havia de convertir en un banc de proves a la recerca de noves formes expressives que influïssin en la creació d'un model per a la creació pròpia. Aquesta fou la tasca que Sales va dur a terme al llarg de la vida com a escriptor, editor i traductor, activitats, com hem vist, totes indistingibles. Si tenim en compte els conceptes de reescriptura als quals ens hem referit en aquesta tesi, Sales és el màxim representant de la manipulació —conscient i volguda— que representa qualsevol traducció. No va acabar de reeixir en la imposició d'un model per a la narrativa que es decantava marcadament cap als registres de la llengua parlada. Enmig d'aquests

pols oposats, va aparèixer una tercera via, adoptada pels traductors que es van incorporar al món editorial amb l'esclat de les col·leccions dedicades a la traducció de final dels seixanta, com ara Jaume Berenguer Amenós, Joan Fuster, Albert Jané o Carles Soldevila.

Com en el cas d'Antoni Rubió i Lluch, l'exhumació de la correspondència que Carles Riba mantingué amb la hispanista Iúlia Iatridi ha projectat una nova visió, una nova llum sobre l'atansament i l'interès de Riba per les lletres neogregues. Les cartes revelen que allò que podia semblar un tast en la conspícua tasca de traductor dels grans noms de l'èpica i del teatre de la Grècia eterna, una aproximació anecdòtica i circumstancial per part del gran classicista a la Grècia moderna, fou en realitat l'inici d'un camí de recerca poètica pròpia que el portà, de mica en mica, a interessar-se per la producció literària neogrega del moment. Kavafis, l'autor i l'obra, el poeta reclòs a l'apartament d'Alexandria, evocador d'un passat, d'una història gloriosa i d'uns plaers perduts en el temps i la vellesa, van impactar extraordinàriament Riba, que assimilà una part d'aquests elements en la poesia tardana. Un dels aspectes més interessants de l'epistolari és el descobriment d'un Riba que havia llegit, ni que fos en francès, Kazantzakis (fet que confirma les paraules de Joan Sales: que Riba li féu conèixer la figura i l'obra del cretenc) i altres autors neogrecs contemporanis, en especial, Seferis, amb l'obra del qual sentia una veritable connexió estilística i espiritual. En efecte, com a poeta, Seferis és més a prop de Riba que no pas Kavafis, la qual cosa ens porta a pensar que, si Riba hagués viscut uns quants anys més, segurament s'hauria acarat a l'obra de Seferis i n'hauria esdevingut el gran traductor en català.

L'altre aspecte determinant de la traducció ribiana de Kavafis ha estat la influència que ha exercit, no només en la incorporació de l'alexandrí al cànon d'obres estrangeres, sinó, sobretot, en l'assimilació dins de la pròpia obra, un fet poc corrent en literatures consolidades, però habitual en sistemes literaris en construcció, en què les traduccions juguen un paper estabilitzador, i especialment en el cas de Riba, les traduccions del qual, amb l'*Odissea* al capdavant, han passat a formar del conjunt de l'obra de creació. Aquesta circumstància explica també l'enorme influència que la poesia de Kavafis tingué en les generacions poètiques posteriors. En podem rastrejar la presència en autors com Manuel Forcano, Joan Margarit, Carles Miralles, Susanna Rafart, Francesc Parcerisas, Ponç Pons, Pere Rovira o Llorenç Vidal, per esmentar-ne alguns d'una llista més nombrosa. Les paraules d'Enric Sòria, autor d'un remarcable poema històric, *Dux a Tarraco*, de clara inspiració kavafiana, confirmen que l'alexandrí es difongué gràcies al més il·lustre del poetes catalans:

Per descomptat, quan dic Kavafis parlo del Kavafis de Riba i de l'esforçada i encomiable adaptació que fa Alexis Solà de totes dues. M'agradaria conèixer les versions de Ferraté, que deuen ser molt bones, com tot el seu, però no les trobe. Riba, i també Solà, estan molt per damunt de les versions castellanques, fins i tot de les d'Àlvarez (aquestes tenen un dring forçós, afectat, que frega de vegades la pedanteria -paraula que, al meu entendre, resumeix literalment l'antikavafis-inexistent en les catalanes). [...] Alegries que l'àmbit de la traducció catalana darrerament no prodiga. La traducció de Riba és, senzillament, un miracle. En alguns moments, en torna, per exemple, arriba a dir el mateix amb la mateixa música o molt poc menys.⁷⁴⁰

Després de la mort de Riba, la cursa tàcita que s'establí entre Joan Ferraté i Alexis Eudald Solà per continuar la difusió de Kavafis es decantà a favor de Solà. Les versions de l'un i de l'altre, publicades l'any 1978, van patir sort diversa. La de

⁷⁴⁰ SÒRIA, Enric. 1990. *Mentre parlen. Fragments d'un dietari iniciàtic*. València: Edicions 62. p. 115.

Ferraté, que traduï de bell nou els poemes de l'alexandrí, tot allunyant-se dels criteris ribians, es va veure engolida per l'edició en dos volums de les de Riba juntament amb les de Solà, acompanyades d'un ampli estudi introductori sobre Riba i Kavafis. Aquells dos volums, que generacions de lectors han reconegut pels colors verd (Riba) i groc (Solà), van veure set reedicions fins al 1993 i, indirectament, van condemnar a l'oblit la magnífica obra de Ferraté. Els noms de Riba i de Solà (l'únic neohel·lenista d'aquells anys) i una edició atractiva, acompanyada de l'original grec, van ser els elements de prestigi que van facilitar l'arribada de Kavafis al públic en general.

Amb tot, la influència poètica de Kavafis es produí més enllà de l'interès de Riba. El poeta històric que tant admirava, quedà, en part, al marge de la recepció i en l'imaginari col·lectiu es conformà la imatge del poeta homosexual, a partir de composicions com «Torna», «Recorda cos», «Una nit», «La ciutat» o Monotonia».

En resum, la posició que ocupa la literatura neogrega traduïda dins del polisistema literari català del segle XX és secundària pel que fa al nombre d'obres incorporades, però, alhora, important pel valor intrínsec que tenen i per la influència en la producció pròpia. Els casos de Kazantzakis i Kavafis en són una prova irrefutable.

Cap estudi suposa, però, un final de trajecte. Tampoc, en el cas del nostre treball. En efecte, a mesura que ens endinsàvem en la recepció general de la literatura neogrega i en les obres que més l'han marcada, s'obrien noves línies d'investigació susceptibles de ser explorades, unes de caràcter pràctic, d'altres més teòriques. Tot seguit n'esmentem algunes. Pel que fa Rubió i Lluch, la qualitat de la versió del *Lukís Laras* la fa mereixedora d'una reedició que inclogui un estudi crític

sobre la tasca com a neohel·lenista, acompanyada d'una adaptació del text a la normativa ortogràfica actual. D'altra banda, al llarg de la vida, Rubió va fer tres viatges a Grècia, els anys 1895, 1896 i 1908, del record dels quals han quedat testimonis al *Diplomatari* (1947) i, sobretot, a l'obra del que fou secretari i acompanyant de Rubió en el darrer periple, Ramon d'Alòs Moner, *Impressions d'un viatge a la Grècia* (1911). Una investigació detallada dels tres viatges seria una font d'informació important per a entendre el procés vital que el portà a descobrir la Grècia moderna.

En aquesta mateixa línia, una reedició d'*El Crist* de Sales, amb una profunda revisió del text i una introducció crítica, a la manera de la que va fer Jaume Almirall, el 1995, amb l'*Alexis Zorbàs* traduït per Jaume Berenguer, pot ser de gran utilitat i s'afegiria a la recuperació del fons editorial que el Club Editor ha dut a terme en els darrers anys.

En el camp de la crítica literària, Ferraté, Riba i Solà ens ofereixen encara camins per explorar. Cal redescobrir les versions kavafianes de Ferraté, amb un estudi detallat, a la manera del que hem apuntat en aquesta tesi, del procés de traducció que va dur a terme i que va donar com a resultat la reescriptura més original de Kavafis en català. Així mateix, l'edició conjunta de les versions de Riba i Solà no completava, com generalment es pensa, els 154 poemes canònics de l'alexandrí. N'hi manquen vint-i-dos que, d'acord amb les pròpies paraules, Solà es reservà per a la tesi doctoral que preparava. Aquests poemes no han vist mai la llum, romanen en una incògnita i mereixen una exhumació que aportí nova informació sobre l'atansament crític d'Eudald Solà a l'obra de l'alexandrí.

També s'ha especulat força sobre la influència de Kavafis en l'obra tardana de Riba. A banda de l'article «*El Kavafis de Riba*»,⁷⁴¹ de Carles Miralles, i del més recent de Jordi Julià, «L'empremta de Kavafis a la poesia catalana (1960-1985)»,⁷⁴² no comptem amb cap treball que n'hagi aportat, mitjançant un estudi aprofundit, la constatació empírica. Igualment, la crítica accepta unànimement que la influència del poeta grec en la poesia catalana ha estat tan decisiva com la d'Eliott o Auden, però manca un estudi de conjunt que en mesuri la intensitat.

Són, doncs, línies d'investigació que poden aportar informació nova i valuosa sobre el procés de recepció literària neogrega en català.

⁷⁴¹ MIRALLES, Carles. 2008. *Op. cit.*, p. 185-208.

⁷⁴² JULIÀ, Jordi. 2014. «L'empremta de Kavafis a la poesia catalana (1960-1985)». Dins: *Som per mirar (II). Estudis de literatura i crítica oferts a Carles Miralles*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 179-206.

8. Cronologia de les traduccions

1881-1882

VIKELAS, Dimitrios. «Louki Laras». Introducció, traducció i notes d'Antoni Rubió i Lluch. *Lo Gay Saber*, III-IV (1881-1882). [18 lliuraments quinzenals, del 15 de novembre de 1881 al 15 d'agost de 1882.]

1884

VALAORITIS, Aristotelis. «Katsantonis». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Renaixença*, XIV (1884), p. 126-127. [Reeditat a la *Il·lustració Catalana*, VII (1886), p. 150-151.]

—. «Alegoria». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Renaixença*. XIV (1884), p. 197-199.

1885

VALAORITIS, Aristotelis. «La fugida». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Renaixença*, XV (1885), p. 302-304. [Reeditat a la *Il·lustració Catalana*, VII (1886), p. 371.]

1886

VALAORITIS, Aristotelis. «L'arbre caygut». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Renaixença*, XVI (1886), p. 28-32.

—. «L'aparegut». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Il·lustració Catalana*, VII (1886), p. 99-102.

—. «Astrapóyanos». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Il·lustració Catalana*, VII (1886) p. 150-151.

—. «La fugida». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Il·lustració Catalana*, VII (1886), p. 371.

—. «Katsantonis». Traducció de Francesc Bartrina i d'Aixemús. *La Il·lustració Catalana*, VII (1886), p. 150-151.

1897

SOLOMÓS, Dionisios. «Himne a la llibertat». Traducció d'Antoni Rubió i Lluch. *La Veu de Catalunya* (14-3-1897), p. 90. [Les quatre primeres estrofes.]

VALAORITIS, Aristotelis. «La jove esclava». Traducció de Joaquim Cabot i Rovira. *La Veu de Catalunya* (14-3-1897), p. 90-92.

KAMBOUROGLOU, Mariana. «La Reyna de les Gorgones». Traducció de Joan Vidal i Jumbert. *La Veu de Catalunya* (7-11-1897), p. 370-372.

1959

KAZANTZAKIS, Nikos. *El Crist de nou crucificat*. Traducció de Joan Sales. Barcelona: Club Editor, 1959.

1962

KAVAFIS, Konstantinos. *Poemes de Kavafis*. Traducció de Carles Riba. Il·lustracions de Josep Maria Subirachs. Nota preliminar de Joan Triadú. Barcelona: Teide, 1962.

1965

KAZANTZAKIS, Nikos. *Alexis Zorbàs*. Traducció, pròleg i notes de Jaume Berenguer Amenós. Barcelona: Vergara, 1965.

1970

SEFERIS, Iorgos. «Record I». Traducció i nota Carles Miralles. *Serra d'Or*, 132, (setembre 1970), p. 45.

1972

KAVAFIS, Konstantinos. «Quatre poemes de C.P. Cavafis». Nota i versions de Joan Ferraté. *Serra d'Or*, 156 (setembre 1972), p. 42.

1973

VASSILIKÓS, Vassilis. *Les fotografies*. Traducció de Joan Oliver. Barcelona: Aymà, 1973.

KAVAFIS, Konstantinos. «Una versió catalana de trenta poemes de K. Kavafis». Traducció d'Alexis Eudald Solà. Dins: *In memoriam Carles Riba (1959-1969)*. Barcelona: Ariel 1973, p. 377-389

1974

RITSOS, Iannis. «Grecitat». Traducció d'un poema a cura d'Alexis Eudald Solà. *Serra d'Or*, 178 (abril 1974), p. 34.

1975

KAVAFIS, Konstantinos. *Vuitanta-vuit poemes de Cavafis*. Traducció de Joan Ferraté. Barcelona: Edicions 62, 1975.

—. *Poemes*: Edició bilingüe. Traducció i notes d'Alexis Eudald Solà. Barcelona: Curial, 1975.

1976

KAVAFIS, Konstantinos. *Tretze de l'arxiu de Kavafis i altres coses*. Traducció de Joan Ferraté. Barcelona: Edicions 62, 1976.

1977

KAVAFIS, Konstantinos. *Poemes*. Traducció de Carles Riba. Pròleg d'Alexis Eudald Solà. Barcelona: Curial, 1977. [Reedició: Teide, 1962.]

—. *Poemes II*. Traducció d'Alexis Eudald Solà. Barcelona: Curial, 1977.

SEFERIS, Iorgos. «Sobre una irradiació hivernal». Traducció i nota d'Anna Murià d'un poema de *Tres poemes secrets*. *Faig*, 7 (octubre 1977), p. 3-7.

1978

CAVAFIS, C. P. *Les poesies de K.P. Kavafis*. Traducció de Joan Ferraté. Barcelona: La Gaia Ciència, 1978. [Reeditat a Barcelona: Quaderns Crema, 1987.]

1979

ELITIS, Odisseus. «Edat del glauc record». Traducció d'Alexis Eudald Solà Farrés. *Avui* (19-10-1979), p. 9.

1980

ELITIS, Odisseus. «Odisseus Elitis: presentació d'un poeta. Cinc poemes del llibre *Sol el primer*. Traducció d'Alexis Eudald Solà. *Zona Universitària*, 1 (desembre 1979 – gener 1980), p. 53-55

ELITIS, Odisseus. «De l'Egeu i Hèlena». Traducció de dos poemes d'Alexis Eudald Solà Farrés. *Avui* (30-10-1980), p. 30.

SEFERIS, Iorgos. *Mithistorima*. Traducció de Carles Miralles. Barcelona: Quaderns Crema, 1980.

1984

KAZANTZAKIS, Nikos. *Alexis Zorbàs*. Traducció de Jaume Berenguer Amenós. Barcelona: Laia, 1984.

1987

KAVAFIS, Konstantinos. *Les poesies de K.P. Kavafis*. Traducció de Joan Ferraté.

Barcelona: Quaderns Crema, 1987. [Reedició]

ZEI, Alki. *Un diumenge d'abril*. Traducció d'Empar Espinilla. Il·lustracions de

Sofia Zarambouka. Barcelona: Aliorna, 1987.

1988

ZEI, Alki. *El tigre de la vitrina*. Traducció d'Anna Maria Cassassas. Barcelona:

Empúries, 1988.

KARAIOTAKIS, Kostas. «Poemes». Versió i nota introductòria de Jesús Cabezas

Tanco. *Lagos de Lahos*, 2 (1988), p. 53-63.

DIVERSOS AUTORS. *Set poetes neogrecs. Antologia*. Traducció de Carles

Miralles i Montserrat Camps. Barcelona: Edicions 62, 1988. [Poemes de A.

Kalvos, A. Solomós, K. Palamàs, K. Kavafis, A. Sikelianós, I. Seferis i O.

Elitis]

1990

KAZANTZAKIS, Nikos. *Simposi*. Traducció, pròleg i notes d'Alexis Eudald Solà.

Barcelona: La Llar del Llibre, 1990.

ZEI, Alki. *La guerra de Petros*. Traducció d'Anna Maria Casassas. Barcelona:

Empúries, 1990.

1992

ELYTIS, Odisseus. *To «Axion Estí»*. Traducció, notícia preliminar i notes de Rubén

Josep Montañes Gómez. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim, 1992.

RITSOS, Iannis. *Grecitat*. Versió i notes de Jesús Cabezas Tanco i Rubén Montañes

Gómez. València: La forest d'Arana, 1992.

TAKHTSÍS, Kostas. *Les tornes*. Traducció i notes de Rubén Montañés. València: Eliseu Climent, 1992.

GATSOS, Nikos. «*Amorghòs*». Traducció i notes de Joan Manuel Ballesta. *Els Marges*, 46 (1992) p. 65-72.

1993

SEFERIS, Iorgos. *Tres poemes secrets*. Versió, pròleg i notes de Jesús Cabezas Tanco i Rubén Montañés. València: Edicions de la Guerra, 1993.

1994

SEFERIS, Iorgos. «Apunts sobre un estiu». Versió de Joan Manuel Ballesta. *Els Marges*, 49 (març 1994), p. 49-61.

ALEXAKIS, Vassilis. *Abans*. Traducció de l'original en francès d'Helena Cots. Barcelona: La Campana, 1994. [Traducció de l'original d'ALEXAKIS, Vassilis. *Avant*. París: Editions du Seuil, 1989.]

1995

KAZANTZAKIS, Nikos. *Alexis Zorbàs*. Traducció de Jaume Berenguer Amenós. Barcelona: Edicions 62, 1995.

PATRIKIOS, Titos. «Poemes». Traducció d'Alexis Eudald Solà. Dins: *XI Festival Internacional de Poesia*. Barcelona, 1995. p. 109-117

SAKHTURIS, Miltos. «El soldat poeta». Nota biogràfica i versió de Jesús Cabezas Tanco. Dins: *Contra la guerra*. València: La Forest d'Arana, 1995

GATSOS, Nikos. *Amorghòs i altres poemes*. Traducció, introducció i notes de Joan Manuel Ballesta. Pròleg de Ramon Panyella. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1995.

1996

KAVAFIS, Konstantinos. *Poemes canònics*. Traducció d'Antoni Avellà i Bartomeu Garcés. Palma: Lleonard Muntaner, 1996.

KARAIOTAKIS, Kostas. *El dolor de l'home i de les coses*. Traducció, pròleg i notes de Jesús Cabezas Tanco. València: Alfons el Magnànim, 1996.

1998

KAVAFIS, Konstantinos. *Poemes ocults, renegats i incomplets*. Traducció del grec d'Antoni Avellà i de Bartomeu Garcés. Palma: Lleonard Muntaner, 1998.

ROÏDIS, Emmanuil. *La papessa Joana*. Traducció d'Antoni Góngora. Barcelona: La Magrana, 1998.

TAKHTSÍS, Kostas. *Terceres núpcies*. Traducció de César Montoliu. Barcelona: Proa, 1998.

1999

PREVELAKIS, Pantelís. *Crònica d'una ciutat*. Traducció d'Eusebi Ayensa. Pròleg de Maria Àngels Anglada. Barcelona: Empúries, 1999.

ANÒNIM. *Balades gregues*. Traducció d'Eusebi Ayensa. Lleida: Pagès, 1999.

2000

ZOGRAFOU, Lili. *L'amor va arribar un dia tard*. Traducció de Joaquim Gestí i Montserrat Franquesa. Lleida: Pagès, 2000.

MIKHALIS Pierís. «Poemes». Traducció d'Alexis Eudald Solà. *XVI Festival Internacional de Poesia*. Barcelona, 2000. p. 87-99.

DOXIADIS, Apostolos. *L'oncle Petros i la conjectura de Goldbach*. Traducció de l'anglès de Jordi Vidal. Barcelona: Edicions B, 2000.

2001

PSARAFTI, Litsa. *El somriure d'Hècate*. Traducció de Joaquim Gestí i Montserrat Franquesa. Barcelona: Cruïlla, 2001.

2002

ROÏDIS, Immanuil. *Un marit de Siros; contes*. Traducció d'Antoni Góngora. Lleida: Pagès, 2002.

SOLOMOU, Vasa. *La carta*. Traducció de Montserrat Gallart. Lleida: Pagès, 2002.

2003

IANNAKOPULU, Dora. *L'emprova del vestit de núvia*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Edicions de 1984, 2003.

2004

SKIADARESI, Maria. *Temps groc i altres relats*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2004.

TRIANAFILU, Soti. *La fàbrica dels llapis*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Edicions de 1984, 2004.

SOLOMU, Xanthaki, Basa. *El casament*. Traducció de Montserrat Gallart. Barcelona: Edicions de 1984, 2004.

RITSOS, Iannis. *Testimoniatges*. Traducció de Jesús Cabezas i Isidre Martínez. València: Edicions 96, 2004.

2005

VALTINÓS, Tanassis. *La retirada dels nou i Blau fosc, quasi negre*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2005.

STAIKOS, Andreas. *Receptes perilloses*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2005.

LAINÀ, Maria. *Amb pomes escampades*. Diversos traductors. Vic: L'Emboscall, 2005.

PIERIDIS, Iorgos F. *Histories de Xipre*. Traducció d'Eusebi Ayensa. Lleida: Pagès, 2005.

VLAVIANÓS, Kharis. *Amb pomes escampades*. Diversos traductors. Vic: L'Emboscall, 2005.

RITSOS, Iannis. *Tard, molt tard, de nit entrada*. Traducció de Joan Casas. Vic: Eumo, 2005.

SOLOMU, Xanthaki, Basa. *Europa i altres mites*. Traducció de Montserrat Gallart. Girona: Llibres del Segle, 2005.

2006

DIMULÀ, Kiki. «Poemes». Traducció de Quim Gestí i Kleri Skandami. *Dins: 21è Festival de Poesia de Barcelona*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2006.

VIZIINÓS, Geòrgios. *Contes*. Diversos traductors. Barcelona: Edicions de 1984, 2006.

FILIPPOS, Filippu. *Els darrers dies de Konstandinos Kavafis*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2006

2007

MÀRKARIS, Petros. *L'accionista principal*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2007.

RITSOS, Iannis. *Tres poemes dramàtics*. Traducció de Joan Casas. Berga: Edicions l'Albí, 2007. [*Ismene, Crisòtemis, Helena.*]

2008

MÀRKARIS, Petros. *Mort a Istanbul*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2008.

KAZANTZAKIS, Nikos. *Ascesi. Ascesi*. Traducció de Montserrat Camps, Barcelona: Adesiara, 2008.

KAVAFIS, Konstandinos. *Una simfonia inacabada*. Traducció d'Alexis Eudald Solà. Barcelona: Viena, 2008.

2009

PAPADIAMANDIS, Alexandros. *L'assassina*. Traducció d'Antoni Góngora. Palma de Mallorca: El Tall, 2009

ZEI, Alki. *La Konstantina i les teranyines*. Traducció de Francesc Passani. Barcelona: Editorial Cruïlla, 2009.

IORDANIDU, Maria. *Loxandra*. Traducció de Rubén Montañés. Castelló: Universitat Jaume I, 2009.

KOKANZIS, Nikos. *Gioconda*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Lleida: Pagès, 2009.

2011

MÀRKARIS, Petros. *Amb l'aigua al coll*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2011.

KAVAFIS, Konstandinos. *Esborranyes i poemes inacabats*. Pròleg, traducció i notes d'Eusebi Ayensa i Prat. Vic: Eumo, 2011.

2012

MÀRKARIS, Petros. *Suïcidi perfecte*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2012.

—. *Pa, educació i llibertat*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2012.

2013

ALEXAKIS, Vassilis. *Talgo*. Traducció de Montserrat Navarro. Barcelona: Alrevés, 2013.

KAVVADIAS, Nikos. *Li i altres relats*. Traducció de Jaume Almirall. Barcelona: Club Editor, 2013.

MIKHALOPULU, Amanda. *M'agradaria*. Traducció de Mercè Guitart. Barcelona: Raig Verd, 2013.

MÀRKARIS, Petros. *Liquidació final*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2013.

2014

RITSOS, Iannis. *Els Atrides: Sota l'ombra de la muntanya/Orestes/Agamèmnon*. Traducció de Joan Casas. Barcelona: Adesiara, 2014.

DELTA, Pinelopi. *En Polissó*. Traducció d'Antoni Góngora. Palma de Mallorca: Garbuix, 2014.

2015

MÀRKARIS, Petros. *Fins aquí hem arribat*. Traducció de Montserrat Franquesa i Joaquim Gestí. Barcelona: Tusquets, 2015.

9. Bibliografia

- ABELLÁN, Manuel L. 1980. *Censura y creación literaria en España (1939-1976)*.
Barcelona: Península.
- 1989. «Apunts sobre la censura literària a Catalunya». *Revista de Catalunya*, 27,
p. 123-132.
- ACOSTA, Luís. 1989. *El lector y la obra. Teoría de la recepción literaria*. Madrid:
Gredos.
- ALVARADO, Harold. 1988. «Kavafis» Dins: KAVAFIS, Konstandinos, *Poemas*.
Traducció directa del grec d'Harold Alvarado i Rena Frantzis. Bogotà:
Tiempo Presente.
- ALBERICH, Joan; ROS, Montserrat. 1993. *La transcripció dels noms propis grecs i
llatins al català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ALEXOU, Margaret. 1982. «Diglossia in Greece». Dins: HASS, William. (ed).
Standard languages, spoken and written. Manchester: Manchester University
Press, p. 165-192.
- ALSINA, Josep. 1968. «Aproximación bibliográfica a la literatura griega moderna».
Estudios Clásicos, 53-55, p. 169-184.
- ALSINA, Josep; MIRALLES, Carles. 1965. «Bosquejo histórico de la literatura
griega moderna». *Estudios Clásicos*, 9, p. 411-437.
- 1980. «La lírica griega contemporánea. De Palamás a Elitis». *Revista de
Occidente*, 1, p. 147-162.
- ALSINA, Josep; MIRALLES, Carles. 1996. *La Literatura griega medieval y
moderna*. Barcelona: Credsà, 1996.

- ANDRIOTIS, Nikólaos. 2007. *Història de la llengua grega. Quatre estudis*.
Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- ANGUERA, Pere. 1992. «La Renaixença a Reus». *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Barcelona: Curial, vol 1, p. 281-296.
- 1997. *El català al segle XIX*. Barcelona: Empúries;
- 1998. *El català al segle XIX: de llengua del poble a llengua nacional*. Barcelona: Ateneu Barcelonès.
- ARBONÈS, Jordi. 1995. «La censura sobre les traduccions a l'època franquista». *Revista de Catalunya*, 97, p. 87-96.
- ARITZETA, M. 1988. «Joan Sales, l'home al servei del País». Dins: *Miscel·lània Badia i Margarit*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 161-179.
- ARNAU, Carme. 1984. «*Incerta glòria* de Joan Sales, una novel·la apassionada». *Serra d'Or*, 295, p. 31-32.
- 2003. *Compromís i escriptura. Lectura d'Incerta glòria, de Joan Sales*. Barcelona: Cruïlla.
- AUDEN, W. H, 1961. «Introduction by W. H. Auden», Dins: *The Complete Poems of Cavafy. Translated by Rae Dalven. With an Introduction by W. H. Auden*, Nueva York, Brace & World.
- 1968. «Introduction». Dins: *The Complete Poems of C. P. Cavafy*. Translated by Rae Dalven. Chatto & Windus.
- AYENSA, Eusebi. «Baladas griegas: nuevas perspectivas de estudio». *Erytheia*, 18 (1997), p. 151-185.
- 1997. «El record dels catalans en el folklore grec». *L'Avenç*, 213, p. 56-58.

- 1997. «Glosat i tsàtisma: una aproximació al fenomen del combat poètic a Xipre i a les Balears». *Randa*, 40, p. 81-94.
- 1994. «Relacions culturals catalano-gregues: El cas de La dama d'Aragó» Dins: *Actes de les II Jornades de Cultura Popular a les Balears*. Menorca: Consell Insular de Mallorca, p. 63-72.
- 1996. «Un record dels catalans al peu de les Termòpiles». Dins: *Actes del XII Simposi d'Estudis Clàssics. Homenatge a Miquel Dolç*, Palma de Mallorca: Societat Espanyola d'Estudis Clàssics. p. 553-558.
- 1995. «Στα χγάρια του Antoni Rubió i Lluch». *Υπάθη*, 33, p. 55-59.
- 2000. *Baladas griegas, estudio formal, temático y comparativo*. Madrid: CSIC.
- BACARDÍ, Montserrat. 1993. «Carles Riba. Un home apassionat». *Serra d'Or*, 406, p. 35-38.
- BACARDÍ, Montserrat i MENGUAL, Carles. 1996. «Avel·lí Artís-Gener i els *Quaderns de l'Exili*». *Tísner. Miscel·lània d'homenatge*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 159-171.
- BACARDÍ, Montserrat. 1998. «Joan Sales i els criteris de traducció». *Quaderns. Revista de Traducció*, 1, p. 27-38.
- BACARDÍ, Montserrat; FONTCUBERTA, J; PARCERISAS, F. (eds.). 1998. *Cent anys de traducció al català (1891-1990)*. Vic: Eumo.
- BACARDÍ, Montserrat. 2004. «En Sales proposa i en Coromines disposa». *Serra d'Or*, 538 (octubre) p. 73-74.
- 2008. «Amic i editor. Les cartes de Joan Sales a Ramon Folch i Camarassa». *Lluc: Revista de cultura i d'idees*, 864, p. 31-36.

- BACARDÍ, Montserrat; Godayol, Pilar (dir.). 2011. *Diccionari de la traducció catalana*. Vic: Eumo.
- BACARDÍ, Montserrat. 2012. *La traducció catalana sota el franquisme*. Lleida: Punctum & Trilcat.
- BADIA I MARGARIT, Antoni M. 1964. *Llengua i cultura als Països Catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- BALASCH, Manuel. 1984. *Carles Riba, hel·lenista i humanista*. Barcelona: Barcino.
- 1987. *Carles Riba. La vessant alemanya del seu pensament i de la seva obra*. Barcelona: Edicions del Mall.
- 1991. *Carles Riba, poeta i humanista cristià*. Barcelona: Claret.
- BALCELLS, Albert. 2001. *Antoni Rubió i Lluch, historiador i primer president de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BARJAU, Eustaqui. 1986. «Carles Riba, traductor de Rilke». Dins: *Actes del Simposi Carles Riba*. A cura de Jaume Medina i d'Enric Sullà. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986, p. 73-83.
- 1982. «Carles Riba, traductor de Hölderlin». Dins: *Primer Simposio Internacional sobre el Traductor y la Traducción*. Madrid: APETI, p. 123-139.
- BARTHES, Roland. 1964. *Ensayos críticos*. Barcelona: Seix Barral.
- BASCH, Sophie. 1995. *Le Mirage grec. La Grèce devant l'opinion française 1846-1946*. París-Atenes: Hatier-Kauffmann, 1995.

- BASSETS, Lluís. 1974. «Clementina Arderiu, amb 85 anys, parla de la literatura catalana d'avui». *Tele-Exprés* (8 setembre), p. 15.
- BASSNETT, Susan; Lefevere, André. 1990. *Translation, History and Culture*. Londres: Pinter, 1990.
- BASSNETT, Susan. 1991. *Translation Studies*. Londres: Routledge.
- 1998. *Constructing Cultures: Essays on literary translation*. Clevedon: Filadèlfia, Multilingual Matters.
- BASSNETT, Susan; Bush, Peter (eds.). 2006. *The Translator as Writer*. Londres & Nova York: Continuum.
- BENGUEREL, Xavier; OLIVER, Joan. *Epistolari*. 1999. A cura de Lluís Busquets i Grabulosa. Barcelona: Proa.
- BENJAMIN, Walter. 1994. «La tarea del traductor». Dins: VEGA, Miguel Ángel (ed.). *Textos clásicos de teoría de la traducción*. Madrid: Cátedra, p. 285-296.
- BERENGUER AMENÓS, Jaume. *Gramática griega*. Barcelona: Bosch, 1942.
- BERMAN, Antoine. 1984. *L'épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. París: Gallimard.
- 1995. *Pour une critique des traductions: John Donne*. París: Gallimard.
- BERNAL, Josep Maria. 1993. «La qüestió de la llengua a Grècia i a Catalunya: possibles paral·lelismes». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 44, p. 401-426.
- BERTRANA, Aurora. 1975. *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya*. Pòrtic: Barcelona.

- BOIXAREU, Mercè. 1978. *El Jo poètic de Carles Riba i Paul Valéry*. Barcelona: Edicions 62.
- BOSCH, Maria del Carmen. 2000. «*El Guepard*, traducció de Villalonga o en nom de Villalonga?». *Randa*, 44, p. 99-111.
- BOWERSOCK, G. W. 1983. «Cavafy and Apollonios». *Grand Street*, 8, 3.
- BOWRA, C. M. 1967. «Constantine Cavafis and the Greek past». Dins: *The creative experiment*. Londres: Macmillan, 1967, p. 29-60.
- Breve historia de Grecia*. 1969. Madrid: Austral/Espasa Calpe.
- BYRON, M. *Greek poetry translations*. Atenes: Efstathiadis and Sons, 1981.
- CABOT I ROVIRA, Joan. 1898. *De fora casa: narracions de viatge*. Barcelona: Estampa La Catalana.
- CABRÉ, Míriam. 2001. «Poe, Baudelaire, Riba», *Quaderns. Revista de traducció*, 6, p. 119-131.
- CALDERER, Lluís. 1983. «Kavafis a Catalunya». *Faig*, 21, p. 27-38.
- CALDERS, Pere. 1981. «El cos i l'esperit». *El Món* (25 novembre), p. 5.
- CAMBÓ, Francesc. 1924. *Visions d'Orient*. Barcelona: Editorial Catalana.
- CANAL I ARTIGAS, Jordi; MARTÍN ESCRIBÀ, Àlex. 2011. *La Cua de Palla: retrat en groc i negre*. Barcelona: Alrevés.
- CANIBELL, Eudald. 1890. «La rutina del català escrit». *L'Avenç* (31 gener), p. 156-69.
- CANOSA, Francesc. 2013. *Joan Sales, l'home incòmode, la veritat que fa nosa*. Barcelona: Daltabaix.
- 2004. «Qui va matar Joan Sales?». *Avui* (29 abril), p. 22.

- 2009. «Atrapats entre *Incerta glòria* i *Cartes a Màrius Torres*. Realitat i ficció d'una altra Guerra Civil». *Trípodos*, 25, p. 121-129.
- 2012. *Entre el sabre i la bomba. Memòries d'Unió Democràtica de Catalunya (1931- 1979)*, Barcelona: A Contra Vent.
- CANYADA, Xavier. «Sobre l'ocupació nazi d'Atenes: Alki Zei. *La guerra de Petros*. *Avui* (29-6-1991), p. 10.
- CASACUBERTA, Margarida. 1989. «*Quaderns de l'Exili*. Mèxic, 1943-1947. Una revista d'agitació nacional». *Els Marges*, 40 (setembre), p. 87-105.
- CASALS, Montserrat. 1991. *Mercè Rodoreda. Contra la vida, la literatura*. Barcelona: Edicions 62.
- 2008. (ed.). *Cartes completes Joan Sales i Mercè Rodoreda 1960-1983*. Barcelona: Club Editor.
- 2012. «La rigorosa glòria de Joan Sales». *La Vanguardia* (18 abril).
- CASAS CARBÓ, Joaquim. 1892. «Estudis sobre la llengua catalana: la llengua parlada i la llengua escrita». *L'Avenç*, 2a ep. III, 4 (31 maig) p. 145-8.
- CASTELLANOS, Joan; GESTÍ, Joaquim. 2002. «Tragedia e historiografia en Lilí Zografu y Lisa Psarafi». Dins: *Actas del II Congreso de Neohelenistas de Iberoamérica*. La Laguna: Universidad de la Laguna, p. 202-220.
- CASTELLET, J. M. 1987. «Memòries poc formals d'un director literari». Dins: *Edicions 62. Vint-i-cinc anys (1962-1987)*. Barcelona: Edicions 62, p. 23-105.
- CASTILLO DIDIER, Miguel. 1981. *Poetas griegos del siglo xx*. Caracas: Monte Ávila.

- CAVAFIS, Constantinos. 1964. *Veinticinco poemas*. Versión de Elena Vidal y José Ángel Valente. Málaga: Caffarena y León.
- CISQUELLA, Georgina; Erviti, José Luis; Sorolla, José A. 2002. *La represión cultural en el franquismo. Diez años de censura de libros durante la Ley de Prensa (1966-1976)*. Barcelona: Anagrama.
- CLOGG, Richard. 1984. *Σύντομη Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- 1985. «Sense of the past in Pre-Independence Greece». Dins SUSSEX, R. i EADE, J. C. (ed.) *Culture and Nationalism in nineteenth-century Eastern Europe*. Columbus: Slavica Publishers, p. 7-30.
- COLL-VINENT, Sílvia; EISNER, Cornèlia; GALLÉN, Enric (eds.). 2011. *La traducció i el món editorial de postguerra*. Lleida: Punctum & Trilcat.
- CORNELLÀ-DETRELL, Jordi. 2010. «Traducció i censura en la represa cultural dels anys 1960». *L'Avenç*, 359, p. 44-51.
- COULMAS, Florian. 1985. *Sprache und Staat. Studien zu Sprachplanung und Sprachpolitik*. Berlín: Walter de Gruyter.
- DALMASES, A. 1980. *L'obra poètica de Pere Quart*. Sabadell: Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències, 1980.
- D'ALÒS MONER, Ramon. 1911. *Impressions d'un viatge a la Grècia*. Barcelona: L'Avenç.
- De Joan Oliver a Pere Quart*. 1969. Barcelona: Edicions 62.
- DELLUC, Louis. *El garell*. 1965. Traducció de Joan Sales. Barcelona: Club Editor.
- DOSTOIEVSKI, Fidor. *Els germans Karamàzov*. 1961. Traducció de Joan Sales. Barcelona: Club Editor, 1961.

- DRULIA, Lukia. 1974. *Philhellénisme: ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque, 1821-1833: répertoire bibliographique*. Atenes: Centre de Recherches Néo-helléniques de la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique.
- DURAN I TORT, Carola. 1998. *Index de «La Renaixença»*. Barcelona: Barcino.
- DURAN I TORT, Carola. 2001. *«La Renaixença», primera empresa editorial catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Edicions 62. Mil llibres en català (1962-1979)*. 1979. Barcelona: Edicions 62.
- Edicions 62. Vint-i-cinc anys (1962-1987)*. 1987. Barcelona: Edicions 62.
- EAUDE, Michael. 2014. «Beyond Hemingway. *Uncertain Glory* by Joan Sales». *Literary Review*, 425.
- ECO, Umberto. 2008. *Decir casi lo mismo: la traducción como experiencia*. Barcelona: Lumen.
- EVEN-ZOHAR, Itamar. 1978. «The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem». Dins: *Literature and Translation. New perspectives in Literary Studies*. Lovaina: J. S. Holmes, p. 45-51
- 1990. «Translation and Transfer». *Poetics Today*, 11, Duke University Press, p. 73-78.
- 1990. «Polysystem Theory». *Poetics Today*, 11, Duke University Press, p. 287-310.
- FERGUSON, Charles A. 1959. «Diglossia.» *Word*, 15, p. 325-340
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Vicente. 1996. «Traducir a Cavafis: sobre el concepto de equivalencia en la traducción literaria». *Erytheia*, 17, p. 287-311.

- 1996. «Constandinos Cavafis, alejandrino, (1863-1933 d, C.)» *Litoral*, 221-222, p. 7-19.
- 2001. *La ciudad de las ideas*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 19-169.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Vicente; GESTÍ, Joaquim. 2013. *Malaga Cavafis Barcelona. Antologia de les primeres traduccions catalanes i castellanes*. Màlaga: Fundació Málaga.
- FERRAN DE POL, Lluís. 1984. «Naixença, vida i mort dels *Quaderns de l'Exili*». *Serra d'Or*, 298-299 (juliol-agost), p. 23-27.
- FERRATÉ, Joan. 1955. *Carles Riba, avui*. Barcelona: Alpha.
- 1957. *Teoria del poema*. Barcelona: Seix Barral.
- 1967. *Líricos griegos arcaicos*. Barcelona: Seix Barral.
- 1968. *Dinámica de la poesia*. Barcelona: Seix Barral.
- 1970. *Les taules de Marduk*. Barcelona: Proa.
- 1987. *Catàleg general: 1952-1981*. Barcelona: Quaderns Crema.
- 1993. *Papers sobre Carles Riba*. Barcelona: Quaderns Crema
- 1991. *Cinquanta poesies de Du Fu*. Barcelona: Quaderns Crema, 1991.
- 1993. *Papers sobre Carles Riba* . Barcelona: Quaderns Crema.
- 1994. *Jaime Gil de Biedma. Cartas y artículos*, Barcelona: Sirmio-Quaderns Crema, 29-35.
- FERRATER, Gabriel. 1962. «Els poemes de Kavafis». *Serra d'Or*, 11, p. 1.
- 1971. «Prefaci». Dins: Carles Riba. *Versions de Hölderlin*. Barcelona: Edicions 62, p. 5-15.
- 1983. *La poesia de Carles Riba*. A cura de Joan Ferraté. Barcelona: Edicions 62 .

- FERRER, Antoni. 1992. «La glòria d'Elytis». *Saó*, 152, p. 66.
- FERRER, Josep; PUJADES, Joan (ed.). 2004. *Epistolari Joan Coromines & Joan Sales*. Barcelona: Fundació Pere Coromines.
- FIGUERAS, Josep Maria. 1981. «*La Renaixença*», *diari de Catalunya (1881-1905)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- FIGUERAS, Josep Maria. 1989. *La premsa catalana*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- FLAUBERT, Gustave. 1962. *Madame Bovary. Salambó*. Traducció de Joan Sales. Barcelona: Vergara.
- FOLCH, Núria. 1986. «Joan Sales i els *Quaderns de l'Exili*». *Serra d'Or*, 317, p. 43-44.
- 1984. «Joan Sales, mal conegut». *Serra d'Or*, 295, p. 25-29.
- 1992. «Introducció». Dins: SALES, Joan. *Contes d'ahir i d'avui*. Barcelona: Club Editor Jove, p. 8.
- FOSTER, E. M. 1923. «The poetry of C. P. Cavafy». Dins: *Pharos and Pharillon*, Londres: Hogarth Press. p. 91-98.
- 1951. «The Complete Poems of C. P. Cavafy». Dins: *Two Cheers for Democracy*. Londres: Edward Arnold, 1972.
- FRIAR, Keemon. 1982. *Modern greek poetry*. Atenes: Efstathiadis Group.
- FRIESE, Birgit. 1985. *Carles Riba als Übersetzer aus dem Deutschen*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- FUSTER, Joan. 1963. «Carles Riba: Poemes de Kavafis». *Poemes*, 2, p. 13-14.
- «Pròleg del traductor». Dins: Fallkberget, Johan. 1965. *La quarta vigília*. Barcelona: Club Editor, p. 15-20.

- GABANCHO, Patrícia. 2012. «Joan Sales a través de les cartes dels amics». *Ara. Ara llegim* (1 febrer). p. 32-33
- GALLEGO ROCA, Miguel. 1994. *Traducción y literatura: los estudios literarios ante las obras traducidas*. Madrid: Júcar;
- 1996. *Poesía importada: traducción poética y renovación literaria en España. 1909-1936*. Almería: Universidad de Almería.
- GALLÉN, Enric; LLANAS, Manuel; ORTÍN, Marcel; PINYOL, Ramon; QUER, Pere. 2000. *L'art de traduir. Reflexions sobre la traducció al llarg de la història*. Vic: Eumo.
- GARCÍA GUTIÉRREZ, Antonio. 1864. *La venganza catalana*. Madrid: José Rodríguez.
- GARCIA RAFFI, Josep-Vicent. 1998. «Les revistes catalanoamericanes de l'exili: *Full Català* i *Quaderns de l'Exili*». Dins: *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 184-244.
- 2012. «Joan Sales: Obra i recepció crítica». *Estudis Romànics*, 34, p. 431-459.
- GARCÍA YEBRA, Valentín. 1983. *En torno a la traducción. Teoría. Crítica. Historia*. Madrid: Gredos.
- 1982. *Teoría y práctica de la traducción*. Prólogo de Dámaso Alonso. Madrid: Gredos.
- 1985. *Traducción y enriquecimiento de la lengua del traductor*. Madrid: RAE.
- 1994. *Traducción: historia y teoría*. Madrid: Gredos.
- GESTÍ, Joaquim. 2004. «Traduccions catalanes de literatura neogrega (1881-2003)». *Quaderns. Revista de Traducció* 11, p. 159-174.

- 2011. «Joan Sales i la traducció d'El Crist de nou crucificat, de Nikos Kazantzakis». *Quaderns. Revista de Traducció* 18, p. 51-67.
- GIL DE BIEDMA, Jaime. 1993. *Retrato del artista en 1956*. Barcelona: RBA.
- GIMFERRER, Pere. 1964. «Cavafis entre nosotros». *Insula*, 214, p. 3.
- GORDON, Thomas. 2012. *History of the Greek Revolution*. Cambridge: Cambridge Library Collection.
- GRODENT, Michel. 1989. *Le bandit, le prophète et le mécréant. La poésie et la chanson dans l'histoire de la Grèce moderne*. Atenes: Hatier.
- GRAMSCI, Antonio. 1970. «Literatos y bohème artística» [*Cuadernos, 1929-1931*], Dins: *Antología*. Selecció, traducció i notes de Manuel Sacristán, 3a ed. Mèxic: Siglo Veintiuno.
- GUARDIOLA, Carles Jordi. 1984. «Carles Riba: Les cartes del viatge a Grècia». *Reduccions*, 23-24, p. 50-79.
- 1995. «Tres aspectes de l'epistolari de Carles Riba». *Actes del II Simposi Carles Riba*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 65-72.
- GUILLAMON, Julià. 2011. *Continuar el combat. L'aventura de Club Editor (1955-2011)*. Barcelona: Club Editor.
- HATIM, B.; MASON I. 1990. *Discourse and Translator*. Londres: Longman.
- 1995. *Teoría de la traducción. Una aproximación al discurso*. Barcelona: Ariel.
- HERMANS, T [ed.]. 1978. *Translation in Systems. Descriptive and Systemic Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome.
- 1985. *The Manipulation of Literature. Studies in Literature Translation*. Londres: Croom Helm.

- HOLMES, James; LAMBERT, Jose; VAN DEN BROEK, Raymond (eds.).
1978. *Literature and Translation: New Perspective in Literary Studies with a Basic Bibliography of Books on Translation Studies*. Lovaina: ACCO.
- Homenatge a Antoni Rubió i Lluch: Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*. 1936. Barcelona: Casa de la Caritat [3. vol].
- Homenatge a Carles Riba en complir seixanta anys*. 1954. Barcelona: Josep Janés.
- Homenatge a Joaquim Cabot i Rovira*. 1930. Barcelona: Orfeó Català.
- HURTADO, Amparo. 1990. *La notion de fidélité en traduction*. París: Didier Érudition.
- 2001. *Traducción y Traductologia*. Madrid: Cátedra.
- HUTCHEON, Linda. 2006. *A Theory of Adaptation*. Nova York & Londres: Routledge.
- IATRIDRI, Iulia. 1959. «Carles Riba i Kavafis», *Nova Hestia*, 769, p. 951-952.
- IBARZ, Mercè. 1982. «La reedició dels *Quaderns de l'Exili*, record d'una revista de combat». *Avui* (22 maig).
- 1984. «El pensament fermat de Joan Sales». *L'Avenç*, 67. p. 12-17.
- IVANOVICI, Vicente. 1993. «Traducibilidad y texto poético. A propósito de un texto de Cavafis». *Gaceta de la Traducción*, 1, p. 5-20.
- IZQUIERDO, Oriol. 2001. «Memòria d'Alexis». *Avui* (1 març), p. 9.
- JAKOBSON, Roman. 1959. «On linguistic aspects of translation». Dins: BROWER, R. A. (ed.) *On Translation*. Cambridge: Harvard University Press, 232-2

- JULIÀ, Jordi. 2014. «L'empremta de Kavafis a la poesia catalana (1960-1985)».
 Dins: *Som per mirar (II). Estudis de literatura i crítica oferts a Carles Miralles*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 179-206.
- ΚΑΒΑΦΗΣ, Κ. Π. 1952. *Ποιήματα*. Αθήνα: Ίκαρος, 1952.
 — 1994. *Άτελη Ποιήματα 1918-1932*. Αθήνα: Ίκαρος.
 — 1993. *Κρυμμένα Ποιήματα 1877-1923*. Αθήνα: Ίκαρος.
 — 1983 *Τα αποκηρυγμένα. Ποιήματα και Μετάφρασεις 1886-1898*. Αθήνα: Ίκαρος.
- KAZANTZAKIS, Nikos. *Viatjant per Espanya*. Atenes: Dimitrakos, 1938.
 — 1946. «Pròleg». Dins: ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Ν.. *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*. Αθήνα: Δημητράκος, p. 2
 — 1984. *Tres-centes cartes de Kazantzakis a Prevelakis*. Atenes: Eleni Kazantzaki.
- KELLY, L. 1979. *The True Interpreter: A History of Translation Theory and Practice in the West*. Oxford: Basil Blackwell.
- KHARITÒNOVA, Natàlia. 2004. «Andreu Nin, traductor del rus. Algunes qüestions». *Els marges*, 74, Barcelona, p. 53-7
- KOHLER, D. 1985. *La littérature grecque moderne*. París: PUF.
- KORFIS, T. 1978. *Ματιές στη λογοτεχνία του μεσοπολέμου*. Αθήνα: Δοκίμια.
- LANDSMAN, David. 1981. «National languages and diglossia». *Mandatoforos*, p. 28, 29-33.
- LAVAGNINI, Bruno. 1969. *La letteratura neoellenica*. Milà: Sansoni.
- LEFEVERE, André. *Translating Poetry. Seven Strategies and a Blueprint*. Amsterdam: James S. Holmes, 1975.

- 1992. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. Londres: Routledge.
- 1997. *Traducción, reescritura y la manipulación del canon literario*. Salamanca: Ediciones Colegio de España.
- 1992. *Translating Literature. Practice and Theory in a Comparative Literature Context*. Nova York: MLA.
- LIDDELL, Robert. 1979. *Kavafis. Una biografia crítica*. Madrid: Ultramar.
- LLANAS, Manuel. 2006. *L'edició a Catalunya: el segle xx (1939-1975)*. Barcelona: Gremi d'Editors de Catalunya.
- LLORCA, Vicens. 1994. «Qüestió de llum». *El Temps*, 512, p. 82-83.
- LLORENS, Jordi. 1988. *Catalanisme i moviments nacionalistes contemporanis (1885-1901). Missatges a Irlanda, Creta i Finlàndia*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- 1994. «L'intel·lectual i la política catalanista en el darrer terç del segle XIX». *Revista de Catalunya*, 91, p. 32-41.
- LÓPEZ, Antonio. 1988. «Las lecturas dinámicas y poéticas de Juan Ferraté». *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 3, p. 75-90.
- LUSTIG, Wolf. 1995. «Viatges a Ítaca. Aproximacions catalanes a la Grècia moderna». *Miscel·lània Germà Colón 4*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 229-250.
- MALANOS, Timos. 1957. *Records d'un alexandrí*. Atenes: Dífros, 1957.
- MALÉ, Jordi. 1995. *Carles Riba i el noucentisme. Les idees literàries (1913-1920)*. Barcelona: La Magrana.

- 1995. «Sòfocles i Carles Riba. A propòsit de *Salvatge cor*». *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 9-10-11, p. 171-193.
- 1999. «*Terra erma* de T. S. Eliot: una traducció de Rosa Leveroni amb correccions de Carles Riba», *Reduccions*, 71, p. 26-58.
- 2001. *Poètica de Carles Riba. Els anys del postsimbolisme 1920-1938*. Barcelona: La Magrana.
- 2002. «"He parlat i per això he cregut"». La darrera poètica de Riba, entre Plató, Sant Agustí, Paul Valéry i Ernst Cassirer». *Els Marges*, 71, p. 107-125.
- 2002. «Antoni Rubió i Lluch, cap a una història i una literatura nacionals (I). La formació: catolicisme i catalanisme». *Revista de Catalunya*, 171, p. 55-82.
- 2002. «Antoni Rubió i Lluch, cap a una història i una literatura nacionals. Defensa i Reivindicació de la llengua.(II)». *Revista de Catalunya*, 172, p. 107-128.
- 2002. «Antoni Rubió i Lluch, cap a una història i una literatura nacionals (III) Primeres activitats literàries. *Revista de Catalunya*, 173, p. 99-122.
- 2002. «Antoni Rubió i Lluch, cap a una història i una literatura nacionals (IV). *Revista de Catalunya*, 174, p. 92-119.
- «Pròleg». Dins: Riba, Carles. 1993. *Tres suite*. A cura de Jordi Malé. Barcelona: Edicions 62, p. 7-26.
- 2006. «El jove poeta que no sabia què és amor. Safo, Leopardi i Baudelaire a les primeres *Estances* de Carles Riba». *Llengua & Literatura*, 17, p. 55-102.
- 2006. *Carles Riba i la traducció*. Lleida: Punctum & Trilcat.

- 2008. «Fonaments de la teoria de la traducció de Carles Riba». Dins: Assumpta Camps i Lew Zybatow (eds.). *La traducción literaria en la época contemporánea*. Viena: Peter Lang, p. 253-270.
- MALLAFRÈ, Joaquim. 1991. *Llengua de tribu i llengua de polis: bases d'una traducció literària*. Barcelona: Quaderns Crema.
- MANENT, Albert. 1979. «La represa del llibre català a la postguerra». *Els Marges*, 17, p. 88-102.
- 1984. *Escriptors i editors del Nou-cents*. Barcelona: Curial.
- 1987. *Carles Riba*. Barcelona: Edicions de Nou Art Thor.
- 1988. «Els llibres de bibliòfil en català (1941-1962)». Dins: *Miscel·lània Joan Gili*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 321-360.
- 1989. *Bibliografia catalana: cap a la represa (1944-1946)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 1989. *La literatura catalana a l'exili*. Barcelona: Curial, 1989.
- MANENT, Albert; Crexell, Joan. 1988. *Bibliografia catalana dels anys més difícils (1939-1943)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARCO BORILLO, Josep. 1995. *La traducció literària*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 1995.
- 2000. «Funció de les traduccions i models estilístics: el cas de la traducció al català al segle XX». *Quaderns: Revista de Traducció*, 5, p. 29-44.
- 2002. *El Fil d'Ariadna: anàlisi estilística i traducció literària*. Vic: Eumo.
- 2005. «Carles Riba i el literalisme de traç fi: anàlisi basada en la traducció d'”El gat negre”, d'Edgar Allan Poe». Dins: Miquel M. Gibert i Marcel Ortín (ed.) *Gèneres i formes en la literatura catalana d'entreguerres (1918-1939)*. I

Simposi sobre traducció i recepció en la literatura catalana contemporània.

Lleida: Punctum & Trilcat, p. 53-70.

MARCOS, Ernest. «*In Memoriam Alexis Eudald Solà*». *Auriga*, 28 (2001), p. 21-25.

MARCHAND, Susanne. 2003. *Down from Olympus. Archaeology and philhellenism in Germany 1750-1970*. Princeton: Princeton University Press.

MAURIAC, François. 1963. *Thérèse Desqueyroux*. Traducció de Joan Sales. Barcelona: Vergara, 1963.

MEDINA, Jaume. 1978. «Sòfocles i Eurípides traduïts per Carles Riba», *Els Marges*, 13, p. 102-110.

— 1986. «El lèxic poètic de Carles Riba (Índex de freqüències de mots)», *Llengua & Literatura*, 1, p. 305-358.

— 1987. *Carles Riba i Friedrich Hölderlin*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— 1987. «El Noucentisme». Dins: *El Noucentisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. p. 79-98.

— 1989. *Carles Riba (1893-1959)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— 1990. *L'obra de Carles Riba*. Barcelona: Teide.

— 1993. «Bibliografia recent sobre Carles Riba». *Serra d'Or*, 406, p. 35.

— 1994. *La plenitud poètica de Carles Riba. El període de les «Elegies de Bierville»*. Barcelona: Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— 2000. *Estudis sobre Carles Riba*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill i Ferro i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- 2000. *Estudis sobre Carles Riba*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MENDELSON, Daniel. 2003. «Cavafy and the Erotics of the Lost». Dins: *CML. Classical and Modern Literature*, 23, 2.
- MILÀ I FONTANALS, Manuel. 1874. «Quatre mots sobre ortografia catalana». *La Renaixensa*, IV (15 octubre), p. 3-8.
- MIRALLES, Carles. 1971. «Entre tardor i primavera: en la mort de Iorgos Seferis». *Serra d'Or*, 146, p. 43-44.
- 1977. «Pròleg». Dins: *Tragèdies d'Eurípides*. Traducció de Carles Riba. Introducció i edició a cura de Carles Miralles. Barcelona: Curial, vol. I, p. 5-33.
- 1972. «Las traducciones catalanas de literatura neogriega». *Boletín del Instituto de Estudios Helénicos*, VI, p. 125-135.
- 1986. «Deu poemes per a un llibre que no tingué títol». Dins: MEDINA, Jaume i Enric Sullà (ed.). *Actes del Simposi Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 97-117.
- 1999. «Les traduccions de Riba a la «Biblioteca Literària»». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes XXXVIII*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 243-250.
- 1993. «Carles Riba, home de lletres». *Circularart*, 29-30, p. 5-11.
- 1995. «Riba humanista». *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 9-10-11, p. 161-169.
- 2000. *Lluís Nicolau d'Olwer, semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica.

- 1979. *Lectura de les «Elegies de Bierville» de Carles Riba*. Barcelona: Curial.
- 2008. «El Kavafis de Riba». Dins: *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 24, 25 i 26, p. 185-208.
- MIRAMBEL, André. 1937. *Les états de la langue dans la Grèce actuelle*. Conférences de Institut de Linguistique de l'Université de Paris.
- MOLAS, Joaquim. 1974. «Notes sobre la prehistòria poètica de Carles Riba». *Els Marges*, 1, p. 9-28.
- 1985. «“Aspàsia”, primer recull d'estances de Carles Riba». Dins: *Homenatge a Antoni Comas*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 305-321.
- MOLAS, Joaquim; Medina, Jaume. 1986. «Carles Riba i els clàssics: les primeres traduccions (1911-1917)». Dins: *Actes del Simposi Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 139-148.
- MONTAL, Josep [Gil Matamala, August]. 1961. «Les traduccions en el panorama literari català de la postguerra». *Horitzons [Mèxic]*, 2, p. 57-60.
- MONTAÑÉS, Rubén. 2007. «Els estudis de neogrec». *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 23, p. 129-140.
- MORET, Xavier. 2002. *Tiempo de editores. Historia de la edición en España, 1939-1975*. Barcelona: Destino.
- MORFAKIDIS, Moskhos. 1998. *Bibliografía de estudios neogriegos en español y en otras lenguas ibéricas*. Granada: Athos-Pérgamos.
- MORFAKIDIS, Moskhos; MOTOS, Encarnación. 1996. *Bibliografía de estudios bizantinos y neogriegos en lenguas ibéricas (1950-1996)*. Granada: Universidad de Granada, 1996.

- MOUNIN, Georges. 1963. *Les problèmes théoriques de la Traduction*. París: Gallimard.
- 1965. *Teoria e storia della traduzione*. Torí: Einaudi.
- 1994. *Les Belles Infidèles*. Lille: Presses Universitaires.
- MUÑOZ MARTÍN, R. *Linguística per a la traducció*. Barcelona: Eumo, 1995.
- MURIÀ, Anna. 1988. «Kazantzakis i Verdaguer: El català demòtic». *Serra d'Or*, 343, p. 41-42.
- MURGADES, Josep. 1996. «Sinopsi de l'antinoucentisme històric». *Llengua & Literatura*, 7, p. 126-127.
- NABOKOV, Vladimir. 1984. «El arte de traducir». Dins: *Curso de literatura rusa*. Barcelona: Bruguera, p. 453-463.
- NIDA, Eugene. 1964. *Toward a science of translating*. Leiden, E. J. Brill.
- Novelas griegas*. 1893. Traducción de A. Rubió i Lluch. Barcelona: Durán i C^a.
- 1975. *Language Structure and Translation: Essays*. Stanford: Stanford University Press.
- 2001. *Contexts in Translating*. Amsterdam & Filadèlfia: John Benjamins.
- NIDA, Eugene; TABER, C. 1969. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E. J. Brill, 1969.
- NEHAMAS, Alexander. 1989. «Cavafy's World of Art», *Grand Street*, 8, 2.
- NOGUERAS, Enrique; SÁNCHEZ, Lourdes. 1994. «Els poetes com a traductors: Kavafis en català, kavafis en castellà». *Zeitschrift für Katalanistik*, 7, p. 117-129.

- OBIOLS, Víctor. 1995. «Alguns grecs i llatins (d'entre els més fins) traduïts per Joan Ferraté». *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica*, 9-11, p. 203-224.
- 1997. «*Catàleg general 1952-1981*»: *Elements intertextuals en l'obra de Joan Ferraté*. Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1997.
- 2000. «L'interpoema de Segimon Serrallonga i l'“apropiació” Joan Ferraté: dos procediments originals de traducció poètica en la poesia catalana contemporània». *Quaderns. Revista de Traducció*, 5, p. 69-81.
- ORTIN, Marcel. 2004. «Las traducciones del *Noucentisme* a la actualitat». Dins: Lafarga, Francisco; Pegenaute, Luis (eds.). *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, p. 674-694.
- PANYELLA I FERRERES. 1996. Ramon. «Traducció i homenatge». *Serra d'Or*, 451 p. 106.
- PARCERISAS, Francesc. 1995. «Traducció, edició, ideologia». Dins: MARCO BORILLO, Josep (ed.). *La traducció literària*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 1995, p. 93-105.
- 2009. *Traducció, edició, ideologia. Aspectes sociològics de les traduccions de La Bíblia i L'Odissea al català*. Vic: Eumo.
- 2014. «Importem cultura, exportem cultura: entrevista de Francesc Parcerisas a Simona Škrabec i Joaquim Gestí». Dins: *XII Seminari sobre la Traducció a Catalunya 2014*. Barcelona: Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, 52, p. 35-45.
- PASQUAL, Marta. 2009. «Ramona Via i Joan Sales: una conjunció literària al servei del lector». *Serra d'Or*, 595-596, p. 69-72

- 2011. «Joan Sales, editor de traduccions». *Quaderns. Revista de Traducció* 18, p. 41-50.
- 2012. *Joan Sales, la ploma contra el silenci*. Barcelona: A Contra Vent.
- 2011. *Creativitat i subversió en les reescriptures de Joan Sales*. Girona: Universitat de Girona. [Tesi doctoral.]
- PAZ, Octavio. 1971. *Traducción: literatura y literalidad*. Barcelona: Tusquets.
- PÉREZ ESTRADA, Rafael. 1977. «A petición del patriarca, por cortesía, recibe las sagradas especies, días antes de morir, el poeta alejandrino Constantino Cavafis». *Caballo Griego para la Poesía*.
- PERICAY, Xavier; TOUTAI, Ferran. 1996. *El malentès del noucentisme. Tradició i plagi a la prosa catalana moderna*. Barcelona: Proa.
- PINELL, Jordi, 1962. «Poemes de Kavafis», *Serra d'Or*, 7 (juliol) p. 38-39.
- PLA I ARXÉ, Ramon. 1975. «L'Avenç (1881-1915): la modernització de la Renaixença». *Els Marges*, 4, p. 23-38.
- PLA, Josep. 1974. «Els grecs sempre seran grecs». Dins: *Per passar l'estona*. Barcelona: Destino, Barcelona, 1974, p. 398.
- 1974. «El poeta grec modern Kavafis». Dins: *Notes per a Sílvia*. Barcelona: Destino, 1974, p. 419-422.
- POLITIS, Linos. 1994. *Historia de la literatura neohelénica*. Madrid: Cátedra.
- POLITIS, Nikolaos. 2001. *Canciones populares neogriegas*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- PONS, Agustí. 2001. «Eudald Solà, la passió per Grècia i la cultura». *El Temps*, 870, p. 51.

- POPOVIC, Anton. 1975. *Dictionary for the Analysis of Literary Translation*.
Edmonton: University of Alberta, 1975
- PÒRTULAS, Jaume. 1979. «A propòsit de les versions dels tràgics grecs de Carles Riba». Dins: *Estudis Universitari Catalans*, vol. XXIII: *Miscel·lània Aramon i Serra I*. Barcelona: Curial, p. 445-464.
- 1980. «Història, nostàlgia i mite». *Els Marges*, 20, p. 23-33.
- 1984. «En els navilis de Pantagruel», *Els Marges*, 32, p. 25-44.
- 1995. «Riba sobre la poesia tràgica dels grecs», *Els Marges*, 54, p. 21-35.
- QUIROZ, R. 1997. *Cronología y bibliografía de Kazantzakis*. Santiago de Chile: Universidad de Chile, 1997.
- RAFANELL, August. 2011. *Notícies d'abans d'ahir. Llengua i cultura catalanes del segle xx*. Barcelona: A Contra Vent.
- RIBA, Carles. 1919. «Elegia setena». *Estances*. Barcelona: Editorial Catalana.
- 1990-1993. *Cartes de Carles Riba*. Recollides i anotades per Carles- Jordi Guardiola. Barcelona: La Magrana.
- RIBÉ, Maria Carme. *Index de «Lo Gay Saber»*. Barcelona: Barcino, 1988.
- RICOEUR, Paul. 2008. *Sobre la traducció*. València, Publicacions de la Universitat de València.
- RIVERS, Elias L. 1963. «La operación de leer y otros ensayos by Juan Ferraté», *Hispanic Review*, 31, p. 48-67;
- ROBINSON, Douglas. 1997. *Becoming a Translator*. Londres: Routledge.
- ROIG I QUERALT, Francesc. 1985. «La Renaixença del Camp de Tarragona als Jocs Florals». *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària*, IV, p. 37-70.

- ROS, Montserrat. 1974. «Jaume Berenguer Amenós, humanista». *Serra d'Or*, 173 (febrer), p. 27.
- ROSENTHAL, David. 2002. «Translator's Foreword». Dins: SALES, Joan, *Uncertain Glory*. Houston: American Institute for Catalan Studies, p. 3-16.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. «Breus observacions sobre la moderna novela grega». *Lo Gay Saber*, III (1-XII-1881).
- 1883. *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgada por los griegos*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras
- 1889. *El Renacimiento clásico en la literatura catalana*. Barcelona: Imprenta de Jaime Jepús Roviralta.
- 1891. «Carácter general de la literatura catalana». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. vol. I. p. 236-237.
- 1896. «De retorn de Grècia». Barcelona: *Calendari Català per l'any 1896*. Barcelona. Impremta La catalana, p. 95-98.
- 1897. «Missatge á S. M. Jordi I, Rey dels Helens». *La Veu de Catalunya*, 11 (14 març).
- 1908. «Discurs». Dins: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Impremta Joaquim Horta, p. 74-82.
- 1947. *Diplomatari de l'Orient Català, 1301-1409: col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- 2001. *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*. Barcelona: Curial/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- 2006-2014. *Epistolari grec (1880-1936)*. Correspondència recollida i anotada per Eusebi Ayensa i Prat. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RUIZ CASANOVA, José Francisco. *Aproximación a una historia de la traducción en España*. Madrid: Càtedra, 2000.
- SALES, Joan. 1945. «El òrsides». *Quaderns de l'Exili*, 12, p. 7-10.
- . 1971. «Pròleg de l'editor». Dins: COROMINES, Joan. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, p. 7-22.
- . 1976. *Cartes a Màrius Torres*. Barcelona: Club Editor.
- . 1955. *Incerta glòria*. Barcelona: Aymà.
- . 2014. *Uncertain Glory*. Translated by Peter Bush. Londres: MacLehose Press.
- SALES, Jordi. 2009. «Joan Sales, una voluntat tossuda d'ampliació de la vida catalana». *Relleu*, 99, p. 19-25.
- SAMSÓ, Joan. 1994-1995. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1975)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 2005. *El mecenatge cultural a Catalunya durant el segle xx*. Barcelona: Proa.
- 1995. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 1995. «L'activitat editorial en català entre el 1939 i el 1951». *Afers*, 22, p. 555-559.
- SAREIANIS, I. A [1944] 1964, *Σχόλια στον Καβάφη* [Comentaris a Cavafis]. Edició. de S. Lorendsatos. Pròleg de Iorgos Seferis. Atenes<. Ícaros, p. 37
- SAVVIDIS, G. P. 1966. «Cavafy, Gibbon and Byzantium». Dins: *Μικρά καβαφικά*, Α', Ερμής, 1985;
- 1975. «Cavafy and Forster». Dins: *Μικρά καβαφικά*, Α', Ερμής, 1985.

- 1984. «Cavafy versus Aeschylus». Dins: *Μικρά καβαφικά*, A', Ερμής, 1985.
- SAVORY, Theodore. 1957. *The art of translation*. Londres: Jonathan Cape.
- SCHLEIRMACHER, Friedrich. 2000. *Sobre los diferentes métodos de traducir*. Madrid: Gredos.
- SEGARRA, Joan. 1977. «Kavafis, Riba...». *El Correo Catalán* (13 desembre), p. 5.
- SELESKOVITCH, Danica; LEDERER, Marianne. 1984. *Interpréter pour traduire*. París: Didier Érudition.
- SELLENT, Joan. 1998. «La traducció literària en català al segle XX: alguns títols representatius». *Quaderns. Revista de Traducció*, 2, p. 23-32.
- SERRAHIMA, Maurici. 1972. «Carles Riba (1893-1959)». Dins: *Dotze mestres*. Barcelona: Destino, p. 307-332.
- 2005. *Del passat quan era present, V (1969-1971)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SERRAHIMA, Maurici; PEDROLO, Manuel. 2012. *Crítica literària i debat religiós. Epistolari*. Lleida: Pagès, p. 59.
- SOLÀ, Eudald. «Pròleg». Dins: KAVAFIS, Konstandinos P. *Poemes*. Traducció de Carles Riba. Barcelona: Curial, 1977, p. 5-46.
- *Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista*. Barcelona: Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1988.
- SOLÀ, Joan. 1977. *Del català incorrecte al català correcte*. Barcelona: Edicions 62.
- 1991. *Episodis d'història de la llengua catalana*. Barcelona: Empúries.
- SÒRIA, Enric. 1990. *Mentre parlen. Fragments d'un dietari iniciàtic*. València: Edicions 62.

- STEINER, G. *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Nueva York: Oxford University Press, 1992.
- SULLÀ, Enric. 1987. «Carles Riba». Dins: RIQUER, Martí; COMAS, Antoni; MOLAS, Joaquim. *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel, 1987. vol. 9, p. 322-327.
- 1995. «Lectura d'*Els tres reis d'Orient* de Carles Riba». Dins: *Actes del II Simposi Carles Riba (Carles Riba: 100 anys)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 1986. «Significació de *Tres suites* ». Dins: Jaume Medina i Enric Sullà (eds.). *Actes del Simposi Carles Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 243-254.
- 1988-1989. «Les tannkas de Carles Riba». *Llengua & Literatura* , 3, p. 265-336.
- 1989. «Les cançons “per a una sola veu” de Carles Riba», *Els Marges*, 40, setembre, p. 19-41.
- 1992-1993. «Els poemes del destí i la vocació poètica de Carles Riba». *Journal of Hispanic Research*, 1, p. 77-102.
- 1993. *Una interpretació de les Elegies de Bierville de Carles Riba*. Barcelona: Empúries.
- TATSIOS, Theodore George. 1984. *The Megali Idea and the greek-turkish war of 1897: the impact of the cretan problem on greek irredentism 1866-1897*. Nova York: Columbia University Press.
- TERRY, Arthur. 1985. *Sobre poesia catalana contemporània*. Barcelona: Edicions 62, p. 63-78.

- 1981. «Joan Ferraté. Lectura de *La terra gastada*, de T. S. Eliot». *Canadian Review of Comparative Literature*, 1, p. 38-52 .
- 1984. «La poesia de Carles Riba». Dins: RIBA, Carles. *Obres completes*. Barcelona: Edicions 62, vol. 1, p. 5-47.
- 1993. *Per comprendre Carles Riba* . Manresa: Parcir Edicions Selectes.
- 1995. «Carles Riba i la poesia europea del seu temps». Dins: *Actes del II Simposi Carles Riba (Carles Riba: 100 anys)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 97-104.
- TORNÉ I TEIXIDÓ, Ramon. 1996. «Carles Riba, sobre la didàctica del grec. (Dues cartes a Francesc Cambó sobre les activitats docents a la Fundació Bernat Metge)». *Els Marges* , 57, p. 53-69.
- TOURY, Gideon. 1980. *In Search of a Theory of Translation*. Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics.
- 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.
- TRENC, Eliseu. 1981. «Eudald Canivell i Masbernat (impressor, publicista i polígraf)». *Serra d'Or*, 262-263, p. 21-26.
- TRIADÚ, Joan. 1954. *La poesia segons Carles Riba* . Barcelona: Barcino.
- 1961. *La cultura catalana i el poble*. Barcelona: Selecta.
- 1968. «Novel·la estrangera en català. Després d'una generació sense traduccions». *Serra d'Or*, 106, p. 39-41.
- 1968. «Tretze anys d'edició de novel·les. Els cinquanta volums del "Club dels Novel·listes"», *Serra d'Or*, 110, p. 76.
- 1970. «Panorama de novel·la traduïda. Una qualitat sempre revulsiva». *Serra d'Or*, 133, p. 61-65.

- 1972. «Panorama de traduccions de novel·la i de traducció». *Serra d'Or*, 133, p. 83-85.
- 1993. *Per comprendre Carles Riba*. Manresa: Faig.
- 2001. «Versió final d'*Incerta glòria*». *Avui* (9 març).
- 2000. «Joan Sales: compromís personal i creació literària». Dins: *Les literatures catalana i francesa: postguerra i engagement*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 415-428.
- 2002. «Surt la versió anglesa d'*Incerta glòria*». *Avui* (9 novembre).
- TURULL, Antoni. 1984. *Pere Quart, poeta del nostre temps*. Barcelona: Edicions 62.
- VALAORITIS, Aristotelis. 1883. *Poèmes patriotiques*. Traduit en français par J. Blancard avec une notice préliminaire de Marquis de Queux de Saint-Hilaire. París: E. Leroux.
- VALENTI, Eduard. 1968. *L'escriptor català i el problema de la llengua*. Barcelona: Edicions 62.
- VALLVERDÚ, Francesc. 1968. *L'escriptor català i el problema de la llengua*. Barcelona: Edicions 62.
- 1973. «Carles Riba, humanista», «Carles Riba i la seva traducció de l' *Odissea* » i «L'adaptació catalana de l'hexàmetre en Maragall i en les traduccions de l'*Odissea* de Carles Riba». Dins *Els clàssics i la literatura catalana moderna*. Barcelona: Curial, p. 70-82, 83- 99 i 100-120.
- 1978. «La traducció al català». Dins: *Història de la literatura catalana*. 2a ed. Barcelona: Miquel Arimany, p. 186-189.

- 1987. «L'edició en català i l'experiència d'Edicions 62». Dins: *Edicions 62. Vint-i-cinc anys (1962-1987)*. Barcelona: Edicions 62, p. 109-123.
- VAN HOOFF, Henri. 1991. *Histoire de la traduction en Occident*. París: Dicuot.
- VAYENÁS, Nikos. 1989. *Püsi ke metáfrasi*. Atenes: Stigmí.
- VENUTI, L. 1995. *The Translator's Invisibility*. Londres: Routledge.
- 2004. *The translation studies reader*. Nova York: Routledge
- VILA, ENRIC. 2012. «El context d'*Incerta glòria*». *Diàlegs*, 57, p. 49- 56.
- VILARDELL, Laura. 2011. «Una aproximació a la col·lecció Isard». Dins: COLL-VINENT, Sílvia; EISNER, Cornèlia; GALLÉN, Enric (eds.). *La traducció i el món editorial de postguerra*. Lleida: Punctum & Trilcat, p. 254.
- VERDAGUER I CALLÍS, Narcís. 1897. «Editorial». *La Veu de Catalunya* (14 març), p. 1.
- VIDAL, Mari Carmen Àfrica. 1996. *Traducción, manipulación, deconstrucción*. Salamanca: Colegio de España.
- VIKELAS, Dimítrios. 1879. *Lukís Laras*. Atenes: Ekdoseis Hestia, 1879.
- VILALLONGA, Llorenç. 1988. *Mort de dama*. 15a ed. Barcelona: Club Editor,
- VITTI, Mario. 1971. *Storia della Letteratura neogreca*. Torí: ERI.
- WARNER, Rex. 1978. «Introduction». Dins: CAVAFY, C. P. *Poems*. Traducció de John Mavrogordato. Londres: Chatto & Windus.
- YOURCENAR, Marguerite. 1958. *Présentation critique de Constantin Cavafy, 1863-1933*, París: Gallimard.
- ZUBER, Roger. 1995. *Les «Belles Infidèles» et la formation du goût classique*. París: Albin Michel.
- ΖΩΓΡΑΦΟΥ, Λ. 1959. *Καζαντζακης, ένας τραγικός*. Αθήνα: Κέδρος.